

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1964

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1964. LXVIII. évfolyam 5—6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Király István
Klaniczay Tibor
Sőtér István
Szauder József
Tolnai Gábor

SZERKESZTI

Klaniczay Tibor

SZERKESZTŐSÉG

Komlószi Tibor
titkár
V. Kovács Sándor
Rigó László
Varga József

Budapest, XI., Ménézi út 11—13.

<i>Diószegi András: Radnóti-problémák</i>	573
<i>Lukácsy Sándor: Egy fejezet az Athenaeum történetéből</i>	589
<i>Fenyő István: A polgárosodás eszmévilága útirajzainkban 1848 előtt</i>	603
<i>Varga János: „A kőszívű ember fiai”-nak történeti mintái és forrásai</i>	614
<i>Petőcz Pál: A Vigilia irodalomelmélete és irodalompolitikája (1935—1944)</i>	643

Kisebbségi közlemények

<i>Bartay Ö. Szabolcs: A humanista Báthori András itáliai útja. — Havas László: Egy kiadatlan Kőlcsey-levél. Nizsalovszky Endre: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. — Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Két Vajda János-levél.</i>	667
---	-----

Adattár

<i>Szabó Flóris: Források kódexeink halál-szövegeihez</i>	681
<i>Grosz Artur: Balassi Bálint a lipthói jegyzőkönyvekben</i>	690
<i>Szabó Ferenc: „Dicsőséges nagyurak” egy szegedi igaztási pörben (1932)</i>	696
<i>Áfra János: Mórícz Zsigmond első színpadi műve</i>	700

Szemle

<i>Sőtér István: Nemzet és haladás (Nagy Miklós)</i>	706
<i>Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza (Rónay György)</i>	710
<i>Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között (Varjas Béla)</i>	714
<i>Jókai Mór összes művei (Rigó László)</i>	715

✱

<i>Szamosközy István: Erdély története. — Pražák, Richard: Madarska reformovaná inteligence v českém obrození. — Csizmadia Andor: A magyar választási rendszer 1848—1849-ben. — Kosztolányi Dezső: Az élet divatja. — Mórícz Zsigmond: Kenyér és víz. — Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány repertórium, 1840—1960. — Staud Géza: A magyar színház története forrásai. — Az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetének bibliográfiája. (Keszler Bálint, Sziklay László, Lukácsy Sándor, Szabó György, K. Nagy Magda, Sinka Erzsébet, Kálmán László, Kókay György)</i>	726
--	-----

Kronika

<i>Bóka László (1910—1964) (Sőtér István)</i>	734
<i>Fitz József (1888—1964) (Kókay György)</i>	735
<i>A magyar irodalomtörténet a fribourgi kongresszuson (Hopp Lajos)</i>	735
<i>A Petőfi-bibliográfiáról (Kiss József)</i>	738
<i>Intézeti hírek (1964. augusztus 1—október 31.)</i>	739

<i>Magyar irodalomtörténetírás. 1963. (V. Kovács Sándor)</i>	741
--	-----

A Magyar Klasszikusok sorozatának záróköteteként jelent meg Radnóti Miklós válogatott műveinek gyűjteménye. A válogatást Tolnai Gábor gondozta; ő írt hozzá bevezető tanulmányt is, Radnóti műveinek koncepciójában legátfogóbb, s részleteiben, az egyes művek esztétikai elemzésében is legmélyebbre menő méltatást. Tolnai, aki 1954-ben az első igényesebb marxista tanulmányt írta Radnótiról, gondosan figyelembe veszi a róla szóló irodalom legfontosabb megállapításait: a Korunk elemzését Radnóti formával való birkózásáról, Bálint György véleményét a Radnóti líra korszerűségéről. Ortutay felismerését a tragikum és az idill eszmei kapcsolatáról, Koczás Sándor találó világ irodalmi viszonyítását a *Hispania, Hispania...* című költeménnyel kapcsolatban, Szabados Miklós periodizálását a 30-as évek irodalmi folyamatainak alakulásáról, amely egyszersmind kulcs Radnóti politikai fejlődésének a megértéséhez is. Fő forrása azonban maga az élet, amelyet a korral szembeesít, ez az alapja a politikus költőt ábrázoló nagyívű elképzelésnek. Tolnai a költői pálya változásain keresztül követi Radnóti útját a teljességhez — a szocialista költő teljességéhez.

A Tolnai által kifejtett koncepció, valamint az előtte munkálkodók érvei olyannyira meggyőzőek, hogy a Radnóti problémát megoldottnak tekinthetjük, s csupán a Radnóti életrajz megírása látszik komolyabb feladatnak, az eddigi kutatás megadta intenció értelmében. Mindez nem jelenti, hogy nincsenek vitás tételek, nyitott kérdések. Komlós Aladár magát a főkérdést, Radnóti költészetének szocialista jellegét is vitatja; az ő szemében Radnóti egyike azoknak a polgári lírikusoknak, akik a 30-as évek során szembefordultak a fasizmussal, anélkül, hogy világnézetük és esztétikájuk polgári jellegét feladták volna. Úgy gondoljuk: a Radnóti-költészet jellegének, esztétikai természetének, a nyitva maradt kérdéseknek további vizsgálata eloszthatja ezeket az aggályokat.

Vizsgálódásunk során ezúttal azt a problémát szeretnénk megközelíteni, hogy vajon Radnóti a 20-as–40-es évek kibontakozó magyar szocialista költészetén belül milyen költőitípust reprezentál? A korszak lírájának történeti vizsgálata és elméleti megfontolások egyaránt kikényszerítik ezt a kérdést. Mindaddig, amíg az emigráció és az „elsüllyedt irodalom” történetének vizsgálata híján a kor egyetlen szocialista lírikusának József Attilát tekintettük, a differenciálás problémája szükségképpen nem merült fel. József Attilában nemcsak egy szocialista költőt, hanem a szocialista költőt láttuk, s mindmáig megvan az a hajlamunk, hogy a felmerülő új, s gyakran sajátos problémákat mechanikusan hozzá viszonyítsunk, rá vonatkoztassuk. Pedig ez az eljárás nem minden tekintetben célravezető; amennyire segíthet a kor fő áramlatainak föltérképezésében, annyira gátolhat az egyes áramlatok s ezen belül az egyes költői típusok specifikus vonásainak árnyaltabb, életszerűbb, történetileg és lélektanilag hiteles megvilágításában. Felmerül a differenciálás szükségessége József Attila és Radnóti viszonylatában is. József Attilát a marxista kritika úgy jellemzi, mint a cselekvés, az érzelmek és a gondolat szintézisét megteremtő szocialista lírikust, a dominánsnak a gondolkodó-filozófus

*Radnóti halálának 20. évfordulójára.

karaktert tekintve benne. Radnóti viszont inkább érzelmi-indulati költő típusnak tekinthetjük, akinek politizáló és gondolkodó mivoltát is elsősorban az általa kifejezett érzelmekben lehet felismerni. Ez a lélektani különbség természetesen rányomja bélyegét a két költészet esztétikai minőségére, formavilágára is. A differenciák felismerése azonban semmiképpen sem vezethet bennünket vissza arra az álláspontra, hogy az adott korszakban mégis csupán József Attila költészete az egyetlen szocialista költészet; sokkal inkább a szocialista gondolat esztétikai teremtményében való meggyőződésünk nyer nemcsak életrajzi-filológiai, eszmei-politikai, hanem esztétikai síkon is alátámasztást.

*

Milyen típusú költőnek tekinthető Radnóti? — ez a kérdés fölmerül már első három kötetével kapcsolatban is, amelyekben még a legkevésbé egyéni, leginkább átveszi a korszak baloldali lírájának avantgarde és népies hangvételét. Bizonyos egyéni sajátosságokat — hetyke fiatalosságot, üde játékoságot, elkomolyodó pátoszt — e korszakában is fölfedezhetünk. Végül mégis azt kell megállapítanunk, hogy a Radnóti kifejezte *érzéstípusok* az 1928–1933 közötti időszakban nem térnek el lényegesen a 20-as évek baloldali költészetének általános érzésvilágától.

A korszak avantgardista lírikusai között világnézeti, s méginkább politikai tekintetben igen lényeges differenciák fedezhetők fel. Ám közös vonásuk, hogy a kurzus keresztény nemzeti, vallásos klerikális, komformista polgári érzés- és izlésvilágával szemben egy új, a konvenciókat megtagadó, negatívumokkal jellemezhető érzés- és izlés-orientációt képviselnek. E tekintetben teljesen egységes vonalnak tekinthető a Ma körétől, Kassáktól a fiatal Illyésig, Szabó Lőrincig, József Attiláig, majd Radnótiig és Weöres Sándorig vezető áramlás. Jellemző, hogy a gyakori ügyészi beavatkozások, amelyek e költők pályáját kísérik, csak ritkábban direkt politikai okokkal kapcsolatosak, mindig a vallásos érzést, hazafias érzületet, a szemérmet „sértő” költeményeik kerülnek pellengére.

A lázadásnak, a hagyományos érzelmekkel és izléssel való szembehelyezkedésnek szinte azonos tartalmú vers-típusai keletkeznek. Utaljunk csupán egyetlen egyre, bár az egyik legátfogóbb érzéstípusra, amelynek Radnóti lírájában is nagy szerep jut. Az egyik leginkább tipikus érzés, amelyben az avantgarde fiataljai a társadalmi rendben való kívülállásukat, tagadó anarchizmusukat és nihilizmusukat megfogalmazzák: *a családtalanság érzése*. Ennek attitűdjéből teljes érzelmi felszabadultsággal hirdethetik a hazafiasság, a család, a szerelem fogalmaival kapcsolatos anarchisztikus nézeteiket. A József Attila kifejezte „nincsen apám” érzés nem egyedüli, csupán klasszikus megfogalmazása egy közös generációs élménynek, melyet Szabó Lőrincéppőgy kifejez az *Altató dalban*, mint az induló Radnóti számos variációjában.

Az őseimet elfelejtettem,
utódom nem lesz, mert nem akarom,
kedvesem meddő ölélem,
sápadt holdak alatt és nem tudom
elhinni néki, hogy szeret.

(Csöndes szavak, lehajtott fejjel)

S ez az érzéstípus jelentős helyet kap az érett Radnóti érzelmi világrépében is. Tolnai az *Ikrek hava* elemzése során vitába száll az árvaság komplexus, a gyermekkor világába való belemerülés „újholdas”, szürrealista interpretációjával. De ő is elsősorban pszichológiai értelmezést ad ennek az önéletrajzi elbeszélésnek, a felnőtt férfi leszámolásának, önismereti vizsgálódásának fogja fel. Mi látjuk benne a 20-as években megfogalmazódott érzelmi ellenzékiségnek az újrafogalmazódását is, a családtalanságával társadalminkivüliségre utaló költő attitűdjét. Az érett Radnóti költészetében ismételt hangot kap ez a tiltakozás, az árvaság és az egész világrénddel szembehelyezkedő ellenzékiség érzésének egybekapcsolása.

Mögöttem két halott,
előttem a világ,
oly mélyről nőttem én,
mint a haramiák;
oly árván nőttem én,
a mélységből ide,
a pendülő, kemény
szabadság tágas és
széles tetőire.

(Huszonnyolc év)

Ugyanez az árvaság érzésében megfogalmazott világnézeti állásfoglalás a *Negyedik ecloga*.

Miért ragadjuk ki éppen érzésvilágának egyik centrális mozzanatát? Radnóti számára az, hogy mit érez és hogyan érez éppen úgy sorsdöntő, mint ahogy József Attila számára lényeges az adott világ törvényszerűségeiben való megragadása. Erről tanúskodik az 1932—34-es esztendőik mindkettejük számára fordulatot hozó cezúrája. Az európai történelemnek, a munkásmozgalomnak ekkori válsága, vízváltatója látszólag mindkettejük számára „visszavonulással” jár. A nyíltan politizáló, aktivista merészségű költőkből szemlélődő-meditáló, befelé forduló s egyben elégikusabb-rezignáltabb költők lesznek. A napi politika eseményeire nem reagálnak többé azzal a nyíltsággal, tüntető jelképesseggel, rohamozó magabiztonsággal, mint pár évvel korábban. Nem azért, mert a költői megnyilatkozásnak ezt a formáját véglegesen megtagadják, alkalomadtán a korábbinál magasabb színvonalon ismét sor kerül majd rá. A költői változás igazi oka, hogy a saját költői természetüknek megfelelően keresik a módját: hogyan alapozhatnánk meg mélyebben költészetüket, hogyan terjeszthetnék világát átfogóbbra, növelhetnék távlatait messzebb tekintőre.

Közös élmények készítetik őket korábbi ars poeticájuk felülvizsgálására. A nagy politikai és világnézeti megrendülések közepette rádöbbennek arra, hogy egész korábbi avantgarde-népies korszakuk lírai produkciója alaptermészete szerint *ellenzéki természetű*, s hogy szocialista költő számára ez az ellenzékiesség kevés, hogy a szocialista költészetnek egyéb kritériumai is vannak, mint a tagadás, a napi jelszavak szerinti forradalmiság. Komolyabb, lírai programként ekkor fogalmazódik meg bennük a pozitív értelemben vett lírai világkép, a konstruktív értelmű költői magatartás, végsősoron a szocialista lírai szintézis megteremtésének igénye. A leginkább átfogó erőfeszítést e szintézis megteremtéséért József Attila hajtja végre, ez nyilvánvaló. Radnóti lírájának rádiusa továbbra is szűkebb körben forog, továbbra is megmarad elsősorban érzelmi-indulati síkon, s ezen a terepen különösen sok ponton érintkezik a kor polgári humanista költészetének érzelmi és esztétikai megoldásaival. Ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a baloldali, szocialista költőként induló Radnóti, éppen attól az időtől kezdve, ahogyan költői érzésvilága gazdagabbá, kifejezőmódja egyénibbé és eredetibbé válik, fokozatosan megszűnik szocialista költő lenni, s átcsúszik valamiféle harmadik utas antifasizmusba. Továbbra is megmarad szocialista költőnek, csak hogy más módon és más szinten, mint József Attila; akit viszont szintén nem mérhetünk egy Majakovszkij, vagy egy Aragon mércéje szerint.

Az ars poetica újrafogalmazásának igénye természetesen nemcsak tartalmi kérdésként jelentkezik, hanem úgy is, mint a forma problémája. Radnóti eszmélkedésére különösképpen jellemző, hogy egyenlőségi jelet tesz az újonnan megfogalmazódó költői érzések, a költői forma és a célul kitűzött lírai szintézis közé. 1934-ben írt Kaffka Margit tanulmányát Tolnai is úgy tekinti, mint „a maga kereső, kibontakozó korszakának értékelését”, tanulságokat elemző vizsgálódást és új programot megfogalmazó nyilatkozatot. Radnóti nemcsak irodalomtörténetet ír, hanem — mutatis mutandis — a maga költői generációjának fejlődés-képletét keresi a Nyugati

előképében. Sommázásai nemcsak irodalomtörténeti megállapítások, hanem a maga korszára is érvényes elméleti általánosítások. „A lélek és a forma lázadásának ábrázolása után — írja — megkíséreltünk rámutatni a törekvésre, mely *új szintézis teremtése felé irányul*. Az előző kor költőinek (Vajda János és Reviczky kivételével), valamint prózaíróinak nincsen saját-lelkiségükből fakadó *igazi műformájuk*. Az új irodalom *elindul efelé és megvalósítja*. Az indulás közös, a feltételek is azonosak voltak, a megvalósítás ütemét és végső állapotát pedig a nemzedék tagjainak egyéni törvényszerűsége határozza meg.” (Kiemelés tőlem. — D. A.)

Az irodalomtörténeti stúdiumokat — a magyar avantgarde előzmények tanulmányozását — elméleti stúdiumok egészítik ki (lásd: *Jegyzetek a formáról és a világszemléletről*); továbbá elmélyíti a kor világirodalmában és művészetében való egyre tudatosabb tájékozódás. Költői ifjúkora „nagy kalandjának”, Apollinairenek hatása ekkor kezd igazán tudatossá válni benne, s az ő nyomán jut el az egész modern francia líra föltérképezéséig; figyelme tudatosan időzik az orosz szocialista filmművészet tanulságainál; s ekkor, Picasso művészetének a felfedezésével kezdődik számára a képzőművészetből meríthető költői tanulságok gyakorlati kikísérletezése. Kora forradalmi művészetének az átélése nyitja meg számára az emberiség teljes költői hagyományának a horizontját. Az avantgarde időszakban még oly eleven proletkultós attitűd („Dúdol és istentelenül egyedül van a vászna előtt!” — *Olasz festő*) már a múlté, a szocialista költői kiteljesedést nem az emberiség teljes kulturális örökségétől való elzárkózásban, hanem ezen örökség valamennyi tanulságának felhasználásában látja. A szocialista művészet egyetemessége és korszerűsége között lényegi összefüggést érez. „Hogyha — írja fent említett tanulmányában — egy nyelvi közösségnek polgári irodalma van (márpedig van), akkor a szocialista irodalomnak tudomásul kell vennie ennek eredményeit, ahogyan megfordítva is áll. (Lásd az orosz irodalom és az európai polgári irodalom kölcsönös viszonyát: vagy világosabb példát: az orosz film és a polgári film viszonyát.) Egy ideológiailag helyes vonalú verseskönyvnél a költői közhelyeket nem menti a könyv ideológiailag helyes volta. A közhely ebben az esetben is rossz. A költői közhely természetesen lelki, lényegi közhely is egyben, s a közhely ismérve, hogy nem ad a dolgokhoz semmit. Tehát a lényeg sikkad el itt — a nevelés.”

Az 1934-es pályafordulat, a költői célkitűzés lényegét tekintve tehát semmiképpen sem egy visszaesés, megtorpanás irányába mutat. A költő műhely-tanulmányában kifejezett gondolatok inkább egy magasabb színvonal, egy mélyebben szántó líra igényére mutatnak. S a kérdés csak az, hogy a bekövetkező évek költői gyakorlata hogyan igazolja és valósítja meg a költői elképzelést.

Vonatkoztatassunk el csupán egy rövid időre a Radnóti felállította igénytől: hogy „lélek és forma” dialektikus egységében vizsgáljuk költői fejlődését. Figyeljünk egy kissé pusztán a lélek állapotára, Radnóti érzelmvilágának fejlődésére s kétségtelen gazdagodására. S figyeljünk arra, hogy ez a gazdagodás nem pusztán mennyiségi; egyszersmind elhatárolódást, minőségében is újat jelent az egykorú polgári líra lelki tartásával, érzelmi állapotaival szemben. Kétségtelen, hogy Radnótiban az igazi, mélyebben szántó *érzelmi forradalom* nem akkor ment végbe, amikor „árvaságának” ellenzéki kikiáltásával szembekerült a polgári konvenciókkal, hanem akkor, amikor egy új konstruktív magatartás, érzelmvilág kiépítésével — túl is lép rajta. Mi a lényege a példaképpül vett közvetlen elődök érzelmi forradalmának? Apollinaire, mint azt Radnóti is jól tudja, híres előszavában, melyet a *Fleurs du mal*-hoz írt, szembefordul és túllép a mi egész Nyugat-nemzedékünk példaképén, a baudelaire-i dekadencián s „dolorizmuson”, s szintézisében egyszerre akarja „feltárni az igazságot” és „az élet felmagasztosítását” (*Új szellem*). Az ő törekvése is hasonló: konstruktív igazság- és érzéstartalmak kifejezését tűzi ki célul. Világosan látja a világpolitikai fordulat értelmét, következményeit, hogy „takaros csata készül itt”, de — ellentétben a korszak tipikus polgári reagálásával — nem menekül, nem fordít hátat a közéletnek, s főként nem keresi „az igazi nagy hősi életet” — mint a kortárs polgári misztikusok, irracionalisták állítják — „a gyerekkorban és az álomvilágban”. (*Új Magyar Költők*. II. k. Összeállította: Makkai László. Bp. 1937. — Idézi Tolnai is.) Nem

húzódik vissza a rezignációba, közönybe, a Karinthy Frigyes által keresett, s szinte egy egész polgári generáció attitűdjét meghatározó „laza lelki tartásba” sem. Radnóti lelki tartásának a lényege — éppenúgy, mint az egykorú József Attiláénak — a helytállás védelmi rendszerének és az új világrendbe vezető távlatok rendszerének a kiépítése. A különbség csak az, hogy míg József Attila — például a *Vers a szocializmus állásáról* című költeményében mintegy a valóság belső törvényszerűségeinek lírai-filozófiai analízisét adja, — addig Radnóti egyetlen sűrített érzelmi-indulati állapot szinte expresszív kivetítésével él.

Magosban élek s kémlelek:
körül borul.
Mint hajónak ormán viharban
villám fényinél
kiált az űr, ha partot látni vél,
úgy vélek én is, mégis partokat és
l é l e k !
kiáltok fehér hangon én is.
És hangomra fölragyog
és hangom messzehordja
hűvös csillag és hűvös esti szél.

(Háborús napló)

Kétségtelen, hogy ennek a védelmi- és perspektíva-rendszernek a kiépítése nem történhetik máról-holnapra, s ellentmondások, fölöslegesnek tetsző kitérők nélkül. Radnóti 1935 és 1938 között megjelenő kötetei az új érzelmi tájékozódás lassú, szinte tétova lépéseit, s ellentmondásait mutatják. Ilyen problematikus pontoknak tetszenek a magány-élménynek, az üldözöttség- és halálélménynek, valamint a katolicizmus lelki élményének túlzottan az érzelmi élet centrumába való kerülése. Ezek a mozzanatok az egykorú kommunista baloldal (lásd: Kőrunk elzárkózása) s utólagos ítélkezések számára alkalmas érvként merültek fel Radnóti polgári világnézetbe való metamorfózisának dokumentálására. A magány-élmény, valamint az üldözöttség- és halál-élmény ettől az időtől fogva különösképpen úgy jelentkezik, mint a reménytelen-perspektívátlan *egyéni sors* érzelmi és értelmi tudomásulvételének élménye. Magyarazzuk, hogy Radnóti személyes sorsát illetően — s nemcsak a polgár, hanem a kommunista szemszögből is — mennyire indokolt és jogosult ez az élmény; hogy mennyire objektív? S hogy éppen azért, mert objektív, egyszersmind korélmény is, mint ahogy azt Bálint György fel is ismeri. „Igen, mondta — írja a *Járkálj csak, halálraitól* (1936) —, valamennyien halálraítéltek vagyunk. Az ítéletet már régen kihirdették, jogerős, csak még a végrehajtás időpontja bizonytalan.” Ez kétségtelen a Franz Kafka-i élménnyel s felismeréssel egybevágó élmény s felismerés, amely azonban Radnótinál — s erre alább kitérünk, — nem marad púztán ebben a fatalisztikus állapotában. Azonos tényeket polgárok és kommunisták azonos tényekként ismerhetnek fel, de föltétlenül mások lesznek a levonandó konzekvenciák. S önmagában ugyancsak nem a polgári világnézetbe való visszatérés jele a vallással, a katolicizmussal való lelki-érzelmi küzdelme is. Utaltunk rá, hogy éppen a marxista világnézet mélyebb felfogásának igénye alakítja át viszonyát az emberiség egész humánus örökségéhez. S ez készíti arra, hogy foglalkozzék a vallással is, az európai katolicizmus szerepével, amely kétségbevonhatatlanul az emberiség érzelmi kultúrájának kialakításában korszakalkotó szerepet töltött be. S nem kis mértékben éppen forradalmi irodalmi élményei készítetik erre a lelki számvetésre, Apollinaire, ez a csúfondáros, pogány, ateista, aki patetikus indulattal jelenti ki: „Csupán a vallás az maradt máig új s el nem avul soha.” A *Zone-t (Égőv)*, amelyben ezt írja, Radnóti magyarrá fordította, Apollinaire a lelki-érzelmi életet élő emberiséget állítja szembe a modern kapitalizmus eldologiasodott világával, s Radnóti éppenúgy: a fasizmussal szemben a vallás adta humá-

nus-érzelmi tartalékokat is be akarja vetni. Vitatható ez a szándék? Az életrajzban bizonyos, hogy ellentmondásokat, félreértéseket szülhetett, mint József Attilának a freudizmussal való kísérlete. De a művészi végeredményt, a lírai szintézist tekintve, ki vitathatná, hogy Radnóti biblikus motívumainak éppoly fontos szerepe van, mint a pogány eclogák örökségének s mint a modern költészet — az Eluard és a Brecht adta tanulságoknak? Mindezzel a humánus örökséggel való számotvetése ugyanis nem sértette világnézetének szocialista alapjait, ellenben gazdagította, ember-, sőt emberiség-közelibbé tette.

Bizonyítéknak — a kereső-kísérletező évek kötetén belül — ott van a klasszikus, kiteljesedett Radnóti, a 40-es évek költőjét előlegező vers: az 1937 nyarán írt *Hispánia, Hispánia* ... Ez a vers — mintegy cáfolataként a Radnóti depolitizálódásáról szóló teóriának — aktuális politikai eseményt énekel, agitatív hangnemben. A vers élményanyaga „az 1937-es párizsi nyár, a francia dolgozók helytállása, a francia népfront és a spanyol háború” (Tolnai). — De az aktuális politikai tartalom mögött bonyolultabb érzelmi rétegek húzódnak, s a vers valódi karakterét, költői jelentőségét ez adja meg. Mintegy az egész későbbi Radnóti érett költészetének teljes érzelmi gazdagságát kibonthatjuk ebből az egy költeményből kiindulva.

A vers indító képe a francia lírában szinte konvencionális Párizs látkép: a tetők feletti Párizs, a manzard-szobák világa. Radnóti, néhány hetes párizsi tartózkodása során már — a francia lírai hagyományok által — eleve megformált érzelmekkel élte át ezt a romantikus, tetők feletti életet.

Két napja így zuhog s hogy ablakom nyitom,
Páris tetői fénylenek,
felhő telepszik asztalomra
s arcomra nedves fény pereg.

Benne van ebben az indító képben az a panteisztikus szabadságérzés, amelyet a nyitott éggel szembenézve Baudelaire fejez ki (*Tájkép*); benne van a verlaine-i nosztalgia a szép ifjúság iránt (*Hogy ragyog a tetők felett*); s benne az apollinaire-i látomás a modern világvárosi nyüzsgésről, mely „új volt a fényben fényes és kürtként harsant felém” (*Égőv*). Ezeket a bonyolult lelki tartalmakat — magányosságérzést, ifjúság iránti nosztalgiákat, szabadságvágyat — egybefoglaló érzésvilág: Radnóti lírájának mindinkább a középpontjába kerül, s egyik rétegét alkotja annak a lelki-érzelmi védelmi rendszernek, amelyet a barbársággal, az erőszakkal fog szembeállítani. S ebből az érzésvilágból sarjadnak ki azok a versei, amelyekben mintegy az emberi világ sivárságán felülemelő, az emberi lét teljességét őrző szerelemről szól. Az *Emlékeimben* és a *Páris* idilljéhez természetes érzelmi logikával kapcsolódnak azok a versek, amelyek az érzelmi teljességet nem a múltból idézik elő, hanem a jelenlét szuggesztív erejével, szinte materializálódott valóságként fogják fel: az *Októbertvégi hexameterek*, a *Tétova óda*, s majd a *Hetedik ecloga* és az *Erőltetett menet*. Ez a fajta, az egyén belső, lelki-érzelmi tartalékai-ból épülő s gazdagodó érzésvilág azonban csak az egyik megoldó perspektívát jelenti Radnóti számára. Távlatai jóval túlérnek az egyén erkölcsi helytállásából következő megoldás perspektíváján, s a túllépést éppen a *Hispánia, Hispánia* ... ábrázolja kristályos egyszerűséggel.

A vers második szakasza ugyancsak a tetők feletti Párizst jeleníti meg, de mintegy az előző kontrasztja is:

Házak fölött, de mélyben állok mégis itt,
rámsír az esővert korom,
s szegyenkezem e lomha sártól
s hírektől mocskos alkonyon.

Ez a kontraszt az indító képnek pontos szociális értelmet ad, az izoláció és lázongás élmény félreérthetetlenül a proletár Párizssal való lelki-érzelmi azonosulás kifejezésévé válik.

A tetők feletti Párizsnak a külvárosi, proletár Párizssal való azonosítása irodalmi közhely ugyancsak; a népfront mozgalom idején rendkívül népszerű Romain Rolland *Jean Christophe*-jában hangzanak el ilyen gondolatok: „Combien de Parisiens as-tu connu, qui habitaient au dessus du second ou du troisième étage? Si tu ne les connais pas, tu ne connais pas la France. Tu ne connais guère, dans les pauvres logements, dans les mansardes de Paris, dans la province muette, les coeurs braves et sincères, qui ne font que s'attacher pendant toute une vie médiocre à de graves pensées, à une abnégation quotidienne . . .” De *A város peremén* indító képére is gondolhatunk, a „csorba pléhtető” s a „száll a korom” motívumaira, hogy felmérhessük: milyen érzelmi mélységekbe vezetnek a Radnóti alkotta kontraszt-kép indítékai. Radnóti népfront-élményének a mélysége, igazi karaktere rajzolódik ki benne: nem valami általános polgári humanizmus erősödött meg benne, hanem a néphez, a proletariátushoz fűző érzelmi kapcsolatok váltak konkréttá, sorsszerűvé. Radnótinak a plebejus költői arculata válik markánsabbá; költészetének egész továbbépülő érzelmi rendszerében a mélyből-jöttek és a mélyben-élés indulatait tükröző képek erősödnek. Diszkrétebb, szemérmesebb népiesség ez, mint a korábbi évek feltűnő, szinte modoros népiessége, és semmiképpen sem olyan robusztus, mint az Illyésé s József Attiláé. De a nép sorsával szétképzhetetlen azonosságot vállalás lírája az övékével rokon:

Oh, honnan táncoltál a fényre te?
falak tövéből, nyirkos mély sötétből?

(Ősz és halál)

Fölálllok és a rét föláll velem . . .

(Koranyár)

És míg a tollára dől, a gyermekekre gondol,
és nincs nehéz szívében most semmiféle gög,
mert értük dolgozik, akár a néma portól
csikorgó gyárban élők s műhelyben görnyedők.

(Mint észrevétlenül)

Ebből az azonosság-tudatból fakad a hazaszeretet érzés-világa. Radnóti éppen úgy a dolgozók hazájának perspektíváit építgeti, mint említett költőtársai. S hogy patriotizmusa mennyire komoly, azt nem csupán a *Nem tudhatom* és a *Nem bírta hát* . . . csodálatos pontosságú megfogalmazásai bizonyítják, hanem talán méginkább azok a versei, amelyekben a faszizmus elől menekülő, a hazátlanság kockázatát vállaló polgár-barátai és sorstársai tragédiáját ábrázolja:

New Yorkban egy kis szállodában
hurkot kötött nyakára T,
ki annyi éve bolyg hazátlan,
tovább bolyonghat-é?

(Csütörtök)

A néppel való azonosság tudata egy újabb érzelmi perspektívát jelent; nemcsak a szerelem ad otthont, védelmet, hanem „a dolgozók nehézkes népe” is, s az emberségnek mindazok a tartozékai, melyeket a nép valósít meg legtartósabban és teljesebben: munka és béke. „A föld bölcs rendjét”, „nehéz s mégis szelíd szolgálati szabályzatát” a nép teremti, s ebben érzi meg a biztosítékát a háborúk, katasztrófák után is újjászerveződő emberi létnek. E távlatok azonban, különösen a *Hispania, Hispania* . . . idején még távoliak, s a néppel való azonosság tudatát nem is annyira a béke és a munka vágya fejezi ki, mint a néppel közösen átélt katasztrófa-élmény. A kezdetben látszólag csak magán-élményként megfogalmazódó

üldözöttség- s halálraitélttség-tudat mint megrázó szociális élmény jelentkezik: mint az egész nép rabságba zártságának, háborúval sújtottságának apokaliptikus élménye. A vers következő strófaiból egy modern népi apokalipszis víziója bontakozik ki:

Ó suhogó, feketeszárnyú háború,
szomszédból szálló rémület!
nem vetnek már, nem is aratnak
és nincsen ott többé szüret.

Madárfió se szól, az égből nap se tűz,
anyáknak sincsen már fia,
csupán véres folyóid futnak
tajtékosan, Hispánia!

Ezt a Radnótit, aki a magyar nép és az európai népek háborús szenvedéseit személyes élményként szóltattatja meg, csakis ahhoz a világirodalmi áramlathoz kapcsolhatjuk, amelyet a francia, jugoszláv és lengyel ellenállási költészet jelent, mégpedig a resistance szocialista lírikusainak legjobbjai közé. Ebből az apokalipszis élményből az elkövetkezendő évek során hatalmas vers-ciklus bontakozik ki, a népi tömegek háborús szenvedéseit monumentális érzékletességgel és indulati erővel kifejező líra. A *Lángok lobognak, Péntek, Nem bírta hát, Sem emlék, sem varázslat, Töredék, A la recherche, Erőltetett menet, Razglednicák* e ciklus legkiemelkedőbb alkotásai; s hozzájuk kapcsolódnak az *Eclogák*, a Radnóti lírának ezek a különös darabjai, amelyekben világképét, a célul kitűzött lírai szintézist a költői tudatosság legfejlettebb fokán építi. Amilyen pontos, érzékletes képekben kezdte rajzolgatni a mélyben élők, a külvárosok népének sorsát a békéről szóló verseiben, ugyanolyan hadijelentésszerű pontossággal, tárgyilagos egyszerűséggel ad számot a monumentális jelenések, az apokaliptikus események egyszerű résztvevőinek: katonáknak, munkaszolgálatosoknak, otthon nélkül maradt menekülőknek sorsáról. S nemcsak riport értékű jelentést ad. Az a költő, aki önmagában olyan pontosan ki tudta analizálni a haláltudat jelentkezését, a félelem, az elszántság, a harcra készség lelkiállapotait, szeizmográf érzékenységgel fedezi fel az emberi tömegekben ugyanezeket a tulajdonságokat, s a pszichológiai realizmus telitalálat-szerű képeivel jelenít meg apokaliptikus lelkiállapotokat. A hadszíntérre vált óceánok víziójában a „honvágytól részeg és sárga félelemtől rókázó tengerészek”, a hengeg és a rettegés lelkiállapotában hánykolódó Repülő, s a fogolytábor lelkivilága, a

szétdarabolt lázas test s mégis egy életet él itt, —
jóhírt vár, szép asszonyi szót, szabad emberi sorsot,
s várja a véget, a sűrű homályba bukót, a csodákat . . .

— lélektani novellára emlékeztető elemzése, az „erőltetett menet” — szédelő, akarás és kimerülés közötti delírimuma, s a tarkólövés előtti kegyetlen világosságú öntudat villanása: emberi formát adnak az embertelen arányú látomásoknak.

Természetesen a nép-sorssal való passzív — akár a nemzethalált is vállaló — azonosulás önmagában még nem volna szocialista lírának tekinthető. Ha ezt a kritériumot elfogadnánk, akkor szocialistának kellene tekintenünk a 40-es évek antifasiszta lírájának egészét — Pásztor Béla, Fenyő László líráját, s Illyés megrendült, de perspektíváiban és cselekvő energiáiban ellentmondásossá lett költészetét. A *Hispánia, Hispániá-t* záró strófáknak a hangsúlyja éppen azért oly sodró erejű, mert Radnóti a népfrontban, a tömegek erejében nemcsak a zsarnokság fölötti győzelem lehetőségét, hanem egy újabb népforradalom perspektíváját is benne érzi — épp azt a népforradalmat, amelyben a „népi írók” jórészének hite a Márciusi Front kudarca

után már erősen megrendült. Illyés *Ozori példájának* és József Attila *Ars poeticájának* népporradalmas látomásával azonos érzelmi tartalmakat hordoz e vers két zárószakasza is:

De jönnek új hadak, ha kell a semmiből,
akár a vad forgószelek
sebzett földekről és a bányák
mélyéről induló sereg.
Népek kiáltják sorsodat, szabadság!
ma délután is érted szállt az ének;
nehéz szavakkal harcod énekelték
az ázottarcú párizsi szegények.

Igaz, hogy ezek az 1937-es nagy párizsi tömegtüntetések keltette érzések később, éppen a magyar népfront mozgalom széthullása s Radnóti egyre súlyosabb személyes elszigetelődése, hallgatás-kényszere következtében később már csak áttételesebben fogalmazódnak meg. De a cselekvés, a harc vállalásának programját még ekkor sem adja fel egy pillanatra sem. Az erők újjászervezésének indulata sürget a *Koranyár* „nyárra készülésében”, a *Száll a tavasz* harcrahívójában, a „fegyver s szerszám a toll” (*Mint észrevétlenül*) s a „mindig tudd, hogy mit kell tenned érte, hogy más legyen” (*Nem bírta hát*) vallomásában. Nem Radnóti költői „korlátozottsága”, hanem a magyar népfront mozgalom tragikus menetrendje okozza, hogy a cselekvés köre számára rendkívül szűk. „Irtam, mit is tehetnék?” — vallja elszántan, annak tudatában, hogy „egy vers milyen veszélyes”; s elégedetlenül, mert érzi, valódi tettekre volna szükség...

A kortársi visszaemlékezések Radnótit szelid, míveskedő természetű embernek ábrázolják, érzékeny és gyöngéd szépléleknek; az utolsó évek költőjét pedig szemlélődőnek, hallgagnak, olyannak, mint aki rezignáltan, a beletörődés stoikus nyugalmaival viselte sorsát. S hogy ez a külső őszinte, annak szorongató dokumentumai a versek, amelyekben a haláltudat, a személyes feláldoztatás elkerülhetetlenségének érzése mind pontosabb, lélektanilag kimunkált formát ölt: „A fák között már fuvall a halál... — És már tudom, halálra érek én is...” (*Negyedik ecloga*). Ami évekkorábban közelgő kilátás volt, immár jelenlét, egész a szinte hűvös tárgyilagossággal érzékelt utolsó pillanatig: „Sárral kevert vér száradt füleimen” (*Razglednicák IV.*).

S mégis, mindezek ellenére a versek a másik, a valódi tettekre kész Radnóti érzésvilágáról is számot adnak, — ámbár ez a Radnóti, akárcsak ekkori versei nagy része már nem juthat el a baráti nyilvánosságig sem. A *Tajtékos ég* postumus verseinek megjelenése alkalmából Fodor József már 1946-ban a meglepődés zavaráról ad számot. „Tudtuk is mi, hogy milyen szavak azok, amíg egymás mellett éltünk! Minden magadfajta, míg él, elleplezi önmagát...” S keveset tudhatunk arról is, mi történt Radnóttal és benne mi zajlott le, midőn 1944 májusától a Lager Heidemann lakója, Zagubica fölött a hegyekben. Tolnai pontosan emlékeztet azokra a mozzanatokra, amelyek azt bizonyítják, hogy Radnótit — az illegális kommunista párt biztatását érezve — el-elfogja a tenni akarás versíráson túlvívó indulata is. Az utolsó versekben ez az indulat szinte kiöbbsen. Szinte riportszerű pontossággal ad számot a fogolytábor lakóinak izgatott, szabadságharcra kész hangulatáról. A *Hetedik ecloga* lázas, a drótkerítést szinte szétépítő indulata, ellentétet közt hanyódo, véget és „szabad emberi sorsot” váró elszántsága, majd a *Levél a hitveshez* és a *Nyolcadik ecloga* fegyveres harcot vállaló, nyílt nekiszántsága tükrözik ezt az „ismeretlen” Radnótit. A „folytonos veszélyben, bajban élő — vad férfiak fegyvert s hatalmat érő nyugalma”: nem allegória, hanem a történelmi realitást, a jugoszláv partizánháború magabiztos előretörését ábrázoló, pontos kép, éppenúgy, mint a szovjet csapatok közeledését hírlélő „Bulgáriából vastag, vad ágyuszó gurul”. E „mozgó zűrzavarban” Radnóti mintha pontosan tudná, mi az ő személyes tennivalója; az egész háborús apokalipszist és az ő

személyes emberi és költői szerepét újra végiggondoló *Nyolcadik eclogában* a fegyveres ellenállásra készül:

Útrakelünk, gyere, gyűjtsük
össze a népet, hozd feleséged s mess botokat már.
Vándornak jó társa a bot, nézd, add ide azt ott,
az legyen ott az enyém, mert jobb szeretem, ha göcsörtös.

A németek nem várták meg, amíg a Lager Heidemann lakói kitörnek a szöges drótok közül; erőltetett menetben hajszolták őket észak felé, s e menetben pusztult el Radnóti...

Az út, amelyet Radnóti a lázongás, a tiltakozás anarchikus érzemvilágától, a családtaglanság világon és társadalmon kívüli attitűdjétől az utolsó versekben kifejezett érzésekig megtesz: rendkívül nagy út. Átéltve mindazokat a konfliktusokat, amelyekkel a szörnyű kort szembeesíti, mind mélyebben egybeforr nemcsak politikailag, világnézetiileg, hanem költői szempontból legmélyebben érzelmileg a munkásmozgalommal, a párt forradalmi és antifasiszta harcának célkitűzéseivel. S a kép, amelyet érzésvilágának fejlődéséről adhattunk, költői szempontból még mindig igen egyoldalú; maga Radnóti számtalanszor utal arra, hogy költői világképében mennyire lényegesnek fektinti a kifejezést, a költői formát. Az általa teremtetett költői formák problematikájának elemzése éppen ezért még mélyebben megvilágítja költészetének szocialista jellegét: kapcsolatait a kor szocialista művészeinek formai törekvéseivel és a kikristályosodott egyéni eredményeket egyaránt.

*

Különös — de csak látszólagos! — ellentmondáson épül Radnóti egész érett költészete. Költészetének centrumában a világ érzelmi-indulati tükrözésének képessége és tehetsége áll, az egykori nagy romantikus költőkre emlékeztető lírai természet, s ő mégis egész költői magatartásában s ars poeticájában antiromantikus. Sokkal inkább közel áll költői stílusában akár a realista Illyéshez, akár a klasszicista József Attilához, mint a francia avantgarde, szürrealizmus és egyéb modern romantikus irányzatok stílusához, melyekből egyébként éretten rengetegből tanulságot merít, mint zsenje korában. Radnóti a nagy érzelmek költője, a „zuhanó lángok közt” születő új, szocialista humánusra jellemző érzelmek megfogalmazója, s kutatója minden olyan hagyománynak, amely a modern ember humánusát érzésekben gazdagíthatja, s mégsem híve semmiféle „érzelmes esztétikának”. Sőt, tudatosan el is határolja magát tőle, mint ahogy az *Ikrek hava* emlékeztető jelenetéből is kiderül, amelyben párizsi költőbarátjával, Jean Citadinnal a költészet lényegéről vitatkozik:

„— Cocteau bűvész — magyarázta és fölemelte az ujját... — Cocteau bűvész, és én nem szeretem a bűvészeket. Csalnak. Cocteau is csal. A mutatványai mögött semmi sincs. A költő ne bűvészkedjék, a költő érintse meg a szívemet! mint Villon, mint Ronsard, mint Verlaine!

— Ez az olvasó szempontja, *de te költő vagy!* S ehhez képest elég egyszintű az esztétikád. Érzelmes esztétika!

— S a hűség a fontos — emelte fel a mutatóujját...

— Hűségesen? forma nélkül? hát lehet hű egy formátlan vers? *A forma fontos, fiam. Az érint szíven!* Egy alliterációt sem sikkasztatsz el a versből...

Ugyancsak egykorú kritikákat s utókorai emlékeztetéseket idézve, megrajzolhatnánk Radnótinak a míveskedő, a formák bűvöletében élő költőnek az arculatát. A Babits iránt érzett

tisztelet, a halott Babits szóművészetét idéző vers is ezt az arcképet rajzolja. S emiatt is szívesen tekintik őt sokan Nyugat-költőnek, a magyar polgári líra formaművészetét képviselő alkotónak. Pedig Radnóti mint formaművész is a magyar költészet új, szocialista korszakának képviselője már, aki sok mindenben hasonlít polgári elődeihez s kortársaihoz, s tudatosan és sokat tanul tőlük, — mégis a forma az ő számára egészen mást jelent, mint amazoknak. A formaművész intellektuális fölénye, különállása tőle egészen idegen, inkább munkásnak érzi magát ő is, mint nagy festő barátja, Dési Huber István, aki „megtanulta, hogy fegyver s szerszám a toll” (*Mint észrevétlenül*). S a forma számára nem játék, nem művészet csupán, hanem emberi és költői sors. „... Mert annyit érek én, amennyit ér a szó — versemben s mert ez addig izgat engem —, míg csont marad belőlem s néhány hajcsomó.” (*Tétova óda*.) Mindez, mint felfogás azonban még belül marad mind a romantikus „érzelmes esztétika”, mind az avantgarde ars poetica körén. Ami Radnóti formaművészetében a leglényegesebb, hogy számára a formaművészet nemcsak költői érzés, attitűd dolga; számára a forma — világnézet.

Mi a háttere Radnóti formaművészetéről vallott felfogásának? Éppen úgy, mint ahogy igazi költői egyénisége egy korszakos *érzelmi forradalom* során bontakozott ki, költői stílusa sem véletlen, elszigetelt jelenség, hanem része annak a *formai forradalomnak*, amelyen a 30-as évek elejétől az egész magyar szocialista művészet keresztül megy, s nemcsak az irodalom, hanem a képzőművészet is. Nem véletlen, hogy a formai tanulságokat Radnóti is az irodalmon kívül elsősorban a képzőművészet területéről meríti.

Már szóltunk arról, hogy a Kaffka Margitról, a korai magyar avantgarde előzmények tanulságairól írt tanulmányában a szabadverset úgy határozza meg, mint ellentétét annak, amire nemzedékének törekednie kell, mint a szintézis helyett — az „antiszintézist”. „Strukturális adottság és egyben világnézet. Tagadása a rendnek és a törvénynek, új rend és új törvény elképzelése nélkül. Nem anarchia, mert meghatározott lélek- és életforma, program. Csupán a kifejezés érdekében történő tagadás: gáttalan ömlés.” Hasonló tanulságokat szolgáltat számára a képzőművészeti avantgarde formavilágának az elemzése. Hogy ezek a stúdiumok mennyire fontosak költői fejlődésében, arra ismét csak Tolnai figyelmeztet, mintegy feladatként tűzve ki a további kutatás számára a Radnóti és a Dési Huber közötti szellemi kapcsolat elemzését, a költő munkásságában kimutatható hatások vizsgálatát. Dési Huber is — 1932–34 között írt tanulmányaiban — a romantikát bírálja, az avantgarde formai eredményeinek fetisizálását kifogásolja kortársai művészet-szemléletében, s a marxizmus szellemében sürget az új valóság törvényeinek művészi feltárására, korszerű szintézis megteremtésére. Egyik tanulmányában — *A festészeti „izmusok” bírálatához* (1933) — a Korunk egyik cikkíróját idézi, mintegy ezzel is jelezve: nem magánvéleményt közöl, kora egész szocialista művészetének eszmélkedéséről ad számot. „Nem tendenc művészetre gondolunk. A primaer politikai propaganda — bár felhasználja — de nem töltheti ki a festészet kereteit. Egy — (s innen az idézet) — ’lassúbb, de nem-kevésbé erőteljes gondolati, érzelmi, emberi valóságunkra ható meggyőzős...’ kell, hogy ki-töltse; ‘... a küzdő osztály élményanyaga, melynek... formája nem a szenvedélyes, nem a romantikus lírizmus. Dokumentatív realizmusával szuggesztív.’ (Peéry Rezső: *Új irodalom Szlovénzkón*, Korunk 1932. október).”

Ami Radnóti formai eszmélkedését illeti, az avantgarde örökség bírálatá nem az avantgarde vívmányok elvetését, hanem tudatosabb, célszerűbb, a művészi szintézis célkitűzéseinek alárendelt felhasználását fogja eredményezni. Ifjúságának nagy szellemi kalandja, Appolinaire ettől az időtől kezdve lesz számára fordítási téma, s ekkor merül el mélyebben Max Jacob, Valéry Larbaud, Blaise Cendrars s általában a francia szürrealizmus formaproblematikájának tanulmányozásába. S ekkor — természetesen a Dési Huber barátságtól nem függetlenül — tudatosítja magában Picasso festészetét. Nem annyira Picasso kubista korszakát, mint új, 1932-vel kezdődő szürrealista korszakának számára revelatív értékű inspirációit. Amit az avantgarde költészet csak intellektuális úton mondott ki, azt a picassói művészet látványa teszi számára kézzelfoghatóvá, megdöbbentően érzékletessé: a valóság szétesettségét, a két

háború közötti kor apokaliptikus erőinek hatására történő felbomlását — azt az intellektuális és érzelmi élményt, amely egy új szintézis megteremtésére sürgeti a lélek síkján, — s az érzékeltes formavíziók hatására a forma síkján is.

Az új, tudatossá vált formaélmény költői realizálódása szempontjából rendkívül tanulságos szemügyre venni Radnóti nagy számmal írt, játékos, kísérletszerű csendéleteit, „natur morte”-jait, melyekben mintegy elemi fokon mutatkozik meg az avantgarde valódi intellektuális és érzelmi élménye. Első költői korszakának verseiben különös ellentmondásként észlelhetjük, hogy az avantgarde költészetből merített képek, ritmusok, szabad asszociációk általában egy hagyományos, a népies zsánerképhez, életképhez, idillhez közeledő kompozícióba illeszkednek. Az újabb csendéletekben nyoma sincs a hagyományos kompozíciónak, nemcsak az eszköztár, hanem az egész kompozíció változott meg. Nincs lekerékítetttség, lezárttság, ellenkezőleg, maga a kompozíció szuggerálja a látszólagos idill mögötti zűrzavar, széthullás vízióját, a holt tárgyak és eleven természeti jelenségek szinte apokaliptikus idegességét. Ezt az élményt szuggerálja a *Táj változással, Nyári vasárnap, Változó táj, Délről estig, Hajnaltól éjfélig, Béke, borzalom, Naptár, Papírszeletek*. Egyik korai, 1935-ből való csendélet, a *Július* talán a legalkalmasabb a megváltozott kompozíció szemléltetésére. A vers első pillantásra impresszionista vihar előtti idill. Ám semmi köze az impresszionizmushoz, a tárgyak, amelyeket a költő a tájképből kiragad: a kubista montázs-technika önkényességével egymás mellé kapcsolt tárgyak, amelyek korántsem a természeti benyomást rögzítik, hanem a költő indulatát — félelmét, borzadályát — vetítik ki. A „nyugagy háta”, „a szárítókötél”, „két ing”, „két madár”, „a szolga kerítés” nem a felszíni nyugalmat közvetítik látványukkal, hanem a mozgásukban s a közöttük levő költőileg fölfedett kapcsolatokban a látvány mögötti tragédiát. S ezért szükségképpen, hogy a külsőleg „realista”, valóságos tárgyak képét mutató idill szürrealista vízióba csapjon át, a tárgyak apokalipszisévé emelkedjék:

Mindent elhord a szél s a kert haját
hosszú ujjakkal, hosszan húzza ki
és a hasaló kerten úgy fut át,

hogy villámlik sarkának friss nyomán
s a vastaglábú dörgés léptitől
kék foltokat mutogat a homály.

Az életképekben kikísérletezett eszközöket mind tudatosabban használja fel más vers-, műfajokban, nagyobb és bonyolultabb kompozíciókban is. Érdekes megfigyelní, hogy a korábban is fejlett jelképrendszer hogyan gazdagodik Picasso tudatosította szimbólumokkal: bika, medve, farkas, vadmacska, keselyű jelképekkel, amelyek mind az erőszakot, a barbárságot jelentik; s szelíd virág, madár, ló alakokkal, amelyek békét, emberséget — s olykor forradalmat hirdetnek:

Sok barna forradás
fut füstös testén végig,
földönfutó, sötét
bozótok védik;
de hogyha visszatér,
fölkél a jajduló nép,
alatta akkor táncos és
szakállas lábú ló lép.

(Toborzó)

S jelkép a nő, a szerelem is, amely egyszerre válik érzelmmé és formává is az új költői szemléletben. Formává mint a modern festmények geometriailag ölelő anya és szerelmes nő alakjai:

Olyan ez az erdő, mint szíves kedvesed,
ki kétfelé nyílik fektében előtted
és mégis körülzár s őrzi életedet
kemény karikában; úgy őrzi, hogyha nősz,
csak fölfelé nőhetsz, mint fölfele nő itt
ez az erdő s köszönt napos kalappal!

(Szerelmes vers az erdőn)

A szimbólumok, képek egybekapcsolásának módja: a montázstechnika költői alkalmazása — éppen úgy, mint a *Júliusban* — a többi versekben is a nyugtalanság, széttöredezethez, dekomponáltság formai vízióját keltik; s a formák mozgása szükségképpen csap át vízióba, — látomásokba, melyekben már nemcsak tárgyak, természeti motívumok kavarnak, hanem az egész emberi világ: az újkori történelem. Az apokalipszisnek és a népek szabadságharcának az a víziója, amelyet a *Hispania, Hispania* . . . vetít ki — mint már utaltunk rá — monumentális vers-víziók ciklusaiban ismétlődik, melyek közül az *Eclogák* sorozata mutatja a legtöbb átgondoltságot, mérnöki tervszerűséget. S itt kell utalnunk a legjelentősebb Picasso élményre, a *Guernica* (1937) monumentális kompozíciójának hatására. Az egész spanyol polgárháborúban — mint ismeretes — Radnóti számára is külön megrázkódtatást jelent a kis baszk városka kegyetlen lebombázása. „Sanghai, vagy Guernica — szívemhez éppen oly közel, — mint rettegő kezéd . . .” (*Aludj*). A háborút, a róla alkotott fogalmakat, egész a második világháború kitöréséig, a Guernicáról érkezett hírek, a róla alkotott fantáziaképek jelentik Radnóti költészetében. Így következik az első „vallásos” élményből fakadó vers is, a *Lapszéli jegyzet Habakuk prófétához*:

Városok
lángoltak,
robbantak
a faluk!
légy velem
szigorú
Habakuk!

A Guernicát szószerint is idéző verset kronológikusan ez a költemény előzi meg, kétségtelenül jelezve az élményi azonosságot. S a valóság adta élményt hamarosan összefoglalja, művésziileg megformált vízióban vetíti elé az 1937-es párizsi nyári utazás talán legnagyobb benyomása. E nyáron nyílik meg a párizsi Világkiállítás, ahol a spanyol pavillonokban Picasso óriási vászna, a Guernica van kifestve. Az ismert picassói szimbólumok — gyilkosok és áldozatok — megrázó, drámai vízióba foglaltan, s mintegy az érzéki látomás vitustáncában mutatják meg a törvényt, melyet Radnóti évek múltán oly geometriai pontossággal körvonalaz: „A valóság, mint megrepedt cserép, nem tart már formát és csak arra vár, hogy szétdobhassa rossz szilánkjait . . .”

A széttöredezethez és a monumentális víziója — ez a legnagyobb formai hatás, melyet Picasso reá gyakorolt. Nagy, freskószerűen megkomponált költeményei a kor történelmi valóságát, emberi tragédiáit sűrített, jelképes víziók eszközeivel idézik. Az „érzékeny halál”, „széttépett delfinek”, „a robbanó és beomló házsorok”, a gyártelepek, melyek „fölszállnak a füstben”, a „perzselt szél”, „a förtelmes halál” látomásai egyszerre monumentálisak s keltik az „összetört világ” képzetét. Egyszersmind azonban ez a drámai erővel föltörő formaélmény, mind mélyebb ellentmondásba kerül Radnóti egész érzésvilágával, azzal a harmóniára törek-

véssel, amelynek lehetőségét a dolgozók közösségével és a jövő távlataival való érzelmi egybe-
forrásban éli át. Erről az ellentmondásról is számot ad, a fent idézett vízió parafrázisában:

Mi lesz most azzal, aki míg csak él,
amíg csak élhet, formában beszél
s arról, mi van, — ítélni így tanít.

S tanítna még. De minden szétesett.
Hát ül és néz. Mert semmit sem tehet.

(Ó, régi börtönök)

Ez az ellentmondás — illetőleg ennek költői tudatosulása — magyarázza, hogy Radnóti a széthulló, monumentális valóság vízióit formailag is racionalizálni törekszik, s költészetének diszharmonikus elemeit klasszikusan zárt, harmonikus formák közé foglalja. Ebben a klasszicizáló törekvésben egyébként nem áll egyedül kora szocialista s plebejus-forradalmi költői között. József Attila a történelmi materialista logika teremtette képekben vázolja a jövő társadalmi rendjének, az értelmes világ harmóniájának szerkezetét. Ilyés a népi valósággal való szüntelen azonosulás útján teremt harmóniát. Radnóti, akitől mind a filozofálás absztraktságai, mind a tárgyi világ realitásai viszonylag távolállnak, a klasszicizáló formát is mintegy érzelmeiből teremti meg. Érzelmileg azonosul klasszikus költészeti stúdiumainak világával, mintegy kiszűrve belőlük azt, amit a maga korának valóságára vonatkoztathat. Akkor, amikor a fasizmus embertelen világának realitását írja meg, gyakran a horatiusi epódusok illúziótlan, keserű ítélkezésével ír, mint a *Töredékben*; s a vergiliusi eclogák aranykort idéző nosztalgiáiban a maga békevágyára, humánus nosztalgiáira ismer, s maga is vergiliusi hangon és képekben kezd szólni, mint a *Himnusz a békéről* és a *Veresmart* strófaiban. S ez a szubjektív mitologizmus, amelyre a klasszikus ókorban bukkan, nemcsak érzelmi támasz számára, hanem formai megoldás is. A klasszikus műfajokban és versformákban fedezi föl annak a formának a lehetőségét, amely képes a maga zártságában, fegyelmebe foglalni az örület, az apokalipszis monumentális és diszharmonikus vízióit. Műfordítás kötetének előszavában Trencsényi Waldapfel Imrét említi, aki segítette őt klasszikus stúdiumaiban. Ő általa vált tudatossá benne az ókori klasszicitás valódi természetete. Világosan látja, hogy a klasszikus nyugalom formákban is két hang felesel: a *IV. ecloga* és a *16. epodus* hangja, a vergiliusi vízió az aranykorról és a horatiusi szkepszis a szörnyű valóságról; s újraéli a sztoikus derű és a fegyelmezett káromlás mélyén feszülő ellentmondást.

A Radnóti teremtette klasszicitás tehát azért kelthet korszerű hatást, a kifejezett érzésvilággal adekvát esztétikai élményt, mert ahelyett, hogy megszüntetné vagy megkerülné a valóság mélyén keletkezett diszharmonikiakat, magába öleli őket, és élesebb, tisztább profilt ad nekik. Ezekben a klasszikus nyugalom, oly hűvös, sztoikus, racionális kompozíciókban: a legszélsőbb érzelmű polaritások feleselnek egymással. A *Hispania, Hispania*... nemcsak érzelmi tartalmaiban előlegezi Radnóti egész érett költészetének sokrétűségét, hanem formai megoldásában is felvillantja az összes későbbi lehetőségeket — a modern formai ziláltság, töredezettség és a klasszikus nyugalom s arányosság polaritását. A legtökéletesebben az eclogák valósítják majd ezt a formai polaritást. A megszemélyesített érzelmi szélsőségek vitáznak egymással bennük: a költő lázongó és rezignált lelkiállapota (*Első ecloga*) ; a háborút elfogadó és kiszolgáló közöny és a tiltakozás (*Második ecloga*) ; a két belső hang, amely az élet értelmetlenségét és értelmét szembesítve, a harc vállalásának feloldó lelkiállapotában találkozik. (*Negyedik ecloga*) ; a Költő és a Próféta, a tehetetlen düh és az utat mutató céltudatosság egymást serkentő-kiegészítő indulata. (*Nyolcadik ecloga*). S az eclogák háttérében a háborús apokalipszis és a béke idilljének váltakozó képei, az egyetlen vízióvá sűrített élet és halál tökéletes formai eggyéolvadása:

Ring a gyümölcs, lehull, ha megérik;
elnyugtat majd a mély, emlékekkel teli föld.
De haragod füstje még szálljon az égig,
s az égre írj, ha minden összetört!

(Negyedik ecloga)

Csupa ellentmondást foglal formába Radnóti víziója. Megérik s összetör, lehull s száll, gyümölcs s füst, föld s ég közös nevezője lesz a forma; vagyis mint a lélek, ez is a gazdag, ellentétekből összetett, monumentális valóság tükörképe. E ponton válik nyilvánvalóvá, hogy a klasszikus formák vállalása szintén nem a polgári líra konvencióihoz való visszatérés, hanem a mélyebben megértett valóság teljesebb kifejezésének bizonyossága Radnóti érett költészetében. Az érzelmileg átélt és átlényegített klasszikus formák — épp úgy, ahogy József Attilánál vagy Aragonnál — nála is a szocialista jelleget erősítik, mert tökéletesebb, élesebb kifejezését segítik elő.

*

A „lélek és forma” problémájának dialektikus összefüggéseiben való elemzése tisztábban láttatja Radnóti helyét kora szocialista költészetében, s egyszersmind érthetőbbé teszi a költészeti utókor, a ma szocialista lírájának hozzá való viszonyát is. A felszabadulás utáni szocialista líra számára sokáig — elméleti értelemben — éppoly problematikus volt, Radnóti folytathatósága, mint a József Attila költészeté. Később a József Attila lírája körüli félreértések tisztázódtak, s öröksége mintegy kanonizálódott; ám épp ez a kanonizálódás elméletileg, továbbra is kedvezőtlenül hatott a szocialista lírai örökség egyéb vonatkozásainak értékelésében. Mint annyszor az irodalmak történetében, az elmélet szűkösségén a gyakorlat tette túl magát. S így lett nyilvánvalóvá — különösen 1957-től kezdve —, hogy mai szocialista líránk nemcsak a metafizikusan felfogott József Attila örökségre, hanem mindinkább az egész két világháború közötti szocialista líra hagyományára támaszkodik. Sőt bizonyos tanulságokat tisztábban, folytathatóbban reveláltak a kisebb jelentőségű szocialista lírikusok, mint a kétségtelenül legnagyobb, s egyben a legmagasabb mércét jelentő József Attila. Nem hiányzik ugyan mai líránkból sem a nagyarányú gondolati költészet megteremtésére való törekvés, de még a legértelmebb gondolati nekirugaszkodásokat — Illyés, Benjámin, Juhász — gondolati vállalkozásait is — túlságosan érzelmieknek, rapszódikusoknak találjuk József Attila matematikai pontosságú lírai logikájához képest. S a fiatalabb generációk még kevésbé képesek a József Attila-i líra filozófiai és formai magaslatain folytatni a gondolat szárnyalását. A túlzott szándékoltság épp e téren bosszulta meg legtöbbször magát, s eredményezett annyi formálisan József Attila-i, lényegileg epigon megoldást.

A fiatalabb szocialista költő-generációk, a tények tanúsága szerint, egyelőre természetesebb, belülről fakadó indulattal képesek folytatni a korai avantgarde hagyományokat, a konvenciók elleni lázongás Kassák s a fiatal József Attila, Illyés, Radnóti kikísérletezte előzményeit. S ugyancsak természetes affinitás köti őket a szocialista humánus érzelmileg átélő és kifejező költői előzményekhez — a szenvedő, szerelmes és szemlélődő József Attilához épp úgy, mint a Radnóti kifejezte gazdag érzelmi lehetőségekhez. A mai fiatalok számára a konstruktív érzelmek tudatosításában és formai kifejezésében Radnóti éppoly termékenyítő példa, mint nagy kortársa, sőt bizonyos értelemben oldhatóbb, újraélhetőbb. A Radnóti-hagyomány költői reneszánsza kétségtelenül a Tűztánc generáció jelentkezésével kezdődött. Garai Gábor volt az a lírikus, aki a leginkább felfogta, s a maga költői gyakorlatában hasznosította a Radnóti-példa érzelmi és formai összetettségét. S egyes még fiatalabbak — Mezei András, Hárs György, Orbán Ottó, Tóth Judit — talán még többet merítettek belőle, egész addig, hogy a jellegzetes ecloga formát is vállalták saját érzésviláguk kifejezésére. S mint József Attila esetében, itt is jelentkezett hamarosan a mechanikus, külsődleges utánzás veszélye. Éppen

ezért sok vonatkozásban hűségesebben és alkotóbban folytatja Radnóti az a Váci Mihály, aki hangjában, formavilágában inkább az illyési úthoz áll közel, de az érzelmi kitárulkozás és építkezés igénye mégis rokonítja Radnótiával.

Szocialista líránk, s benne a Radnóti líra tragikusan és mesterségesen megszakadt és megszakított folytonosságát az élet, maga a költészet állítja helyre. De teljesebb, korszerűbb és tudatosabb, s így értékebb is lehet a gyakorlat, ha az irodalomtudomány is elvégzi a maga tennivalóit. S ebben az értelemben tekinthetjük Tolnai Gábor híradását és tanulmányát, nem csupán irodalomtörténetnek, hanem a mai irodalom eleven részének is. Beleszólásnak nemcsak a múlt, hanem a *ma vitáiba*, érvnek szocialista költészetünk létezéséről és igényesebb művészi felfogása mellett.

András Diószegi

PROBLÈMES POSÉS PAR LA POÉSIE DE MIKLÓS RADNÓTI

Dans son étude, l'auteur essaye de définir le type de poésie de Radnóti et la place que celle-ci occupe au début de son développement dans la poésie socialiste des années de 20 à 40. Tandis que Attila József est considéré par la critique marxiste comme le poète lyrique socialiste qui sut créer la synthèse de l'action, des sentiments et de la pensée, où domine la nature du penseur-philosophe, Radnóti est considéré plutôt comme le type de poète aux penchants sentimentaux-affectionnels, dont la nature politique et de penseur se traduit avant tout dans les sentiments exprimés par ses poésies. Cette différence psychologique marque naturellement de son empreinte la nature esthétique et la richesse des formes des deux poésies.

Dans son étude, l'auteur suit de près l'évolution de Radnóti depuis ses sentiments de rébellion et de protestation, de son attitude de sans-famille, étrangère au monde et à la société, jusqu'aux sentiments exprimés dans ses dernières poésies. Après avoir passé par tous les conflits qui l'opposent à cette époque atroce, Radnóti se sentait uni de plus en plus intimement non seulement politiquement, idéologiquement, mais aussi par ses sentiments poétiques aux mouvements ouvriers, aux buts des luttes antifascistes et révolutionnaire du parti.

Dans son étude, l'auteur analyse en détail les problèmes de formes de poésie de Radnóti. Il met en évidence que toute la poésie mûre de Radnóti se repose sur une contradiction quoiqu'apparente. La faculté et le don de refléter le monde des sentiments et des émotions se trouvent au centre de la poésie, sa nature lyrique rappelant les grands poètes romantiques des temps anciens, et, cependant, Radnóti est antiromantique aussi bien par toute son attitude que par son art poétiques. Par son style, il est plus proche soit au réaliste Gyula Illyés, soit au classiciste Attila József qu'il ne l'est à l'avant-garde, au surréalisme et aux autres tendances modernes romantiques de la littérature française, dont il puise dans son époque mûre plus d'enseignements que dans ses années de jeune poète. Comme virtuose des formes, Radnóti est l'un des représentants de l'époque nouvelle moderne socialiste de la poésie hongroise et qui, sur maints points, ressemble à ses précurseurs bourgeois et à ses contemporains. La forme est pour lui, toutefois, quelque chose de différent qu'à ceux-ci. La désinvolture intellectuelle des artistes virtuoses de la forme, l'isolement de ceux-ci lui étaient entièrement étrangers. L'essentiel de la virtuosité de forme de Radnóti n'est ni une attitude, ni un sentiment poétique; pour lui, la forme est équivalent à l'idéologie. L'auteur, dans son étude, souligne que le style poétique de Radnóti n'est pas l'œuvre du hasard, il n'est pas une manifestation isolée, mais fait partie de cette révolution des formes par laquelle a passé tout l'art socialiste hongrois depuis les années de 30, et non seulement la littérature, mais aussi bien les beaux-arts. Il n'est pas l'œuvre du hasard que Radnóti puise ses expériences de formes en dehors de la littérature, avant tout dans les beaux-arts. La prise de conscience des formes, la critique du patrimoine de l'avant-garde n'est pas pour Radnóti la répudiation des réalisations de l'avant-garde, mais conduira le poète à l'utilisation des formes plus conscientes, plus utiles, subordonnées aux buts d'une synthèse artistique. C'était à ce temps qu'Apollinaire devint pour Radnóti sujet de traductions, c'était dès cette époque qu'il était absorbé dans la lecture de Max Jacob, de Valéry Larbaud, de Blaise Cendrars et, en général, dans l'étude des problèmes de formes du surréalisme français. C'était à ce temps qu'il devint conscient de l'art de Picasso.

Dans la dernière partie de l'étude, l'auteur examine les rapports entre la poésie de Radnóti et de la poésie lyrique actuelle socialiste en Hongrie, du problème de l'héritage laissé par Radnóti.

1836 október 27-én végre teljesült a türelmetlen szerkesztők óhaja: a király hozzájárult az *Athenaeum* és a *Figyelmező* megjelenéséhez.¹ A hivatal malmai azonban lassan örültek, s az engedélyezésről az értesítést csak november 29.-i keltezéssel küldték meg Pest vármegyének.

Leg-közelébb ide érkezett Királyi Határozatnál fogva Vörösmarthy Mihálynak, és Schedel Ferencznek, a Titulált Rendek által folyó évi Mind Sz[ent] hava 7-én 5264 Szám alatt kedvező ajánlással ide küldött, innen pedig legfelsőbb Helyre terjesztett folyamodásuk következtében *Atheneum* cím alatt egy tudományos Ujságnak, és *Figyelmeztető* cím alatt egy mellék-lapnak ki adása kegyelmessen megengedtetvén arra a Kiváltság olly fel-tétel alatt kiadni rendeltetett, hogy azon Ujság egyedül a' be mutatott tervben megjegyzett tárgyakra szoríttasson, és annak foglalatlja a fentálló Rendszabások szerint mindenkor előre vizgálat alá vétessen.

Melyről a' T. Rendek a' nevezett Folyamodók értesítése végett ezennel tudósítanak, olly hozzá tétellel, hogy ezen legfelsőbb Határozat pontos megtartása iránt, a' Könyv vizsgáló Hivatal uttyán is a' szükséges Rendelések már meg-tétettek.²

Ha Bajzáék a következő év január elsején meg akarták indítani lapjukat — márpedig melyik szerkesztő szeretne elszalasztani ilyen kerek dátumot? —, a szervezés munkáját sebtében kellett végezniük. Az engedélykérelem sorsának eldőlte előtt nemigen foghattak hozzá a gyakorlati előkészületekhez, a munkatársak toborzásához, mert a lapengedély elutasítása esetén a hoppon maradt szerkesztőkre háruló visszazívások, kellemetlen kimagyarázkodások ódiumát vállalni nyilvánvalóan nem volt kedvük.

A legszükségesebb levelezésbe mégis csak bele kellett fogniuk az engedély kiadása előtt. Így például már november 16-án felkérték a közreműködésre Kovács Pált, aki mielőtt Győrben megtelepedett, gyakran volt együtt Kisfaludy Károly fiataljaival, azután pedig Bajza levelezett vele Aurora-ügyekben. Most is ő az, aki tudósítja barátját a nagy elhatározásról: „Jövő új év kezdetével egy tudományos és mulattató folyóirat fog megindíttatni Vörösmarthy és Schedel által, Athenaeum cím alatt, s megjelenik minden Szerdán és Szombaton. Vör[ösmarthy] és Sched[el] együtt folyamodtak engedelemért megindíthatására; a folyamodás a Helytartó Tanácsnál kedvezőleg fogadtatott s a resolutio iránta minden órán váratik Bécsből, s mintegy bizonyosak vagyunk benne, hogy a hirdetést még e hónapban kiadhatjuk. A célba vett vállalatnál én szinte segéd és munkatárs, sőt szerkesztő leszek, azért úgy vegye barátom uram mintha Vör. vagy Sched. szólítanak fel, midőn én ezennel egész bizodalommal felszólítom és kérem, legyen szíves bennünket munkákkal segíteni. Leginkább elbeszéléseket kérnénk, és a mennyire lehet, rövideket, hogy sokszor ne legyünk kénytelenek folytatni, de ezen felül másféle mulattató cikkelyeket is szívesen és köszönettel veendünk. Tudom, hogy barátom

¹ FERENCZY JÓZSEF: A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig. Bp., 1887. 209.

² MTA Kézirattár. Athenaeum-iratok. Tört. 2°/14.

uram orvosi praxisa által igen el van foglalva, de még is lehetetlen, hogy minden félévben segíthessen bennünket két-három cikkkel legalább. Most még egy nyomtatott ívet csak 20 váltó forinttal honorálhatunk, de reméljük, hogy előfizetők szaporodtával e kevés summát nagyobbra emelhetjük.” S miután kérését baráti biztatással, a lehetséges kifogás előzetes elhárításával és anyagi haszon kellemes ígéretével egyaránt megtámogatta, igazi gyakorlott szerkesztőként ügyes javaslatot tesz Bajza: „Barátom uramnak engedelmével, azon elbeszélést, mely az Aurorából hely szűke miatt kimaradt, azon esetre, ha nem volna hosszú, felvennők az Athenaeumba, azon reménnyel, hogy az Aurora számára majd jövő évben mást készítend barátom uram. Ezt azonban csak úgy merjük 1. ha barátom uram megengedi 2. ha nem lenne igen hosszú, a mit még most, nem számolva, nem tudhatok.” Ezzel az ötlettel nemcsak az új lap kézírathíányán könnyített a gyakorlatias szerkesztő, hanem korábbi obligójából is elégánsan kiszabadult, anélkül, hogy a közlésre biztosan elkötelezte volna magát, s mindezt a rá jellemző aprólkékon korrekt módon rendezte el. „Azon esetre, ha kérésünket meg nem tagadja, barátom uram, szándékozunk nevét a hirdetésben azok nevei közé iktatni, kik az Athenaeum munkatársai lesznek; azért igen kérem, válaszoljon, barátom uram leveleimre minél előbb, mert új év közel van s a hirdetésnek nem sokára meg kellend jelennie.”³

Kovács Pál válaszát a szerkesztők aligha lesték olyan izgalommal, mint Kőlcseyét. Érthető: Kazinczy halála óta nem volt nála tekintélyesebb író, s munkássága nélkül a folyóirat sikere nem látszott biztosítottnak. Ezért — föltehetően mindenki másnak a felkérésénél előbb — már október 22-én levélben folyamodtak hozzá. Ezúttal Toldy volt a triumvirátus szóvivője.

Levélét óvatosan, jó messziről kezdi: sajnálkozik, hogy a pesti írók ez évben nem élvezhették Kőlcsey társaságát; azután azzal bókol, hogy milyen sikere volt Berzsenyi emlékére írt „gyönyörű” akadémiai beszédének, csak az a kár, hogy nem személyesen olvasta föl; majd különböző hírekkel szolgál a Tudós Társaság életéből; végül felkínálja segítségét Kőlcsey műveinek kiadásához — és csak azután tér rá a lényegre.

Illy ajánlkozás után furcsán jó talán, ha most mindjárt kérésre megyek által. De B[arátom] U[ram] ismer, úgy hiszem, bennünket mindnyájunkat azon oldalról, a’ mi kicsiny szívességet netalán tenni kívánnánk, nem tesszük, hogy azért viszon nyerjünk valamit. De nem is kirekesztőleg magunk ügye, mit most ajánlani fogok, hanem köz ügy. Én, kedves barátom uram, Vörösmartyval két folyóírást kívánok új esztendőre megindítani: egy tudományos és szépliteratúrát „Athenaeum” címmel, s egy literatúrát „Figyelmező” címmel; az elsőbb körül belül mint az Ausland, de több ágaira kiterjeszkedve a tudománynak, ez Literaturzeitung lenne. Egész baráti bizodalommal kérjük már most, pártoljon bennünket s mozdítsa elő az ügyet igen nagy becsű, s a’ publicum előtt is kedves dolgozataival. Az elsőbe bármely philosophiai, törvénytudományi, aesthetikai munkákat ohajtunk, valamint historia literariát illetőket, s poetaiakat, bármely neműeket, s prosában vagy versben: a’ Figyelmezőbe bírálatokat, rövidebbeket, hosszabbakat, bármily tárgyú bel és külföldi munkákról, oly formában mint tetszeni, s’ olly hangon, mely környülményink közt szükségesnek látszani fog. Meg fog engedni barátom, ha a’ szerkeztető megjegyzi, hogy ívétől 30 váltó fttal kíván kedveskedni tiszteletdíjúl, s’ többel, mihelyt a’ folyóírás meg leszen alapítva; a’ barátnak pedig azt engedje meg, hogy kérését sürgesse azon sokszor mutatott baráti hajlandóság’ jelei’ említésével, melyek nekem annyi örömet adtak, mióta személyesen ismerem s’ tisztetem. Mindenek előtt pedig arra kérem, hogy az Athenaeumhoz és Figyelmezőhöz járulását „Ígérje meg minél előbb irandó levelében”, hogy a’ jelentésben munkatársaink közt Kőlcseyvel is lehessen dicsekednünk. Annál biztosabban várjuk s’ reménylünk ezt, minthogy semmi folyóírásnak nem levén most B[arátom] U[ram] odaigérkezett dolgozója, kérésünk semmi összeütkezést nem involvál: másfelől pedig azon esetre is, ha B[arátom] U[ram] most egy ideig nem dolgozhatnék is, elfoglaltatása miatt, semmit; kész munkái között nincs a’ mit vagy egészben, vagy töredékesen s’ mutatóványképen is és talán figyelem-gerjesztésül fel ne vennénk lapjainkba. Illyenek épen beszédei is, melyek közül egynek, vagy kettőnek illy uton előleges nyilvánítása nem hogy, az egész gyűjtemény’ kijövetele’ esetére, keletének ártana, sőt, úgy hisszük, hasznos lehetne; illyenek lennének némely töredékek a görög philosophiát illető munkájából: illyen bár mi egyéb: illyen talán valamely nagyobb poetai dolgozattól — ha annak más rendeltetése

³ ItK 1914. 479—480.

nincs — egyes helyek, és a' t. A Figyelmező számára, ha megengedné B[arátom] U[ram] magunk tűznénk ki tárgyakat 's küldenénk könyveket. (Itt megjegyezzük, hogy a' F[igyelmező]-ben mérsékelt, nyugalmas hang fog uralkodni: 's mennyire lehet, hangban és formában ki kívánjuk az anticriticát rekeszteni. Nálunk, hol uraink nem tudják sem azt, mi a' critica, sem mi az antic[ritica], szintolly hasznos az első erővel 's következetességgel folytatni szükségünkre tekintettel, mint a' másodikat kerülni).— Midőn még azt érinteném, hogy noha a' consilium ügyünket a' legkedvezőbben terjesztette föl a' Felségnek, de a' resolutio még nincs itten, 's azért most e' közlés és kérés is csak *ad amicus aures szól*: ismétlem az iránti könyörgésemet, örvendeztetne meg B U *minél előbb* ha csak egypár sorral is, hogy, mihelyt Bécsből az engedelem megérkezik, az azonnal kiadandó jelentésben a' Kölcsény név ne hibázzék.⁴

A tudóstársasági titoknak kérésének körülményes és aggodalmas előadása nagyon is érthető, mert a triumvirátus és Kölcsény viszonya nem volt zavartalan. Toldy épp a titkár-választás miatt került nem is olyan rég — bár akaratlanul — súrlódásba Kölcsényvel; Bajza-nak vérengző polémiái miatt kellett folyvást éreznie Cseke neheztelését, különösen amióta az Aurora-pörben a szeretett barátot, Szemerét leckéztette meg; Vörösmarty költői kiválóságát viszont elismerte Kölcsény, s a szerkesztők ezt tudták Bártfaytól,⁵ úgy döntöttek tehát, hogy ő is levélben folyamodik Kölcsényhez, gondolván, hogy az ő szavának talán kedvesebb nyomatéka lesz, mint Schedelének.

A körülményeknek megfelelően Vörösmarty levele némiképp hivatalos hangú és kimé-
-ten udvarias; ekkor még nem is tegeződött Kölcsényvel.

Kedves Barátom!

Minden órán várjuk Bécsből az engedelmet egy folyóiratra, melyet, ha lehetséges, a' jövő év' kezdetén szándékunk megindítani. Schedel, ki a' vállalatban társam, talán fogott írni annak tartalmáról, mely szép literaturai 's tudományos dolgozatokon kívül a' hazai 's külföldi literatura' ismertetését 's bírálatait foglalandja magában, 's Athenaeum és Figyelmező címek alatt hetenként kétszer jelenik meg. Igen szerencséseknek tartanók magunkat, ha részvételét tőlünk meg nem vonná, érdekes dolgozataival segítené folyóiratunkat, 's annak írói között egy olly nevet hagyna említenünk, melynek két egészen különböző pályán azon ritka dísz juta: jelesnek 's egyszersmind szeretettnek lenni.

Vállalatunk nagy, 's egyesült erőt kíván; a' nélkül, meglehet, azon sors éri, melyben többi társai, írók' 's olvasók' részvétlensége miatt elaljasodván, sínlenek.

Minél előbbi választát kikérvén, vagyok

tisztelője 's barátja
Vörösmarty Mihál.⁶

A dátum nélkül fennmaradt, de minden valószínűség szerint október végén kelt levélre Kölcsény december másodikán válaszolt Nagykarolyból, a kor lassúbb ütemű életéhez mérten is feltűnő késedelemért megyegyűlési elfoglaltságával mentve ki magát. Levele nem várt örömet kelthetett: nemcsak közreműködését ígerte meg, hanem a feszelebb társadalmi formák idején igen-igen kitűnő tegeződést is felkínálta a két címzettnek, „Vörösmarty és Schedel barátimnak” (mert hogy Bajza is részt vesz az irodalmi vállalkozásban, azt a két pesti levél-író jobbnak látta óvatosan elhallgatni).

Kölcsény a görög filozófiáról írt értekezését ajánlotta föl a szerkesztőknek, egyszersmind azonban közölte feltételeit és fenntartásait: „... tudnotok kell, csak az Athenaeum számára ígérkezem; kritikai Figyelmezőtök számára nem nagyon vagyok hajlandó. Nézeteim a kriti-káról a tettektől sokban s talán lényegesben különböznek, mint első tekintettel gondolhatnók. Így félok hogy lapjaitok tarkák lennének; de semmi esetre sem lennének ugyanazon szellemről keresztülhelve.” „... egyet kívánok: hogy inkább semmit ne kezdjétek, mint válogatás

⁴ Ráday Könyvtár. Szemeretár, 15. k. 41.

⁵ Vö. Kölcsény levele Bártfayhoz, 1831. ápr. 9. Kölcsény Ferenc Összes művei. Bp. 1960. III. k. 390.

⁶ ItK 1915. 353—354.

nélkül, azaz szigorú válogatás nélkül fogadjátok a küldeményeket. Higgyétek el, az, hogy nincs miben válogatni, ki nem ment. Mert ha nem lesz válogatni való, miért legyen nyomtatni való?”⁷

Kölcsey tehát az elvi egyöntetűséget s a magas színvonalat szabta meg támogatása feltételül. Mindkét kíváncsi pontosan egybe esett a szerkesztők céljával. Mert hogy folyóiratukat nem a világnézeti és még csak nem is az esztétikai és irodalompolitikai tarkaság kedvéért alapították, az egész szerkesztői gyakorlatukból akkor is nyilvánvaló volna, ha Vörösmarty történetesen nem írja meg — másfél évvel Kölcsey tanácsa után — *A felekezet* című programcikkét; a művészi színvonalat illetően pedig Kölcsey igénye nem más, mint önkéntelen parafrázisa Bajza öt évvel korábbi fogadalmának, melyet éppen egyik Kölcseyhez írt levelében olvashatunk: „Én eltökéltem magamban, hogy az Aurorából minden rossz verset száműzni fogok s ez úgy hiszem, kivihető, mert nem gondolok vele, bármi kevés versezet lesz is évenként benne, sőt a legrosszabb esetben kész volnék egy verset sem adni.”⁸ Teljesen őszinte tehát — s nem diplomácia-sugallta — az a buzgó helyeslés, mellyel Vörösmarty fogadta a szerkesztők nevében Kölcsey tanácsát abban a válaszelevélben, melyet nyilván a nagy író csatlakozásán érzett föllélegző örömtől elkényelmesedve, csak jó későcskén, 1837 január 4-én indított útnak: „Nagy örömmel értettük leveledből, hogy részvételed meg nem vonod tőlünk. Nekünk nem csak munkáidra, hanem javalatodra is volt szükségünk, s részemről örvideni fogok, ha azt, mint előre szívességedtől kinyerők, úgy továbbra is bírn szerencsések leszünk. Említéd, hogy inkább semmit ne adjunk, mint nem jót. Szent gondolat! mert a' világot hiábavalóságokkal untatni bűn, 's nekünk buzgó törekedésünk lesz közelíteni legalább, ha nem betölteni a' szabály' parancsát.” Eddig a lelkes egyetértés; rögtön ezután azonban a való helyzettel, a várható nehézségekkel számotvető Vörösmarty józan hangja szólal meg, nem mentegetőzősül, hanem a kockázatot is vállaló céltudatosság illuziótlan eltökéltségével: „Egyébiránt a folyóirat vegyes közlemény, annak lehetnek igen gyenge részei, a' nélkül, hogy hasznos lenni szűnjék. A'mit tehát reménnyel vágyunk elérni, az, hogy gyengéink mellett legyen annyi becs 's valódiság iratainkban, hogy az a' jobbak 's buzgóbbak figyelmét megkösse.” Némileg más magatartás ez, mint az Aurorát szerkesztő Bajza esztétikai daca, de ekkor már a heves szerkesztőtárs sem gondolkodott másként, mert az Athenaeum nyitócikkében maga is hasonló higgadsággal nyilatkozott.

Kölcseynek a kritikai munkától való tartózkodásába Vörösmarty nem akart belenyugodni. Tudva jól, hogy Kölcsey valójában nem csupán s talán nem is elsősorban a lap elvi egységét féltette, hanem egyszerűen nem kívánt a durvának tartott Bajza és kritikustársai közé vegyülni, azzal próbálta leszerelni barátja aggodalmát, hogy megígérte: tőle telhetően távol tart a Figyelmezőtől minden afféle karcosságot, ami a Kritikai Lapokban sértette az érzékenységeket. De meg is védi a Kritikai Lapok irányát s módszereit; igen határozott szavaiból érezhető, hogy egyszersmindenkorra megállapodott s éppen nem elégedetlen véleménye van a maga és barátai tevékenységének erről a lármás szakaszáról: „A figyelmező kritikáira felelőleg, nem gondolom, hogy azokra nézve annyira különbözünk egymástól. Szeleme, legalább gondolatom szerint 's befolyásom erejéig, különbözni fog a' kritikai lapokéitól, melyeknek egészen más rendeltetése 's feladása is volt, minek, ha nem tévedek, nagy részint megfelelt, 's így annál kevesebbé lesz szükség a' figyelmezőnek, a' kellemetlen, jégtörő munkákat újra kezdenie. Szándékunk jobban a' dologhoz tartani magunkat 's ovakodni alacsonyágoktól, melyek a' mostani, kívált kassai, kritikákat bélyegezik. Őszintén, 's menyinyire kár nélkül lehet, kíméletesen ohajtanám én adni bírálatainkat 's ha legjobb akarát mellett is itt ott bugdácsoalnánk, az szomorú ugyan; de csak emberi dolog lesz. Még egyet! — A' hol gyomot 's gazt terem a' buja föld (a' kritikai mezőt értem) jobb-e azt parlagon hagyni, vagy célirányos munka által leg-

⁷ Kölcsey Ferenc Összes művei, III. k. 759—760.

⁸ ItK 1910. 365.

alább helyenként is, kitisztogatni? Egy jó bírálatot mindig úgy lehet nézni, mint új foglalást a' gazos parlagból. 'S meglehet ('s adja isten), hogy még kedved jöjön efféle munkákhoz.'⁹

Kölcsy megnyerése minden bizonnyal fölszította a szerkesztők munkakedvét, s erre nagy szükség volt, mert amikor az engedély megérkezett, egyszerre szakadt a nyakukba mindenféle munka, sőt máris a körmükre égett. Nyomdával tárgyalni, betűminták közt válogatni, kiadóhivatali helyiséget bérelni, alkalmazottakat fölfogadni: mindez nem kis időt igényelt; s ami a legfontosabb: azonnal ki kellett bocsátani az új lap előrajzát, mely a programot és az előfizetés feltételeit tartalmazta. Ezt az egyleveles nyomtatványt — december elseji dátummal — a Jelenkorhoz, valamint a Hazai s Külföldi Tudósítások december 7-i számához mellékelve küldték szét, majd az utóbbi újságban fizetett hirdetést adtak föl, először a december 14-i számban s utána még négyszer az év végéig. Ez a december 12-éről keltezett hirdetés már a dolgozótársak listáját is közölte, mégpedig a következő harminkét nevet: Balásházy János, Brassai Sámuel, Bugát Pál, Czuczor Gergely, Dessewffy Aurél, Eötvös József, Fábián Gábor, Fáy András, Frivaldszky Imre, Gaal József, Gorove László, Győry Sándor, Herepey Károly, Jakab István, Jósika Miklós, Klauzál Imre, Kovács Pál, Kölcsy Ferenc, Luczenbacher János, Molnár Sándor, Nagy Károly, Péczely József, Stettner György, Szász Károly, Székács József, Szenvey József, Szontagh Gusztáv, Tasner Antal, Tóth Lőrincz, Vajda Péter, Warga János és Zsivora György. A legnagyobb munka természetesen e névsor összeállítás, az ezzel kapcsolatos megbeszélések és levelezések lebonyolítása volt. Vörösmartynak december 8-án Stettnerhez intézett leveléből kiderül, hogy a vidéki írók közül ekkor még csak Szász Károlytól és Péczely Józseftől kaptak beleegyező választ fölkérésükre, s még csak egy-két könyvet osztottak szét ismertetés céljából, a lista közzétételével viszont nem akartak késni, és így történhetett meg, hogy Stettner nevét megkérdezése nélkül nyomtatták ki, s talán nem is ez volt az egyetlen ilyen eset, bár Vörösmarty maga mondja, hogy a többi munkatárs-jelölt „szorgalmasabb levélírók kezébe” került, míg ő százszor is akart írni Stettnernek, de csak százegyedikre tudta nekidurálni magát.¹⁰

Am lehetett Toldy és Bajza még oly szorgalmas levelező, röpke néhány hét alatt mégsem sikerült volna összeszedni az első számok anyagát pusztán levelezéssel, vidékről. A munkatársak többsége azonban pesti volt, s hogy micsoda erő a végre-valahára irodalmi központtá vált Pest, az éppen most, az Athenaeum indulásakor bizonyosodott be. Pest nem csupán az írók jó részének lakóhelye volt, hanem az Akadémia székvárosa is, az Akadémiáé, mely immár több éves működése alatt összeszoktatta, személyes viszonyokba hozta az írókat, tudósokat, s már csupán ez mennyire megkönnyítette az akadémiai titoknak s egyszersmind szerkesztő, valamint társai szervező munkáját. Egyébként nem is titkolták, sőt az előrajzban büszkén jelentették, hogy folyóiratukat „a nemzeti academia több tagjaival való összeköttetésük” révén kívánják sikerre vezetni, s valóban, a felsorolt harminkét név közül huszonhétnek viselője volt akadémikus.

Az előrajz szerzőjét — vagy legalábbis értelmi szerzőjét — Bajzában gyaníthatjuk, mert az első szám vezércikkének alap gondolata csírájában már itt föllelhető.

A jelentés a haladására büszke század nagyot akaró, patetikus hangján kezdődik: „Korunkat, akár a tudományok előbbmenetelét, akár a polgári viszonyok fejlődését tekintjük: a haladás sebessége bélyegzi, s azon practicus irány, mi szerint a tudás minden tágulásai, az eszmék birodalmában naponként tett újabb meg újabb elfoglalások, közvetve vagy közvetlenül, az élet erkölcsi nemesbülésére, a társas viszonyok javulására, az anyagi jólét általánosabb kifejlésére s terjedésére alkalmaztatnak. Napok hónapokkal vetélkednek a történt dolgok sokaságára s nyomosságára nézve; az ismeretek külön ágai részint újjá születvék, részint a legváratlanabb fölfedezésekkel gazdagodva: ami tegnap igaznak tetszett, ma már nem az;

⁹ ItK 1915. 354—355.

¹⁰ Vörösmarty Emlékkönyve, 238.

s a ma új, havak elforgatása után közönséges s az életbe általment. A kornak e bélyege nyitott a folyóiratoknak oly tág mezőt, az biztosított nekik oly roppant hatást, hogy bizvást elmondhatni, miképen az egyetemes új literatura jó részt journalisticává olvadt fel.”

Milyen más hang ez, mint a tíz—húsz évvel korábbi előbeszédék és felhívások alázatoskodó ravasszága, mely a közönség hazafias érzelmeire appellálva csikart ki figyelmet s pártolást. Bajzáék a kor parancsával okolják meg vállalkozásukat, s helyét önérzetesen jelölik ki a világtörténelmi fejlődés folyamában.

„Illy körülmények közt tanácsosnak látszott nekünk is ezen, a többenél kedveltebb, úton kínálni meg a nemzetet oly ismeretek közlésével, mellyek több tekintetben hasznosakká, oly szellem-mivekkel, mellyek elme, érzemény és ízlés művelésére gyümölcsözőkké válhatnak. A következők fogja mutatni, helyesen lön-e választva e módja a közre hatásnak: érdemeltünk-e eddigi iparkodásaink által némi bizodalmat a nemzet művelteitől; felfogtuk-e egész terjedelmében új helyzetünk fontosságát és becsét; és képesek leszünk-e, a haza kedvelt íróival, különösen társainkkal, a nemzeti academia több tagjaival való összeköttetésünk, valamint saját gondos, lelkesmeretes munkálkodásunk által is, oly folyóiratot alapítani, mely nem egyes osztályoknak, hanem általában a nemzet művelt rendének, egy részt lelkes asszonyainknak is, megérdemelte kedvezéseit.”

A szerkesztők tehát — anélkül, hogy megneveznék vetélytársaikat — világosan elhatárolják lapjukat az ódonóságok rakhelyévé vált Tudományos Gyűjteménytől s a Rajzolatok- és Honművész-féle csacskaságoktól; voltaképpen nem is érezték vetélytársaiknak őket, annyira meg voltak győződve kezdeményük újszerűségéről, s hagyományul csak a maguk régebbi iparkodására hivatkoztak. Újszerű a folyóirat olvasókörének meghatározása is: minden átlagos műveltségű érdeklődő befér, sőt egy kacsintással a szépek is meginvitáltak, ami tudományos folyóirat esetében némileg merészség, mert a lelkes hölgyek pártolásáért esedezni korábban csak a szépirodalmi szerkesztők szokása s már-már kötelessége volt. Azt a kifejezést, hogy Bajzáék lapjukat „nem egyes osztályoknak” szánták, illik nem félreérteni; itt ugyanis nem társadalmi osztályokról van szó, hanem a tudomány egyes szakosztályairól, ami abból is nyilvánvaló, hogy az előrajzban alább még világosabb értelemmel ismétlődik meg ez a kifejezés: „... az Athenaeum tudományos része körén kívül lesznek oly tudós értekezések, mik becsesek lehetnek ugyan a tudomány előbbvitelére, érdeklők az osztály embereire nézve: de a művelt közönség többségének éldelhetlenek.”¹¹ Nem szabad tehát ezekbe a sorokba társadalmi programot belemagyarázni; bár egyébként teljesen igaz, hogy a szerkesztők nemcsak az arisztokráciához és a táblabírák osztályához kívántak szólni, hanem a honoráciorokhoz és művelt polgárokhoz is (hisz munkatársaik egy része épp e rétegekből került ki), ez azonban számukra olyannyira természetes volt, hogy nem kellett külön kihirdetni.

A bevezető nyilatkozat után az előrajz részletesen felsorolja, mi mindennel foglalkozik majd az Athenaeum. A tervre enciklopédikus teljesség a jellemző: filozófia és pszichológia („társi viszonyok és erkölcsök; szenvedelmek, balítéletek; erkölcsi jólét, nevelés és oktatás”); nyelvtudomány; ország- s népismeret; történet- és életírás; „a szellemi élet mozgásai; polgárisodás és literatura”; „a természettudomány minden ágai”; „mathematicai és mechanikai tanulmányok”; „szóló művészetek theoriája, fejtegetve és alkalmazva”; költői és szónoki művek (köztük megemlítve a nagyjövőjűvé válandó életkép műfaja is); szépművek ismeretése; játékszíni krónika; emlékmondatok, aforizmak; „egyvelges hírek minden osztályokhoz” — mindezt ígerte a szerkesztőség.

Ezután a jelentés még egyszer leszögezi, hogy a folyóirat széles olvasókört akar meghódítani „a művelt rendek érdekeihez mért népszerűség” nyelvén, majd áttér a kritikai mellék-lap ismertetésére:

¹¹ Hasonlóképpen Czuczornál: „Kíváncs voltam valóban, hogy mindegyik tudományos osztály saját folyóirattal bírjon...” Ath. 1837. jan. 26. 61. l.

„A Figyelmező mint *literaturai újság*, irány és foglalatra nézve különbözik társától. Tárgya az *egyetemes irodalom* menetele úgy, mint annak egyes, bárminél fogva *kütfőbb jelenései*; formái: átnézetek, bírálatok, ismertetések, jelentések. A Figyelmező, nevéhez híven, nem kikapva ezt vagy azt, mint célzás vagy jó szerencse hozza magával, szoros és rendszeres figyelemmel lesz mindenre, mit az olasz, francia, spanyol és angol, német és szláv, az éjszaki és keleti nemzetek munkássága újat, s közönségesb érdekűt fel fog tüntetni a mindennemű tudományok s a szépliteratúra mezein; a *hazai irodalmára* nézve pedig azon lesz, hogy annak a lehetőségig teljes repertoriumát adja; s itt semmi sem lesz előtte olly kicsiny, minek legalább létezéséről nem fogja olvasóit, s pedig a lehetőségig sebesen, értesíteni; s minden, mi érdeklél bír, elég fontos, hogy felőle, olly bőven, mint szükség, s olly röviden, mint lehet, ítéletet hallasson. Ezen pályán a Figyelmezőt mindenkor a irodalom érdeke, jelen állásunk, s részrehajlatlanság fogják vezérteni. Évvel mindazáltal nem azt kívánjuk mondani, hogy harag és párt nélkül fog járni útait; mert voltak mindig, s míg emberek maradunk, lesznek olly könyvek, melyekről harag nélkül nem szólhatni; a lelkességet pedig, erőt, és alapos ípart pártosan nem védeni, vétek.”

Ezt a programot Toldy sokirányú érdeklődése, mondhatni, intellektuális mohósága hatja át: mindenre ki akar terjeszkedni, mindenbe bele akar szólni, s mindent felügyelete alá vonni kíván. Hadüzenet is ez a nyilatkozat: a bírálat ellen berzenkedőket inti, hogy el ne bízzák magukat a Kritikai Lapok megszűnése miatt, mert a Figyelmezőtől a jövőben is megkaphatják a magukét, a szerkesztőknek eszük ágában sincs felhagyni sokat támadott pártosságukkal.

Elsősorban Kovácsóczynak szolt az üzenet, gúnyos és világos utalással, mert ő volt az, aki a kassai Literatúrai Lapok minden számát a cím alá nyomtatott álszent „Harag és párt nélkül” jelszóval adta ki, mintha nem is ő hasogatta volna az eget immár egy teljes éven át Bajza elleni éppen nem elfogulatlan sirámaival s szünetlen rágalmakkal. Lám, most is, az Athenaeum indulásának első kósza hírére, már lapjának november 4-i számában, mindenkit megelőzve, elkezdte az áskálódást, azzal riogatva a szerkesztő-kollégákat, hogy „nagy égi háború” veszélye lebeg folyóirataik fölött „Bajza és társai” vállalkozása miatt, akik „agyonyütéssel fenyegetnek minden hírlapot”, s ezután következik a szokott acsargás „a irodalom ostora”, másként „literatúrai hajdú”, még másként „Literarischer Mordbrenner”, vagyis Bajza ellen, amiben nem az volt kellemetlen, hogy a gyűlölt kritikus néhány új epitheton ornanst kapott vagdalkozó ellenfelétől, hanem az, hogy a lecsúszott pályatárs leleplező kéjjel őt fecsegte ki főszemélynek, holott Bajza ekkor még igyekezett lehetőleg homályban maradni. Kovácsóczy tehát igazán megérdemelt egy oldalvágást már a programnyilatkozatban.

Kovácsóczy nyelvöltögetése csak első hírnöke volt annak a támadássorozatnak, mely az új lapot célba vette, még indulása előtt, pusztán a szándékon és a programon felingerlődvé. A sorozat nyitánya a Társalkodó december 21-i számában látott napvilágot, *Egy-két szó annak idején* címmel. Szerzője, Wargha István, nem volt valami nevezetes személy, még csak egy könyve jelent meg, 1834-ben; *Mi kell a magyarnak?* — ez volt a hangzatos címe, s a harmincas évek bölcsködőinek szokásos vesszőparipáját, a neveléstudományt nyaggatta. („Az élet négy részéről”, „A nevelésnek bece” stb. — jellemző fejezetcímek.) Mäskülönben Wargha ember-séges ember lehetett, hisz például a nebulók pálcázása, „fölsuprikáltatása” ellen hevesen tiltakozik, a reggeli fülmosást viszont melegen ajánlja, s később jeles munkát végzett mint a tolnai kisdudóvó intézet igazgatója, sőt az Akadémiába is bejutott, de ekkor, 1836-ban még csak kívülről nézte a Tudós Társaság magas falait, s természetesen gyanakodva, a kívülrekedtek rendes szokása szerint.

Cikkében azért hibáztatja a triumvirátus tagjait, hogy akadémikus létükre ily csip-csupossággal töltik idejüket, mint az Athenaeum. Ő ugyanis a zsurnálok terjedésében nem vívmányt lát, hanem épp ellenkezőleg, a tudománynak „tudósokaság”-gá silányítását. „A sok encyclopaediai könyv; a sok betűrendre csigázott tudományos munka; a sok összefüggés nélkül zavart ismertet-keverék a tudományt, melynek lelke a rendszer, legfönségesebb tulajdonítól megfosztja; a sokba fogni szerető olvasók csacskságának mézezett eledelt nyújt; fejeket alaptalanul zagyvált ismértekkel tölt, s az ál- és féltudósoknak, kiknek, quorum damnosa turba

est, untató és veszedelmes csoportját szaporítja.” Ha tehát Schedel, Vörösmarty és Bajza, miután „ügyességéről az egyetemes közönséget elég erős okokkal biztosította”, úgyhogy a nemzet „a hazai literatura életére szükséges eledelt, nem pedig holmi fényűzési cikkelyű csemegéket vár” tőlük (Wargha István azt is megmondja pontosan, hogy kitől mit: Toldytól az esztétika és természettudomány, Vörösmartytól „a szónoki és költészeti pálya”, Bajzától pedig a filológia és politika művelését) — ha a három akadémikus ehelyett mégis a zsurnalizmusra adja magát, akkor meg kell kongatni a vészharangot, mert „tudományos haladásunkra nézve kipótolhatlan kárnak önként rohanunk örvényébe”.

Ennél nagyobb értetlenséget és izetlenebb bakafántoskodást nehéz elképzelni; mégis akadt.

A Tudományos Gyűjtemény 1836. évi utolsó füzetében egy bizonyos Gáspár László csatlakozott Wargha István aggályaihoz, tizenkét lapnyi *Figyelmeztetése* zagyva szóhalmozatával:

„De meg nem álhatom azon Jegyzésem elmulasztását, mely szerint a fő Dolgok szörnyű elhagyásával, azoknak helyébe, éppen az uralkodó *Romlottságot tárgyzó Gondolkodás Mődjának kedveskedő Journal*, és a Literaturának *Históriai*, és *átaljában felállítandó Alap nélkül levő criticali ismértetését tárgyzó Figyelmező* legyen annak helyébe: a mi ha az egész Emberiségnek nem is, legalább a Magyar lelkesedés eszdeklésének olly napot adhatna, a millyen a testi Világnak az Egen ragyogó nap, s a millyet a Tudományos Egyesülettől Isten — és Világ — előtt, a közönség méltán kívánhat, és kiterjesztetett karokkal kíván is. Mert

Valóban! a millyen lenne Nap nélkül, bár mennyi tsillagokkal is az egész Természet: olly maradna a Tudományok álandó *Alapja* — az igazi tiszta *Gondolkodás Mődjá felállítása*, erősítése, és örökítése — mint a Hazai Literaturánknak is Napja nélkül, az egész Hazai alkotmány, bár hány *Journalistica*, s fent írt módú *Figyelmező* mellett is.”

Ebből a szövegből csak annyi világos, hogy szerzője kézzel-lábbal tiltakozik az Athenaeum és Figyelmező s általában a folyóiratok ellen. Az ehetetlen szó-saláta egy másik levelén elárulja, hogy miért: ti. felforgató nézetet szimatol az előrajz egyik állításában („... ami tegnap igaznak tetszett, ma már nem az...”). Ezzel szemben az ő véleménye az, hogy „vannak örök és az egész emberiségre egyaránt (bizonyos értelemben) tartozó Igazságok. Különben, ha ezek nem lennének, semmi Rend, semmi Alkotmány fel nem állhatna; és szomorúbb lenne az okos állatok sorsa a legalábbi oktalan állatokénál”. Hinc illae lacrymae. . .

Hogy Horvát István közölte Gáspár László dadogásait, nem meglepő: a kolerikus és sértődött tudósnak, úgy látszik, minden jó volt, hogy borsot törhessen Bajzáék orra alá, s különben is a díszes *Figyelmeztetés* csupán stílusával rítt ki a végromlásba jutott folyóiratból.

Főlszólalt az Athenaeum hirdetése ellen a másik ásatag közlőny, a Hasznos Mulatságok is, már az új évben, január 7-én. *Viszhangja a „Néhány szónak maga idejében”* című cikkét a Kunságból keltezi a Nemki Demit álnévű szerző, s ő is azon sopánkodik, hogy a folyóirások szerkesztői a tudományokat „oly zagyva quod-libetté segítik s törnek alacsonyítani, milyenben azok csak a homályos ó világban sinlődhettek”. Különösen a folytatásos cikkek ellen tüzel, mondván, hogy „kellemetlen érzés” az olvasást a postalovak érkezéséhez igazítani. Továbbá nyereszkesdedi vággyal vádolja meg „a most journalistává leolvadt három tudományos férfiakat”, s ezt annál inkább rossz néven veszi tőlük, mert az Akadémiától rendes fizetést húznak. Reméli azonban, „hogy a tisztelt literátori bajnokok, az emberek erőtlenségének bókoló tudományos piperkőcök lenni nem kívánván, nagyobb megfontolás után (ha már az Athenaeumnak csakugyan létezni kell) azt inkább másoknak engedik által (?), kiktől a hazának fontosabb és idvesebb dolgot követelnie joga nincsen”. Cikkével nagyon meg lehetett elégedve „a minden fondorságtól ment értekező”, mert azt szerette volna, bárcsak „a magyar literatura egén borongó tornyos felhők riadozásaiban vissza vissza csapódván, oly idves hétszeres dördületet okozhatna, mely a magyar nap felhő-burkait megszaggatná, az elkábult elméket felébresztené, és álombeli babrálás helyett, férfias munkára emlékeztetné, szólítaná”.

A Literatúra Lapok — mint a szerkesztő mélabúsan megjegyzi — elkésett nagyágyújával, mert Stancsics cikke csak 1837 január 13-án jelent meg. A helyét nem találó és féltethetőségek társaságába sodródott szerző előbb Bajzáék folyóiratcímeit kifogásolja (magyart kíván az Athenaeum helyett); majd ő is kárhoztatja, hogy fizetett akadémikus létükre hasznathajtó lapvállalkozásba fogtak (önköltségi áron azért kiadhatnák — teszi hozzá engedékenyen); végül a Figyelmező beharangozott „haragos” és „pártos” szellemétől próbálja eltanácsolni a triumvirátust, s közben megcsipkedti Bajzát, mint nem elég kiváló történetíró, Vörösmartyban pedig elparentálja a drámaköltőt. „Végso javaslatom az volna, hogy a szerkesztő urak hagynának fel szándékokkal, mert majd az erők szétszakgatása és pártok miatt a tudós társaság tekintete megcsökken.”

Az aggályokkal és gyanúsításokkal szemben az Athenaeumnak kéretlen védelmezője támadt a hegeliánus Wargha János személyében. Pedagógus volt ő is, mint a másik Wargha, a nagykorúsi liceumban tanított mennyiségtant és természettudományt. Már 1835 óta akadémiai levelező tag, noha első műve, egy fali ABC, majd csak 1837-ben kerül ki a nyomdából, többé-kevésbé hasznos nevelési és bölcséleti kézikönyveinek hosszú sorát nyitva meg. A Tudománytárban korábban is értekezett, s kell-e említeni, hogy már az indulás előtt feliratkozott az Athenaeum munkatársai közé? *Válasz annak idején, Wargha Istvánnak* című replikáját a Társalkodó 1837 február 1-i száma közölte.

Vitátságával szemben leszögezi, hogy „a journalistica a már rendszeres isméréssel bírókat s az arra törekedőket a rendszeres ismeretek szerzésében leghatósban segíti elő, az arra nem törekedőket s nem is törekedhetőket pedig rendszertelen ismeretekkel gazdagítja; — következésképp, hogy az egész Olvasó Közönségre zavart ismeret-keveréket, féltudakosságot, tudatlan tudósságot s a t. árasszon, félni nem lehet” — majd azzal csitítgatja ellenfelét, hogy Schedelék a szerkesztés mellett „rendszeres munkával is gazdagíthatják literatúránkat”. Végül: váratlanul fölcattanó heveséssel megleckézteti az Athenaeum leckéztetőjét, s közben a mai olvasó számára homályos célzásokat varr a nyakába, mintha valamely személyes indulat vagy éppen egy harmadik valakinek fölbíztatása lett volna Wargha István óvásának indítéka.

A választ természetesen viszonválasz követte, s a két Wargák — az efféle vitákat jellemző tehetetlenségi erő foglyaiként — még elcsatároztak egy ideig, de ez már nem érdekes.

Az egész csetepaté jelentősége ugyanis csak abban van, hogy Bajzát beköszöntő cikkének polemikus kiélézésére ösztönözte. Mert nyilvánvaló ugyan, hogy az Athenaeum program-értekezésének gondolatmenete korábban készen volt, hiszen eszmecsíráit már az előrajz szövegében fölfedezhettük, de az is bizonyosra vehető, hogy a legnyomatékosabb ékezeteket Bajza csak Wargha István cikkétől — s esetleg itt-amott hallott szóbeli ellenvetésektől — fölpaprikázva rakta ki. Mindenesetre: akik az emberi életben sorsszerű elrendeléseket szeretnek látni, ezúttal elégedetten állapíthatják meg, hogy a háborúságra született Bajzának ebben az egészen más rendeltetésű tanulmányában is — akárcsak később, 1843 végén, szerkesztői búcsúvételében — súrlódnia és vitakoznia kellett.

A XIX. század első felének embere még hitt az okos szó hatékony erejében. Nem oly rendíthetetlen naívsággal, mint az előző század egy kicsit mindig utópista felvilágosítói, hogy ti. elég a szót kimondani, elég az észszerű társadalomjavító tervet előadni, s a világ pusztán az evidencia ellenállhatatlan erejének engedve, máris fölkapja s átülteti a valóságba. E kezdeti hamvasság már rég lekopott a fény századának tanáról, mire Bajzáékig, a magyar reformkorig elért, de magva megmaradt, s kiegészült a liberalizmusnak azzal a hozzátoldásával, hogy a ráció földi uralmának legfőbb segítője, a fejlődés legfontosabb rugója a szabad véleménycseré, mert a nézetek egymást korholó kölcsönhatásából, egészséges birkózásából előbb-utóbb haszon származik. Az ész mindenhatóságának elvéből tehát, némi rosszmájúsággal azt lehetne mondani, e gyakorlatiasabb és köznapibb korban a parlamentáris viták panaceaáját hirdető üdvöztan lett.

Az Athenaeum első számának első lapján a racionalista örökségnek mindkét válfajával találkozunk. Mert amikor a lap homlokára Vörösmartyék Berzsenyi gyönyörű sorait tűzték ki jelégül:

Az ész az isten, mely minket vezet,
Az ő szavára minden meghajol —

akkor egy korábbi nemzedék ódonabb és boldogabb hite előtt tisztelegtek — hogy aztán rögtön alatta, a bevezetőben, Bajza türelmetlen mohósággal siessen a számára leglényegesebb s némileg meglepő végkövetkeztetésig, hogy ti. a testetlen, elvont ész magában semmi, s az igazi mindenható a gondolatközlés legmodernebb eszköze: a folyóirat. Ez már a cselekvő XIX. század gyakorlatias felfogása, melyet Bajza korszerű bölcsesettel igazol: „... végtére minden gondolkodásnak, szemléletnek, tettekben kell végződnie, s minden abstractumnak concretummá válni”. Ennyire filozófiai ízü sort egész életében sem írt le többet; nyilván a nagy vállalkozásokat kísérő ünnepélyesség készítette arra, hogy életének ezt a nagy programmondátát filozófiailag is fölsallangozza.

Egyáltalán: a tanulmány egész első harmadát még a könnyen lelkesülő reformkorban is szokatlan pátosz és emelkedettség jellemzi. Perdülő inverziót („a szellemi legszebb erő”) öncélú, de felséges hasonlat követ („Az ön szárnyain repkedő meggyőződés, mint a bárka galambja világot özönlő tengerek felett, habozva lebeg az eszméken. . .”), s a stílus mindúntalan fölcsap a magas céig. Ennek ellenére a fejtegetés egyszerűen gördül. „Gondlatközlés és gondolatcsere két leghatalmasabb eszközei a lélekművelődésnek.” — ez a kezdő axióma. A gondolatközlés legősibb szere a „szólástehtség” vagyis a beszéd, melyet „a mindenek kútfejtől” bírunk. E szerény képességgel azonban nem érhet be sokáig „az emberben lakozó isten”, az ész; fölfedeztetek tehát az írásjegyek. Ez volt „a nagy kezdet” a gondolatközlés mesterségében, s „nagy időnek kellett lefolyni, míg egy új haladó lépés” következhetett, ti. a könyvnyomtatás. Végül „egy harmadik nagy fölfedezés megmutatta, hogy a gondolatközlés eszközei Guttenberg találmánya által még korán sem voltak kimerítve”, s e harmadik korszakos lelemény nem más, mint a folyóirat. „Az időszakiratokat megelőzőtt kor eszméi hosszadalmas lassúsággal terjedtek csak szülőhelyöknek határain túl: évek kellettek hozzá, míg egy nagy eszme, mely keleten született, nyugatra eljuthata: most a gondolatnak mérföldek ezrein keresztül, tengeren túli országokig, bizonyos pálya nyílt fel. A négy fal között fölemelt szózatot egy pár nap alatt milliók, egy pár hét alatt egész nemzetek meghallják. A gondolatok ezernyi sokasága jó és meggyen s megtelt velök az egész levegő. S e bámulandó jelenéseket íme a gondolatközlés mindenható eszközei, a folyóiratok, teremtték.”

Bizonyos, hogy sem azelőtt, sem azóta nem volt szerkesztő, aki a n.aga vállalkozását ilyen, nem is csupán világtörténelmi, hanem szinte kozmikus távlatokba állította volna, a teremtés kezdetétől a folyóiratok alapításáig a sajtóviszonyok szerint araszolva az időt, s e túlhazbó lelkendezésen, ha tetszik, szabad mosolyogni; de az is bizonyos, hogy olyan szerkesztő sem akadt, aki nagyobb komolysággal s megrendültebb felelősségtudattal látott feladathoz, mint Bajza. Hisz már-már papi magasztosultsággal ünnepli a szerkesztői hivatás méltóságát: „Alig lehet ember fölségesebb viszonyban embertársaival, mint vannak azok, kik az időszakiratokat, ezeket a gondolatközlés sebes léghajóit, kormányozzák, kik szellemi árukkal, ész és képzelet kincseivel megrakva, koronként útnak indítják s naponként vagy hetenként ezerekhez szólnak, s ezerektől hallgattatnak meg; nekik, ha lélekkel bírnak, gyakorta egy egész nemzet értelmi iránya kezökben van.” A nagy lelkesedés azonban nem feledteti el Bajzával, hogy praktikusán felsorolja a jó lapvezér nélkülözhetetlen tulajdonságait: „Folyóiratot céljának megfelelőleg szerkeszteni roppant gondot és előrelátást, igen finom tapintatot és ízlést kíván. Az olvasó közönség műveltségi fokát és értelmi körét ismerni, a jelen idő szükségszülte kívánatait megérteni, s ezeket ismervén és megértvén, nekik megfelelőleg szellemi élményt és táplálékot adni, ezek azon nagy mesterségek, mellyekkel folyóirat szerkesztőinek birniok kell...”

Hihetnők, hogy Bajza, miután a zsurnalisztikát oly magas polcra tette, jelentőségét a könyvnyomtatásához, sőt az írásához hasonlítva, ezzel elintézett minden ellenvetést s az összes Wargha Istvánok minden gáncsait. De nem! Bajza vitatkozni kezd, s ezzel megcsillantja egy nemigen emlegetett tulajdonságát, a türelmet — mert ki tagadhatja, hogy napnál világosabb dolgok magyarázatához makacs türelem kell? Persze Bajza egészen másként érvel, mint Wargha János. Akadémikusi tenkitélyét megóvhatná pusztá igérettel, hogy a szerkesztés mellett majd rendszeres munkát is fog végezni, de Bajza nem a személyes megtámadtatás elől akar elhajolni, hanem a dolog érdemét nézi. Elismeri, hogy vannak rossz, csélsap időszaki iratok is; de éppen ezért kell jó folyóiratot csinálni. „Előleg okoskodva meg nem áll azon tétel, hogy a napi és heti lap csak kártékony legyen, mert kártékonyasága, mint érintém, nem lényeges, hanem csak történetes, utólag pedig tudjuk, hogy, ha bár ritkábban is, vannak és voltak igen becses heti és napi folyóiratok: ha tehát az emberi észnek ez igen nagy becsű találománya, a *journalistica*, azzá fajúl, amivé nem kellene, akkor épen az következik, hogy értelemmel s ésszel nyúljunk a dologhoz s tettel ügykezzünk ellenhatni, nem pedig az, hogy magunkat tőle elvonjuk, mert ez nem egyéb, mint megfutamodás az ellenség előtt.” Bajza tehát egyrészt erkölcsi kötelességnek érzi a lapszerkesztést, másrészt a magyar művelődés helyzetének fölméréséből azt a következtetést vonja le, hogy a még lassú, akadózó szellemi vérkeringést legjobban a nem „vásárilag üzetett” zsurnalisztikával lehet fölpezsdíteni: „Nálunk magyaroknál, hogy magunkról is szóljunk, jelenleg semmire sincs olly nagy szükség, mint olly napi és heti lapokra, mellyeknek szilárdabb characterök és komolyabb arcok legyen, s tudományt és művészetet férfiasabb lélekkel fogjanak fel. Tudjuk, mint fogadtatnak a nagy közönség által honunkban a mélyebb és rendszeresebb tudományos munkák, tudjuk, hogy azon művek-ből is, mellyek szépliteratúrához számíttatnak, a magasabb szelleműek melly kevesek által értetnek, kedveltetnek; az alatt, míg holmi, gyakran igen üres, csecsebecséknek nagy kelendő-ségök van. Ezen bal útról, csak egy komolyabb szellemű napi vagy heti irat téríthet meg bennünket, melly magának könnyebben szerez bemenetelt mindenütt, mint a sok kötetű tudományos munka.” A közönség igényét, befogadóképességét Bajza döntő tényezőnek s erre figyelni a szerkesztő elsőrendű kötelességének tartja, lapja jellegét is a kezdetleges magyar viszonyokhoz szabja tehát: a gyakorlatlan, kedvetlen olvasót tanulságos és gyönyörködtető közleményekkel akarja a „szilárdabb becsű dolgok”-hoz édesgetni, s mert a vékony olvasóréteg szalagokat eltartani még nem tud, ezért enciklopédikus irányú folyóirattal akar utat törni, mely „több érdekeket” tud „egybekapcsolni”. Végül látva, hogy nagyon magasra csigázta igényét s a közönség várakozását, cikke befejező részében férfias nyíltsággal közli — mint Vörösmarty is Kölcseyhez írt levelében — hogy az induló lapban előfordulhatnak majd egyenletlenségek. „Mi, jól érezvén a vállalat nagyságát, s erőnk középszerűségét, semmi rendkívüli dolgokkal nem kecsegtetjük olvasóinkat, egyedül ügykezzet s szorgalom az részünkről, ami iránt tökéletes biztosságot nyujthatunk.”

Szücsi József azt írja, hogy a *Gondolatközlés s annak eszközei* „egyike Bajza gyöngébb dolgozatainak”.¹² Van ebben igazság, de mielőtt végleg ítélnénk, vizsgáljuk meg még egyszer a cikk létrejöttének körülményeit. Először is: a tanulmány minden jel szerint sebtében készült. Volt már szó róla, hogy a lapengedély megérkezése és a folyóirat indulása közti rövid időben mennyire összerolódott a munka a szerkesztők kezén, s Vörösmartynak még Shakespeare-fordítása tisztázását is abba kellett hagynia, hogy „apróságokat dolgozhasson az Athenaeum számára” — márpedig Bajza idejét még jobban igénybe vette a szervezés. Gyanítható, hogy dolgozatán a végső simításokat ezért nem tudta kedve szerint elvégezni, s az itt-ott elterpedő nehézségeknek ez a magyarázatuk.

Érdekes, hogy ennek ellenére tizenöt év múlva, műveinek kétkötetes gyűjteményébe ezt az értekezését vette fel, nem a Kritikai Lapok sokkal magasabb bevezetőjét. Vajon

¹² SZÜCSI JÓZSEF: Bajza József. Bp. 1914. 302.

azért-e, hogy alkalma legyen rajta javítgatni? Mindenesetre tény az, hogy az 1851. évi kiadásban prózai munkái az összövegtől való kisebb-nagyobb eltérésekkel jelentek meg, és a változtatások valamennyi közül az Athenaeum programcikkében a legtetemesebbek. S míg a többi cikkben csak terminológiai cseréket (pl. *román* helyett *regény*), illetőleg — színházi szózatában — a cenzura miatt enyhített kifejezéseket találunk (*német színház* helyett következetesen: *nem-magyar színház*), a *Gondolatközlés és annak eszközei* stilisztikai átdolgozás nyomait viseli.

Ki volt az átdolgozó? A kérdést azért kell föltenni, mert a javítások egy része olyan, aminőket Toldy szokott végrehajtani a kezébe kaparintott régibb szövegeken, önkényesen a saját kora és ízlése szerinti nyelvszokáshoz igazgatva az avultabb sajátságokat. Bajza műveinek Toldy-féle hatkötetes kiadásában (1861—63) sem ritka az efféle igazítás, s elképzelhető, hogy a sajtó alá rendezés munkájában már az előző kiadásnál is segített meggyötört lelkű s betegesedő barátjának. Igaz viszont az is, hogy 1850—51-ben Bajza még volt olyan szellemi erőben, hogy kézírataival maga foglalkozhatott, hébe-hóba még verset írt, a javítások tehát Bajza kezétől is eredhetnek.

A változtatások egy része a divatjamúlt alakokat korszerűsíti: hangjegyek — *betűk*; következtetése — *következményű*; történeteiben — *történetében*; időszak-irat — *időszaki irat*; tekintete — *tekintélye*; gáncsolat — *gáncsolás*; tétel — *vélemény*; történetes — *esetleges*; kiterjedésében — *terjedelmében*. Másutt időközben diadalt aratott magyar szóelemények szorítják ki az idegen szakkifejezést: epochális — *időszakot alkotó*; historia — *történet*; literatura — *irodalom*; philosophia — *bölcsélet*; speciális — *egyes tudományszakot képviselő*. S ami az eredeti fogalmazványban a sietős munka legkirívóbb jele — és különösen bántó, mert soha máskor nem írt le Bajza ily rút germanizmust — ti. a három ízben is fölöslegesen, német módra használt határozatlan névelő (pl. „A szólástehetség egy felséges adománya volt istennek...”): az átdolgozó kéz most ezt is szépen kigyomlálja. S ahol erőszak nélkül lehet, csinosít: a túl gyakran ismétlődő *gondolat* szót pl. a jobb hangzás okából az *eszme* vagy *szellem* szóval cseréli fel.

De mért maradt ki a szép galamb-hasonlat? Az egyház cenzori érzékenységét sértette volna a profánul alkalmazott bibliai kép? Vagy az első rész nagyon is fennkölt tónusát kellett hozzámérsékelni a tanulmány józanabb és gyakorlatiasabb második feléhez? Mérséklő törekvés több helyen is megfigyelhető: a szerkesztő 1851-ben már nem *fölséges*, hanem *szép* viszonyban van embertársaival, s nem *roppant* gondra és *igen finom* tapintatra, hanem *nagy* gondra és, *finom* tapintatra van szüksége, a célt tévesztett folyóiratok is csak *nem ritkán* kártékonyak és a gondolatközlés sem *leghatalmasabb*, csupán *legalkalmasabb* eszköze a lélekművelődésnek. Ám e tompítások (melyek egyébként inkább Toldy, mint Bajza tollára vallanak) a cikk félrebillent stiláris egyensúlyán nemigen tudnak segíteni.

És nem tűntethetik el azt az aránytalanságot sem, amely kétségtelenül fennáll az egész tanulmány roppant magas hangvétele és a tárgy — mármint a folyóiratalapítás — valóságos súlya között. Ezért nem minden alap nélkül való Szemere Pál kifogása, bármennyire a tölemegszokott kacifántos modorban fogalmazta meg. Ő ugyanis 1837 január 9-én ezt írta Kölcseynek:

„A' lélekművelődésnek, édes jó Ferim, következök
eszközei:

- I. gondolatközlés,
- II. gondolatcsere.

eszközei: A Ildik osztálybeli eszköznek ismét következök

1. Szólás,
2. képirás,
3. bötűírás,
4. bötűnyomtatás,
5. folyóirat.

Te azt fogod mondani, hogy a folyóirat nem egyéb mint potenciázott, vagy talán csak modificált bötönyomtatás; 's így a' folyóirat a 4d. számra nézve nem coordinálva, hanem subordinálva tartozik lenni. De olvastad-e, édes jó Ferim, az Athenaeum első számát? Olvasd, kérlek, 's tanulj belőle."

Ezt a gúnyos kioktatást Bajza nem érdemelte meg, és Szemeréből nem is a pedánsan ügyelő filozófus, hanem a hiúságában zaklatott, kajánságra és kárörömrre mindig kész vetélytárs beszél. Mert neki semmi sem tetszik Bajza dolgozatában. Kiagyalt ellenvetések sorakoznak levelében: „Mi féle lény amaz ön szárnyain repkedő meggyőződés? Van e más szárnyain repkedő meggyőződés? Mit teszen az, hogy a meggyőződés repked, habozva lebeg az ideákon. Mit teszen az, hogy a társaságtól elzárt embert lepik meg a' kétség homályai? Nem ellenkezőt bizonyítanak e a' lélekművelődés történetei? Nem az izolált ember feneklik e meg véleményeiben, a' midőn a' társaságban él, mint a' két-ség és *Zwei*-fel szavak mutatják, önmagában oszlik meg; 's nem egyes, hanem kettős, azaz, kétes leszen? 'S mi beszéd az, hogy a' meggyőződés küszködésben van, eltökélni magát? 'S a' meggyőződés egyéb e, mint eltökéltség? 'S valamint a' megfeneklésről mondanám nonsensicaliter, hogy az repked, lebeg és csapong: nem hasonló hibássággal enuncialom e mind ezeket a' meggyőződés felől." Nem ért egyet Szemere, vagy jobban mondva nem is érti meg Bajza filozófiai kifejezett életprogramját; csak a szavak felhámján tapogat, klasszikus példát adva a kéregkritikára: „Hát az hol van megírva, hogy az abstractumnak mindég concretummá kell válnia? Talán azt akará értetni: hogy minden abstractumnak, végezetre, concretumot kell maga után következtetnie? De egyek e e' két mondasok: 1. Minden terhes anyának csecsemővé kell válnia és 2. minden t[erhes] a[nyának] csecsemőt kell szülnie? 'S lehet e minden gondolkodásnak, szemléletnek tethben végződnie? Mennyi és hányféle a' Handlung egy drámában, 's hanyadika végződik ezeknek That-ban?" S ha egyszer Szemere belemelegedett a kákán csomót keresésbe, nem tudja abbahagyni. A szerkesztői program legjózanabb megfontolása sem jó neki: „Az Athenaeum fennyen hirdeti: hogy a' tudományoknak a' művészetekkel karöltve kell járniok. Igen, igen! De amazoknak lábálniok, ezeknek pedig szárnyalkodniok kell. Fájdalom, mi együvé keverjük a' két különbözött." Ennyi okoskodás után mi is lehet más a végső véleménye, mint az, hogy: „rák módra haladunk!" Ezt azonban csak Kölcsynek súgja meg, mert: „ne szólj szám, 's nem fáj fejem"; s az egyszer már póruljárt duelláns „rabmartaléki hódolással szemléletgeti, mik történetnek".¹³

Ha gúnyosan kacsintó összenevetést várt barátjától Szemere, a válasz felért egy rendreutasítással. Pedig tulajdonképpen Kölcsy sem volt jobb véleménnyel a folyóiratokról. De mennyire más volt nemzeti felelősségtudata! „A' journalistikának tudományos életben, és a' művészségre (tehát a' költészetre) nézve is hideg barátja vagyok. Tudományokban ez út örök felülegességre, költészetben örök készületlenségre, hamarkodásra vezet. Egyedül politikai pályán lehetne a' journalokat nyomosan használni. Ez utolsót nem tehetjük; és így az út csak a' rosra van előttünk nyitva. Azonban mit tegyünk? Hatni kell a' hogyan lehet; az idő mindennek mestere."¹⁴

Ritkán tárul világosabban a szemlélő elé két nemzedék különbsége: az egyik oldalon, íme Kölcsy, resignált csakazértisével, kétségbeesett akaratával, a másikon Bajza, csupakonok tettvágy, világokat feszítő lelkesedés. S nyomában a fiatalok: Nagy Elek, a korán elhallgatott s máig sem méltányolt tehetséges publicista, aki az újságírás fontosságát a gőzgépével méri össze, s habozik, hogy századát, a „küzdések korát", „journalisticainak, politicalcainak" vagy „gőzösinek" nevezze-e;¹⁵ és Erdélyi János, aki midőn a Pesti Hírlaphoz akart szegődni, úgy érezte, a közvélemény gépezetét mozgatja majd, olyan sebesen, „hogy aki forgó

¹³ Szemere Szemere Pál Munkái. Bp. 1890. III. k. 275—276.

¹⁴ Kölcsy Ferenc Összes művei. III. k. 764—765.

¹⁵ NAGY ELEK: Napi eszmék. Pest, 1840. 32.

kerekeibe kapkodni merész, kapassék el s töressék össze”.¹⁶ Nemcsak Bajza, egy kicsit az egész haladó kor — számunkra tán naívnak tűnő áhítattal — mindenhatónak érezte az időszaki sajtót.

Végezetül pedig arra is gondolni kell: amikor Bajza az Athenaeum első számát maga elé tette s beszívta a nyomdafesték friss szagát, *tudta*, hogy az első *igazi* magyar folyóiratot tartja kezében, *tudta*, hogy csaknem egy évtizedes álmának megvalósulásával élete fordulóponthoz érkezett. Harminchárom éves volt ekkor, Vörösmarty harminchét, Toldy harminckettő; nem kölyök-szerkesztők voltak, mint később Jókai s annyian mások; a cselekvés, a közösségre hatás férfias ajándéka nekik, a triumvirátusnak csak hosszú küzdés után adatott meg a sorstól.

Csodálkozhatunk-e hát, ha a *Gondolatközlés s annak eszközei* e három nagy élet elragadtatottságát, patakzó líráját csobogtatja elénk?

Sándor Lukácsy

UN CHAPITRE DE L'HISTOIRE DU PÉRIODIQUE „ATHENAEUM”

„Athenaeum” (1837—1843) et son annexe critique „Figyelmező”(Spectateur) (1837—1840) était un périodique de belles lettres et de contenu varié un des plus importants dans l'histoire de la littérature hongroise. Son importance consiste en ce que dans une phase de l'ère des réformes il se trouvait dans le point focal des forces spirituelles de la Hongrie, comme un atelier d'où l'idéologie libérale de la transformation bourgeoise s'est répandue. Commencant d'agir sur l'opinion publique, cette idéologie a fait enraciner les idées modernes européennes du libéralisme en les adaptant à la réalité hongroise dans une telle mesure que tout en étant un organe de l'opposition il jouissait presque d'une autorité officielle et préparait l'état-major spirituel de la nation à sa tâche révolutionnaire pas encore soupçonnée en ce temps là.

Les fondateurs de la revue — József Bajza, Mihály Vörösmarty et Ferenc Toldy (Schedel) ont eu originalement l'intention de lancer un journal politique mais dont ils n'ont pas reçu la permission. L'agrément officiel à leur entreprise littéraire est arrivé fin de novembre 1936. Bienqu'ils aient eu très peu de temps pour organiser le périodique qui devait paraître au commencement de janvier ils ont réussi à gagner l'appui de Kölcsey et des membres progressifs de l'Académie. Les littérateurs réactionnaires de l'époque et ceux qui se trouvaient être bloqués dehors de l'Académie ont violemment attaqué le périodique déjà avant qu'il ne fût lancé, ce qui a incité Bajza de formuler son programme dans l'article liminaire de la revue avec un acreté polémique. Cet article (La manifestation de la pensée et ses instruments) est, contrairement à la manière de voir antérieure, un des écrits les plus importants de Bajza.

¹⁶ Erdélyi János levele Szemere Miklóshoz, 1841. febr. 13. Erdélyi János Levelezése. Bp. 1960. I. k. 149.

A magyar politikai irodalomnak sajátos műfaja a reformkorban az *útleírás*. Másfél évtizeden át az ilyen jellegű művek egymást követik, számuk egyre nő. Nem a földrajzi-topográfiai érdekességek indították a külföldre utazókat arra, hogy útjukról beszámoljanak. S nem is a látottak néprajzi különlegessége, az egzotikum varázsa. Hiú kíváncsiság, a sokfelé járt ember feltűnni akarása is távol állt tőlük. Útjaiknak s azok megörökítésének időszzerű politikai, társadalmi reformer célja volt: látni, felszívni, töltekezni, hazahozni s idehaza megvalósítani mindazt, amit az európai, kívált a nyugati — angol, francia — kultúra, a polgárosodás folyamata felhalmozott. Megismertetni a hazai közönséget a nyugati alkotmányossággal, a liberális és demokratikus eszmék gyakorlati megvalósulásával, intézményeivel, társadalmi szerkezetével, jogrendszerével, közigazgatásával, általában: a politikai élettel. Emellett beszámolni a gazdaság, az ipar, a földművelés helyzetéről, a kapitalista osztályviszonyokkal együttjáró munkáskérdésről, a kultúra fejlődéséről, iskoláról és börtönügyről, színházakról és közlekedésről, választási processzusokról és olvasótermekről, mindarról, amit idehaza megvalósítandónak hittek. Eszmék és tapasztalatok tárházai az útleírások — bennük él a fiatal nemesi utazók hite, vágya, jobbra törekvése.

Ezek az utazók szinte kivétel nélkül a nemességből jöttek: ifjú, szegény, félig-értelmi-ségi, közéleti pályára felkészülő nemesek voltak, a reformer átalakulás eljegyzettjei. Ők maguk Széchenyi és Wesselényi példáján buzdulnak fel; a két barát 1822. évi angliai utazása közismert volt s az, hogy összehasonlításaik a kinti és hazai viszonyok között mit eredményeztek. E mélyen időszzerű társadalomkritikai célzatosságot továbbmélyítette a *Hítel*, majd az *Athenaeum* és a *Pesti Hírlap* cikkeinek szokatlanul éles bírálata: az ezeken felnőtt ifjú nemesi értelmiségi nemzedék már eleve e különbségtevő, differenciáló, összevető, szembeállító, az ellentéteket polárisan érzékelő magatartással fogott hozzá utazásához, s ez a kinti tartózkodás nyomán csak érett, erősödött. A művek sorozata pedig erre épült: az ország politikai életébe rendszerint ezekkel az útirajzokkal bekapcsolódó ifjú nemesi gárda a valóság minden területén kimutatta közállapotaink hallatlan elmaradottságát: a *polgári átalakulás halaszthatatlan szükségességét*.

Az útleírások abból a szempontból is jelentősek, hogy nemcsak a liberális és demokratikus áramlatokat jelzik, hanem hírt adnak, beszámolnak a nyugaton kialakult szocialisztikus irányzatokról is. Az útirajzok közrehatnak abban, hogy a harmincas-negyvenes években nálunk feltűnően ismerik Lamennais (főművét ekkor többen is fordítják!), Sismondí, Lerminier, Infantin, Börne stb. munkáit, hogy idehaza meglepően tájékozottak a júliusi forradalom ideje tájt fellépő jelentékeny utópisztikus szocialista mozgalmakról, így a saintsimonizmus, fourierizmus; owenizmus tanairól. Az útleírások emellett részletesen szólnak a chartizmusról, az angliai meetingekről, a munkásmozgalom kezdődő szervezkedéséről. A műfaj közkedveltségét, az, iránta való rendkívül nagyfokú érdeklődést egy francia mű megjelenése is elősegítette: Alexis-Charles Cérel de Tocqueville amerikai útikönyve, a *De la Démocratie en Amérique* 1835-ben, mely magas színvonalon tájékoztatott kora leghaladóbb politikai áramlatairól, viszonyairól. (Hazai vonzerejére mutat, hogy hat esztendővel azután magyarul is kiadásra került, Fábíán Gábor fordításában.)

A reformkor úttörő utazója, kinek könyve „iskolát” teremtett: Bölöni Farkas Sándor volt. A vagyontalan unitárius — tehát vallása miatt elnyomott — székely nemes, Wesselényi joggyakornoka, Kölcsey, Széchenyi rajongó híve harmincöt éves korában, 1830 őszén indult el nyugatra, Amerikába. A következő év nyarán szelte át grófi társával (kinek kísérője volt) az óceánt s az év végén érkezett vissza Európába. Műve, az *Utazás Észak-Amerikában* 1834-ben látott napvilágot Kolozsvárt. A siker páratlan volt: a példányokat elkapkodták, két éven belül két kiadást ért meg, az 1832—36-os országgyűlés nagy szenzációjának, szellemi csemegéjének számított, az országgyűlési ifjúságra óriási hatást gyakorolt. Forrása és kézikönyve lett a reformkor politikusainak: a polgárosodás eszméinek valóságos gyűjtőhelye.

Bölöni Farkas Sándor alig tud betelni az amerikai szabadsággal, a fejlődés merőben gáttalan, rendkívül gyors, szinte lázas ütemével, azzal, hogy itt nincs nemesség, nem ismerik a feudalizmus kötöttségeit, hogy a közügyekben egyenlőség honol, az előljárók, tisztviselők mind polgárok. Nem is fojtja vissza önfeledt elragadtatását: „... Hogy a papság nem formál státust, nincs állandó katonaság! Nincs privilegium, nemesség! nincsenek titulusok, ordok, céhek! nincs titkos politia! Mely fontos tárgyak ezek egyenként az idegennek!” Magasztalásai, az amerikai állapotok dicsőítése voltaképp majd mindig fordított kritikája a hazai viszonyoknak: „... sem fényes udvartartásra, sem henyé tisztviselőkre, sem ok nélküli armadákra s titkos policájokra nem költenek.” Jólesően látja a nép részvételét a közügyekben, az egész társadalom érdekeltségét a politikai életben, az emberi akaraterő szabad szárnyalását; a lakosság számának rohamos fejlődése, a városok, utak, közlekedési létesítmények hallatlan növekedési aránya valósággal elbűvöli.

Szinte vallásos rajongással, aggályok és kételyek, előítéletek és fenntartások nélkül tesz hitet az amerikai demokrácia, a polgári társadalom haladottsága, történelmi elhivatottsága, fejlődésbeli szükségyszerűsége mellett: „... hol a törvények mindennek egyforma just adnak, a természet eredeti szent törvényeinek jussát adják; hol az igazgatás a társasági élet-elvein alapul s semmi mysteriumra nincs szüksége; hol minden ember szabadon gondolhat és szólhat, s Istenét elméje meggyőződése s lelkiismerete sugallati szerint szabadon tisztelheti; és hol a születés s gazdagságnak semmi juss nem adatik a törvények előtt a szegény felett, oda, igenis sietve siet az ember.” Az amerikai államot Bölöni Farkas a polgári liberális eszmék a francia forradalom elvei eszményi megvalósulásának, valósággal földre költözött ideál, honnak tekinti. Közli — kiemelt helyen — a „Függetlenségi Nyilatkozat” szövegét is. Több helyen kifejezést ad — egy monarchikus államban megjelent műben! — heves republikánus érzelmeinek. Leírja például azt, hogy milyen egyszerű méltósággal fogadta őket az Egyesült Államok elnöke, kihez minden ceremónia nélkül bē lehetett jutni.

Nem fogy ki az összehasonlításokból. Börtönök, iskolák, katonaság, államigazgatás, vallásügy, újságok stb. — mind alkalmas arra, hogy rámutasson a kétféle társadalmi rendszer között levő óriási különbségre. Elragadtatása majdnem egészen kritikátlan; általában nem látja meg a polgári demokrácia visszasságait, ellentmondásait, harmonikusnak és üdvösnek lát mindent, kivéve a rabszolgaság intézményét. Ezt keserűen szemléli, de a rabszolgaságnak a kapitalizmussal való összefüggései fel sem merülnek benne. Amerika ezzel együtt is az emberi boldogság legfelsőbb foka marad számára. Hazautazásakor így búcsúzik földjétől: „... Istenhözad tehát még egyszer, dicső haza!”

A nemesi privilégiumok, a rendiség, a feudalizmus kötöttségei ellen volt éles támadás Bölöni Farkas útirajza. A gyakorlati tapasztalat, a személyesség, a csodálat és a gyönyörködés hatóereje fokozta fel mondanivalóját, — ez tette tízezrek szellemi kenyerévé. Észrevette ezt az udvar is. Hazatérve rágalmak özöne hálózta körül, a mellőzésektől mindjobban megkeseredett; pályája kettétört: ő lett a „veszedelmes ember.”

A reformkori útleírás-irodalom másik jelentős kezdeményezője Pulszky Ferenc. *Utí vázolatok 1836-ból* című tanulmánya (Budapesti Árvízönyv 1839. I. k.) egy nyugat-európai körút összefoglalása. Ő főleg a kulturális létesítményekre fordít gondot: a képtárak, műgyűjte-

mények, könyvtárak érdeklik. A művészettörténész és régész szemével méri fel a látottakat. A régiségek, múzeumok, műemlékek izgatják, mégis: nem annyira a multat, mint inkább a jövőt vizsgálni ment nyugatra. Ő is, Szalay László is rövid útibeszámolójában (*Úti naplóból 1838—1839*, Athenaeum 1839.) nyomatékkal szólnak arról, hogy kint milyen hatalmas lökettel áramlik az élet, hogy milyen nagyarányú a kapitalizmus civilizációs haladása. A közlekedés nagy vívmányáról Pulszky ír először: leírja vonatutazását Brüsszel és Antwerpen között. Ő veti fel elsőnek a reformkorban sűrűn visszatérő ír problémát is, megrázóan ecseteli az ír nemzeti nyomort, kiszolgáltatottságot, melyet idehaza Ausztriától való függésünk megfelelőjének tekintettek. — Említést érdemel Trefort Ágoston *Utazási töredékek* című beszámolója is (Budapesti Árvízkönyv 1840. IV. k.), a hazai helyzetről is nagyobb társadalmi elnyomásról, a cári önkényről először ő tudósít a reformkorban, saját, személyes élmények alapján. 1836-ban jár Oroszországban s rövid feljegyzéseiben megörökíti a cári arisztokrácia megannyi apró rendőri bürokratikus intézkedését, az abszolutizmus viszolyogtató módszereit. Rosszul érzi magát itt, tele van a hazai közvélemény „éjszakai kolossz”-tól való szorongásával, felszabadul, amikor elhagyja a cári birodalmat.

1840-ben a hazai kulturális élet nagy könyvsikere volt Szemere Bertalan kétkötetes műve, az *Utazás külföldön*. 1845-ben újabb kiadásban is megjelent. Alkotása az új Magyarországnak éppúgy tankönyve, mintája lett, mint Bölöni Farkas írása. Könyve első kiadásából kilenc hónap alatt 2400 példány fogyott, ami a korban hallatlan népszerűséget jelentett. Szemere, az 1849-es ország miniszterelnöke, 1834-től tagja volt a pozsonyi országgyűlési ifjak Társalkodási Egyesületének. Rajongó híve Wesselényinek, Kőlcseynek, a Lovassy-perben ő ellene is ki volt adva az elfogató parancs. Ez elől utazott el 1836-ban, huszonnégy esztendőskorában.

Egy évet töltött külföldön, Németországban főleg a népiskolákat, Franciaországban a közéletet, Angliában a börtönrendszert vizsgálta. Minden érdekelt Szemerét: megfigyelte az utakat, az árvaházakat és iskolamesterképző intézeteket, a takarékpénztárakat, a választási mechanizmusokat, a kölcsönkönyvtárakat és a színházakat, az életbiztosító intézeteket, a kisdédóvókat és a temetőket, a parkokat és a Thames dokkjait. Kitűnő megfigyelő, rendkívül alaposan és módszeresen mélyül el a látottak tanulmányozásában. Az utazók közt ő vizsgálódik a legtüzetesebben és a legrendszerezesebben s igyekszik rögzíteni, lejegyez minden tapasztalatot, akkumulálni minden tudás- és magatartáselemet. Ritka agilitás, szellemi mohóság fűti: semmi fáradságot nem sajnál utazásán. Töviről hegyire ki akar kutatni, feltárni, értékelni, felhasználni mindent. „... ismerni a népet, polgári állapotot, jótékony s jutányos intézeteket, vállalatokat, iskolákat, mik hazánkban foganattal átültethetnének” — írja utazása céljáról.

Bölöni Farkas inkább az ideálok embere volt, a liberális eszmék rajongója, Szemere viszont a praktikum, a gyakorlati alakító-fejlesztő, korszerűsítő tevékenység képviselője. Bölöni még csak vágyott a látottak megvalósítása után, Szemere viszont már követeli a reformokat: terveket készít, javaslatokat tesz — a közéleti egyéniség hivatásérzetével. A pályájára felkészülő későbbi politikus teszi meg észrevételeit, — nagy tettvágygal, ambícióval, energiával. Egy-egy intézmény, szervezet ismertetésekor mindjárt megvizsgálja a hazai alkalmazhatóság feltételeit. Franciaországban például nagyon megnyeri tetszését az irodalom polgárosodott volta, az írői foglalkozás társadalmi elfogadottsága, egyenrangúsága. A francia közélet szuverenitása a hatalomtól szintén elismerésre készíti, kivált a sajtó- és gondolatszabadság. Német tapasztalatai nyomán alapvető iskolareformot követel, Angliától pedig majd mindent átvenne.

A nemzet felemelésének, újjáalakításának vágya ad sajátos érzelmi-lírai töltést Szemere tárgyyszerű, objektivitásra törekvő naplójának, pontos, részletező leírásainak. Tárgyiasságot, észlelünk írásában, ugyanakkor nagyfokú személyességet is. Egyrészt leír, ismertet, közöl, bemutat, másrészt viszont kérdez, felkiált, lelkesül, ócsárol, polemizál, személyes állásfoglalásaival a reformpolitika irányába orientálja olvasóit. Írásában az anyagszerűség, a statisztikai adatok közlése gazdag bensőséggel, vallomásos melegséggel vegyül. Sokszor szinte hangosan

gondolkodik, tépelődéseit, problémáit mind hűségesen papírra veti. Széchenyi kettőssége benne is él: az erkölcsi indítékú eszményies hazaszeretet s az erős gyakorlatiasság. A tényközlő leírások s az egészen költői-patétikus vallomások közt csapongó lélekből időnként irónikus szikrák pattannak ki, — kivált, ha hazai viszonyainkra terelődik a szó (pl. a hazai bíróságok rendkívül nehézkes ügymenetéről). A magyar parlag kezdetleges életviszonyain gyullad ki rendszerint Szemere irónikus hajlama.

Ő különben már nincs oly nagymértékben elragadtatva a polgárság intézményeitől, mint Bölöni Farkas. Párizsban észreveszi azt is, hogy a kapitalizmussal az osztálytársadalomnak csak a formája változott meg, a kizsákmányolás viszont megmaradt. „... Érzéketlenebbet, enzőbbet, bután gögősbet — írja Szemere — a pénzarisztokráciánál Isten nem teremte. A születési enyészni látja glóriáját a közértelmesség világában, de a számolatokban minden nemesb lélekhevülésből kifonnyadt s megmerevült pénzarisztocrátiát, addig míg meg nem bukkott, mi szelidítse meg nem tudhatom.” A kapitalista gazdaság árnyoldalait Angliában is észreveszi, itt azonban a közélet és közigazgatás fejlettsége elhomályosít előtte minden visszajelenséget. Az előtte kibontakozó angol világ — különösen a londoni körkép — lefegyverzően hat rá, az egész második kötet túlnyomó részét Angliának szenteli. Szemében az angol föld a munka és szorgalom hazája, az angol nép nagyságát *munka és cselekvés* polgári as erényeiben látja. Ezt szeretné meghonosítani idehaza is, művét is ennek jegyében fejezi be: „Cselekedjünk, mert élet csak a tett, mert csak a tettnek van emlékezete.”

Villódzó, mozgalmas, sokszínű kép bontakozik ki Szemere tolla nyomán. Dinamika, a személyes elhatározottság feszítő ereje érződik fejezeteiben, a nagy tettekre elszánt ember szenvedélye, az elragadtatás és a megvetés érzelmi pólusai közt való hanyóadás hangulati feszültsége. Prózája ritmikus, numerózus jellegű, s főképpen igen világos, áttetszően tiszta; leírásainak plaszticitása, tér-érzékeltető hatása van. Az értelem fénye és a meggyőződés logikai lendülete hatja át mondatait. Szemere Bertalan nemcsak beszámol, nemcsak emléket gyűjt össze, hanem *ír*: tudatosan szépirodalmi művet alkot.

1835 elején indult el itáliai és svájci útjára Wesselényi Polyxéna, az árvizi hajós unokahuga és szellemi örököse, ki *Olaszóni és schweizi utazás* című két kötetes művében (Köszvény 1842) számolt be élményeiről. A művészet szépségei iránt érzett szeretet viszi Olaszországba, az esztétikai gyönyörűségnek, a világhírű műalkotások közvetlen szemlélésének vágya. Hosszabb időt tölt Rómában, Nápolyban, Firenzében, megfordul Bolognában, Milánóban, a Mont-Blanc körül, Genfben, Lausanne-ban. A reformkori utazók közt ő az első asszony, férj és család nélkül utazik, önálló egyéniség, a polgárosodás előrehaladásának jele ez. Ez az önálló, eredeti karakter útírajának is alapvonása: felszabadult, spontán személyiséggel, kötetlen vallomással szól élményeiről, egyéni észrevételeit elfogulatlanul és gáttalanul tárja fel. Csevegő tónusban, frissen és elevenen adja elő emlékeit, férfiasan határozott és elvszerű ítéleteit nőieskedves közlékenység, fiatalasszonyos báj hatja át. Itália műkincseiről fejlett esztétikai érzékkel, alapos művészettörténeti tájékozottság alapján, erős izlésbeli fogékonysággal, intuitív befogadó érzékenységgel számol be. (A Rómában látott Laokoon-csoportról, vagy a belvederei Apollóról, a firenzei Palazzo Uffiziben látottakról valósággal definitív esztétikai elemzést ad.) Kötő megfigyelő is, észrevételeit pedig érzékletes megjelenítő készséggel mondja el: így például a római karnevál, a mulatozó, magáról elfeledkező köznép leírása, a néptömegek áradatának rajza stb.

Mert Wesselényi Polyxénát nem a vele osztályos társ római arisztokraták világa érdekli. — „... Talán soha nem láték ridegebb elpuhultabb teremtményeket, mint ezen principék s marchesek” írja róluk megvetően, — hanem a nép, a plebejus rétegek. A születési gög nevetséges előtte, nagyúri fogadások, szaloni rendezvények helyett inkább odahaza marad s Lamenais forradalmasító tiltott művét, a *Les paroles d'un Croyant*-t olvassa. Mint írja, egészen belefelejtkezik. Meglátogatja a pápát s a nagy hírű Mezzofante bíborost; Wesselényi Miklós *Balítéletekről* című, a cenzura által eltiltott könyvével ajándékozza meg a pápa könyvtárát. ... Nápolyba vezető útján, Mesához közel egy ülőhely Dózsára emlékezteti. Még a hazai progresszió baj-

noka, Wesselényi Miklós unokahugától sem várt radikalizmussal, haladó társadalmi indulattal reagál erre a látványra: „Mesához közel egy Feroniának szentelt templom találtatik, melyben üldhely volt készítve a rabszolgá számára azon esetre, midőn szabadossá tétetett. Mi különbözött attól Dózsa vas trónja, mely szép országunk históriáját kitörölhetetlen mocsokként fertőzteti!” (Ez a szubjektív reflexió, Matisz Pál nemrégén felfedezett *Dózsa György* című balladájával együtt — ha távolról is — Petőfi és Eötvös Dózsa-ábrázolása felé mutat.)

Wesselényi Polyxénát szenvedélyesen érdeklik az emberek. Novellisztikus városábrázolásaiban nemcsak a tájakra és műemlékekre, hanem a körülöttük élő-lélegző-mozgó emberekre is figyel. Főleg az utca lakóinak sürgés-forgása vonzza: a nápolyi utcai jelenetek, életképek, az áramló-alakuló valóság ábrázolásában, filmszerű jelenetezésében, képi villódzásában maradandót alkot. Műve egészének — annak időszerű politikai jelentőségén túl! — ez újszerű emberi-asszonyi magatartás a főérdeme: az esztétikum polgárias élvezése, a művészi szépség fenntartás nélküli respektusa, a néptömegek életéhez, az olasz városok utcáit és tereit benépesítő kisemberekhez való erős vonzódása.

Nem sokkal utóbb, szintén egy arisztokrata hölgynek, gr. Csáky Antalnén br. Vécsey Annának jelent meg uti könyve Pesten: az *Utazási vázlatok Olaszországban*. Wesselényi Polyxénával ellentétben Csáky grófné hajlott korában vállalkozott a megerőltető itáliai utazásra. Ha elődje művének frissességét, írói erejét nem is éri el, jó megfigyelésekben ez sem szűkölködik. Meglepő, hogy — bár arisztokrata — ő is ellensége a Habsburg-uralomnak: Bécsűjhelyen, Zrinyi és Frangepán, a „szerencsétlen foglyok” kivégzésnek helyén megilletődötten jegyzi fel: „... Semmi, még csak egy kő sem jeleli a helyet, hol két ily nagy és nemes szív halál-szorongásban dobogni megszűnt.” Kivégzésük óta ilyen melegen a Habsburg-uralom ellen szövetkező főurakról nem írtak; mint ahogy alighanem Csáky né az első, aki nyomtatásban szidalom nélkül említeni meri Rákóczi nevét. Innsbruckba érve pedig rajongással magasztalja Andreas Hofert, a Habsburgok által elárult osztrák parasztleányt; közli kivégzése előtt írott levelét, sőt a felkelt néphez tartott beszédét is.

A reformkori közéletben — Szemeréhez hasonlóan — jelentős szerepet betöltő két úti-rajz-író, Gorove István és Tóth Lőrinc együtt utazik. 1842 nyarán indulnak el nyugati körútjukra. Gorove ekkor 23 éves, az egyetemi ifjúság, s az 1839–40-es országgyűlési ifjúság egyik vezéralakja. Ekkor különösképp a magyar vasút- és csatornahálózat megteremtése érdekelte. Tóth ez idő tájt a *Jelenkor* segédszerkesztője, tagja az *Athenaeum* körül csoportosuló írói körnek. Öt évvel idősebb társánál. Mindketten a későbbi *Védegylet* funkcionáriusai lesznek, Kosuth hívei. Utazásukról egyazon esztendőben, 1844-ben megjelent könyveikben számolnak be.

Gorove *Nyugot* című útleírásából a cenzura sokat törölt: sajnos éppen az értékes franciaországi részeket kellett elhagynia. (Ezek csak 1882-ben láthattak napvilágot.) Erős függetlenségi törekvése, szabadságérzése szúrta szemét a cenzurának. Rajong például a svájci szabadságért, nagy tisztelettel ír Uri kanton népgyűléseiről, a hollandokról, akik meg tudták védeni hazájukat, az 1830. évi belga forradalom emigránsairól. Útján olyan egyéniségeket látogat meg, akik a nemzeti önállóság és a liberalizmus nemzetközileg elismert vezető képviselői: így Fridrich Listet, a védvámrendszer alapítóját, Karl Theodor Welckert, a „Staatslexikon” szerzőjét, Sandert, a badeni ellenzék irányítóját, W. Menzelt, a híres német történetírót, John Bowringot, O’Connellt, az ír függetlenségi vezért stb.

Rá is, társára is Anglia hat leginkább. Londonban lenyűgözi őket a nagyság, forgalom, zaj, a polgárosodott civilizáció megannyi újszerű vívmánya: utcaburkolat, csatornázás, rikkan-csok, kirakatok, reklámok, plakátok, omnibuszok, liftek, dokkok, az esti gázvilágítás stb. Fő élményük a vasút, elsősorban Gorovénak, hiszen őt ez érdekli leginkább. Az angol vasutakban látja kicsúcsosodni a polgárosodás diadalát: „...Az angol vasutak nagyszerűsége mellett — írja Gorove — minden más utak elenyésznek; ama tolongó néptömeg, az üvöltő gőzösök s szekérvonatok mennyisége, nagyszerűsége az építményeknek, oly sajátságok, melyekből az angol nagyságot nyilván olvashatni.”

Gorove munkájának nagy értéke az *Angol népyomor* című fejezet, általában azok a részek — így például a birminghami körkép — melyekben a sötét, sivár kapitalista kizsákmányolást festi. Tóthtal együtt járnak mozdonygyárban, Bolton és Leeds textilüzemeiben, ellátogatnak egy Newcastle-i szénbányába, liverpooli lóversenyre, egy yorkshire-i farmra. Borzadással elegy szánalommal írja le a senyvesztő gyermekmunkát, a szörnyű pauperizmust, szentimentalizmus nélkül, hűvös objektivitással érzékelteti a nyomor vonásait. Kiáltó ellentétet rajzol tőkés és munkás között. Pár jellemző mondatát idézzük: „... A gyárnok elhagyja a gyárat s megy a szabadba, a vidékre, de kéménye füstől, s ezt munkása kénytelen beszívni; az szőnyeges szobáiba, ez penészes üregébe, az kertjébe, ez szennyes utcára tér.” S a segítség, amit erre a bajra kínálnak, csak időleges. Malthus és Sismondi tanai nem vezettek eredményre. Gorove elolvasta Eugen Buret kétkötetes művét, ezt huszonkét oldalon ismerteti, s nyomán, orvosszerűen a bajokra, kezdetleges szakszervezeteket és progresszív adózást javasol.

Leír egy tüzes levegőjű chartista meetinget, hol ő is részt vett a munkástömegek társaságában. Egymás után munkások szólalnak fel itt, s Gorove ámulással tapasztalja felkészültségüket, képességeiket, — valamit megérez az új osztály történelmi elhivatottságából. Megmutatkozik azonban Gorove nemesi korlátozottsága is: visszariad a forradalminak tűnő jelenségektől, az erőszakos megmozdulásokat elnyomó rendeletekért lelkesedik. Mindehhez persze hozzá kell tennünk: a nyomor, a kapitalizmus szörnyű tünetei ellenére az író nagyra értékeli a közélet nyilvánosságát, a sajtószabadságot, a miniszteri felelősséget, az esküdtsékek intézményét, a tapasztalt munkásinség nem hökkenti vissza a polgárosodásért vívott harctól. Írországbán járva lerója tiszteletét O'Connell, az ír függetlenség bajnoka előtt. Gorove tizenhat hódoló lapot ír róla, érezhetően Kossuthra gondolva, a hazai hasonló törekvések reprezentására.

A *Nyugot* higgadt, körültekintő és hasznos alkotás, ha nem is éri el Szemere művének sajátos eredetiségét, érdekességét, irodalmi megformáltságát. Inkább értekezés, tudós tájékoztató, mint útinapló, inkább szakavatott tanulmány, mint egyéni élménybeszámoló, inkább elemző dolgozat, mint műélményt nyújtó szépiroi alkotás. Fő érdeme mégis élményrögzítéshez fűződik, az angol munkásmozgalmat szervezkedésének megőrkítéséhez. Chartista petíciókról szólott a „táblabírói pipafüst” Magyarországon, valamit megéreztetett a hazai olvasókkal a közelgő jövőből.

Útitársa, Tóth Lőrinc fiatal magyar utazók segédkönyvéül szánta a maga ismertetését. Hat füzetből álló *Utítárca* című műve rengeteg adatot, tényt, számot, nevet, látnivalót sorol fel, rögzít, félig-meddig Baedeker módjára. Igen lelkiismeretes, gondos regisztráló, pontos feljegyző és rendszerező, precíz, sőt már szinte feszes pedantériával végzi munkáját. A megannyi műveltségi-kultúrtörténeti vonatkozás a hazai műveletlenség, tudatlanság sajátos visszfénye is. Tóth tudósítása útikönyv akar lenni, hasznos gyakorlati összeállítás, ezért is közli az egyes füzetek végén az állomások, a fogadók névsorát, a vasutak listáját. Ennek ellenére: műve még akkor is politikus jellegűvé válnék, ha a látottakhoz semmi kommentárt nem fűzne. Hiszen olyan tárgyokról számol be, mint a vasútépítés roppant üteme Németországban (egyedül csak az 1843-as évben nyolc új vasútvonalat nyitottak meg!), a carlsruhei múzeum olvasótermeivel, impozáns folyóiratolvasójával, az itteni politechnikai intézetek, a biztonságos amszterdami éjszaka stb. S ezzel szemben a „csúnyácska haza”... Hollandiában így fakad ki Tóth Lőrinc: „... Hazám ellenben, öt ezer négyszeg mértföldön lakó 14 milliójával, szegény provincia; a természet dús áldásai közt, önzírájába fuldokolva koldus és nélkülöző; ... tengerének semmi hasznát nem veszi, s ipar és kereskedés előtte ismeretlen dolgok.” Az ellentétet Tóth azzal is érzékelteti, hogy elképzei, mi lenne a londoni Cityben, a „képzeltetetlen tolongás, taszigálás” közt egy hazai táblabíróval! A két ország közti különbséghez még egy adalék: egy angol rab többet kap enni, mint egy magyar paraszt. Rajongással ír a British Museumról, a National Galleryről, a Covent Gardenről — e helyeken „... a Corpus Jurison kívül keveset tudó magyaroknak szeme eláll” — s mindenütt megkérdi: mikor lesz nekünk ilyen?

A különféle szabadságjogokat, a polgári fejlődés vívmányait, a feudális terhek eltörlését a nyugati országokban ő is példaadónak tartja a magyar nemzet számára. (Mint jogász kivált az esküdtszékek, a szóbeliség és nyilvánosság meghonosítását véli halaszthatatlanul szükségesnek.) Útirajzában azonban nem ezek a többi útleírással többé-kevésbé megegyező részei az igazán értékesek, hanem az angliai kapitalista kizsákmányolásról adott rendkívül érzékletes helyzetjelentés. Ugyanoly iszonyatos képeket fest a birminghami és manchesteri munkások nyomoráról, mint Grove: végletes ellentétet lát munkások és tőkések között. Leír egy sztrájkot, mely forrongásra vezetett s megjósolja, hogy ez a nagy per véresen fog eldőlni. Megjeleníti azt az izgalmas jelenetet is, amikor chartista szónokok sztrájkra szólítják fel a munkásságot, s ő is elképed az angol munkásosztály politikai fejlettségén, akárcsak útítársa. Meghaladja viszont Gorovét abban, hogy a társadalmi rend megújításának lehetőségét ő nem tartja kizártnak. Tóth hisz az utópista szocializmus jövőjében. Írországról, „a brit korona undok sebé”-ről infernális képeket rajzol: koldusok, félholt kisdedek, fonnyadt anyák országa. S megjósolja, hogy az angol birodalomnak ez a sebe idővel méginkább elmérgesedik. Hasonlóképp előre látja azt is, hogy Lajos Fülöp trónja, a pénzarisztokrácia uralma Franciaországban meglehetősen ingatag. Megsejti az 1848-as polgári demokratikus forradalmat.

Grove művében a közéleti tájékoztatás funkciója az uralkodó, Tóthnál inkább a praktikum, a gyakorlati tanácsadás, az útikönyv-jelleg. Mégis: kettejük közt politikai téren — kissé adatregisztráló hajlandósága ellenére — Tóth az érzékenyebb, a kifinomultabb, a messzebbre látó. Grove csak az egykorú jelent vési tudomásul a nyugati országokban. Tóth már megérez valamit a bekövetkező holnapból is.

Az eddig ismertetett nagyhatású úti beszámolók mellett említést érdemel egy ma már teljesen elfeledett szerző munkája: Mokcsai Haraszthy Ágostoné, ki *Utazás Északamerikában* című kétkötetes művében (1844) tengerentúli utazását dolgozta fel. Haraszthy tíz évvel később, 1840—42 közt járt Amerikában, mint híres elődje, Bölöni Farkas, s egészen más céllal: útjának feladata kereskedelmi kapcsolat létesítése volt az Egyesült Államokkal. Meg se közelíti Bölöni alkotását, lévén száraz, jellegtelen, kompilatív munka, önálló koncepció nélkül, iránya nem is politikai, hanem ipari-mezőgazdasági-közigazgatási leírás. Mégsem éréktelen: rengeteg érdekes és jellemző adatot közöl az észak-amerikai polgári demokrácia saját korában szédületes arányú és méretű fejlődéséről, a feudalizmus alól felszabadult emberi alkotóerők teljesítményéről. (Néhány jellemző adata: a kereskedelem tíz év alatt hatszáz százalékkal nőtt; New Yorkban egy év alatt 2321 házat építettek; 1840-ben 10 jogi, 21 orvosi és 101 bölcsészeti főiskola volt az Egyesült Államokban.) Haraszthy minden rokonszenve az amerikaiaké: lehetőségeiket beláthatatlanoknak itéli. Akadt tehát olyan vállalkozó szellem, aki — bár egy jóval gyengébb s főleg statisztikákat tartalmazó műben — de ténylegesen folytatója lett Bölöni Farkas örökségének.

Eredetileg csupán folyóiratban, a *Regelő Pesti Divatlap* hasábjain jelentek meg Erdélyi János *Úti levelei*, 1844 júniusától kezdve 1845 januárjáig. (Könyvalakban 1951-ben került a közönség kezébe. Szemléleti jelentősége miatt azonban szerves része lett az útleírás-kötetek láncolatának.) Erdélyi 1844 tavaszán indult el Pestről nagy útjára, s csak a következő esztendő derekán érkezett haza. Bejárta Németországot, Hollandiát, Franciaországot, Angliát és Olaszországot, s ha mint egy nemes úrfi nevelője utazott is, útja nem egy mozzanatában előlegezi a Táncsicsét. Így ő is mindenütt a nép életére, sorsára kíváncsi, ironikusán észrevételezi azt, ami annak helyzetében külföldön és odahaza egyaránt közös: „... Homloka verejtékében eszi kenyerét; de azért tán még több verejtékezésre is volna kedve, csak volna földje, mit műveljen.” Az elmaradottság tudatosodik benne is, a szégyen és a tettvágy, akárcsak társaiban. Ő azonban már nem a reformer nemesség, hanem a nép szemével tekinti végig Európa fejlődésjelenségeit. Tömören és egyszerűen, a népi bölcsesség hangvételével fogalmazza meg ítéleteit. Például Lipcsében: „... Most Lipcse tudósok és kereskedők városa. Sajtó és vasút; értelmiség és kereskedés.” Párizsban: „... Ha az ember azt keresné, melyik része legélénkebb Párizsnak, alig

tudná feltalálni, azaz nehéz volna megkülönböztetni egyiket a másiktól, mert egyik olyan eleven, mint a másik. Ember és élet zajongó, zibongó, vagy suttogó mindenfelé.” Lyonban pedig a forradalom jogosságáról: „Lázadás történhet nap szükségéből, azaz kenyérért; forradalom csak szellemi kényszerűségből az értelmi fejlődtség nyomain, a tökéletesbülés elve után. A lázadást el lehet kerülni, a forradalmat nem, azért amabban mindig van bűn, emebben soha.” Az melegíti fel Párizsban, hogy itt a színházban kézművesek is ülnek, hogy a Palais Royal kis boltjaiban minden mesterlegény olvashat újságot, hogy a magyar származású munkások egymást minden módon segítik. Elismeréssel szól a „kommunisták” munkanélküliség elleni harcáról is. A francia kultúra magas színvonala, az irodalom és színházi élet pezsgése őt is meghódítja, csak az „éhség- és hidegkínzott” emberek képét nem tudja feledni. A Hegel módján dialektikusan szemlélődő-gondolkodó Erdélyi összbenyomása persze — a kapitalizmus minden árnya ellenére — igen kedvező: „...e város — írja Párizsról — és vele egész Franciaország, minden balvélemények dacára is nyert előttem úgy *erkölcsileg* mint *polgárilag*.”

A reformkor legkiemelkedőbb útleírása, Irinyi József *Német—francia- és angolországi úti jegyzetek* című könyve külföldön, Hallében jelent meg 1846-ban. Idehaza a cenzura miatt éveken át nem kerülhetett kiadásra: gondolatisága, egész szemleletmódja merőben ellentétes volt az uralkodó hatalom felfogásával. Irinyi, a márciusi ifjúság későbbi vezéralakja, a tizenkét pont megfogalmazója húsz éves korában, 1842 tavaszán utazott el nyugatra. Egy évet töltött el a műve címében megnevezett országokban. A nagytehetségű fiatal újságíró — ekkor az *Athenaeum*, hazatérése után a *Pesti Hírlap* munkatársa volt — mint a polgári demokrácia meggyőződéses híve s a polgárosult, központi államigazgatás egyik első hirdetője érkezett haza. A centralistákhoz csatlakozott, de polgári demokratizmusa határozottabb karakterű volt Eötvös, Szalay demokratizmusánál. Elv拉斯ztotta tőlük az is, hogy a nemzeti függetlenség kérdésében Kossuth álláspontján állott, vállalva az 1849-es trónfosztást is. Így voltaképp Irinyi az ellenzék mindkét főcsoportja a magáénak számíthatta: összekötő szerepre tett szert.

Műve voltaképp nem útleírás már, hanem politikai cikkek, esetleg nagyobb tanulmányok gyűjteménye (pl. *A népnevelésről*, *A pártok állása Franciaországban*, *Az időszaki sajtóról*, *napilapokról* stb.). Nem azt akarta leírni, amit látott, hanem amit gondolt; nem beszámol, hanem értekezik, medítál, elemez — tanulmányt ír. A politika mindennél jobban izgatja, utazási élmények helyett politikai körképet ad az egykorú Európáról, behatóan ismerteti az akkori német, francia (főképpen francia!) társadalmi helyzetet.

A demokratikus, sőt forradalmi eszméknek valóságos tárháza ez a könyv. Irinyi tudatosan hirdeti benne a forradalom programját, a forradalmi Párizsért lelkesedik, keresi a francia utópista szocialista elvek alkalmazhatóságát a magyar viszonyokra. A német állapotok iránt határtalan megvetéssel viseltetik, — annál nagyobb hódolattal telik el minden iránt, ami francia. Német-elleneszenve mögött a feudalizmus gyűlölete, franciáimádata mögött viszont a felvilágosodás, a demokrácia, a nagy francia forradalom tisztelete húzódik meg.

Politikai helyzetfelmérés és reformjavaslat, elméleti összegzés és gyakorlati tennivalók meghatározása, elemzés és program Irinyi útikönyve. A nyugati világ leíró-jellemző-nevezetes látnivalóit bemutató feltárásával nem foglalkozik. Ehelyett vitat és mérlegel, analizál és összehasonlít, állást foglal és ellenez az időszzerű hazai- és világpolitika égetően eleven kérdéseiben. A korszerű, demokratikus, a forradalmiságtól sem idegenkedő világnézet legfőbb elvi elemeit próbálja meg könyvében kimunkálni — nagy benső érdekeltiséggel, gondolati igényességgel, a meggyőződés intenzitásával. Az *Irodalmi Ór* egykorú kritikája szerint munkája „... annyi szokatlan, bátor, új, gyökeres eszmét s nézetet foglal magában, hogy az ilyenhez nálunk nem szokott olvasó szinte belefárad... Szerzőtől genialitást, élességet, praecisiót megtagadni nem lehet.”

A német életnek Irinyi szemében csak „üvegházi növény léte” van: a szellemi világ központja számára Párizs. Áradozik, ha a párizsi világ pezsgéséről szól. Szemében a forradalom székhelye a francia főváros. Nem tartózkodik az 1789-es események magasztalásától. A Place de la Concorde-ról megjegyzi: itt lehet leginkább elmondani: „a nép szava Isten szava!” A francia forradalom eseménytörténetét oly együttérzéssel és megbecsüléssel írja le, hogy az már-már maga is „rebellió”. Szinte felhívást jelent hasonló hazai mozgalmakra: „... Mindek felett kimondhatatlan sokat használt a francia a szabadság ügyének, különösen az 1789-i forradalom által. . . A forradalom alatt nem a kicsapongásokat, gyilkolásokat kell érteni, hanem kiválólag a legnevezetesebb reformi eszmék életbelépésének történetét.” A francia forradalmat a kereszténység mozgalmával egyenrangúsítja, a feudális önkénnyel szemben pedig általában polgárjogot ad a forradalomnak. Ebben messze meghaladja a reformnemzedék átlagát. A francia forradalomról szóló fejezet utolsó mondata kimondottan fenyegetően hangzik: „És mindenekfelett ne feledjük, miszerint az 1789-ben megkezdett forradalomnak *még nincsen vége.*”

Világnézetének központi, meghatározó élménye volt ez. A francia tájakat, városokat (pl. Versailles-t) bejárva állandóan feltolulnak benne 1789 nagyszerű emlékei. A polgári nemzetállam megvalósulását, a feudalizmus következetes felszámolását tiszteli Irinyi a forradalomban, azt, hogy a rendiséget a demokratikus eszmék diadala váltotta fel. Fenntartás nélküli bámulattal ír erről: „... Franciaországban, hol a király tisztán hivatalnok és semmi egyéb; hol semmi okiratban sem él a király irányában a polgár ezen szóval »jobbágy«, hol az »isten kegyelméből« a király címéből ki van törölve, hol nincsen arisztokrácia, hol tehát a felső ház nem hatalom, hanem csupán tisztas tanácsgyűlés; egyszóval, hol a követkamara a legfőbb hatalom, mert a nép a legfőbb elem. . .”

Politikai eszméiben, programjában a népfellegi elvből indul ki: ez vezeti, amikor általános választójogot, polgári egyenlőséget, szabad sajtót, esküdtszékeket, az úrbériség eltörlését követeli a tömegek számára. Mindenekelőtt pedig felelős minisztériumot, mely az országgyűlésnek beszámolni köteles. Ez számára a legfontosabb követelés: Irinyi a centralizáció, a felelős parlamentáris kormány szenvedélyes híve. Az utasítások rendszere, a helyhatósági szerkezet elvetését kívánja, helyükbe a parlamenti élet polgárosításáért száll sikra: a rendszeres tanácskozásokért, a dagályos-patetikus nemesi szónoklatok helyett az érvelő vitákért, a követi meggyőződés szabad nyilvánításáért, a hallgatóság fegyelmezéséért, az országgyűlések évenkénti összehívásáért. A parlamentáris kormány túlzottan is vezéreszméje Irinyinek: róla alkotott nézeteiben illúziókban is ringatja magát. Igaz viszont, hogy megérez valamit a kapitalista társadalomszerkezet ellentmondásaiból, abból, hogy az általános választójog egymagában nem biztosítja az egyenlőséget, hogy a politikai demokrácia mellé a gazdasági élet vagyoni demokráciája is szükséges. Ezt a problémát azonban csak felveti, megoldani nem képes.

Az angolok irányában meglehetősen hűvös magatartást tanúsít. Csodálja képességeiket, de nem szereti őket, mert országuk — szerinte — az arisztokrácia, a kiváltságok hazája, mert konzervatív s retteg az újításoktól, mert tovább él benne a feudális földtulajdon. Az arisztokrácia uralmát Angliában Irinyi szerint a forradalom meg fogja dönteni. Általában: műve majd mindegyik fejezetében rendkívül élesen támadja a nemesség kiváltságos létét, cselekvésre, átalakulásra, vezető szerep betöltésére teljesen alkalmatlannak ítéli ezt az osztályt: „A nemesség egy kifonnyadt váz, — írja Irinyi — melynek kiszáradt csontai kolompolnak, csőrömpölnek, de amelyben többé élet és velő nincsen.” Ilyen megvetéssel a nemességről ekkor csak Petőfi és Táncsics írt hazánkban. Szemében minden baj alapoka a nemesség privilegizált helyzete. A nemzeti függetlenség legfőbb biztosítékának is épp a jobbágyfelszabadítást tekinti: „A haza függetlenségének és belcsendének. . . nincs nagyobb veszedelme, mint midőn a nagyobb résznek nincs mit félténie.” Mindennek megváltoztatása érdekében hangsúlyosan javasolja a sajtó szerepének, helyzetének gyökeres megváltoztatását. Olyan újságírást követel,

mely nemcsak regisztrál, hanem kommentál, véleményt mond, kalauzol, irányt mutat, mely politikai elvet képvisel. A közélet ellenőrének, tanácsadójának, szeizmográfjának szeretné a sajtót, előljáró szerepet szán neki a feudalizmus lebontásában.

Az 1847-ben kiadott *Ellenzéki Nyilatkozat* előtt Irinyi kötete az egyik legrendszerezesebb ellenzéki reformprogram, a polgári átalakulás legalaposabb kívánságlistája. A reformpolitikát a forradalmi platform felé hajlítja, minden addiginál hevesebb támadást intéz a nemesi társadalom, a rendi-monarchikus állam ellen. Kossuth írásain, beszédein kívül ez az útikönyv adott harcba hívó átfogó programot a márciusi ifjúságnak.

Sikerében szenvedélyes érvelő-polemizáló hangneme, határozott célratörése, állásfoglalásainak, írói magatartásának szilárd eltökéltsége is részes. Elfogulatlanul, aggály és kötöttségek nélkül vitázik, mentes bármiféle tekintélytisztelettől, fesztelenül, szókimondóan, rendkívül bátran nyilvánítja véleményét. Stílusában nincs szóvirág, nemesi stíláriis ékítmény, patétikus sallang, a dagályos retorikát kerüli; érvekre, valóságfeltárára, problémamegragadásra törekszik, nézetei racionális-meggyőző előadására, gondolatainak szuggesztivitására, nem pedig nyelvi cirkalmakra.

Irinyi útikönyvét odaállíthatjuk Petőfi 1847-es nagyversei, a bujdosó Tánácsics röpíratái, Vasvári történetfilozófiai tanulmányai mellé. 1848 előhírnöke volt, jelezte a közelgő forradalmat.

*

Nagyfokú politikai hasznosságukon túl az útleírások korukban tudományos és szépirodalmi téren is nagy értéket jelentettek. Az európai utazások sora visszahatott a hazai világ megismerésére, feltérképezésére, egyik emelőjévé vált a nemzeti önismeretnek. A hazai állapotok, életviszonyok feltárára ösztönzött az útleírás-irodalom, erőforrások és gyöngeségek számbavételére — elősegítette a nemzettévalás megszilárdulását. Hozzájárult emellett az elvont gondolkodás, az elméleti stúdiumok fejlődéséhez, az alapvető logikai kategóriák meggyökerezéséhez, a dialektikus összefüggések felismeréséhez is. Az útleírások bizonyítanak és cáfolnak, érvelnek és ismertetnek, összevetnek és különbségeket tesznek, leírnak és érzékeltetnek — nagymértékben serkentették ezáltal a tudományos és rendszeres gondolkifejezés hazai kifejlődését. Többségük pedig — s épp a legjobb alkotások — szépirodalmi inspirációval fogant, a személyes vallomás művészi ihletével, s ez a személyesség, bensőség nem múlt el nyomtalanul: hatott általában értekező prózánk lirizálódására, szubjektívizálódására: közelebb hozta, kissé fel is oldotta a műfaji határokat.

Legfőbb érdeme persze az útleírás-irodalomnak vitathatatlanul az, hogy a haladás ragyogó fegyvere volt a reform-évtizedek politikai harcaiban. A közgondolkodás, a politikai nézetek számára kimunkált egy oly közvetítő közeget, amelyen át az ország szervezetében viszonylag akadálytalanul áramolhatott az új társadalomátalakító, polgári eszmevilág. Az évtizedekkel elmaradott országot és nemzetet hozzákapcsolta a kortársi Európához.

ИДЕИ ЭПОХИ ФОРМИРОВАНИЯ БУРЖУАЗИИ В ОПИСАНИЯХ ПУТЕШЕСТВИЙ
В ВЕНГРИИ ДО 1948 Г.

Описание путешествий является свойственным венгерской публицистической литературе жанром в эпоху реформ. В течение полутора десятилетия, в 1830—1840-их годах такого характера сочинения выпускаются друг за другом. Путешествия венгров и их описания имели важную политическую и общественно-реформаторские цели: осваивать, ввозить и осуществлять в Венгрии всё, что накоплено европейской культурой в процессе формирования буржуазного строя на Западе; ознакомлять венгерскую публику с западной конституционной системой правления, с практическими осуществлениями либеральных и демократических идей, с их учреждениями, общественным строем, политической администрацией, вообще с политической жизнью. Эти описания путешествий представляют собой настоящий инвентарь идей эпохи формирования буржуазии.

Описания путешествий Фаркаша Шандора Бёлёни, Берталана Семере, Поликсены, Вешшелёни, Иштвана Горове, Лёринца Тота, Яноша Эрдели, Йожефа Ириньи и других — сверх их чрезвычайной политической важности — означали в свою эпоху большую ценность даже и в области науки и художественной литературы. Литература описаний путешествий поощряла публику и читателей раскрыть политическое положение и условия жизни в Венгрии и учитывать ресурсы сил и недостатки. Она намного помогла укреплению становления нации. Описания путешествий доказывают и опровергают, аргументируют с сообщают знания и этим путем в большой степени помогают развитию научного мышления и выражения мыслей в Венгрии. Кроме того большинство этих сочинений создан с инспирацией художественной литературы, личных впечатлений, и этот личный характер и нитимность имели своё влияние на лиризацию венгерской научной прозы.

Mi a köze Jókai talán legnépszerűbb regényének a valósághoz, és mennyi benne az írói képzelet terméke? Mi született közvetlen vagy közvetett élményekből? Voltak-e, és kik voltak azok a történeti alakok, akik Jókai tolla nyomán életre kelnek a könyv lapjain? Oly kérdések ezek, amelyek szinte egykép izgatják a regény kedvelőit és foglalkoztatják Jókai életművének kutatóit. Hogy a munka valamennyi eseményének eredetét megfeytse, szereplőinek kilétét felderítse, arra e tanulmány természetesen nem vállalkozik; fejtegetéseivel azonban elősegíteni kívánja a végleges válaszok megközelítését.

I.

Irodalomtörténészek ismételtlen foglalkoztak annak a megyegyűlésnek a problematikájával, amelyen Rideghváry adminisztrátor konzervatív tábor a kardot használja végső érvként a liberálisok — a regényben: a fehértollasok — ellenzéki pártjának elnémítására. A vita a gyűlés történeti mintája, annak színhelye és a szereplők kiléte körül gyűrűzik; a vitázó felek közül azonban kétségtelenül azok oldalán áll az igazság, akik e regényrészlet valóság-alapját a Tisza Lajos kormányozta Bihar megye egyik, országos botrányt kiváltó közgyűlésében keresik.

A regénybeli közgyűlés annak a megyének székhelyén játszódik le, amelyben a Baradlay család lakik. A gyűlés folyamán Tallérossy arról elmélkedik, hogy könnyű annak liberálisnak lenni, akinek háromezer holdja van „idelen alföldben”, vitathatatlan tehát, hogy *alföldi* megyéről van szó. Jókai a köztörténetből ismert helyeket valóságos nevükön szerepelteti, ellenkező esetben viszont költött földrajzi megjelöléseket alkalmaz. Még a Baradlay család vidéki kuriáját is a nemlétező Nemesdombra helyezi, igaz ugyan, hogy a Tiszántúl egyik folyója: a Körös szigetére. Épp ezért sokatmondó, hogy a Világosról menekülő Ödönt olyan útvonalon vezet haza, amely kizárólag a valóságban is létező, mégpedig Biharban fekvő helységek közelében vezet: Nagyvárad, Gyanta, Komádi; és a bujdosó anélkül érkezik meg az ősi kastélyba, hogy közben akár költött, akár Biharon kívül fekvő valóságos települések határát érintené.

A földrajzi azonosításon túl van azonban egy másik döntő bizonyíték is, amely Bihar mellett szól. A kassai csata előestéjén Boksa Gergő, Rideghváry korteshadának főkolomposa, szóváltás közben azt vágja oda Ödönnök: „Voltam én már különb esetepatéban is, mint ez a mostani hajcihő; mikor a Papszászt restoráltuk. Akkor tetszett volna engemet látni. Egy-magam szétvertem ezer fehértollast.” A politikailag ingadozó Papszász Lajos pedig 1845-től 1848-ig Bihar megyének volt első alispánja, és a véres megyegyűlés annak a tisztújításnak szerves következménye, amelyen Tisza Lajos adminisztrátor törvénysértő módon Papszásznak erőszakolta ki az első alispáni széket.

Az előzményekről csak annyit: Bihar élén örökös főispáni minőségben gróf Zichy Ferenc állt, aki 1837-ben helyettest — adminisztrátort — kért magának a kormányzattól. Így került melléje az első adminisztrátor, Lónyay János lemondása után 1841-ben Tisza Lajos,¹ aki az

¹ SZÁRAZBERKY NAGY JÓZSEF emlékezetei, Bp. é. n. 81. és 103.

ellenzék oldalán kezdett pályát, majd mint már a konzervatív táborba átállt alispán, makacs, erőszakos, a kormánypolitikát tűzön-vízen keresztülhajszoló politikus nyerte el Bécs feltétlen bizalmát. Ettől kezdve Biharban a politikai küzdelem Tisza és az ő visszahívásán dolgozó ellenzék párharcának formáját öltötte fel,² miközben Tisza — eszközökben nem válogatva — sorozatos törvénytörések árán kísérlete meg újra és újra az ellenzék elnémítását. A legérzékenyebb csapást az 1845 június 23-i tisztújításkor mérte a liberálisokra, amikor a törvényt és szokásjogot semmibe véve, a főbb hivatalokra, sőt az alsóbbrendű állásokra is saját párthíveit jelölte, és arra a példátlan lépésre vetemedett, hogy az előzőleg hivatalban volt ellenzéki másodalispánt egyszerűen kihagyta a kandidáltak sorából.³ A liberálisok szabotálták a választást, és keseregve a hatalmat és fizetést egyképp jelentő hivatalok elvesztésén, egyenesen az uralkodóhoz intéztek felségfolyamodványt a rajtuk — és egyúttal a törvényen — esett sérelem miatt.⁴ A királyi leirat helyeselte a volt másodalispán mellőzését, a restauráció lefolyása feletti döntést azonban attól tette függővé, hogy milyen álláspontot foglal el abban a nemesi megye egésze; ennek kitudása végett tehát elrendelte, hogy közgyűlés tárgyalja meg az ellenzék petícióját.⁵ A liberálisok felmérték, hogy most minden a megyei kongregációtól függ, azért még arra is hajlottak, hogy Papszász alispánságát nem háborgatják, ha az kezét fog velük Tisza ellen.⁶

Ezek után nyílt meg Tisza elnöklése alatt 1845 december 15-én a közgyűlés. Lefolyásáról számos beszámoló maradt az utókorra, természetesen az eseményt előadók pártszínezetének megfelelő és ezért egymástól eltérő beállításban. Az egyes híradások szembeállításával a közgyűlésen lejátszódó összecsapás a következőképp rekonstruálható. A gyűlés első napján az ellenzék saját felségfolyamodványának pontonkénti tárgyalását akarta napirendre vettetni; a konzervatívok pedig, bizakodva abban, hogy a falvakról becsődített nyers kismemesi tömeg biztosítja túlsúlyukat, mindössze szavazást kívántak afölött, hogy a megye nemessége magáévá teszi-e a panaszt, vagy pedig elhatárolja-e magát attól. Az utóbbi esetben ugyanis a kérdés elintéztnek lett volna tekinthető. Mivel az ellenzék obstrukcióval fogadta Tiszáék tervét, az adminisztrátor híveivel együtt elhagyta az üléstermet, a benntmaradt liberálisok viszont új elnököt választottak a gyűlés folytatása végett. Erre Tisza visszatért, kinevezte a szavazatszedő bizottságot, majd a terem falain kívül, nem törődve azzal, hogy a nemesség nagy része az összegyűvel színhelyén maradt, lefolytatta a szavazást, és megjelenve kihirdette az eredményt: a nemesség 849 szavazattal 21 ellenében nem ismeri el magának az ellenzék beadványát; utána a gyű-

² A Helytartótanácsnak, a Kancelláriának és a Náadori levéltárnak az Országos Levéltárban őrzött, az 1840–48 közötti esztendőkre vonatkozó iratai között kötegekre terjednek azok az akták, amelyek Tisza és az ellenzék kölcsönös feladásait, panaszait tartalmazzák.

³ Minderről részletesen beszámol a Pesti Hírlap 1845. júl. 10., 15. és 18-iki számaiban LUKÁCS GYÖRGY, a bihari ellenzék egyik fiatal vezére. — A konzervatívok és a liberálisok közgyűlések és egyéb összejövetelek idején különféle, illetőleg eltérő színű jelek viselésével fejezték ki pártállásukat. A leggyakoribb jel mindkét oldalon a kalapra tűzött toll volt; ennek színe mutatta, hogy ki melyik táborhoz tartozik. A jelvényt és színét az ország egészére kiterjedő érvénnyel egyik fél sem szabta meg — 1846-ig illetőleg 1847-ig országos központja sem volt se az egyik, se a másik irányzatnak —, ezért a jelvény vagy színe törvényhatóságunként változott; sőt nem volt ritka eset, hogy ugyanaz a jelvény vagy szín az egyik megyében a konzervatívok a másikban a liberálisok jelének számított. Biharban — amint erről Lukács megemlékezik — a fehértollasok Tisza pártját jelentették, az ellenzékiek viszont zöld gallyat vagy galyutánczatot hordtak kalapjukon. Jókai ezt a részletet nem pontosan adja vissza: ő a liberálisokat teszi meg fehértollasoknak, a konzervatívok jeléül pedig a vörös tollat szerepelteti.

⁴ A felségfolyamodvány eredeti példánya megtalálható: Debreceni Állami Levéltár, Bihar megye Bizottmányának iratai: 1848:1452.

⁵ Vö. Beöthy Ödön levelét Wesselényi Miklóshoz, Ujmarja, 1845. nov. 21. Cluj, Arhiva Istorică, Wesselényi lt. Missiles.

⁶ Beöthy hivatkozott levelében felkéri Wesselényit, hogy ez ügyben tegyen lépéseket Papszásznál, mert „amely rész érdekébe fog a gyűlés fölterjesztést hozni, a lesz ott fent is a győztes”, ezért a közgyűlés „igen erős, talán véres is lesz”.

lést berekesztettnek nyilvánította, a megyeház udvarán már reggel felállított katonasággal pedig a termet kiürítette.

Másnapra Tisza újlag katonaságot vezényelt az épület elé azon indokkal, hogy az előző gyűlés folyamán kardot emeltek reá. Azután hitelesítette a tegnapi gyűlés jegyzőkönyvét, mégpedig egy tiszteletbeli jegyzővel, mert a rendes főjegyző, szabálytalannak minősítve a megejtett szavazást, óvást emelt ellene. Két teljes nap telt most el azzal a vitával, hogy ki szóljon először: az elsőnek jelentkezett ellenzéki Lukács György, vagy pedig a Tisza-párt valamelyik tagja. Az adminisztrátor különféle kérdések tárgyalásra tűzésével próbálta meg a résztvevők figyelmét az általa újabban elkövetett törvénytelenégekről elvonni, de igyekezete csődöt mondott az állandó fülsiketítő zaj miatt. A negyedik nap — december 18-án — Tisza botokkal felfegyverzett kortesei gyűrűjében jelent meg a helyszínen, az udvaron pedig újra felsorakozott a katonaság. A teremben folytatódott a pártszenvédelemtől fűtött, nagyrészt csak kiabálásban kimerülő vita az elsőnek szólás jogáról. Tisza most újabb botrányos tette szánta el magát: fiskális akciót indított Lukács ellen, aki, minthogy százados gyakorlat szerint valóban őt illette az első szólás joga, az adminisztrátor felszólítása ellenére sem állt el szándékától. Válaszul az ellenzék a tiszti alügyvéd útján Tisza ellen vetetett fel széksértési keresetet. Az adminisztrátor ezek után táborával együtt eltávozott a helyiségből.

Ekkor következett be a megyeházát vérral fertőző jelenet: a liberálisok szerint a gyanútlanul kifelé induló ellenzékre ok nélkül rontott a kisteremből Dragos János szolgabíró vezérlete alatt előre szegezett szuronyokkal a megye 11 hajdúja; a konzervatívok szerint viszont a hajdúk csak akkor jelentek meg, amikor már a két párt kardot rántott egymás ellen annak következményeképp, hogy egy ellenzéki ifjú Tisza felé sújtott, fegyverüket pedig csak azután használták, miután az ellenzék székekkel kezdte őket hajigálni. Tény az, hogy a verekezésben 12-en kaptak sebet, valamennyien liberálisok. A 10 perces tusának végül is a Tisza által felparancsolt katonaság vetett véget azzal, hogy mindenkit eltávolított a helyiségből. A történetekről mindkét párt a másikra kérve büntetést, tudósította a felsőbb szerveket és az uralkodót, aki királyi biztost küldött le az ügy kinyomozására. A csaknem két éves vizsgálatból már-már úgy látszott, hogy az eset miatt az ellenzéket marasztalják el, mikor az 1848-i forradalom következtében a nyomozás anélkül szakadt félbe, hogy valaha is befejeződött volna.

A bihari összecsapás lázba hozta az ország politizáló osztályait és rétegeit, az ellenzék szemében pedig az adminisztrátori rendszer ijesztő szimbólumává nőtt. A megyékben ugyanis napok alatt szétterjedt, hogy mi történt Biharban. A Pesti Hírlap az egyik főszereplő és sebesült, Lukács György tollából ismertette a gyűlés lefolyását,⁷ a konzervatív Budapesti Híradó pedig még előbb beszámolt róla.⁸ Híre nem állt meg a határoknál: a kontinens legtekintélyesebb sajtóorgánuma, az Allgemeine Zeitung nem egészen két héttel az esemény után tájékoztatta róla olvasóit;⁹ Wesselényi az Augsburger Zeitungban cikkezett a Várad botrányáról, Tisza az Allgemeine Zeitungban válaszolt neki. Tisza jelentésén, és az ellenzék felterjesztésén¹⁰ kívül, amelyet Szárazberky Nagy József fogalmazott,¹¹ kéziratosszerű összefoglalásokat is számon tarthattunk róla: a jelenlevők a történeteket papírra vetették, és magánlevél formájában vagy annak mellékleteként szétküldték ismerőseiknek az ország minden tájára.¹² Sőt: olyanok is leírták,

⁷ Pesti Hírlap 1846 jan. 4., 9., és 15. sz.

⁸ Budapesti Híradó 1845 dec. 28. és 30.

⁹ Váradon, írja a lap 1845 dec. 30-i száma „wieder bedeutende Excesse vorgefallen sind, so dass der Sitzungssaal, wo es bloss Schwerten gab, durch Militär gesäubert werden musste”.

¹⁰ E felterjesztés eredeti szövege megtalálható: OL Vörös Antal gyűjt. 52. c. A felterjesztés kelte: 1845 dec. 18.

¹¹ Vö. SZÁRAZBERKY i. m. 126.

¹² Beöthy Ödönről, a bihari ellenzék vezéről tudjuk, hogy egymaga legalább 4 fegyvertársának küldött ilyent nagyjából azonos szöveggel: Wesselényinek (Cluj, Arhiva Istorică, Wesselényi lt. Missiles, 1845 dec. 21.), Kossuthnak (Vörös Antal gyűjt. 41.), Bezerédynak (OL-Bezerédy cs. hidjapusztai lt.) és Deáknak (OL Tarányi cs. lt. Deák levelei).

nyilván további közlés céljából, akik csak közvetve szereztek róluk tudomást.¹³ A vérrel záruló összejövetelre mindkét párt a megyén kívül élő elvbarátai közül is sokakat felvonultatott, akiknek tulajdonosi, tiszteletbeli táblabírói, vagy egyszerűen nemesi címen joguk volt a közgyűlésen megjelenni. Ezek ugyancsak elterjesztették hazatértük útvonalán és szűkebb pátriájukban a felháborító esemény hírért.¹⁴ Egyes megyék¹⁵ feliratban tiltakoztak Tisza, és vele együtt az adminisztrátori rendszer brutalitása ellen; Győr megye még díszkarddal is megajándékozta azt a Piskovits nevű kadétot, aki kardjával felfogta a Beöthy Ödönre mért csapások jórészét.¹⁶ Kléh István, a 48-as pesti forradalom legelső történetírója, az Apponyi-kormányzat nagy-nagy bűnének tartja, hogy a bihari sértetteknek nem szolgáltatott elégtételt.¹⁷ A Hetilap, amely a bihari események idején Kossuth lapjának tekinthető, a váradi véres decemberre hivatkozik, mint az olyan jelenségek egyikére, „melyek parancsolák szorosabban, határozottabban csatlakoznunk az ellenzék többi részéhez”,¹⁸ és valóban: a tárgyalat esetnek is nem lebecsülendő szerepe volt abban, hogy 1846 júniusában a pesti vásár idején először gyűltek egybe megbeszélésre a különböző országrészek vezető ellenzéki politikusai, akiknek ettől kezdve rendszeressé vált tanácskozásai végül is az ellenzéki párt megszületését eredményezték.

Mindezt szükséges volt elmondani annak illusztrálására, hogy milyen hatást váltott ki író-politizáló körökben a bihari tisztújítás gyászos következménye, milyen széles körben terjedtek el a hírhedt gyűlés részletei, és hányfajta forrásból meríthetett az, aki később e napok megelevenítéséhez fogott.¹⁹ Így tehát nincs semmi meglepő abban, ha Jókai regényében olyan mozzanatok is szerepelnek a megyegyűlés leírásakor, amelyeket egykorú szem- és fültanúknak írásba csak később foglalt és publikált feljegyzései kapcsolnak kifejezetten a bihari összeütközéshez.²⁰ Mert az író, aki benne élt az akkori politika sodrában, a szereplőktől vagy azok ismerőseitől könnyen szerezhetett olyan adatokat, amelyeknek papíron nem, vagy csak később maradt nyoma, illetőleg olyan aktákban őrződtek meg az utókor számára, amelyek megtekintésére a szerzőnek aligha nyílt volna alkalma. Ezért jelen esetben a kutatás csupán arra szorítkozhat, hogy a váradi botrány részleteit azonosítsa Rideghváry megyegyűlésének rajzával, a közvetlen források pontos regisztrálásától azonban el kell tekintenie.

Az vitathatatlan, hogy a verekedéssé fajult közgyűlési pártharc megjelenítéséhez a váradi december szolgált az író alapötletéül. Nézzük azonban meg azt is, hogy az esemény pusztán tényén kívül milyen mozzanatokban mutatható ki azonosság a bihari kongregációról szóló beszámolók és a regénybeli jelenet között. A regényben a gyűlés napján 10–15 megyei táblabírói jönnek össze „követve nagyszámú nemesi rendek által”, akiknek „egy részét a megyei kormányzó szállítatá ide fizetett előfogaton, saját költségén”. Biharban „már gyűlés előtt kezdte szárnyalni a hír, hogy mozgásba hozatik minden erő, mely győzelem tényezőjeül tekinthető”,²¹ a kérdéses napon pedig „a rendek és a középrendű nemesség a megye legtávolabbi

¹³ Pl. Kemény Zsigmond. Megjelent „A biharmegyei 1845. december 15-iki gyűlés leírása” címen a Budapesti Szemle 1903. évf.-ban, 116. k. 126–141. — Ferenczi Zoltán, a cikk kiadója feltételezi, hogy Kemény személyesen vitte el ezt 1846 áprilisában Wesselényihez.

¹⁴ A családi levéltárak missilis anyagában számtalan levél található, amelyek kisebb-nagyobb terjedelemben foglalkoznak a bihari botrányal.

¹⁵ Pl. Szabolcs, Zemplén, Zala stb.

¹⁶ Vö. SZÁRAZBERKY i. m. 125.

¹⁷ KLÉH ISTVÁN: A pesti forradalom története 1848-ban ... Pest, 1848, 7.

¹⁸ Hetilap, 1846 1. sz.

¹⁹ Regényirodalmunk és publicisztikánk Jókai regényének megjelenése után is visszavisszatért az 1845-i bihari ügyekre, most már nevének nevezve a szereplőket és az események színhelyét. Foglalkozik velük pl. PÁLFFY ALBERT: A régi Magyarország utolsó éveiben, Bp. 1894, 134., az összetűzést részletesen leírja a Pesti Hírlap: A bihari adminisztrátor vaskeze, 1894. nov. 27. 1. stb.

²⁰ Pl. SZÁRAZBERKY NAGY idézett munkája.

²¹ Pesti Hírlap, 1846. jan. 4.

vidékeiről is beseregelve”,²² „egy még eddig választásokon kívül soha nem látott sokaság” jött össze, és „a becsődített nyers tömeg számára a tanyák ki valónak bérelve”.²³ Rideghváry gyűlésére az ellenzék is elhozta az „ellenargumentumot”: a bunkósbótót, Váradon, akárcsak, a konzervatív fél, a liberálisok is fókuszokkal és ütőeszközökkel vonulnak fel.²⁴ Jókainál hideg esős napon, pont kilenckor nyitja meg a gyűlést az adminisztrátor, Biharban egy decemberi napon délelőtti kilenckor kezdődik a tanácskozás Tisza elnöklete alatt.²⁵ A regényben az összejövetelen a fehérhollások az adminisztrátori rendszer ellen akarnak egy tiltakozást keresztülerősztatni, Váradon az ellenzék az adminisztrátor ellen emelt panasz részletes tárgyalását kívánja napirendre tűzni.²⁶ A feketetollasok 15 megyéből összehordott, unalmas, barokk stílusú szónokokat léptetnek fel, ezzel húzzák az időt és kísérik meg elterelni a figyelmet az ellenzék számára leglényegesebb kérdéstről. Tisza elsősorban saját párthíveinek — Papszász Lajos, Sárközy Ferenc, Hrabovszky János, Beliczay Miksa stb. — adja meg a szót,²⁷ akik közül például Beliczayt az ellenzék „üresfejűnek” tekintette, mert beszédjének „semmi nyomatéka” sem szokott lenni,²⁸ és az adminisztrátor ezen támaszai főnökükkel együtt olyan mellékes kérdésekre akarják vezetni a tárgyalás menetét, mint a húsárleszállítás vagy a kötelezvények betáblázása.²⁹

Az ellenzék mindkét helyen reggeltől késő délutánig a tárgyalóteremben marad. Rideghváry fő tudománya, hogy többséget látva maga mellett, kettévágja a diszkussziót, és a kérdést szavazásra bocsátja. Bihari élő mintája az ellenzék obstrukciója ellenére voksolást rendelt a petíció részletes megvitatása helyett.³⁰ Tormády gorombasággal, a bihari ellenzék kijelölt vezérszónoka: Lukács György azzal sérti meg az adminisztrátort, hogy „grimasszal válasszolt” neki, mikor az felkérte: álljon el a szólás jogától,³¹ mire mindkettőjük ellen fiskális akció indult.³² Tormády habozás nélkül az asztalra vágja a fiskális akciók során az elnök megsértéséért megítélt szokott 40 forintot. Váradon Beöthy Ödön sógora Csanády Sándor volt az, aki, miután a vita hevében Tiszát huncutnak nevezte, és ezért tiszti keresetet kérték ellene, „készen volt, hogy az elnöknek megsértéséért a törvény által rendelt 100 forint bírságot lefizesse.”³³ A fehérhollások a gyűlés kezdetén a leghíresebb verekedő népet, a béledi korteseket állítják Rideghváry kisnemesi hada közelébe; a bihari liberálisok viszont a báródsági kisnemesekkel fogatják körül Tisza korteseit.³⁴ Mikor Rideghváry az eszeveszett zajra hivatkozva megkísérli a gyűlés berekesztését, villámgyorsan elcsendesül a terem. A váradi opposíció ugyanezt a hadicselt alkalmazza, mikor a főispánhelyettes odahagyni készül az elnöki széket.³⁵ A regénybeli adminisztrátor ennek ellenére bejelenti az ülés feloszlását, mire ellenfelei kinyilvánítják: akkor helyettest ültetnek az elnöki székbe, de a gyűlést nem szakítják félbe. Váradon Tisza nemcsak fenyegetőzik az ülés felfüggesztésével, hanem el is hagyja a termet, az

²² Vörös Antal gyűjt. 52. c. sz.

²³ Uo. 41. sz.

²⁴ Tisza felterjesztésének fogalmazványa a királyhoz 1845. dec. 18-án, OL. Tisza család lt. 5. f.

²⁵ Pesti Hírlap, 1846 jan. 4.

²⁶ Vö. a Pesti Hírlap, a Budapesti Híradó idézett számai, az ellenzék dec. 18-án kelt felségfolyamodványa, Beöthy levelei stb.

²⁷ Ld. a felségfolyamodványt.

²⁸ SZÁRAZBERKY: i. m. 124.

²⁹ Pesti Hírlap 1846 jan. 9., Budapesti Híradó 1845 dec. 28., felségfolyamodvány.

³⁰ Uo. és Beöthy levelei.

³¹ Budapesti Híradó, 1845 dec. 30.

³² Ld. az előző három jegyzetet.

³³ SZÁRAZBERKY i. m. 124.

³⁴ Vö. Tisza felterjesztése.

³⁵ Uo.

ellenzék viszont, Hodossy Miklós személyében új elnököt ültetve az adminisztrátor helyére, nem mozdul a teremből, ezért Tisza is kénytelen visszatérni.³⁶ A regényben az elnöki szék mögött, a főispáni szobákban felfegyverzett megyei hajdúk, a szomszéd kaszárnya udvarán lábhoz tett fegyverrel kivezényelt katonák várják reggel óta a főispánhelyettes parancsát; a bihari közgyűlés alatt a kisteremben rejtőznek a hajdúk, a katonák pedig már harmadnapja a megyeház előterében rostokolnak. Rideghváry is, Tisza is fenyegetés közt távozik végleg a bezártnak deklarált gyűlésről. A regényben egy főbíró kezdi meg néhány vele egypártú tisztviselővel a verekedést, és ad jelt a pandúroknak a közbelépésre; Váradon Dragos János szolgabíró és Mág Manó esküdt rántanak először kardot, és buzdítják „ütésre és szúrásra” a hajdúkat. Tormándyéknak fiatal joggyakornokok ugranak segítségükre, a bihari liberálisokat a váradi jogakadémia növendékei és más, hallgatóként jelen levő ifjak védelmezik a beözönlő hajdúk csapásai ellen.³⁷

Ezek után aligha vonható kétségbe, hogy a bihari közgyűlés valóságos történetéből Jókai nemcsak az alapötletet kölcsönözte, hanem jóformán az összes lényeges mozzanatokon is merítette. Nem számítva azt, hogy a váradi összeütközés egy sor, kisebb figyelmet érdemlő részletét figyelmen kívül hagyta, annak lefolyását a regénybe illesztés során mindössze három számottevő ponton módosította, mégpedig kétségtelenül munkájának előnyére. A bihari négynapos közgyűlés eseményeit egyetlen napra sűrítette és ezzel drámaibbá tette. Váradon az igazi vérengzést az ellenzékre uszított hajdúk vitték végbe, sőt rendcsinálás ürügyén a katonaság is beavatkozott; Jókai ezeket az utolsó mozzanatokot mellőzte, helyettük nála a verekedésnek Baradlay Ödön váratlan fellépése vet véget. A cselekménybonyolítás szempontjából ez a megoldás hathatósabb, mert egyik magyarázatát adja annak a gyűlöletnek, amely Rideghváryt a Baradlay-család ellen vezeti. Végül: Tormándy beszédjének tárgyául Jókai a szatmári tizenkét pontot választotta, amely egészen a 48-as forradalom pesti tizenkét pontjáig a polgári átalakulás követelményeinek legszélesebb körű összefoglalása volt. Pedig az író ezzel következtelen lesz saját szövegéhez, hiszen a véres gyűlésen az ellenzék főcélja szerinte is az adminisztrátori rendszer kritikája volt! Jókai azonban az ellenzéki mozgalom tartalmának illusztrálásakor nem állhatott meg a bihari események közvetlen okánál: a hivatalok betöltése — az előzmények taglalása nélkül kisszerűnek ítéltető kérdés — felett támadt viszálykodásnál; a szatmári tizenkét pont bevonásával a liberális mozgalom lényegét kívánta megragadni. Ez a tipizáló szándék késztette arra, hogy a két tábor harcának, hacsak jelzésképpen is, társadalmi tartalmat adjon, küzdelmük bemutatására pedig, — romantikushoz illően, — az egyes részeket felfokozásával egyidejűleg, összecsapásaik legvégletesebb megnyilvánulását: a bihari megyegyűlést válassza.

Jókai tehát a mintául vett eseményt részlegesen idealizálja, de annak érdekében, hogy ezzel a liberalizmus lényegét tipizálhassa. Éppen azért, mert tipizálni kíván, az adminisztrátornak és táborának jellemzésekor nem áll meg a váradi eseményeknél és azok szereplőinél. Rideghváry eszközeinek és módszereinek legnagyobb része Tisza Lajos fegyvertárából való. Ugyanakkor az adminisztrátori rendszer megrajzolásához a felfokozás és sűrítés érdekében Rideghváryhoz köt olyan eseményeket és jelenségeket is, amelyek egyfelől bármelyik adminisztrátor működésében megtalálhatók, másfelől viszont — akárcsak a bihari kongregáció — egyediek, de nem Tiszával, hanem a hírhedségben közvetlenül utána következő adminisztrátorral: a honti Luka Sándorral estek meg. Jókai a csöcselők korteshad lefestése közben megjegyzi: az adminisztrátor „azt is megteszi, hogy felviszi őket Pestre s fáklyászenét adat velük magának a főváros közepett”. Ennek a motívumnak megemlítésére egy valóságos esemény adta az indítékot. Akárcsak másutt, Hontban is arra törekedett az ellenzék, hogy lejá-

³⁶ Ld. 29. sz. jegyzetet.

³⁷ Minderre ld. a 29. és 30. sz. jegyzetben felsorolt forrásokat.

rassa az adminisztrátor tekintélyét. Ezirányú ténykedése oly eredménnyel járt, hogy Luka a közvélemény szemében már valóban kezdett nevetségessé válni. Ennek ellensúlyozására Luka tisztelői, a kortesvezérek és a megyei tisztikar legnagyobb része Hontból Pestre rándultak, hogy ragaszkodásukat az ott tartózkodó Luka iránt akkoriban divatos módon, fáklyászenével és szónoklattal fejezzék ki. Mikor azután 1845 szeptember 6-ának estjén a felvonulók hatósági engedély birtokában és felfogadott katonazenekar hangjai mellett Luka Szép utcai szállása elé kanyarodtak, pesti fiatalokból, iparoslegényekből álló ellentüntető, akiket Boronkay Lajos, a honti ellenzék egyik vezére szervezett meg, előbb fűttel és sípokkal, majd az úttest javítására szolgáló kövekkel megzavarták, és szétugrasztották Lukának égő fáklyákkal védekező táborát.³⁸

A harmadik személyiség, akinek tetteit és habitusát úgy ötvözte össze Tiszáéval és Lukáéval, hogy abból Rideghváry alakja és regénybeli szerepe formálódott ki, ugyancsak bihari volt: a megye főispánja, gróf Zichy Ferenc. Ő vett részt a magyar konzervatívok képviseletében abban a küldöttségben, amely akárcsak Rideghváry, a cárt beavatkozásra kérte a forradalmi Magyarország ellen, és ő volt az, aki a cári hadakkal együtt, mint az intervenció sereg politikai főbiztosa, bosszút esküdve lépett hazája földjére, amelyet a forradalmi erőktől való félelmében elhagyott. Hogy miképp torolta meg — a liberálisoknak legalábbis egyikén — a sérelmeket, amelyek őt ellenfelei oldaláról érték, arról még lesz szó a továbbiakban.

A gyűlés második főszereplőjének: Tormándynak alakját ugyancsak több személy vonásainak és tetteinek egyesítése útján formálta meg Jókai. Tormándynak tulajdonít olyan eseményeket, amelyek a valóságban részben Lukács György (ő az ellenzék vezérszónoka), részben Csanády Sándor (ő hajlandó azonnal kifizetni a fiskális akciókért járt szokott pénzösszeget) nevéhez fűződnek. Az ellenzéki vezér személyének körvonalai azonban a bihari ellenzék vezérére: Beöthy Ödönre vallanak. Tormándy Jókai leírása szerint Rideghváry „incarnatus ellenfele”, „stentori hangú” szónok, aki kétszáz ember ordítását is túlkiabálja, de nem engedi magát elnémitani; elragadtatása közben inparlamentáris kifejezéseket használ (pl. mennydörgős-mennyközik); a gyűléseken a tréfa és gúny eszközeit is harcba veti az ellenfél ellen. Beöthy viszont — a Váradon felnőtt Csengery Antal hiteles tanúsága szerint — korának egyik legnagyobb népszónoka volt, akinek főerőssége a rögtönzésben mutatkozott meg; hangja nem mondható ércesnek és kellemesnek, de erős, nagyterjedelmű és harsogó; beszédje gondolatokkal és humorral teli, szónoklás közben élénk taglejtésű, szemeiben mennyei tűz helyett a gúny villámai cikkáznak.³⁹ Az pedig közismert volt az egykorúak előtt, hogy Tiszával életrehalálra ellenfeleknek tekintették egymást.

Ezzel elérkeztünk Jókai írói módszerének olyan jellegzetességéhez, amely regénye alakjainak nagy többségénél megfigyelhető: több, a valóságban is létező személy jellemvonásaiból és életeseményeiből alkot egyetlen alakot, nemegyszer úgy, hogy ugyanakkor a mintául szolgáló személy egyikének vagy másikának személy- és pályabeli jellegzetességeit több szereplő közt osztja szét. Ez az eljárás teszi lehetővé, hogy egyrészt nem szakad el teljesen a történeti valóságtól, másrészt a jellemvonások és élettörténet-részletek jó és rossz kategóriába csoportosításával, illetőleg e kategóriák egyetlen személyre ruházásával mégis messzemenően romantikus figurákat és eseményeket állít elő.

³⁸ A kudarcba fulladt fáklyászenéről felháborodott beszámolót közöl „Ismét botrány” címmel a Budapesti Híradó 1845 szeptember 11-i száma. A Pesti Hírlap 1845 szeptember 16-i számában tiltakozik az ellen, hogy a botrányért a felelősséget az ellenzéki párt egészére hárították a konzervatívok. A szétzavart tüntetés történetét előzményeivel együtt megírta Gyürk György. Ötvennégy év Hontvármegye történetéből 1820-tól 1874-ik évig, Vác, 1874, 266–268. l. Beleszötte idézett regényébe PÁLFFY ALBERT is. (I. m. 38.)

³⁹ CSENGERY ANTAL: Magyar szónokok és státusférjak, Pest, 1851, 22–23.

A huszárok kalandjainak, főképp hazatérés közben átélt viszontagságaiknak leírása a regény egyetlen részlete, ahol Jókai maga is határozottan kijelenti: „mindez — nem költemény, nem képzelet; ama fiatal huszár, most már öreg legény, jegyezteté föl ezt sorban, s ma is tanuskodik róla, hogy ez úgy történt mind.” Amikor pedig A magyar nemzet történetében ismét megörökíti a huszárok szokását, ugyancsak leszögezi, hogy ezt az utat „igen érdekesen jegyezte fel egyike altisztjük”.¹

Jókai igazának alátámasztására Eötvös Károly szolgáltatta a döntő bizonyítékot, amikor feltárta, hogy Herman János veszprémi gabonakereskedő, 1848-ban huszárorrmester, az ő biztatására foglalta írásba és küldte meg Jókainak hazatérésük hiteles történetét, sőt Jókai a leírást nyilvánosságra is hozta.² A regény kritikai kiadásának előkészületei közben a munka sajtó alá rendezője, Szekeres László, már nemcsak közvetett bizonyítékkal szolgál: Herman János elbeszélése valóban olvasható Jókai lapjának, az Igazmondó-nak hasábjain.³ Herman visszaemlékezésének gondos elemzése igazolja, hogy Jókai vitathatalanul elsőrendű forrásként használta azt: a Vilmos-huszárok útjának motívumaiból helyet kapott a regényben a huszárok megvendégelése a földesúri kastélyban; az átszakított (Hermannál csak az áradás miatt megrongálódott) gát, amelyen egy kapuval rögtönöznek hidat, és egyenként vezetik át rajta annak fehér színe miatt megriadó lovakat; a ködben felhangzó trombita (ez Hermannál egy utánuk siető huszárcsapattól, a regényben Palvicztól ered), a folyóhidat felszedő és a menekvők útját elálló kaszás népfelkelés, egy újabb városból gyalogság és lovasság jelenlétet bizonyító dob- és trombitaszó, az üldözés miatt félbeszakadt puliszkalakoma, átvágás a meredek sziklafalon, ahol csak leeresztett lovakkal lehet menetelni, a havasi pihenő és melegedés a meggyújtott fák tűzénél (ebből Jókainál erdőtüz kerekedik), végül találkozás a hazai favágóval.

Jókai Herman leírásának nem egy mozzanatát figyelmen kívül hagyta, számos más motívumot viszont beleszórt regényébe. Ez önmagában még mitsem jelent, hiszen a szelektálás is, új helyzetek teremtése is az írói alkotómunka velejárója. De az már elgondolkasztó, hogy Richárdék csak azért választják-e a Dunán, a Morván és a Kárpátokon át vezető, tehát a Bécsből Magyarország felé a leghosszabb, a veszélyeknek leginkább kitett utat, mikor az adott időben nem messze tőlük ott állnak a nyugati határon a Jellasicsot üldöző magyar csapatok, hogy Jókainak alkalmá legyen Hermanék kalandjait regényébe illeszteni? Vajon nem játszik-e ebben szerepet az, hogy más forrásokból is merített a huszárok történetéhez?

1848 folyamán a Sándor, a Károly Albert, a Württemberg, a Coburg, a Vilmos és a Nádor huszárezredből jöttek vissza vagy kísérelték meg a hazatérést az olasz tartományokból, Ausztriából, Csehországból és Galiciából kisebb-nagyobb csoportok.⁴ A sort még 1848 nyarán Lenkeyék: a Württemberg-huszárok nyitották meg, a tömeges szökések azonban csak 1848 őszén kezdődtek el. Kossuth szeptember 24-i kiáltványában még magánemberként hívta fel a huszárságot, hogy siessen a megtámadott haza védelmére,⁵ október 10-én azonban hivatalosan kért és kapott felhatalmazást a nemzetgyűléstől, hogy annak nevében hazaszóllító felhívást szövegezhessen a huszárokhöz.⁶ Titkos emisszáriusai már szeptember utolsó harmadától felkeresték kiáltványokkal a külföldi ezredeket; működésük nyomán megbolydultak a kedé-

¹ JÓKAI: A magyar nemzet története regényes rajzokban, 3. kiad. 1904, 234—238.

² Eötvös Károly: Munkái XVI. A nagy év. Százhetvenöt huszár.

³ Jókai Mór: A köszívű ember fiai. Szerkeszti: SZEKERES LÁSZLÓ. Kézirat. — Herman leírása található: Igazmondó, 1867, szept. 8, 15, 22 és 29. számokban.

⁴ Vö. RÉDVAY ISTVÁN: Huszáraink hazatérése 1848/49-ben, Bp, 1941.

⁵ Kossuth Hírlapja, 1848 szept. 24.

⁶ Közlöny, 1848 okt. 12.

lyek, és innét is, onnét is csoportosan indultak el Magyarország felé tisztek, altisztek és köz-katonák.⁷

A kortársak első élménye a huszárok hazaszökésével kapcsolatban a Württemberg-huszárokhoz fűződik, akiknek vállalkozásáról szinte minden hazai lap — nem is egyszer — beszámolt. Lenkey maga is elmesélte hazatérésük történetét egy társaság előtt — ahol jelen volt Jókai írókollégáinak egész sora — mikor 1848 nyarán hadügyminiszteri kihallgatás végett a fővárosba rendelték.⁸ Nincs rá bizonyíték, hogy Lenkey beszámolójának Jókai is fültanúja lett volna, noha azon terveknek és elképzeléseknek regénybeli rajza, amelyeket Richárd huszárjai szönek arról, miképp kezeljék szökésük esetén parancsnokukat, félreérthetetlenül Lenkeyék történetére megy vissza. Az író első személyes élménye a huszároknak egy másik csoportjával kapcsolatos.

Közismert, hogy Jókai és Csernátony Kossuth megbízásából 1848 október elején megfordultak Bécsben. Mivel pedig Csernátony a kirándulásról október 16-án már mint megtörtént eseményről ad tájékoztatást a Márczius Tizenötödike hasábjain, annak október 16 előtt kellett lezajlania. Ekkortájt ért haza hét emberével Prága mellől a 12. számú, azaz Nádor-huszárezredből Balla Endre káplár, és jelentkezett társaival együtt a magyar táborban. Degré emlékezte szerint a parndorfi főhadiszállás ép vacsoránál ült, mikor Balláékat jelentette Moga altábornagy hadsegéde, és Balla azon frissiben ismertette is hazatérésük körülményeit.⁹ Mivel pedig a magyar sereg október 10-én ért a Lajtához, ez az epizód október 10-e után történt. Ekkor és itt találkozhatott velük Jókai, mikor Bécsből visszatérőben keresztül jött a honvédek láncvonalán. Jegyzete, melyet nem sokkal később közölt Balláék önfeláldozó tettéről, elárulja, hogy közvetlenül érintkezett velük. „Egyik vitéz azon kérdésünkre — írja Jókai, így, többesszám első személyben — nem csatáztak e velők a vasas németek, egész jó szívűséggel azt felelte, hogy nem kívánták.”¹⁰ De közvetve megerősíti mind ezt Degré is, a parndorfi-epizód szem- és fültanúja. Degré és Jókai ugyanis több mozzanatot egyformán örökítettek meg Balláék történetéből, ami arra vall, hogy közös volt elbeszéléseik forrása. Mindketten feljegyezték, hogy Balla órájának eladásával szerezte meg az útiköltséget, és azt is, hogy egy hídon katonaság és népfelkelés állta útjukat, amelyen rohahammal kellett keresztülvágniuk magukat. És Jókai — akár emlékeire, akár saját egykorú tudósítására támaszkodva — regényébe is bevette Balláék egyik epizódját. Az Életképek szerint Balla indulás előtt figyelmezteti legényeit: „Mint hogy kényszeríteni senkit sem akar, megengedi, hogy a melyiknek tetszik, forduljon vissza és ne kövesse, s csak annyit tegyen meg: hogy félóráig el ne árulja, ő mindenestre elmegy, s egy óráig hátra sem fog nézni.” Richárd pedig ily beszédet intéz katonáihoz: „Én nem mondom senkinek, hogy jöjjön velem, hanem megyek előre. Nem nézek hátra, nem számlálom meg, hányan jönnek utánam. . . Sőt ha van, aki másra gondolta magát, elmaradhat, visszatérhet.”

Balla azt is hírül hozta Parndorfra, hogy az ezred egyrésze hamarosan jön utánuk Sréter Lajos kapitány, Desseffy Dénes és Virágh Guidó tisztek vezérlete alatt.¹¹ Bejelentése igaznak bizonyult: Kossuth a Honvédelmi Bizottmány nevében már október 13-i dátummal tudtára adhatta az országnak, hogy többszörös ellenállást legyőzve, megérkezett a Nádor-huszárok félszázada, és a haza köszönetének tolmácsolása mellett Sréter Lajost őrnaggyá, Desseffy Dénes főhadnagyt alszázadossá, Szentpétery Sámuel és Lázár Sándor őrmestereket hadna-

⁷ Vö.: DANIEL KÁSZONYI: Ungarns viel Zeitalter, II. Leipzig, 1868, 84—98. Életképek, 1848 nov. 12., Gömöri Lapok, 1869 okt. 7 (A Kőburg-huszárok 1848-ban) stb.

⁸ DEGÉR ALAJOS: Visszaemlékezéseim, II. Bp., 1883, 46—48.

⁹ DEGRÉ i. m. II. 85—86. l.

¹⁰ Balláék hazatéréséről a leírás található: Életképe, 1848 okt. 22. E motívummal PONGRÁCZ ALAJOS foglalkozott először „Újabb adatok Jókai forrásaihoz” című írásában, 1939, 71—73.

¹¹ DEGRÉ i. m. II. 85—6.

gyökká nevezte ki.¹² Október 29-én pedig Szokolcáról futott be a tudósítás: Virágh Gedeon és Hollán Hugó főhadnagyokkal az élén, elérte a várost a Nádor-huszárok harmadik, 154 főnyi, Prágából szökő csapata is.¹³

A regény forrásainak kutatása szempontjából figyelmet érdemel a három hullámban hazatérő Nádor-huszárok története, márcsak azért is, mert útvonaluk egy meghatározott szakaszon azonos Richárdék útjával. Sréter és katonái a 12. számú huszárezredet alkották, amelynek a Prágától mintegy 70 kilométerre fekvő Saaz volt rendszerinti állomáshelye. Az ezredet Ferdinánd király papíron 1848 májusában a magyar kormány rendelkezésére bocsátotta, de mielőtt hazaindulhatott volna, június 12-én kitért a prágai felkelés. Erre sürgősen odairányították és harcba dobták; ennek az ezrednek huszárjai zárták el a tschaslaui vasútvonalat, fogták el azt a 800 főnyi vidéki csapatot, amely a cseh főváros forradalmárainak segítségére akart sietni stb.¹⁴ Vagyis mindazon huszárezredek közül, amelyek Kossuth hívó szavára részlegesen hazatértek, a Nádor-ezred az egyetlen, amelynek — akárcsak Richárd egységének — aktív szerep jutott egy forradalom leverésében!

A hazavezénylést váró ezredet türelmetlen hangulatban találták Kossuth megbízottai, előbb Komlóssy, majd Kászonyi Dániel, aki Kállay Ödön rábeszélésére és Pulszky Ferentől kapott pénzen Bécsből indult el szeptember 29-én a huszárok állomáshelyére. A kiáltványokon kívül magával vitt mintegy 50 példányt Kossuth Hírlapjából is.¹⁵ Csupán véletlen egyezés, hogy Richárd is pesti újságokat talál asztalán? Kászonyi csak rövid ideig maradt a huszárok körében, Balláékkal máris visszaindult Prágából; így az ő emlékiratai, bár 1868-ban az olvasók kezébe kerültek, semmi olyant nem tartalmaznak, amit Jókai a huszárok szerepének megrajzolásánál hasznosíthatott volna. Kászonyiék kívül mindössze két leírást tarthatunk számon, amelyek mindegyike a Nádor-huszárok ténykedésével, illetőleg hazatérésével foglalkozik: az egyik Virágh Gedeoné,¹⁶ a másik Dessewffy Dénesé,¹⁷ azaz mindkét szerző maga is az ezred katonája volt. Virágh beszámolójának nincs olyan mozzanata, amelyben Jókai regényének bármelyik eleme felismerhető lenne. Dessewffy naplójának tanulmányozása azonban arra az eredményre vezet, hogy megállapítható: Herman elbeszélése mellett e napló volt az író második számú forrása.¹⁸

Figyelman kívül hagyva mindazt, amiben szembeötlő hasonlóság mutatkozik Hermanék élményei és Dessewffyék viszontagságai közt, csupán azokat az elemeket vegyük sorra, amelyek csak a regényben és Dessewffynél találhatók meg.

1. Jókainál Richárd felesketti szökésben levő katonáit: „Esküdött kétszázhusz ember, egy sárguló erdő közepette vezére szavára vas engedelmességet, vak bátorságot — végelszánást — egész a hazajutásig.” — Dessewffyék hasonló esküt tesznek arra, hogy „minket hazavezető feljebbvalóinknak utolsó lehelletünkig engedelmeskedünk, azokat mindaddig hűen követjük, míg hazánk rólunk nem rendelkezik.”

2. Dessewffyék hozzáfognak a nyúl- és krumplifőzéshez, amikor az őrszemek gyanús mozgást és suttogást észlelnek; kiderül, hogy el akarják őket árulni a szomszéd faluba érkező katonaságnak; erre éhesen, vacsora nélkül indulnak tovább. — Richárdék számára is már

¹² Közlöny 1848 okt. 18.

¹³ Közlöny 1848 nov. 3.

¹⁴ RÉDVAI i. m. 75. l.

¹⁵ Vö. KÁSZONYI i. m. 84–98. l.; valamint ugyanő: A nádor-huszárok hazatérése 1848-ban, Pesti Hírlap, 1881, nov. 8. és 9.

¹⁶ Közli RÉDVAI i. m. 132–133. l.

¹⁷ Közli DESSEWFFY SÁNDOR: A Nádor-huszárok szökése Csehországból 1848-ban, Hadtörténelmi Közlemények, 1943, I–II. f. 73–98. l.

¹⁸ A naplót publikáló Dessewffy Sándort ugyancsak megtéveszti Jókainak A magyar nemzet történetében tett megjegyzése, hogy t. i. a Coburg-huszárok hazatérését jegyezte fel egyik altisztjük, és ebből kiindulva arra a téves megállapításra jut, hogy Jókai a Coburgok szökését örököltette meg. (I. m. 73.)

sülnek a kecskék, mikor az előőrsök riadója közelgő ellenséget jelez, és kénytelenek újra menekülni.

3. A Nádor-huszárok uti kalauza egyik alkalommal előremegy, hogy a közeli városban hírt szerezzen az ellenség holléte felől. — Richárdék vezetője az út megkeresése címén indul egyedül előre. (Igaz, az előbbi visszatér, mikor a huszárok már kételkedni kezdtek becsületességében, az utóbbi pedig megszökik.)

4. Dessewffy társai, a folytonos lappangást megúnva, a bizonytalan végkifejlet ellenére is keresztül akarnak vágni az ellenségen, de Sréter kapitány visszatartja őket. — Baradlay csapatánál hasonló jelenet játszódik le.

5. A legdöntőbb bizonyíték a szökés előtti idők eseményeiből való. Richárd huszárai a regényben mint a Brigitta-szűzek kolostorának védelmezői mutatkoznak be. És hallgassuk meg Dessewffyt arról, hogy ők mit tettek a prágai forradalom alatt. „18-án (1848 június 18-ról van szó. V. J.) parancsot kaptunk a Szt. Margharet zárdát, ha még nem késő, a felkelők ellen megóvni és védelmezni, erre azon osztály huszár küldetett ki, melyben én szolgáltam (1 Majors) egy csapat vadász kíséretében. A zárda mint egy 3/4 órányira fekszik Prágától, itt megérkezve már egy csapat felkelőt benn találtunk kik éppen a papok bőrére ittak s tetemes mennyiségű bort és sert, marhát és pénzt szándékoztak requírálni, ezen fallal körülvevett zárdában levő csapat sikeresen tarthatta volna magát, de trombitáink harsogására már megrettentek, s huszáraink megpillantása elegendő volt reá, őket szaladásra bírni s így sikerült az első expedíció vér nélkül, sikerrel, ez olta el nem hagytuk a zárda udvarát, itt mindég a végőrség tanyája volt s a papok jól is tartottak mindég.”¹⁹ Dessewffy naplója tagadhatatlanul annyira a Brigitta-kolostor védelmének hangulatát idézi, hogy a kettő közti kapcsolat kétségbe sem vonható.

Mit tudunk hát a napló szerzőjéről? Dessewffy Dénes (1828—1898) 1848 nyarán a Nádor-huszárezred kadétja volt, majd augusztusban hadnaggyá lépett elő. A huszárok második csoportjával, mint azok egyik vezetője szökött haza, és itthon Kossuth azonnal — október 13-án — másodosztályú kapitánnyá nevezte ki. Szolgált a 4., a 18., majd a 12. huszárezredben, hamarosan elnyerte az első osztályú kapitányi, majd alig 21 éves korára az őrnagyi rendfokozatot. A szabadságharcot Görgey seregében, méghozzá legendás hősiességgel küzdötte végig, Branyiszkónál átlőtt lábbal is tovább csatározott; a Vág-menti harcokban mutatott vitézsége miatt megkapta a csak keveseknek adományozott katonai érdemjel III. osztályát, 1849 június 16-án pedig Csornánál a Hadügyminisztérium hivatalos közleménye szerint „mellébe nyert dsidaszúrás daczára még két támadásban vett részt”, és egységével visszaverte az ulánusok rohamát. Itt oly súlyos sebbel maradt a csatatéren, hogy halottnak hitték, „de hű szolgálja kikereste az egymásra hányt hullák tömegéből”. Világos után a haditörvényszék, mint szökevényt halálra ítélte, és in effigie fel is akasztatta. 1850 tavaszáig Bánrévén bujkált, majd Genfben szökött, ahol feleségül vette Napoleon tábornokának, Jourdannak gazdag unokahugát: Jourdan Adélt, és óragyárat alapított. Részt vett az emigráció mozgalmaiban, 1863-ban azonban amnesztiával visszatért Magyarországra, és a Magyar Földhitelintézetnél vállalt hivatalt.²⁰

Dessewffy életének számos mozzanata — a naplóból is kiderülően — Baradlay Richárdra emlékeztet: kedvese csehországi állomáshelyétől nem messze tartózkodik; életét jószerével tisztiszolgája, Marci menti meg; halállal sújtják, majd kegyelmet kap; egy gazdag nagybácsi unokahugával köt házasságot stb. Noha a kassai útközetben nem ő vesz részt, Baradlay Richárd regénybeli hőstettét a valóságban egy másik Dessewffy, Dénes unokabátyja: a később Aradon kivégzett Arisztid hajtja végre huszáraival és — nem a német, hanem — a lengyel légio-

¹⁹ Ld. a Naplót, i. m. 76—77.

²⁰ Dessewffy életére ld. ÉBLE GÁBOR: A cserneki és tarkeői Dessewffy család, Bp, 1903; DESSEWFFY SÁNDOR: Dessewffy Dénes 1866. évi naplója, Hadtörténelmi Közlemények, 1942, 87—88.; Közlöny, 1849 jún. 21.; KOZMA GYÖRGY: Az 1848—49-iki magyar szabadságharc szereplőinek lexikona, OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 2092.

val,²¹ az a Dessewffy Arisztid, akinek 1849 július 5-i esküvőjén Dénes töltötte be a tanú szerepét,²² és akinek emlékére Arisztidnek kereszteltette első gyermekét. Mindezek már csak alátámasztják a bizonyosságot: Dessewffy Dénesnek köze van Jókai regényének megszületéséhez!

De miképp jutott Jókai kezébe egy olyan napló, amely csak 1943-ban került nyilvánosság elé? Hogy Dessewffy mikor örökölte meg 1848-as viszontagságait, az hozzávetőlegesen meghatározható. „Sréter a hazának áldozá jobbját, — olvasható a napló egyik helyén — Szentpétery életét, a szegény Virág Gida szabadságát, csupán én valék ily szerencsés személyem épségben megmenteni.”²³ E megjegyzés arról árulkodik, hogy a napló azidőben keletkezett, mikor Virágh még büntetését töltötte, melyet a haditörvényszék mért rá, azaz mindenképpen 1857 előtt. Dessewffy viszont hazatérése után kapcsolatban állt Jókaival: Görgeyről vitázva Máriássy Jánossal, cikket írt a debreceni ütközetről Jókai lapjában: A Honban.²⁴ Ismerettségük mellett szól Jókainak a cikkhez fűzött lábjegyzete: „az egymással vitatkozó személyek egy és ugyanazon szabadelvű párt tagjai”. Ezek után valószínűsíthető, hogy a kéziratos naplóba Dessewffy betekintést engedett Jókainak, ő pedig kiválogatta belőle a regényébe illőnek talált elemeket, sőt a nyomok arra mutatnak, hogy Dessewffynek a naplóban ugyan nem szereplő, de tőle magától megtudott életmozzanataiból is hasznosított egyetmást munkájának kidolgozása során.

Baradlay Richárd eszményített alakjában szép számmal lelhetők fel az 1848-as Dessewffy Dénes vonásai, regényének hőseit azonban nem egyedül róla mintázta Jókai: Lenkeyből, Sréterből, Zsurmayból csakugy kölcsönzött hozzá, ahogy Pál urat is Hermanból, Marciból és ki tudja, még hány más, általa közvetlenül vagy hallomás után ismert személyből ötvözte össze.

III.

A regényben az isaszegi csata kellős közepén Richárd és Palvitz párbajt vívnak egymással. Az irodalomtörténetírás már megállapította, hogy e jelenet valóban megtörtént esemény, szereplői báró Riedesel osztrák vasas és Sebő magyar huszártisztek, csak épp nem Isaszegnél, hanem két nappal előbb: 1849 április 4-én Tápióbicskénél zajlott le. Arra is rámutatott, hogy maga Jókai is többször megírta ezt az epizódot úgy, hogy valódi nevükön jelölte meg annak hőseit.¹

Kik hát a párbajjelenet szereplői a valóságban? Sebő Alajos (1814—1882) az Eszéken állomásozó 1. sz. huszárezred — a Császár-huszárok — főhadnagya volt az 1848-i forradalom kitörésekor. A magyar hadügyminisztérium létrehozása után Mészáros Lázár segédtitkára lett. 1848. október 21-én a 13. sz. huszárezred — a Hunyadi-huszárok — őrnagyává nevezték ki, de ő hamarosan visszakerítte magát a Császár-huszárokhoz. Egységével végigküzdötte a szabadságharcot, miközben 1849 május 26-án elnyerte az alezredesi rendfokozatot. A kapituláció

²¹ Hogy a szomorú kimenetelű csatában egyedül Dessewffy Arisztid állta meg helyét a 26-ik zászlóaljjal, a 8. huszárezreddel, és a lengyel légióval, azt az összes források egyöntetűen igazolják: Klapka: Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849, I. Leipzig, 1851, 183—185.; Mészáros Lázár emlékiratai, I. Pest, 1867, 345—350.; Arthur Frey: Ludwig Kossuth und Ungarns neueste Geschichte, II. Mannheim, 1849, 221.; Windisch-Graetz: Der Winter-Feldzug 1848—1849 in Ungarn, Wien, 1851, 122. stb.

²² Berzeviczy Albert: Régi emlékek, Bp. 1907, 5—6.

²³ Napló, 88. l.

²⁴ Dessewffy Dénes: Nyílt levél Máriássy Jánoshoz, A Hon, 1867, nov. 23.

¹ Nagy Miklós: A köszívű ember fiai, Itk 1958. 2—3. sz. 236. Szerinte Jókai kétszer írta meg a párviadalt: A magyar nemzet története regényes rajzokban c. munkájában, és az 1848-iki emlékek-ben. A valóságban egy harmadik írásáról is tudunk, amelynek témája a tárgyalat párviadal — a Szokoly Viktor szerkesztette Honvéd Album-ban jelent meg Párbaj a csatatéren címmel —, és — ami lényeges körülmény: ez a legutóbbi változat időrendben megelőzte A Köszívű ember fiai-t, mert 1868-ban már napvilágot látott.

után 1849. december 12-én az aradi haditörvényszék először főbelövésre ítélte, majd a büntetést 16 évi vasban eltöltendő várfogságra változtatta. Négy esztendő t raboskodott át Munkács várában, míg 1853 decemberében amnesztiával szabadult. 1867-ig gróf Almásy György jószágán tisztviselőködött, majd szűkebb hazájában: Győrött és Győr megyében élt, mint a megyei Honvédegyelet köztisztviselője álló tagja.²

Báró Hermann Riedesel von Eisenach 1848-ban az alsó-ausztriai 4. vértesezred tisztje volt, első kapitányi rangban, amellel tiszteletbeli ítélőtáblai bír. Alakulatát Windischgrätz parancsnoksága alatt Magyarországra vezényelték, és Riedesel, már mint őrnagy, résztvett a hadműveletekben mindaddig, míg Sebő a bicskei párbajban halálra nem sebezte.³

Sebő a tápióbicskei csata idején Klapka I. hadtestéhez tartozott. A magyar haditerv e hadtestnek juttatta azt a feladatot, hogy mintegy előhadkép Bicskére nyomuljon, ahonnan a felderítők szerint Jellasics hadteste már kivonulóban volt. Klapka katonái azonban a vártnál korábban értek a faluba, amikor az ellenségnek egy erős egysége, a Rastich-dandár még Bicskén tartózkodott, lesben állva várta a magyarokat, és alkalmas időpontban váratlan rohamot intézett az I. hadtest ellen akkor, amikor még annak csak mintegy fele kelt át a Tápió egyetlen hídján. A meglepett gyalogság megingott, és visszafelé kezdett özönlenni. Ugyanekkor Nagykáta felől egy másik ellenséges dandár tűnt fel, láthatóan azzal a céllal, hogy oldalba kapja az összetorlódot, menekülő magyar hadtestet. E dandár feltartóztatására Klapka a Coburg- és a Császár-huszároknak adott parancsot. De beszéljen ő maga: „Négy osztály Coburg-huszárt dobtam szembe az úton az ellenséggel, Sebő alezreddessel és a Császár-husárokkal pedig tőlük jobbra foglaltattam állást; máris több osztály horvát Banderial-husár tartott ide és rohamra készült. Sebő nem várta meg a rohamot, hanem rávetette magát a horvát lovasokra, mégpedig oly hevesen, hogy azok a magyar kardok hegyétől nemsokára szétszóródtak a szélrózsa minden irányába. Sebők egy darabon üldözték őket, míg nem az ellenséges ütegek egyre élénkebb tüze miatt ők is kénytelenek voltak visszavonulni a hídon.”⁴ Így zajlott le a huszárok hőstette a Tápiónál, egyszersmind ez volt ama keret is, amelyben Sebő a maga vitézségét *egyenileg* is bebizonyította.

Ő maga később állítólag így számolt be Szemere Miklós költőnek az esetről: „Riedesel bárót már régebről ismertem. Óriási erejű ember volt, s híres kardvívó. Mikor Riedesel csapatja élén elővágatott s kardjával felém intett, megvallom, végigborzongott a hátam. Megvoltam győződve, hogy agyonvág. De azért, nehogy huszárajaim szemében kisebbséget szenvedjek, elfogadtam a kihívást. Az első összecsapásnál mindketten sértetlenek maradtunk. De észrevettem, hogy lovam fürgébb és erősebb. A második összecsapásnál lovam szügyével rohamtam rá. Több percig viaskodtunk, de ismét eredménytelenül. Harmadszor is összecsapva, mindketten egyszerre támadtunk. Ekkor kaptam — ezzel feltúrte jobbkezén kabátja ujját s a csukló alatti forradásra mutatott — ezt a rettenetes vágást. De még volt annyi erőm, hogy én is sújtsak. És Riedesel kettéhasított koponyával holtan bukott le a nyeregből.”⁵

Sebő hőstettének híre közvetlenül a csata után elterjedt. Maga Kossuth jelentette a Honvédelmi Bizottmánynak április 5-én a bicskei győzelemmel együtt, hogy „Sebő alezredes a császár-husároktól, ki hüvelykujján erős sebet is kapott, Gróf Riedeselt, az ellenséges sereg egyik kerkedő óriási termetű főtisztjét személyesen vágta le, s gyönyörű becses lovát magával

² Minderre: Militär-schematismus des österreichischen Kaiserthumes, Wien, 1848, 325 l.; KOZMA I. M.: Honvédek Könyve, 1861, 151. és Honvéd-schematismus 1869.

³ Vö. Militär-schematismus 1848.

⁴ GEORG KLAPKA: Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849, I. Leipzig, 1851, 313. Klapka Sebőről mint alezredesről beszél, mert azzal a rendfokozattal ruházta fel, amelyet az a szabadságharc befejezésekor viselt. A valóságban Sebő ekkor még csak őrnagy volt.

⁵ Közli: GRACZA GYÖRGY: Az 1848—49-iki magyar szabadságharc története, IV. 1897, 218.

hozta.”⁶ Kossuth tudósítását Debrecenben felolvasták a képviselőház nyilvánossága előtt. Akár részt vett újságírói minőségben ezen az ülésen Jókai, akár nem, az esetről hírt szerezhetett. Valószínű azonban, hogy csupán Sebő vítézségéről, legfeljebb a párbaj *tényéről* értesült, annak körülményei azonban ismeretlenek maradtak előtte. A részletek más forrásokból jutottak el hozzá, vagy legalábbis más források idézték fel benne azokat, amikor megírta a párviadal első változatát, a „Párbaj a csatatéren”-t.

Ebben az elbeszélésben a Nagykáta felől nyolc század lovasság élén vágatató Riedesel „kardját villogtatva messziről hívta ki a magyar huszárokat: van-e közöttük is olyan vitéz, ki a hadsort el meri hagyni, s egyedül előre vágatva a sik közepére, szemébe mer nézni az osztrák hadsereg legdélcegebb lovagjának”. És „a büszke kihívásra a magyar huszárok őrnagya előre nyargalt a bajnoki találkozóra... A két ellenséges hadcsapat közötti szabad téren találkoztak össze, egyedül, ezredeiket elhagyva, s ott szóváltás nélkül összecsaptak”. Az első összecsapáskor Riedesel csuklóvágást kap, Sebő elveszti hüvelykujját, mindkettő kardja földre hull, erre pusztá kézzel, lovaikat egymásnak sarkantyúzva ragadják meg egymást, kiesnek a nyeregből, és a földön való dulakodásból, mire vezéreik segélyére odavágtatnak a lovasok, Sebő kerül ki győztesen.⁷

E leírás aligha vezethető vissza Horváth Mihály elbeszélésére. Igaz, Sebő szerinte is „gróf Riedesel őrnaggyal párviadalra kelt”, de nála e párviadal *nem* kihívás következménye, hanem a csata folyamán előálló esemény.⁸ Inkább emlékeztet Sebő idézett nyilatkozatára, amely szerint Riedesel kardjával intve hívta ki őt. Hogy az ő elbeszélése, ha egyáltalán Jókai írásának keletkezése *előtt* hangzott el, Jókaihoz juthatott, nem lehetetlen, hiszen Szemere Miklósnak volt Jókaival kapcsolata. Mégis nagyobb annak a valószínűsége, hogy ez esetben Mészáros Lázár volt Jókai forrása, még akkor is, ha a viadal menetét Mészárosnál sokkal romantikusabban írta le. Mészáros emlékiratai már 1867-ben napvilágot láttak, és sajtó alá rendezőjük ugyanaz a Szokoly Viktor volt, aki a „Párbaj a csatatéren” c. leírást tartalmazó Honvéd Albumot szerkesztette. Mészáros a Sebő-Riedesel ügyről így számol be: „Az ellen lovasság egyik főnöke kihíván egyet a magyarokéból párviadalra, a párviadal elfogadtatott; osztrák részről a nagy s erőstermetű Riedesel, magyar részről pedig a középnyövű s karcsú Sebő vagy Sebők a Hunyadi-husároktól, termettek a téren, s elkezdtek a viadalt; a két sereg lovassága publikumként szemlélő volt. — Végre a nagytestű Riedesel földre terítettett, Sebő pedig éljennel fogadtatott...”⁹ Mészárosnál tehát szerepel a Jókai-féle változat két mozzanata: a kihívás, és az, hogy a két ellenséges sereg vesztig nézi vezérei párharcát.

A Honvéd-Album megjelenése körüli időben Jókai már dolgozott A Kőszívű ember fiain. A regénybe azonban az ötletet adó Riedesel-ügy módosult formában került bele: a két ellenfél nemcsak ismeri egymást, de személyes ellenségek, még mielőtt a csatatéren találkoznának; a párharcra pedig úgy kerül sor, hogy *felismerik* egymást. El kellene fogadni, hogy a jelenet e motívumait kizárólag az írói képzelet alkotta, mert így kívánta a regény cselekménye, ha semmi nyom nem árulkodna arról, hogy e két mozzanatról olyanok is tudnak, akik az eseményt, illetőleg annak főhősét *közvetlenül* ismerték. Csakhogy vannak ilyen, már-már bizonyítékokkal felérő nyomok.

⁶ BARTA ISTVÁN: Kossuth 1848/49-ben, IV/2. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén, Bp. 1953, 818. — Kossuth tévesen minősíti grófnak Riedeselt: báró volt, így említi saját főparancsnoka: Windisch-Graetz is. (WINTER—FELDZUG, 114.) — VUKOVICS (Emlékiratai, Bp. 1894, 457.) 1850-ben írt feljegyzései is igazolják, hogy Sebő hősiessége sokak előtt ismeretessé vált, hiszen Riedeselnak „roppant nagy lovát elfogva, azt Jászberényben mutogatta”.

⁷ Honvéd Album, Pest, 1868, 25—26.

⁸ HORVÁTH MIHÁLY: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben, II. Genf, 1865, 419.

⁹ MÉSZÁROS LÁZÁR emlékiratai, II, Pest, 1867, 162. — Mészáros emlékezetében, mégha Sebőnek és huszárezredének nevét nem pontosan idézi is, a párbaj nemcsak azért hagyhatott nyomot, mert mint hadügyminiszter jelentést kapott róla, hanem nyilván felfigyelt arra a tisztre aki nem sokkal előbb egyideig segédtitkára volt.

Persze, annak lehetősége sem teljesen kizárt, hogy Jókai magától Sebőtől szerezte újabb, a Honvéd Albumban feldolgozottaktól eltérő ismereteit. Minthogy azonban erről semmi írásos utalás nem maradt az utókorra, meg kell vizsgálni a kézzelfoghatóbb nyomokat is. Klapka, aki Sebő közvetlen felettese volt, és aki a Tápiónál személyesen adott parancsot Sebőék hadmozdulatára, az eseménynek Sebő után a leghitelesebb tanúja. Nos, Klapka, nem egészen két évvel a párviadal után idézett művének lábjegyzetében a következőket örökíti meg: „E lovascsatában párviadalra került sor a vezérek közt, amelyről itt néhány szóval meg kell emlékezni. Gróf Riedesel őrnagy, a horvát huszárok parancsnoka, és az osztrák hadsereg nagy, erős természetű és jóhírű harcosa, egy magas paripán előre vágatott, és a csata forgatagában megkereste a magyarok parancsnokát: Sebő alezredest. Ez, mihelyt felfogta az ellenfél szándékát, készségesen elébe ment, és bőséges párbaj fejtett ki köztük, amely azzal végződött, hogy a magyar, bár két sebből vérvet, végül úgy széthasította az osztrák nehéz-lovas fejét, hogy az holtan bukkott a földre.”¹⁰ (Kiemelés tőlem. V. J.). Klapka volt tehát az első, aki írásban közzétette — mégpedig 1851-ben — a párviadal egyik lényeges mozzanatát, azt ti., hogy az összecsapás nem pusztán a véletlen játéka, hanem a két főszereplő tudatos akaratának eredménye.

És mit ír erről a mozzanatról Jókai? Amikor Richárd és Ottó megpillantják egymást: „Egy gondolatuk van. — Nem gondolat az: két villám találkozása két fürgeteg öléből. — Keresztülörnek küzdő hadsoraikon. Egymást fölkeresik. — A harcosok utat nyitnak nekik a találkozásra. . . Végre találkozhatnak.” — A hasonlóság nyilvánvaló. Jókainál is szándékosan kerül szembe a két fél egymással, és e szándék *mindkettőt* vezeti. Indokolt tehát a feltételezés, hogy ezt a regénybe egyébként is nagyszerűen beleillő motívumot Klapkától kölcsönözte Jókai. Hogy Klapka munkáját idehaza ismerték, olvasták már a kiegészítés előtt, arra számtalan bizonyítékunk van. Elég csak arra utalni, hogy pl. Szeremlei Samu, aki Hódmezővásárhelyen és 1866-ban, azaz Jókai elbeszélésének és regényének keletkezése előtt alkotta meg Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről című munkáját, elsőrendű forrásként használja, sőt lépten-nyomon hivatkozik rá; Szeremlei műve pedig már 1867-ben napvilágot látott Pesten. Nem alaptalan tehát az a vélemény, hogy Klapka írása Jókai előtt sem volt ismeretlen, sőt a jelen esetben még ötletet is merített belőle.

Nyitva marad az a kérdés, hogy Jókai a Honvéd Albumbeli elbeszélés papírra vetése előtt vagy után láthatta-e Klapka szövegét. Az a körülmény, hogy Riedesel „magas paripája” Klapkánál is, Jókai novellájában is szerepel, másutt azonban sehol, azt sejteti, hogy már előzőleg forgatta Klapka könyvét. A Honvéd Album rendeltetésének azonban a romantikusabb, a középkori lovagi tornákat idéző változat felelt meg jobban, ahol nem személyes ellenszenv vagy harag vezeti a feleket egymás ellen, ezt választotta tehát Jókai. Lehetséges azonban, hogy Klapka művére az Album megjelenése után hívták fel az író figyelmét az Album olvasói, esetleg szemtanúk, vagy az akkor már hazatért Klapka, talán maga Sebő, vagy Sebő és Jókai közös ismerőseinek valamelyike, sőt az utóbbiak révén újabb részletekbe nyerhetett bepillantást.

Igaz, hogy 1868-at, tehát a regény keletkezését megelőző időkből eddig nem ismerünk olyan írásos dokumentumot, amely Sebőék párviadalának leírásában a már tárgyaltakon túlmenő rokonmotívumot tartalmazna Richárdék összetűzésének körülményeivel. A köszívű ember fiai megjelenését követő időkből azonban számon tarthatunk valakit, aki a párviadalt ugyancsak megörökítette, és akit egyszersmind Sebőhöz is, Jókaihoz is személyes szálak fűztek. Degré Alajos az, aki Jókaival ifjúkorától közeli barátságot tartott — a Tizek társaságának is

¹⁰ Klapka i. m. I. 313. Eredetiben: In diesem Reitergefechte kam es zwischen den Führern zu einem Zweikampfe, der hier mit einigen Worten erwähnt zu werden verdient. Major Graf Riedesel, Commandant der kroatischen Husaren, eine grosse, starke Gestalt und renommirter Fechter in der österreichischen Armee, sprengte auf hohem Rosse vor und suchte den Commandanten der Ungarn Oberstlieutenant Sebő, im Schlachtgewühl auf. Dieser, sobald er die Absicht des Gegners wahrnahm, kam ihm bereitwillig entgegen, und es entspann sich ein wüthender Zweikampf, der damit endigte dass der Unger, obwohl aus zwei Wundern blutend, dem schwereren österreichischen Reiter endlich den Kopf spaltete, so dass dieser todt zu Boden sturzte.

együtt voltak tagjai —, Sebővel pedig olyannyira jó viszonyban volt, hogy az szabadulása után: 1853-ban elsőnek nála kért szállást, majd az ő közvetítésével jutott álláshoz Almássy György birtokán. Mit tud hát Degré a párviadalról és szereplőiről? Sebőt — írja — ismertem még mint főhadnagyot a Császár-huszároknál. Olvasott s irodalmilag művelt, szerény ember volt. Salzburgban a lóidomításnál együtt működött Riedesel báróval, mindkettő kitűnő lovas és jeles vívó. Mindenkinek volt pártja, mely őt tartotta e szakmában különbnek a másiknál, s ez a *versengés a két tiszt közt idegenkedést, végre egymás iránti gyűlöletet szült.* (Kiemelés tőlem V. J.) Felváltották őket, egyik is, másik is visszatért ezredéhez s többé nem találkoztak.”¹¹ Íme: Richárd és Ottó élő mintái már ismerték egymást, sőt mi több: ellenfelek voltak már akkor, mielőtt a sors összehozta volna őket a csata kavargásában! Degré elmeséli összecsapásukat is: „Itt e hadjáratban egyszer Sebő rohamra indul egy vértés csapat ellen. A két parancsnok egymásra ismer, s mintha összebeszélték volna, mindkettő ’állj’-t vezényelt, a vértés tiszt báró Riedesel öles nagyságú, vállas, erős férfi volt, Sebő középtermetű, s meglehetősen gyöngye kinézésű. A két törzstiszt középre vágta, összecsap, s a két arcba állított osztály előtt erős küzdelembe merül, s míg a két oroslán mérközik, seregeik alig türtőztetik magokat. Tartós viaskodás után Sebő oly vágást mér Riedeselre, hogy ez halva fordul le lováról. Ekkor Sebő rohamot vezényel, a vértések pedig megfutamodtak.”¹²

Kétségtelen, hogy a párharc regénybeli motívumai közül a legtöbb Degrénél lelhető fel. A főszereplők már előzőleg ismerik, sőt személyes ellenfélnek tekintik egymást; harc közben ismernek egymásra és „mintha összebeszélték volna”,¹³ kiállnak a viadalra, a párbaj pedig a két sereg figyelő tekintete előtt zajlik le.¹⁴ Csupán az a különbség, hogy Jókainál egyetlen összecsapásból áll a viadal, míg Degré ragaszkodik a történeti hűséghez, és Sebő csak „tartós viaskodás” után teríti le versenytársát. Igaz, Degré Jókai regényének publikálása után mintegy másfél évtizeddel foglalta össze az eseményre vonatkozó emlékeit, mégis sincs semmi valószínűsége, hogy a regény mozzanatai közrejátszottak volna nála a párbaj megjelenítésében. Ennek teljességgel ellentmond az a tény, hogy mindenütt, ahol konkrét tényanyagot közöl, hűen idézi fel a történeti valóságot. Sőt e leírásának ellenőrizhető részei is kiállják az egyéb adatokkal való szembesítés próbáját. Sebő külső alakját ugyanolyannak rajzolja meg, mint a viadal hőseit ugyancsak ismerő Mészáros. Az esemény megörökítői közül ő az egyetlen, aki pontosan adja meg Sebő rendfokozatát az osztrák hadseregben, valamint Riedesel rangját, emlékszik Sebő csapat-egységére, tudja, hogy a párbaj előzményeképp Sebő vitte rohamra huszárait stb. Ezek után nem sok okunk marad kételkedni abban, hogy értesüléseit közvetlen forrásból szerezte, és azokat még oly sok év távlatából is a valóságnak, illetőleg a hallottaknak megfelelően adja vissza. Nem lehetetlen, hogy Degré magától Sebőtől tudta meg a bicskei párharc lefolyását, mikor az a börtönt elhagyva nála talált szállást. (Egyébként ő ad arra is magyarázatot, hogy Sebő miért nem írta meg soha saját kalandját, mikor „szerény” embernek jellemzi őt.)

Arra, hogy a párharc körülményeit írásban vagy szóban ő közvetítette Jókaihoz, még csak közvetett adatunk sincs, hiszen ő maga sem hivatkozik rá.¹⁵ A motívumok vándorlásának ez az útja azonban nem teljesen kizárt. Annyi mindenesetre tény, hogy a tárgyalt jelenet legfontosabb elemeit nem Jókai képzelete teremtetten, hanem — leszámítva az összecsapás időtartamát — valamennyi a történeti valóságon alapul. Az pedig legalábbis feltételezhető, hogy a Párbaj a csatatéren című leírásához elsősorban Mészáros emlékirataiból, Ödön és Ottó viadalának megrajzolásakor pedig Klapka munkájából merített, de kaphatott anyagot másoktól, elsősorban Degrétől is.

¹¹ DEGRÉ ALAJOS: Visszaemlékezéseim, II. Bp. 1883, 106.

¹² Uo. 107.

¹³ Jókai is azt írja: „Egy gondolatuk van”.

¹⁴ Jókainál: „A két vitéz kardjára van bízva, ki legyen a győzelem ma. Végezzék egyedül”.

¹⁵ Egyébként maga Jókai sem említi, mikor a témát 1898-ban egy beküldött levél nyomán ismét papírra veti, hogy az esetet már valahol megírta volna. (Vö. 1848-iki emlékek, Hátrahagyott művei, V. k. Bp. 1912. 267–269.).

Baradlay Richárd és Palviz Ottó párviadala után következik Jókai regényének az a fejezete, amelyben a magyar huszárkapitány és a haldokló császári lovastiszt utoljára találkoznak. A regény szerint a haláltusáját vívó Palviz *fejsebbel* fekszik a molnárlakban, magához *hívja* Richárdot, *átadja* neki iratait, mintegy *végrendeletképp* rábízva élete nagy titkának: a dajkaságba adott Károlykának sorsát, majd Richárd *kezét szorítva* leheli ki lelkét. Ezeket a mozzanatokat különösen szem előtt kell tartanunk, ha a jelenet történeti forrásai után kutatunk. Eddig mindössze *egyellen* munkát tart számon irodalomtörténetünk, amelynek tárgya nagyon hasonló Richárd és Ottó végső beszélgetésének témájához. M. G. Saphir osztrák író: *Ich bin ein Ungar* című novellája ez, amely a *Humorist* bécsi lapban látott 1850-ben napvilágot. Az elbeszélésre Sinkovics István hívta fel a figyelmet, nyomtatásban pedig Nagy Miklós foglalkozott vele, de indokolt óvatossággal fontolgatva: „Visszaemlékezhetett-e az író egy közel húsz év előtti folyóiratközlésre?”¹ Van azonban egy másik jogos kérdés is: nem meríthették-e Saphir és Jókai a hasonló alapötletet azonos forrásból vagy forrásokból?

Abból kell kiindulni: van-e szabadságharcunknak olyan tényleges epizódja, vagy olyan legendája, amelynek kontúrjai alapul szolgálhattak Jókainak e jelenet megformálásához. Mindeken előtt tisztázandó, hogy a közvélemény, vagy legalábbis a történeti és memoár-irodalom ismer-e olyan eseteket 1848–49-ből, amikor sebesült császári tiszt magyar fogságba esik és ott meghal? Ilyenek tucat számra bukkannak fel később a résztvevők emlékezetében, de annyira epizódjellegűek, hogy maguk a visszaemlékezők is csak futólag érintik őket. Csupán két eset jelent kivételt és foglalkoztatja élénken a korabeli közvéleményt, talán azért, mert egyrészt magasrangú császári tisztek a főszereplők, másrészt pedig a szabadságküzdelemnek egy-egy ragyogó fegyvertényéhez fűződnek. Az egyik a Buda 1849 május 21-i utolsó ostromakor eleső várparancsnok, Heinrich Hentzi tábornokkal, a másik az 1849 április 10-i váci csatában halálos sebet kapó Christian Götze vezérőrnaggyal kapcsolatos.

Hentzit több haslövés érte; a várba fellovagló Görgeynek Nagy Sándor József tábornok is,² Máriássy János ezredes is³ haldoklásáról tettek jelentést; ugyanilyen értelmű tudósítást küldött Kmety György útján Debrecenbe maga Görgey,⁴ valamint Pest kormánybiztosa, Irányi Dániel.⁵ A halál beálltának időpontjáról megoszlanak a híradások,⁶ azt azonban, hogy magyar részről a polgári és katonai rendből többen felkeresték őt, egyetlen forrás sem cáfolja. Még életben találta őt Mészáros Lázár, akinek egykori tiszti szobájában a sebesült feküdt,⁷ meglátogatta Szikszai Lajos, a 12. honvédszászlóalj őrnagya,⁸ Máriássy ezredes, és az ő tanúsága szerint maga Görgey is.⁹ Sőt voltak, akikkel Hentzi még *beszélt* halála előtt. „Hajnik Pál rendőr-

¹ NAGY MIKLÓS i. m. 241.

² GÖRGEY ARTHUR: *Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren, 1848 und 1849*, II. Leipzig, 1852. 92.

³ MÁRIÁSSY JÁNOS altábornagy kiadatlan naplójából, Pesti Napló, 1893. máj. 21.

⁴ Hentzi „halálos sebet kapott és haldoklik” — írja Görgey. Közlöny, 1849. máj. 23.

⁵ Uo. A Hajnik Pállal közösen fogalmazott jelentés szerint „az orvos 24 órai életet ígért” Hentzinek.

⁶ A szemtanú Mészáros Lázár (Emlékiratai, II. Pest, 1867, 211.) és az ugyancsak szemtanú BATORI SCHULZ BÓDOG (Emlékiratai az 1848/9-ki szabadságharcból Pest, 1870, 58.) május 22-ére, MÁRIÁSSY (i. h.) és HORVÁTH MIHÁLY (Magyarországi függetlenségi harcának története, II. Genf, 1865, 598.) viszont a vár bevételének napjára: május 21-re datálják Hentzi halálát.

⁷ Mészáros i. m. 211.

⁸ Szikszay Lajos saját feljegyzései nyomán közli: HEGYESSY MÁRTON: Az 1848–49-iki harmadik honvédszászlóalj története, Bp. 1898, 218–219.

⁹ Hentzi „még eszméleténél volt. Egy pillanatra rám nézett, de nem szólott egy szót sem” — írja Máriássy, mikor pedig Görgey értesült Hentzi állapotáról, „a hadparancsnoksági épületbe sietett Hentzihez, ahol, mint halottam, egész délután öt óráig, vagyis Hentzi haláláig maradt”. (i. h.). — Megjegyzendő, hogy Görgey e látogatást nem említi emlékirataiban.

főnök — írja Ábrányi Emil Debrecenbe — szólott Hentzivel. Igen meghatottnak és töredelmesnek látszott. Panaszkodott, hogy őt Ausztria megcsalta, mert mielőbbi fölmentést ígért az ostrom alól. Legfőbb óhajtása meghalni, s legborzasztóbb gondolata, ha fölakasztatnék.”¹⁰ Mégis, Jókai regényének sem megszületése előtt, sem publikálása után nem került napvilágra egyetlen olyan adat sem, amely emlékeztetne Richárd és Ottó végjelenetére. Hentzi halálának előzményei nem alkalmasak a legendakeltésre, hiszen, mint Pétervárad gyanús viselkedésű parancsnokát, a magyar kormány még 1848 őszén börtönbe zárta őt, ahonnan csak a fővárost megszálló császáriak engedték ki; Görgey figyelmeztetése ellenére bombáival barbár módon lángba borította a pesti Duna-sort, majd, mikor már mindent veszve látott, megkísérelte elpusztíttatni a főváros büszkeségét, a Lánchidat. Hentzit nem tekintette lovagias ellenfélnek a közvélemény, sőt haditörvényszék elé állítását rebesgették;¹¹ maga Görgey is foglalkozott ilyen gondolattal, mielőtt hírt kapott Hentzi sorsáról.¹² Összegezve: Hentzivel kapcsolatban nincs sem történeti tény, sem mende-monda, amely ötletet adhatott volna Jókainak Palvicz és Baradlay utolsó találkozásának megrajzolásához.

És mit mutatnak a tények Götz esetében? A váci csata *nem* a két magyar hadtest-parancsnok, Klapka és Damjanich eredeti, a várost megszállva tartó császáriak bekerítését tervező elképzelései szerint zajlott le: Götz, az ellenséges sereg parancsnoka, a vártól korábban megkezdte Vác kiürítését, mire Damjanich — még mielőtt Klapka hadteste a császáriakat északról átkarolhatta volna — kénytelen volt katonáival délkeletről rohamot intézni a város ellen, nehogy Götz sértetlenül jusson ki a harapófogóból. Így került sor azokra az utcai harcokra, amelyek közepette az embereit elismerésre méltó vitézséggel vezénylő Götz vezérőrnagy fejét halált okozó gránátzilánkok érték.

Görgey, a magyar sereg ideiglenes főparancsnoka, a váci csata idején gödöllői főhadiszállásán tartózkodott. Itt kapta meg április 10-én estefelé Damjanich jelentését az ütközetről és kimeneteléről. Erre azonnal Vácra utazott, ahova másnap: április 11-én követte őt az egész főhadiszállás, vele együtt a magyar fősereg politikai biztosa, Vukovics Sebő.¹³ Vegyük sorra, hogy mit tudnak a *szemtanuk* Götz sorsáról. Az ütközetről Damjanich által készített részletes jelentés mindössze annyit mond, hogy az ellenség egyik tábornoka „Götz, halálosan sebesülve foglyunk.”¹⁴ Maga Görgey hivatalos jelentésében, amely a hadsereghez intézett kiáltvánnyal együtt április 10-én este nyolc órakor már Vácra kelt, ugyancsak azt írja, hogy „Götz tábornok nehéz sebesülten fogva lett.”¹⁵ Baltazár Lajos, a váci Gombáspatak hídját megrohamozó zászlóalj tisztje úgy emlékszik, hogy Götz „lebukván lováról, néhány órai kínok után kiadta lelkét.”¹⁶ Klapka ugyancsak azt jegyezte fel, hogy a magyar sereg által ejtett foglyok közt volt a súlyosan sebesült Götz is, „aki még ugyanazon a napon elhunyt. Görgey április 12-én minden, kato-

¹⁰ Közlöny 1849 máj. 24. — Hentzi megnyilatkozásáról Bátorai Schulz is tud. (i. h.).

¹¹ Vö. egy 1849 május 21-én déli 12 órakor Pesten kelt beszámolóval. — Közlöny, 1849 máj. 24.

¹² Állítólag Bátorinak is kijelentette — még Hentzi életén! — hogy ha a tábornok másnapig nem hal meg, felakasztatja (i. h.); emlékirataiban pedig maga jegyzi meg sokat sejtetően: „a haldoklóval már egy felsőbb hatalom számol le”. (96.)

¹³ Hogy mindezek így történtek, azt egymástól függetlenül, mégis egybehangzóan beszélik el: GÖRGEY (i. m. II. 18–20.) és VUKOVICS SEBŐ (Emlékiratai Magyarországon való bujdosásának és száműzetésének idejéből, Bp. 1894, 466.). Megjegyzendő, hogy Vukovics 1850-ben írta munkáját.

¹⁴ E jelentést Kossuth tette közzé április 16-i dátummal a Közlöny 1849 április 17-i számában. Egyébként Kossuth „előzetes jelentés” formájában április 12-i keltezéssel már az április 13-i Közlöny hasábjain hírül adta az országnak, hogy „Götz osztrák tábornok, ki az ott állott ellenséges sereget vezérlé, halálra sebesülve foglyunk”.

¹⁵ Közlöny 1849 apr. 17.

¹⁶ BALTAZÁR LAJOS: A 3-ik önkéntes honvédszászlóalj az 1848/9-ik évi szabadságharcban... Honvédek Könyve, III. 1861, 143.

nának kijáró megbecsüléssel temettette el őt.¹⁷ Vukovics — egy évvel később — a következőket tartotta feljegyzésre érdemesnek: „Vácson az öreg Götz tábornokot, ki a váci útközetben esett el, rangjához illő katonai dísszel temettük el. Görgey komoly ájtatossággal állott koporsója előtt. Általában az osztrák sebesültek és foglyok iránt affectatioig volt mindenkor szíves és udvarias.”¹⁸

Mindezekből megállapítható, hogy Götz valóban sebesülten került a magyarok kezébe, és hogy Görgey hőst megillető szertartással temettette el. Ha a temetés valóban április 11-én ment is végbe, Görgey, aki április 10-én este 8-ra már Vácra ért, életben találhatta a sebesült tábornokot, mégha az el is halálozott a csatát követő néhány órán belül. Ennek ellenére a magyar szemtanúk mitsem tudnak Götz és Görgey találkozásáról, márpedig elképzelhetetlen, hogy egyöntetűen hallgatnának róla, ha annak volna reális alapja. Nem kerülhetik azonban el a figyelmet Vukovics idézett — és nem minden élt nélkülöző — szavai arról az udvariasságról, amelyet Görgey a fogoly osztrákok iránt tanusított. A fényes gyászszertartás, amellyel Görgey az elesettet megtisztelte, a szabadságharc napjaiban is, később is eltérő állásfoglalásra szolgáltatott okot. Egyes körök helyeslését nem nyerte el, mert politikai demonstrációt sejtettek mögötte.¹⁹ Mások viszont — nem egyszer ugyancsak ilyen vagy olyan politikai szándékból — a magyar lovagiasság fényes bizonyítékát látták, sőt ünnepelték benne. Úgy látszik, Jókai az utóbbiak közé tartozott, lapja legalábbis is ilyen értelemben elmélkedett a Vácott történtek felett. Azt is tudni vélte, hogy Götz, megsebesülve is visszanyargalt hadtestéhez, azt biztatta, rendezte, míg végül a honvédek „a tábornokot lehúzták lováról”, sőt, Görgey „maga segíté tisztikarával a halottat szekérre feltenni, maga és tisztikara kísérte ki gyalog a temetőbe, s ott a szokott gyászlövés után ünnepélyesen eltemették. —Lássátok, ez a jellem.”²⁰ Ez minden, amit Jókai és környezete a váci eseményekről azokban a napokban hallottak, értesülésük csupán a gyászszertartás részletesebb leírásában megy túl a szemtanúk írásos előadásán.

Az indokolatlanul pompás temetés ténye azonban alkalmas lehetett mindenféle mende-monda keletkezésére. Ennek magyar részről csak 1850-ben található írásos visszfénye. Szilágyi Sándor, a forradalom és szabadságharc első feldolgozója, már *tényként* közölte, hogy a váci csatában „tábornok Göcz elesett és elfogatott. S midőn kíváncsára Görgeyt elébe hívák: (Kiemelés tőlem. V. J.) 'Én tábornok Göcz vagyok', mond halk hangon s meghalt. Görgey egész katonai dísszel temetteté el.”²¹ Szilágyi ezzel bevitte a hazai köztudatba Görgey és Götz találkozásának motívumát. Mire azonban Szilágyi műve napvilágot látott, a külföldi — pontosabban: német — irodalom már Szilágyinál részletesebben tárgyalta a Görgey-Götz legendát. Arthur Frey 1849-ben megjelent, Ludwig Kossuth und Ungarns neueste Geschichte című, a következő években Magyarországon is ismertté vált munkájában a következőket véli tudni: „Görgey beszélt a haldokló Götz-cel, megtudta annak szájából utolsó, végredelestszerű kívánságait és kézfogással ígérte meg, hogy teljesíti azokat. (Kiemelés tőlem. V. J.). Futárt menesztett Pestre és hat osztrák tisztet meghívott a temetésre. E hat osztrák és sok magyar tiszt kíséretében, 100

¹⁷ Klapka i. m. 332. — Később is csak ennyit tud mondani a Götz-esetről. (Vö. Klapka György: Emlékeimből). — Klapka tévesen teszi április 12-re a temetés időpontját, hiszen e nap a magyar sereg utolsó egységei is elhagyták a várost; a temetés április 11-én ment végbe.

¹⁸ VUKOVICS i. m. 467—468.

¹⁹ Kmety György (Mein Leben und Wirken... megbírálvá Kmety György egykori magyar tábornok által, Pest, 1861, 20. l.) gúnyosan hányja Görgey szemére, hogy a váci útközet körül csak két érdeme volt: felakasztatott egy osztrák kémet és eltemettette Götz „ellenséges osztyáltábornokot”. — Görgey István szerint bátyja a gránátrepesztől halálra sebzett Götz sírja fölött vaktöltéssel díszlovásokat adatott. „A győztes magyar ágyúknak egy elesett ellenséges tábornok nyílt sírja fölött eldördült tisztelgő vaklövéseit elvitte a szél Budára. Az osztrákok nem tudták mire vélni. Azután sem értették, mikor megtudták, hogy mit jelent. Valamint a magyar túlzók sem odalent Debrecenben. Egyik felekezethez sem volt érzése hozzá” — GÖRGEY ISTVÁN: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások, II. Bp, 1883, 156.

²⁰ Jellemvonások hadi életünkből, Esti Lapok, 1849 ápr. 20.

²¹ SZILÁGYI SÁNDOR: A magyar forradalom története 1848- és 49-ben, Pest, 1850, 349.

ágyulövés dörgése közben ünnepélyesen hantolták el a holttestet.”²² A Götz végrendeletéről és Görgey ígéretéről szóló legenda tehát német nyelvterületen született, mégpedig az osztrák birodalom határain kívül.

Hogy Frey kitől vagy kiktől kapta a Vácott történeteknek ilyen, a valóságot kiszínező leírását, azt homály fedi. Nincs kizárva, hogy a történet a magyar emigránsok valamelyikétől származik, eredete pedig valószínűleg a fényes váci temetésben gyökeredzik. Annyi bizonyosnak látszik, hogy Ausztriában a haldokló császári és az őt meglátogató magyar tiszt jelenetének még 1850-ben is csak szelidebb kiadása volt ismeretes. Erre vall az Österreichischer Soldatenfreund című lap egyik 1850-es számának közleménye. E szerint Görgey, mikor Vácra ért, először is a halállal vívódó Götz-t kereste fel, aki köpenyével letakarva feküdt egy tábori vaságyon. Görgey a sebesült fölé hajolt, és kezét megfogva érdeklődött: hogy érzi magát. De a haldokló már nem tudott válaszolni, mert beszélőképességét elvesztette súlyos fejsebe miatt. Haláltusája alatt csak egy pillanatig tért eszméltre, akkor csukott szemmel lehúzta jeggyűrűjét, és csupán mozdulatokkal jelezte, hogy azzal együtt temessék el.²³ E változatban nincs szó arról, hogy Götz közli tegnapi ellenfelével utolsó kívánságait, és arról se, hogy Görgey ígéretet tesz azok végrehajtására. Ugyanakkor tartalmaz három olyan mozzanatot, amelyek a köszívű ember fiai-ban is fellelhetők: az életben maradó fél látogatását haldokló ellenfelénél, a kézfogást azok közt, akik nemrég még szembenállottak egymással, sőt a végakarat kinyilvánításának, bár nem szóbeli, de mégiscsak valamiféle változata szerepel benne.

Még ugyanebben az esztendőben — 1850-ben — kikerült a sajtó alól, ugyancsak a Habsburg-birodalmon kívül eső területen: Berlinben egy történeti monográfia, amelyben már újabb elemmel bővült a váci találkozó. Adolf Streckfuss munkája ez, a Der Freiheitskampf in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849. Streckfuss elbeszéli, hogy Vácott Götz „súlyos sebesülten lehanyatlott”. *Görgey felemelte őt, a tábornok az ő karjai közt hunyt el, Görgey Götz tábornok halála előtt átvette annak végrendeletét és ígéretet tett, hogy rendelkezéseit a leghűségesebben hajlja végre.*” (Kiemelés tőlem. V. J.). Vácra való érkezését követő nap azután Görgey hatalmas pompával temettette el az ellenséges tábornokot. Futárt küldött Pestre, és felszólította az osztrák tiszteket: szabad visszatérés biztosítása mellett jöjjenek Vácra, hogy utolsó útjára kísérjék a hősi harcban elesett tábornok tetemét. Hat tiszt el is fogadta a meghívást, és elkísérték Götz tábornok koporsóját. Azonkívül gyászparádéképpen 14 honvédszászlóalj is kísérte őt. A tábornok sírja fölött száz ágyú adott ösztüzet. „Görgey Götz tábornok utolsó akaratát is tolmácsolta, magániratait is átadta az osztrák tiszteknek.”²⁴ (Kiemelés tőlem. V. J.)

Íme, végleges alakot nyert a váci legenda, amelynek különféle változatai együttesen tartalmazzák Richárd és Ottó találkozásának jellegzetes motívumait: a fején halálos sebet kapott ellenfél utolsó óráiban magához kéreti vetélytársát, rábizza végrendeletét és magániratait, ígéretet kap tőle utolsó kívánságai teljesítésére, annak kezében hal meg, az életben maradt pedig végrehajtja a haldokló végső intézkedését!

Közismert, hogy az elnyomatás éveiben milyen mohósággal fordult a hazai közvélemény mindazon munkák felé, amelyek akár ellenük, akár mellettük foglalva állást, de mégiscsak a távolból egyre fényesebben tűnő nagy napokat összegezték vagy részletezték. Hazai szerzőtől és hazai kiadásban — főleg az első években — ilyen munkák csak elvétve kerülhettek az

²² A kiemelt rész eredetiben: Görgey sprach mit dem sterbenden Götz, erfuhr aus seinem Munde seine letzten testamentarischen Verfügungen und gelobte mit einem Handschlag sie zu erfüllen. — ARTHUR FREY: Ludwig Kossuth und Ungarns neueste Geschichte, Mannheim, II. 1849, 293.

²³ Österreichischer Soldatenfreund, 1850, 24. sz.

²⁴ A kiemelt részek eredetiben: Görgey liess ihn aufheben, der General verschied in seinen Armen. Vor dem Tode des General Götz empfing Görgey das Testament desselben und versprach die treueste Ausführung seiner Bestimmungen Görgey übergab den österreichischen Offizieren sowohl den letzten Willen, als die Privatpapiere von Götz”. ADOLF STRECKFUSS: Der Freiheitskampf in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849, Berlin, 1850, 548.

olvasók kezébe. Érthető hát, ha az egykorúak nem utolsó sorban külföldi szerzők tollából eredt művekkel elégitették ki érdeklődésüket. Frey munkája például a szabadságharcot követő két évtized legolvasottabb monográfiái közé tartozott. Mindezek ismeretében közvetlen bizonyíték nélkül is helyénvalónak látszik az a feltételezés, hogy Jókai Richárd és Ottó végjelenetének megrajzolásához a szabadságharcot követő esztendőök külföldi irodalmából, mindenekelőtt Frey és Streckfuss munkáiból merített ötletet.²⁵ Mint ahogy az is valószínűsíthető, hogy Saphirt ugyancsak e munkák valamelyike, esetleg a Soldatenfreund cikke ihlette novellája megírására.

V.

Olyan családot, amelynek tagjai azonosíthatók volnának a Baradlay-familia tagjaival, nem ismer 1848–1849 hatalmas forrásanyaga és történeti irodalma. Az adatok vallatása ebben az esetben is azzal az eredménnyel jár, hogy Jókai egymással rokoni kapcsolatban nem álló, de a valóságban is élt személyeket vont össze egyetlen család keretébe, persze megint csak úgy, hogy egy-egy tagot több személy jellemvonásaiból és életútjából formált ki. Richárdról e vonatkozásban már volt szó, az apa történeti mintájának kiderítése még a kutatókra vár, marad tehát az anya, Ödön és Jenő.

Jókai regényének írása idején jelent meg Szokoly Viktor szerkesztésében a Honvéd Album, amely, mint láttuk, Jókai egyik novelláját is tartalmazza. E kiadvány több cikke foglalkozik azzal az önfeláldozó hazaszeretettel, amelynek az 1848–49-i szabadságharc alatt a magyar anyák tanújelét adták.¹ Ez önmagában is mutatja, hogy 20 év távlatából mennyire megnevesedett azoknak az édesanyáknak az emléke, akikben 1848-ban a haza iránti kötelesség legyőzte a szülőnek harctérre induló fia miatt érzett aggodalmát. A felidézett esetek közt az egyiknek Abonyi tollából származó leírása hangvételében már-már Baradlayné juttatja az olvasó eszébe. Bizonyos Szalaynéról van szó, aki 16 éves fiát maga vezette a harcosok közé, és a csodálkozók ama kérdéseire, hogy mi lesz, ha a csataterén marad, vagy bénán tér haza, imígyen válaszolt: „Megsiratom s megnyugvásom lesz, hogy a haza szabadságáért esett el”, ha pedig rokkanttá sebesül: „Büszkeségem lesznek sebei”.²

A Szalaynéhoz hasonló édesanyákat azonban nem pusztán utólag szülte a képzelet. Az egykorú, ezért hiteles — mert a kortársak által nyomban ellenőrizhető — tudósításokban is felbukkan a hősszívű anya alakja. 1848 októberében Sárospatakról érkezett a hír, hogy az onnét kiinduló zempléni nemzetőr-zászlóaljban vannak „testvérek, kik után magános özvegy anyának szíve vérzik, ki minden fiú gyermekeit (3) a haza ellenségei ellen küldé”.³ Hetekkel

²⁵ Igaz, a regény írását csak kis idővel előzte meg a Honvéd Album megjelenése, — melynek Jókai is társszerzője volt. — Ebben is olvasható hasonló mozzanat K. J.: Buda ostroma alatt c. cikkében: Az I. hadtest vezérkari főnöke: Kleinheinz, az utolsó előtti rohamkor halálos sebet kap, és magához kéri a Pestre távozó Hernády Gyula (a valóságban Irányi István) hadbíró főhadnagyot, akivel nemrég összeszólakozott, mert „ellenével halálos ágyán ki akar békülni s végredeletével azt akarja megbízni”. (Honvéd Album, Pest, 1868, 74.) Csakhogy ez esetben azonos táboron belül játszódik le az eset, a szereplők nem ellenségek, csupán ideiglenesen kaptak össze egymással, nem is sikerül többé találkozniuk stb. A regénybeli jelenet kontúrjai tehát sokkal kevésbé hasonlítanak Kleinheinz utolsó óráira, mint a tárgyalt szerzők elbeszéléseire, ezért a valószínűsége is annak nagyobb, hogy inkább az utóbbiak adták a kiindulópontot Jókai regény-fejezetéhez.

¹ E cikkek: ABONYI LAJOS: Szabadságharcunk egyik spártai anyjáról; KUNSÁGI: A honvédújonc életből („Római nők voltak akkor a magyar anyák, — írja — s ha volt valahol tétovázó fiú, maguk küldték a zászló alá”; 54.). IRÁNYI DÁNIEL: Női jellemvonások a szabadságharc korából. Valmennyi: Honvéd Album, Pest, 1868.

² Ld. ABONYI cikke, uo. 53.

³ SZABÓ DÁVID írja ezt 1848 okt. 4-én Sárospatakról, és beszámolója megjelent: Kossuth Hírlapja, 1848. okt. 14.

később ugyanerről az esetről még részletesebb tudósítást olvashatott az ország. „Érdekes példát nyújt a vidékünkön egy anya arra, — jelenti 1848 november 22-i dátummal és Sz. aláírással az ismeretlen közlő — mint kell szeretni a hazát. Midőn 3 fija, kik közül egyik a felvidéken harcol, s Tokajban szeretett nőt s kedves gyermekeket hagyta el, és összegyűjtven körötte, hogy búcsúzzanak, e szavakkal bocsátá őket el: 'Menjeteik fiaim! vérzik szívem értetek; midőn küldelek, de jobban vérzik hazámért. Védjétek meg bitoroktól e szép hazát, alávalóan ne keverjétek fegyvereket ellenség vérével el — és én ismét anyátok leszek.' Ez anya Karsa Lászlóné volt.”⁴

A tokaji valóságos és a regénybeli költött szituáció közt szembeötlő a hasonlóság. A hős mindkettőben egy özvegy édesanya. Itt is, ott is *három* fiúról van szó. Közülük az egyik *nős és gyermekek* apja, ezen kívül a *Felvidéken* harcol. Ödön ugyancsak feleséget és két gyermeket hagyott otthon, a harcmezőn pedig akárcsak Richárd, először *Kassánál* tűnik fel. Nagyjából még az időpont is azonos, Karsáné is, Baradlayné is 1848 októberében küldik fiaikat a csatákra. Végül a tokaji tudósítás olyan hangvételi beszédet ad Karsáné szájába, amelyet Baradlayné is nyugodtan elmondhatott volna Richárd hazacsábításakor vagy köszívű férje képe előtt. Alapítan-e ezek után az a feltételezés, hogy a Baradlay-család kontúrai e cikk ismeretében körvonalazódtak Jókai képzeletében? Aligha. Lehetséges, hogy már 1848 őszén megragadta figyelmét e közlemény, mikor mint újságíró nyilván átfutotta a napilapokat; lehet, hogy később, a letűnt kor nyomtatott dokumentumainak forgatása közben bukkant rá. (Gondoljunk csak arra, hogy tárgyalt regényében is hivatkozik 1848—49 sajtójára, mikor az 1849 júniusi napfogyatkozásról számol be!) Mindenesetre valószínűsíthető, hogy e megtörtént esemény kereteit töltötte meg olyan tartalommal, amelynek egy részét létező személyek életéből merítette — Baradlayné esetében például, amint erre a kutatás már rámutatott, saját anyjának örököltette meg egy sor vonását —, más részét viszont képzelőereje teremtette, amely egyúttal a történeti tényeket és relációkat is a cselekményfűzés kíváncsiaként módosította.

Ödön életének egy-egy mozzanata mintha Beöthy Ödönével mutatna rokonságot: szülei Beöthyt is diplomáciai pályára szánták, ő is egyike volt az országgyűlés ünnepelt szónokainak, akárcsak névrokona — igaz, nem az utolsó pozsonyi diétán, mert a követválasztáskor Beöthy elesett a mandátumtól — Tisza adminisztrátor helyére az 1848-i forradalom főispáni minőségben Beöthyt ültette, és végül: 1848 szeptember elejétől egészen 1849 nyaráig Beöthy is kormánybiztosként küzdött a forradalom oldalán. A legidősebb Baradlay-testvért elsődlegesen azonban az egyező vonások ellenére sem Beöthyről mintázta Jókai: olyan eseményekben szerepelteti és olyan tulajdonságokkal ruházza fel, amelyek a Beöthyről átszármaztatott mozzanatokkal e regényalakban már elhomályosítják.

Vannak ugyanis Ödön történetében olyan részletek, amelyek 1848 egy másik neves szereplőjének, Irányi Dánielnek pályájával érintkeznek, vagy legalábbis a vele, illetőleg családjával történetekre emlékeztetnek. Irányi Dániel volt a kassai csaták idején — pontosabban 1848 októberétől 1849 január elejéig — a felsőmagyarországi sereg kormánybiztosa, funkciója szerint tehát a regénybeli Ödön élő megfelelője. Továbbá: Buda ostroma idején a várívó magyar sereg közelében két kormánybiztos működött, az idősebb Ludwigh János, Görgey seregének kormánybiztosa, és megint csak Irányi Dániel, a honvédsereg birtokába került Pest városának kormánybiztosa. Emellett Irányi az egyetlen, akiről tudjuk, hogy Buda ostroma közben találkozott bátyjával, aki, akárcsak Richárd, a honvédseregben szolgált, mint hadbíró főhadnagy! Sőt, az idősebb testvér, Irányi István az utolsó roham előtt látogatta meg öccsét Pestén, majd az első közt tüzte ki a várfalra a magyar lobogót, és bátorságáért még aznap vitézségi érmet kapott. Irányi István budai szereplésében mintha más vonatkozásban is felcsillanna Richárd alakjának visszfénye, történetének egyik, az előző fejezetben tárgyalt

⁴ Tokajból, nov. 22. Aláírás: Sz. Megjelent: Kossuth Hírlapja 1848. dec. 1.

cselekménye.⁵ Ezen túlmenően, Irányi Dániel, az egyszerű toporci lutheránus pap fia, igaz, már a Világost követő bujdosása idején, beleszeret egy Szentpály Janka nevű leányba, aki nem volt más, mint Máramaros vármegye 1848 előtti hatalmasságának, Szentpály László adminisztrátornak a gyermeke. A regénybe viszont Ödön, a főispán fia, majd utódja veszi nőül a falusi református lelkész leányát.⁶ Végül, Irányi Dániel azon kissozámú kormánybiztosok egyike, akik a világi Bohus-kastélyban érték meg a fegyverletétel napját.

E mozzanatok mellett szólnak, hogy az Irányiak történetének van valami köze a Baradlay-család históriájához. Nem mond ennek ellent az sem, hogy 1849-ben Jókai és Irányi politikailag élesen szembenálltak egymással. Köztük, akik 1848 tavaszán együtt vezérkedtek a márciusi fiatalok élén, sohasem szakadt meg az érintkezés, sőt 1868 táján, épp a regény megírása idején, ismét közel kerültek egymáshoz, együtt publikáltak a Honvéd Albumban is. Érdekes e körülményre felfigyelni, mert Irányi bátyjával, Istvánnal kapcsolatban vált később széles körben ismertté egy olyan mozzanat, amely a Baradlay-testvérek sorsával rokon. Színyei irodalomtörténeti lexikona a Pallas Nagy Lexikona után közli: a szabadságharc bukása után Irányi István, „hogy öccse könnyebben menekülhessen, Dánielnek vallotta magát, mint ilyent halálra is ítélték és csak gróf Szirmay Tamás közbelépése folytán maradt el a végrehajtás”.⁷ Ez az adat Latkóczy Mihálytól, Irányi István barátjától származik, aki Istvánnak Tompával és Kerényivel folytatott levelezését is publikálta annak halála után.⁸ Állításának hitelességét azonban két körülmény vitathatóvá teszi: egyrészt maga Irányi István visszaemlékezéseiben egyetlen szóval sem utal pályájának e mozzanatára,⁹ másrészt Latkóczy akkor lépett adatával a nyilvánosság elé, mikor az Irányi-testvéreknek már egyike sem volt életben.¹⁰ Ezért azt, hogy e kérdésben mi az igazság, csak további kutatások dönthetik el.

Található viszont az Irányi-család életében egy másik gyászos esemény, amelynek történeti hitelességéhez nem fér kétség, és azért könnyelműség volna kirekeszteni a vizsgálódás köréből. Az esetet Irányi Dániel maga meséli el — mégpedig a Honvéd Albumban! Leírása szerint 1849 októberében édesanyja és János nevű sógora az ő kérésére Pestre mentek, hogy neki — a bujdosónak — a szokás szerint valamilyen módon útlevelet szerezzenek. Anyja azonban a sikertelen kísérlet után egyedül tért vissza: sógorának, a többgyermekes családapának a városban nyoma veszett. Irányi feltételezi, hogy bizonyára titokban elfogták, és mivel vonakodott az ő hollétét bevallani, vagy belehalt a kínzásokba, vagy rövid úton agyonlőtték.¹¹ A sógor tragédiája nem írói képzelet szüleménye, magánlevélben Irányi már több mint másfél évtizeddel előbb is beszámolt róla: „Egyik sógorom — írja — úgy szólván nyom nélkül elveszett, és pedig akkor, midőn az én ügyemben akart eljárni. Neje, testvér néném, három apró gyermekkel

⁵ Ld. IV. 25. sz. jegyzetet. Hernády és Irányi István azonossága vitathatatlan. Irányi Dániel még 1849 szeptember 29-én vetette papírra Szentpály Jankához írt naplószerű feljegyzései közben az alábbi sorokat, *Istvánhoz* intézve gondolatait: „Pótold anyámnak elvesztett fiát... Te, ki oly nemes s önzéstelen, oly tiszta erkölcsű s oly hőiesen bátor vagy, ki száz halállal szembe néztél Budának ostrománál: légy hát lovagja, én helyettem légy”. OL Szentpály cs. lt.

⁶ Maga Irányi is megörököltette kedvesét: Női jellemvonások a szabadságharc korából c. cikkében, Honvéd Album, 1868. 34—36. l. — Ezen kívül az emigrációból, ahol egy ideig képek festésével tartotta fenn magát, különféle álneveken egy sor levelet írt hozzá, amelyek megtalálhatók: OL, Szentpály cs. lt. Irányi Dániel levelei.

⁷ SZÍNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. V. Bp. 1897. 166. és Pallas Nagy Lexikona, IX. Bp. 1895, 681.

⁸ Sáros megyei Közlöny, 1890, 48. és k. sz.

⁹ Vö. IRÁNYI ISTVÁN: Visszaemlékezések az 1848—49. szabadságharcra, Éperjesi Lapok, 1882, 18—24. sz.

¹⁰ Az első írásos híradás az esetről 1895-ben jelent meg: István viszont 1884-ben, Dániel pedig 1892-ben hunyt el.

¹¹ IRÁNYI DÁNIEL: Női jellemvonások a szabadságharc korából, Honvéd Album, 1868, 34—36.

özvegygé lett... Kimondhatalan kinokat szenvedek e' miatt."¹² Utólag részlegesen fény derült a titokzatos történetre: Jánost, teljes nevén Matherny Jánost, a toporci tanítót, 1849. október 14-én az Újépület udvarán valóban főbe lövette Haynau. A halál indoka mindmáig homályban maradt, és végül is általánossá vált az a hiedelem, hogy Irányi Dániel bujtatásának gyanúja miatt kellett meghalnia.¹³ A rejtélyes eset, amelynek főszereplője feleségének öccse miatt keveredik bajba; sőt tán helyette kerül a hőhéro kezébe, ösztönzést adhat olyan gondolatsor elindulására, amelynek végén az áldozat, mint a szerepcsere tudatos vállalója jelenik meg, és szenved el a halált. És hogy a történet Jókaira, aki ha máshonnan nem is, de a Honvéd Albumból feltétlenül ismerte azt, nem maradt hatástalan, azt még inkább valószínűsíti Irányi elbeszélésének két apró mozzanata: a hajdani kormánybiztos a megdöbbenő hír vétele után egy gömöri szlovák falucska, *Baradna* lutheránus papjánál rejtőzik el, mégpedig a pap unoka-öccsének, *Jenőnek* neve alatt!¹⁴

A regény, az Irányiak története, és a Honvéd Album vonatkozó cikkei közt annyi helyen mutatható ki érintkezési pont, hogy elhamarkodottság volna azokat pusztán véletlen egyezésekné minősíteni; nem szabad elvetni azt a feltételezést, hogy regénye számos eleméhez az utóbbiakból kapott részint ötletet, részint alapanyagot Jókai. De ha nyersanyagnak fel is használta az Irányi-sógor drámáját, a regénybeli dráma főalakját aligha mintázhatta róla, hiszen a sógor egészen eltűnéseig, s szabadságharc idején is, a messzi Szepesben élt, távol a világtól, akárcsak Baradlay Jenő; ki van tehát zárva annak lehetősége, hogy az író személyesen ismerte őt. Ezért jogosult a kérdés: létezett-e olyan valóságos személy, akinek nemcsak életeseményeiből szöhetett Jenő történetébe, hanem annak karakteréből is egy sor vonást adományozhatott neki, épp azért, mert közvetlen ismerőse volt?

Az 1849 őszen kivégzett polgári állásúak között a legfiatalabb, akivel Jókai saját valómása szerint személyes ismeretségben állott, Nagyvárad képviselője és egyúttal 1849-ben a nemzetgyűlés egyik jegyzője, Szacs vay Imre volt. Az író vele nap mint nap találkozhatott előbb Pesten, majd Debrecenben, mind a Ház ülései alkalmával, mind a klubok és kávéházak asztalainál. A fiatal mártírra később is így emlékezik vissza: „elvtársunk volt”.¹⁵ Ennek a Szacs vaynak pedig mind külső megjelenése, mind lelkülete kifejezetten Baradlay Jenő alakját idézi.

Szilágyi Sándor Szacs vayt olyannak jellemzi, mint akinek beszédeiben volt „valami szelíd kedélyesség, mi igen alkalmas vala csendesíteni a zúgó viharokat”.¹⁶ Degré szerint, aki Váradon, Szacs vay életének és működésének színhelyén végezte a jogakadémiát, „komoly mindenki által tisztelt, tudományos műveltséggel gazdagon megáldott ifjú” volt — „ő nem ragadott mulatságokba, tüntetésekbe, s nem izgatott senki ellen, ő épületes dolgokról beszélt, oktatott... Ha ő megjelent köztünk, a szilaj kedv azonnal korlátok közé szorult, a hangos társalgás mérsékelt színezetet nyert...”.¹⁷ A másik személyes ismerős — a bihari ellenzéki harcokban küzdő, a nemzetgyűlésben képviselőtársa — Szárazberky Nagy József pedig azt vallja róla, hogy — bár született szónoki tehetség volt, és iskolai tanulmányainak egész ideje alatt mindig első tanulónak tartották — a magántársaságban nagyon szerényen és igénytelenül viselkedett, még makacssága is a legszelídebb alakban jelentkezett; gyenge testalkata ellentétben állt döntő logikájú szónoklataival.¹⁸ Nem emlékeztet-e mindez a regény szolid, megjelenésű, szorgalmas, kötelességtudó, törekeny természetű, igénytelen megjelenésű, és mégis komoly

¹² OL: Szentpály cs. lt. — Irányi e levelet D. Jó... f álnéven írta Párizsból 1850 aug. 5-én Szentpály Jankához.

¹³ FARKAS EMŐD: A hazaszeretet vértanui, Bp. 1901. 199.

¹⁴ IRÁNYI i. m. 36.

¹⁵ JÓKAI MÓR: Mátyás Pál emléke, Emlékeim, I. Bp. 1875. 143.

¹⁶ SZILÁGYI SÁNDOR: A magyar forradalom férfiai. 1848/9-ből, 2. kiad. Pest, 1850. 324.

¹⁷ DEGRÉ: i. m. I. 7.

¹⁸ SZÁRAZBERKY NAGY: i. m. 120.

magaviseletű Jenőjére, akit gyászba roskadt anyja így sirat el a köszívű ember képe alatt: „szelíd volt, mint egy galamb; csak mosolygott, ha bántotta valaki; soha harag nem lakott ebben a szívben!” A legfiatalabb Baradlay kivégzése után annak utolsó üdvözlétéképp Richárd egy szöke hajfűrtöt kap a hadbírótól. Szöke volt Szacs vay is, tanúsítja ezt azok egyike, akik Világos után, már bujdosása közben látták őt az anti református parochián: „Nagy bámulatlunkra — írja egyikük — a rektornál a kapuban találtuk Szacs vay Imrét bő gatyában és parasztosan öltözve, de rögtön megismertem, ámbár szép szöke szakálla le volt borotválva.”¹⁹

Baradlay Jenő és Szacs vay Imre testi és lelki tulajdonságainak egyező vonásai indokolták teszik annak vizsgálatát: találhatók-e egymást fedő vagy hasonló mozzanatok életfolyásukban is? Jenőt atyja magas összeköttetésekkel rendelkező, államhivatalnoknak tervezi; Szacs vaytól az apa „háza felvirágozását” várja, ezért szánja őt először papi, utóbb hivatali pályára.²⁰ Jenő a család legkisebb, Imre a legidősebb sarja. Az idős Baradlay halálos ágyán ismeri be, hogy Jenőt szeretett legjobban, mégis „úgy bántam vele, mintha mostohája volnék”. Szacs vay maga vall erről elmélkedéseiben, hogy otthon „a legkeserűbb szemrehányásokkal üldöztetém”, mint például „hogy belőlem semmi sem lesz, hogy miattam még maradékimat is átok nyomja, mert engedetlen, göromba, tiszteletet nem ismerő fiú vagyok”.²¹ Jenő búcsúlevelében emlékezteti anyját, hogy kiskorában, mikor nehéz viták támadtak a szülők között, ő vállalkozott a közbenjáró engesztelő szerepére. Szacs vay nemcsak a közéletben működött „pártokat egymással kibékítő szellemben”,²² hanem „szelíd lelkülete nem bírván el a családi viszályt, módot keresett és talált azok csendesítésére”.²³ A forradalom idejére Jenőnek édesanyja, Szacs vaynak édesapja marad özvegyen. Jenőnek Richárd nevű bátyja, Szacs vaynak István nevű öccse szolgál a birodalmi seregben, sőt az utóbbinak 1848-ban Itáliában nyoma vész.²⁴ Szacs vay három öccse közül a legkisebbnek ugyancsak Jenő volt a neve, és a család csak *Géninek* szólította őt,²⁵ a regényben pedig *Jéninek* becézik Jenőt bátyjai. Szacs vay Jenő mint a honvédsereg katonája, Imre bátyjával egyidőben volt a császáriak foglya, akárcsak a. Baradlay-fivérek.²⁶

Jenőnek a börtönben „nem soká kellett várnia. Neve az első sorban állt”, Szacs vay ügyét is az elsők közt vették elő, és az ellenforradalom bírái az elsők közt, még 1849 október 23-án mondták ki rá ugyancsak egyhangúan a halált.²⁷ Jenő az érckészlet eltulajdonítása kivételével, vállalja bátyja összes tetteit; Szacs vay egyetlen szóval sem tiltakozik az ellene emelt vádak ellen.²⁸ Jenő bátyjához, sógornőjéhez és anyjához ír búcsúlevelet, Szacs vay csak öccsének, Ágostonnak küld utolsó istenhozzádót a siralomházból; tartalmukban azonban számos

¹⁹ VERESS FERENC emlékirata a szabadságharc végéről [közli: LOVAS REZSŐ], Debrecen. 1944. 4.

²⁰ Leírja ezt 1861-ben az az Olay József gazdatiszt, akinek árpádi lakásán Szacs vayt 1849 szeptemberében elfogták. Ld. Arhivele Statului, Oradea, Szacs vay-emlékre vonatkozó iratok.

²¹ SZACSVAY IMRE elmélkedései, MTA Kézirattár, Tört. 4-r. 238.

²² SZILÁGYI SÁNDOR: A magyar forradalom férfiai, 324.

²³ Vö. Olay idézett feljegyzéseivel.

²⁴ Szacs vay Lajos — Imre apja — írja fiának: Ágostonnak, aki a pesti indóház vasúti mérnöke volt, 1849. nov. 8-án Váradolasziból: „Pistának Olaszthonban halála vagy élete minden lépten gyötörnek.” MTA Kézirattár, Tört. 4-r. 238.

²⁵ Ld. Szacs vay Lajos 1849. október 5-én és nov. 8-án Ágostonhoz írt leveleit, amelyekben „Jenő alias Géniről” beszél.

²⁶ „Jenő alias Gény ötséd — írja Szacs vay Lajos 1849 nov. 8-án Ágostonhoz — October 16-án éppen a szüret alkalmával 2 hónapi két heti Szebeni fogságából egy Pitlibe, ütött kopott véres sipkába, és egy térdig érő fejr szürbe érkezett haza”. — Uo.

²⁷ A halálos ítélet teljes szövegét ld.: Pesti Főügyészség (General—Procuratur) iratai, 1849—1852. E. 134.

²⁸ Uo. Még azt is beismerte, pedig erre a bíróság nem tudott írásos bizonyítékot felmutatni, hogy „bei den für Vorberathung der Unabhängigkeits-Erklärung und Formulierung derselben abgehaltenen Conferenzen in einflussreichster Weise intervenirt”.

ponton megtalálható a gondolati azonosság. „Én sorsommal kibékülve halok meg” — írja Jenő. „Lelkem nyugodt, vétek sohasem terhelé” — veti papírra Szacs vay. „Kiomló vérünk nem hull háládatlan földbe, arany boldogságot fog az teremni egykor hazánknek, az emberiségnek” — jövendőli Jenő. „A munkás élet meg fogja teremni gyümölcsét, az anyagi jólétét, a polgári szabadság alapját. Ezt hig yjétek, ebben reménykedjétek” — vigasztalja Szacs vay az ittm aradtakat. „Azokat, kik dicsőn haltak meg, anyjaik nem siratják meg! . . . Tehát ne sirass. Légy keresztény és mondjad: 'Atyám a te akaratod!’” — üzeni anyjának Jenő. Szacs vay azt kéri szeretteitől: „emlékezzetek rám, de ne sirassatok. A hit hasztalanságát fognátok ezzel bizonyítani, pedig Isten mindnyájunkkal szabad. . .” És mindkettő gondolatai már túljárnak a halálon. „Egy óra múlva odafenn vagyok az atyámnál. Ti ketten engem szerettetek legjobban valamennyiünk között” — hangzanak Jenőnek anyjához küldött végsorai. „Holnap már édesanyámnál leszek, ki engem az életben legjobban szeretett” — fejezi be búcsúját Szacs vay.^{28a}

A felsorolt részletekben kétségtelen a párhuzam Jenő és Szacs vay között. De van-e ilyen haláluk körülményeiben?

Jenő puszt a névcsere áldozata, Szacs vaynál azonban ilyesmiről nincs tudomásunk. Az Irányi-testvérek összetévesztésének ingatag hitelű történetén kívül két olyan esetet ismerünk a forradalom és a megtorlás korából, amikor a főszereplők nevét vagy valóban tévesen értelmezték az ítélelhozók, vagy pedig a közvélemény keresett a névcsere feltételezésével a kivégzés indokára magyarázatot. Az egyik a forradalom idején Görgey hadbíró sága által bitóra ítélt Zichy gróf alakjához fűződik, akivel kapcsolatban valóban az Ödön és Jenő keresztnevek összetévesztéséről van szó. Regényalakjai nevének megválasztásakor ez az epizód bizonyára befolyásolta Jókait. A másik Csernus Manó pénzügyminiszteri tanácsos vértanúsága. Csernus ugyanis nem követte a kormányt Debrecenbe; Windischgrätz bevonulása után a pesti hivatalában maradt, Haynau mégis halált ítélt reá. Az érthetetlen kivégzés a kortársak egy részében azt a hitet keltette, hogy őt „a haditörvényszék Csernátoni helyett akasztatta fel, összetévesztvén a két nevet”.²⁹ Csernus pedig Szacs vayval — és Perényi Zsigmonddal — egy időben és ugyanazon helyen, a Neugebäude melletti fapiacon szenvedett köté lhalált!

Jenő tévedésből halt meg — és ártatlanul. Szacs vay vértanúsága ugyancsak meg lepte a közvéleményt. Bár Baradlay Jenőtől eltérően az ellenzéki mozgalom bihari részlegének kiemelkedő tagja volt, 1848—49-ben pedig inkább a baloldallal tartott, a forradalom eseményei mégis úgy alakultak, hogy nem jutott neki olyan szerep, amely annak legfelsőbb garnitúrájába emelte volna őt. A kortársak hite szerint ezért az ellenforradalom szemével nézve is kisebb felelősség terhelte a történetekért, hog ysem halállal bűnhődjön akkor, amikor a súlyosabban kompromittáltak elkerülték azt. Csengery Antal — igaz, a valósággal ellentétben — békepártiként tartotta őt számon,³⁰ Jókait ugyancsak elvtársának tekintette.³¹ Pedig jól kellett tudniok, hogy Szacs vay Magyarország függetlenségének mindvégig híve volt, és az e függetlenséget zászlajára író, valamint a társadalmi demokratizálódás szükségét valló Radical Párt egyik vezérét tisztelhetette benne. Ugyanakkor pártokat békítő, szerény egyénisége távol állt attól a forradalmár-típustól, amelyet Jókait és békepárti társai a francia forradalmárok

^{28a} Szacs vay búcsúlevele dr. Szacs vay Imre birtokában. Másolata a Szacs vay emlékére vonatkozó iratok közt. Részleteket közölt belőle HEGYESY MÁRTON: Biharmegye 1848—49-ben, Nagyvárad, 1885, 236., FARKAS: i. m. 206—207., SZACS VAY IMRE: Életem és emlékeim, Bp. 1940. 6., SAS EDE: Szacs vay Imre, Budapesti Hírlap, 1907. márc. 15.

²⁹ 1856 előtt íródott munkájában számol be erről az elterjedt tévhitről PÁLFFY JÁNOS: Magyarországi és erdélyi urak, I. Kolozsvár, 1939, 115. A mendemonda a későbbiekben tovább színeződött. Tudni vélték pl., hogy mikor az ítélet kimondása után, de még végrehajtása előtt fény derült a tévedésre, értesítették az ügyről Haynaut, az ő válasza így hangzott: „Csernatonyi vagy Csernus, az mindegy. Csak föl köll akasztani”. FARKAS: i. m. 206.

³⁰ Csengeri levele apjához, Pest, 1851. jan. 28. Megjelent: CSENGERY ANTAL hátrahagyott iratai és feljegyzései, Bp. 1928, 436.

³¹ Ld. 14. sz. jegyzetet.

után elképzelték, és amelynek az élre törésétől tartottak. A regényben Ödön e szavakkal hajlik meg öccse önfeláldozása előtt: „Ő volt közöttünk az egyedüli hős.” Jókai pedig helyesel neki és meg is indokolja, hogy miért: „Meghalni egy ügyért, melyet imádunk s melyben hiszünk: — emberi becsvágy, ámde meghalni egy ügyért, melyet imádunk, de melyben sohasem hittünk: emberfölötti áldozat.” Az író politikai hitvallásának összefoglalása ez, de egyúttal olyan politikai karakternek megfogalmazása is, amelyet a szabadságharc szereplőinek egy része, főként a békepártiak és szimpatizánsaik épp Szacs vayban véltek megtestesülni. Mert hogyan idézi a vértanút az emigráció esztendeiben például az öt ugyancsak ismerő Szemere? „Nem azért, mit tettél, hanem mit érzettél — Azért érdemled te a zsarnoktul a halált; — Nem nézte mi valál, hanem mi lehetél. — Hívebb honfi szívet pallosa nem talált.”³²

Dehát tulajdonképp miért kellett Szacs vaynak még az elsők között meghalnia? Az ítélet indoklása szerint elsősorban azért, mert a *legbefolyásosabb módon* működött közre a Függetlenségi Nyilatkozatot előkészítő és megszövegező tanácskozásokban; és ezt ő maga is elismerte. De honnét vette a bíróság erre a terhelő bizonyítékot, hiszen az előtte ismeretes dokumentumok csak azt mutatták, hogy mint a nemzegyülés jegyzője, tagja volt a Nyilatkozatot megszövegező bizottságnak, aláírta és a képviselők előtt felolvasta azt. Mire alapozták tehát bírái azt az állítást, hogy mindezt a *legbefolyásosabb módon* tette?

Baradlay Jenőnek az író szerint „Szorgalmas, figyelmes életírói voltak, kik nem hagytak feljegyzetlen egy tettet, egy lépést sem, mely halálbünt képezett e pillanatban; nem egy villanást, melyre életére fényt vetett.” Az előzmények után kétségtelen, hogy e szorgalmas életírók egyikének Alphonsine mellett a Baradlay Ödönt szenvedélyesen gyűlölő Rideghváry tekinthető. Az a Rideghváry, aki megjósolja, hogy Ödön „ama bizonyos magaslatához” vezető útra tévedt; aki vak indulattal sziszegi, hogy gyűlölí hazáját, és aki a cári sereg oldalán törve szülőföldjére, a kérdezésközdő Tallérossynak hidegvérrel jelenti ki, hogy Ödön „mitgehangan”.

Szacs vayról is suttogták a kortársak, hogy kegyetlen végzetében a denuncálás is szerepet kapott: búvóhelyét állítólag rejtegetőjének fia adta fel a zsandároknak, elmarasztaló vallomást pedig gróf Zichy Ferenc tett ellene.³³ Tény, hogy Zichy, Bihar főispánja jól ismerte Szacs vayt, a bihari reformellenzék kiemelkedő harcosát, aki ama nevezetes megyegyűlésen ugyancsak sebet kapott Tisza hajdútól. Tény, hogy Zichy, a cári sereg főbiztosának szerepében és bosszúvágygal tért vissza hazájába. Mikor egy küldöttség járt nála 1849 szeptemberében, hogy elpanaszolja Várad inségét és a győztes csapatok garázdálkodásait, a deputátusok egyikének, Földy János jogakadémiai tanárnak így forrasztotta torkára a szót: „Az úr ne sokat beszéljen. Az úrnak sok van a rovásán. Az úr három akasztófát is megérdemelne. De fogadom, hogy megkapja legalább az egyiket.”³⁴ Nos, ezt az akasztófát Szacs vay kapta, mégpedig Zichy közreműködésével. Mert nem érzett rosszul az egykorúak ösztöne: bizonyítékunk van rá, hogy tény húzódik meg a kósza mende-monda mögött. A pesti hadbíróság 1849 október elején a harmadik osztrák hadsereg parancsnokságának politikai osztályától közelebbi adatokat kért Szacs vayról annak megerősítésére, „dass eben derselbe nach Aussage des Gragen Franz Zichy Verfasser der Unabhängigkeitserklärung gewesen seyn soll.”³⁵ Íme: a Szacs vayt leginkább terhelő vádpontra Zichy volt bihari főispán hívta fel a hóhérok figyelmét, mikor Szacs vay tényleges szerepét rosszindulatúan felnagyítva, azt állította, hogy a vádlottnak a Függetlenségi Nyilatkozat szerzőjével kell azonosnak lennie! Ezzel a kör bezárul, Zichy épp úgy segíti kőtlére juttatni egyik volt ellenfelét, mint ahogy Rideghváry közreműködik az Ödönnek vélt Jenő halálában.

³² SZEMERE BERTALAN: jellemrajzai 1848—49-ből, Nyíregyháza, 1908. 17.

³³ Feljegyzések. Arhivele Statului, Oradea, Szacs vay emlékre vonatkozó iratok.

³⁴ FÖLDY JÁNOS: Világostól Josephstadtig 1849—1856, Bp, 1939, 14.

³⁵ Olvasható a 3. hadsereg parancsnoksága politikai osztályának a pesti hadbíróshoz 1849 október 5-én írt levelében. Hadtörténelmi lt, III-er Armee Commando Polizei-Section 1849:1644.

Megállapítható tehát, hogy Jókai a Baradlay-család históriáját egy sor, valóságos történeti személy élet- és jellemmozzanataiból szerkesztette össze, és megformálásakor nem utolsó sorban az Irányi és Szacs vay családokkal kapcsolatos eseményekre és szituációkra támaszkodott. Egy kérdés azonban még nyitva maradt. Szacs vay Imre alakját az író megjeleníthette emlékezete után is. De milyen úton jutott a Szacs vayhoz fűződő mozzanatok közül azok birtokába, amelyeknek nem lehetett tudója vagy szemtanúja? A probléma megoldását a nyomok szerint ismét csak a Honvéd Album körül kell keresni.

Az abszolutizmus megroppanásának éveiben, 1860–61-ben mozgalom indult Szacs vay Imre emlékének megörökítése érdekében. Igaz, hogy a politikai helyzet változása miatt az ezirányú tevékenység szünetelt, és az akció csak a kiegyezés után éledt fel újra, mégis már a 60-as évek elején összegyűjtöttek több olyan dokumentumot, amelyek Szacs vay életére vetnek fényt. Búcsúsorai, apjának és öccsének levelezése ekkor kerültek másolatban az akciót irányító bizottság kezére.³⁶ A vértanú emlékének ápolásán buzgolkodók egyike ugyanaz a Szokoly Viktor volt, aki a Honvéd Albumot szerkesztette. Sőt olyan Szacs vay-relikviát is tarthattunk számon, amely kifejezetten Szokoly Viktor révén mentődött meg az utókor számára. Szacs vay „Álarcz és nefelejts” című egyetlen ismeretes novellája ez; a mártír egyik barátjától kapta Szokoly, kiadását is tervezte 1861-ben, de a közbejött események miatt a publikálás elmaradt. A kéziratot azután Szokoly Tamás abaújszántói ügyvéd ajándékozta oda a Tiszán-inneni Református Egyházkerület Gyűjteményeinek.³⁷ Szokoly Viktor és Jókai ismerték egymást; Jókai „Párbaj a csatatéren” c. írása is Szokoly szerkesztői munkáján át kapott helyet a Honvéd Albumban; így valószínűnek látszik, hogy Jókai az ő révén betekinthezett a gyűjtés alatt álló anyagba, és készülő regényéhez motívumokat válogathatott abból.

*

A regényből kiemelt kérdések vizsgálatának eredményei kulcsot adnak mind a munka hatalmas sikeréhez, mind pedig annak az alkotói módszernek közelebbi ismeretéhez, amelyet Jókai „A köszívű ember fiai”-nak megírása közben alkalmazott. A cselekményeknek és történeteknek, az életre keltett személyeknek többségéről kimutatható, hogy nem pusztán fantázia szülöttei, hanem igenis több-kevesebb közülük van 1848–49 reális valóságához, vagy legalábbis e valóság nyomán támadt és a közhiedelemben tényekként jelentkező legendákhoz. Az egykorú olvasóközönségnek bármelyik rétege vagy csoportja a regény egy-egy, vagy esetleg egész sor mozzanatában felfedezhetett olyan eseményeket, amelyeknek ő maga is közvetlen vagy közvetett tanúja volt, és olyan alakokat, amelyeknek egy vagy több jellemvonását hordozó, pályájuknak bizonyos szakaszán az övékével számos vonatkozásban azonos utat járó történeti mintáival maga is találkozott.

Láttuk, hogy Jókai a meseszöveg során a történeti valóságban egymással ok és okozati összefüggésben nem álló eseményeket fűzött láncolatba; alakjait pedig ahelyett, hogy egyetlen valóságos személyt másolt volna át regényébe, mindig több történeti minta jellegzetes vonásainak egyesítése útján teremtette meg. *Megszorítások nélkül* mégsem utalható e regény a romantikus írásművek kategóriájába. Nemcsak azért, mert a cselekmény a forradalom és a szabadságharc mozgalmas időszakában játszódik, amikor békés periódusokban nehezen elképzelhető helyzeteket — sőt jellemeket! — produkál az élet, azaz szükségképp kitágulnak a történetek lehetőségeinek határai, hanem azért sem, mert az egymással kapcsolatba hozott események közt nincs feltűnő logikai ellentmondás; végeredményben tehát a sokszínű valósággal szembeítve sem minősíthetők fantasztikusnak és hihetetleneknek.

³⁶ A mozgalom során összeszedett és közben keletkezett iratok egy része alkotja az idézett váradi Szacs vay-emlékre vonatkozó anyagot.

³⁷ A kézirat ma is a Tiszán-inneni Református Egyházkerület Gyűjteményeinek Kézirat-tárában található 1748 sz. alatt. Történetét ld. uo.

DIE GESCHICHTLICHEN VORBILDER UND QUELLEN DES ROMANS »DIE
SÖHNE DES MANNES MIT DEM STEINERNEN HERZEN«.

Die Studie untersucht die Frage, ob die Ereignisse und Gestalten dieses Romans von Jókai ausschließlich von der Phantasie des Autors geschaffen wurden oder ob bei der Ausgestaltung des Romans dem Verfasser wirkliche Ereignisse und existierende Personen als Vorbilder dienten. Um die richtige Lösung zu finden, werden fünf Abschnitte des Werkes ausgewählt und analysiert: die Komitatsversammlung, die den Administrator bloßstellt, die Heimkehr der Husaren, das Duell zwischen Palvitz und Richárd, die letzte Begegnung der beiden Rivalen und schließlich die Geschichte bzw. das Martyrium der Familie Baradlay und insbesondere des Jenő von Baradlay.

Nach der Analyse des publizierten und im Manuskript vorliegenden Quellenmaterials und nach dem Vergleich der geschichtlichen Episoden der Jahre 1848–49 mit dem Roman, gelangt die Studie zur Feststellung, daß die in Blut erstickte Kongregation des Komitats Bihar von 15–18 Dezember 1845 der Komitatsversammlung als Vorbild diente; die Beschreibung der Flucht der Husaren schöpfte Jókai neben dem Bericht von János Hermann aus dem Tagebuch von Dénes Dessewffy; bei der Veranschaulichung des Duells stützte er sich auf die deutschsprachigen Memoiren von Klapka und auf die Erzählungen anderer; die Beschreibung der letzten Begegnung zwischen Richárd und Palvitz beruht auf der Legende des Generalen Götz, der in der Schlacht bei Vác tödlich verwundet wurde; in die Geschichte der Familie von Baradlay und in den Märtyrertod von Jenő hat er, über einige Zeitungsartikel hinaus, eine Reihe von Ereignissen aus der Geschichte der Familien Irányi und Szacsvey eingewoben.

Auf Grund der Ergebnisse der Untersuchung dieser Fragen zieht der Verfasser die Folgerung, daß die Ereignisse und Figuren des Romans keine erfundene Geschichten und keine Traumgestalten sind, sondern mehr oder weniger mit der Realität der Jahre 1848–49 in Beziehung stehen. In der Wirklichkeit hat Jókai Ereignisse aneinander gefügt, die miteinander in keinem kausalen Zusammenhang standen; seine Helden sind keine Kopien lebendiger Personen, es wurden in ihnen nur die charakteristischen Züge mehrerer historischen Vorbilder vereinigt.

A VIGILIA IRODALOMELMÉLETE ÉS IRODALOMPOLITIKÁJA

(1935–1944)

A Vigilia — melynek első kötete 1935 „Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepén” jelent meg — már megalapításában a legszorosabban összefüggött a „katolikus reformnemzedék” porondraléptetésével, az uralkodó osztályoknak azzal az ideológiai offenzívájával, ideológiai frontjaikkal azzal a „korszerűsítésével”, ami az 1929/33-as világgazdasági válság kényszerítő hatására megindult — már a válság éveiben, 1931-ben — s 1934–35-ben, a második Gömbös-kormány hatalomrészegítésében széles méretekben kibontakozott.

Gömbösék különböző manőverekkel, s nem utolsósorban felfokozott demagógiával, a „reformpolitika” meghirdetésével kerülték el a kormánybukást, s biztosították az uralkodó osztályok más, kormányratörő csoportjaival szemben saját részükre az 1935-ös választások „sikerét”. Gömbös e siker érdekében különböző ideológiai bázisokat épített ki, s többek között szervesen épített a politikai katolicizmus táborára is. A „katolikus reformnemzedékkel” közvetlenül kiépítette e táborban azokat az erőket, melyek nem egyszerűen a fasizmus valamilyen parlamenti formáját támogatják, hanem a fasizmus nemzeti szocialista, hitlerista, totális formáját és módszereit is készek támogatni, sőt átvenni.¹

A Vigiliát is a „katolikus reformnemzedék” legexponensebb tagjai alapították, Aradi Zsolt, Balla Borisz, Possonyi László voltak a folyóirat első szerkesztői, ugyanaz a triumvirátus, mely az *Új Kört*, a politikai katolicizmus szélsőjobboldali sajtóorgánumát Gömbös népszerűsítésére, a hitlerizmus propagálására, a szélsőjobboldali törekvések türelmetlen sürgetésére használta fel, nyíltan kimutatva a „katolikus reformnemzedék” lényegét.²

De a Vigilia lényege a politikamentesség álcáiban jelentkezett. Balla Borisz, aki a leginkább exponálta magát Gömbös mellett, s aki társaival az *Új Kör*-ban a papságnak és a katolikuskeresztény tömegeknek a Gömbös-kormányt támogató aktívabb politizálásáért szállt síkra, türelmetlenül sürgetve a kormány jobbratolódását — kiadta a jelszót: „Politizálhatunk mindenütt, de a Vigilia hasábjain ne politizáljunk.”³ S ezt az útmutatást a Vigilia különböző szerkesztői be is tartották. Féltve őrizték a Vigilia politikamentességét, pontosabban a politikamentesség látszatát.

A vallásos világnézet bonyolult rendszert alkot, melynek csupán az alapját, belső magját képezi maga a vallás, amire aztán felépül a vallásnak megfelelő politikai teológia, vallásfilozófia, valláserkölcs, e vallásnak megfelelő művészeti felfogások stb. A vallási ideológia, melynek terminológiája szinte változatlanyságot mutat, soha sem független az adott kizsákmányoláson alapuló társadalom uralkodó ideológiai rendszerétől, hanem beleépül az elnyomó osztályok ideológiai frontjába, mint hamis tudatforma különböző eszközökkel és különböző áttételeken keresztül ezek érdekeit szolgálja. A vallásos világnézet kapcsolódása az uralkodó osztályok politikájához, a politikai katolicizmus különböző áramlatainál más és más módon

¹ L.: PETŐCZ PÁL: A politikai katolicizmus „reformnemzedéke”, TörtSz 1964. 1. sz.

² A „katolikus reformnemzedék”-en minden esetben az „Új Kör” köré csoportosuló, a szélsőjobb felé orientálódó áramlatot értjük.

³ BALLA BORISZ: Őrség az éjszakában, Vig 1938 február, IV. évf. 3.

érvényesült. A „katolikus reformnemzedék”-nél közvetlenebb volt ez a kapcsolódás, hasonlóan a jezsuitáknál, ahol a legerősebben érvényesült a katolicizmus politikai hegemoniákra való törekvése,⁴ a Vigiliánál viszont erősen közvetve, hangoztatva a Vigilia „arisztokratikus” jellegét, azt a magatartást, mely „fölötte állva az eseményeknek”, mintegy „kulturális fellegvárból” harcol az „örök emberi igazságokért”, az „örök isteni célokért”. A Vigilia éppen azáltal szolgálta az uralkodó osztályok érdekeit, hogy igyekezett elterelni a társadalom problémáiról olvasói figyelmét, az összkomfortosság érzetét igyekezett kelteni olvasóiban, az „igényesebb katolikus értelmiség” táborában, egy olyan irodalomszemlélet egyeduralmáért harcolt, mely a figyelmet a lelki életre irányítja, az „örök értékekre”, „megfelelkezve” a reális társadalmi problémákról, a problémátlanóság tudatát igyekezett elhínteni. . . . A „szellemi elit” egy rétege felé ez a módszer ígérkezett a leghatásosabbnak. A katolikus értelmiség egy része is egyre nagobb szorongással érezte, tapasztalta a növekvő társadalmi elidegenedést, egy rothadó társadalmi rendszer züllesztésének szimptomáit. . . . Ennek a bizonyos fokú eszmélésnek, „kiábrándulás”-nak adnak hangot Szekfü és a hozzá hasonló értelmiségiek, bár — ezt hangsúlyozni szeretnénk — ez nem több az ellenforradalmi rendszer közvetett védelmezésénél. Mégis problémafelvetést, problémalátást jelent, s az álproblémák között sokszor reális problémák hangoztatását, bizonyos szembeállást a kormánnyal, szembefordulást a totális fasizmussal, olyan magatartást tehát, mely megbontja az értelmiség soraikat, kételyeket ébreszt bennük, s bizonyos rétegeit gondolkodásra kényszeríti. (Lásd a *Korunk Szava* szerepét e táboron belül!) Ennek kell megtalálni az ellenszerét, s ez az „ellenszer” a „katolikus irodalom”. Ez adja a szorongások, a kételyek ellen a megfelelő gyógyszert, azt az irodalmat, mely nem vesz tudomást földkérdésről, nemzetiségi kérdéssről, munkanélküliségről, „középosztály”-problémáról, „diktatúrák”-ról, hanem a kérdéseket mindig az „örök emberi” síkján veti fel, s a lelki élet megjavításában jelöli meg a gyógyulás módját.

A Vigilia irodalompolitikája, irodalom-elmélete természetesen szervesen épül a politikai katolicizmus ideológiájára, fideista történelemszemléletére.

A „politikai katolicizmus” fogalmát abban az értelemben használjuk, ahogy használták ők maguk: „A »politikai katolicizmus« — már amennyire ezt az éppen nem szép és oly könnyen félreérthető kifejezést használni szabad — olvassuk a jezsuiták lapjában, a *Magyar Kultúra*”-ban — igazi és helyes értelemben nem jelenthet mást, mint azt, hogy a pápa, a püspökök, vagy akár a hívek is minden fektintélyüket és erejüket latbavessék azért, hogy a világ Alkotójának és Megváltójának jogai csakúgy, mint a teremtet világ minden részében, az államban és a társadalomban is biztosíttassanak. Ez a politikai katolicizmus tehát lényegében vallási, keresztényi dolog. Ezt hivatalosan mint valami bűnt kárhoznatni, nem jelent egyebet, mint a kereszténységet az államhatalommal visszaélve lényegében támadni meg.”⁵

A politikai katolicizmus tehát lényegében nem jelent mást, mint az állam és az egyház szövetségét. Az állam garantálja az egyház hatalmát a lelkeken, azaz, hogy a „földi lét minden területén kivétel nélkül az isteni erkölcstörvények minden egyes pontja érvényesüljön” — ezt annál is könnyebben megteheti, mivel ezek az általános törvények minden helyzetre tetszés szerint alkalmazhatók, s magyarázhatók —, sőt az egyház állami és politikai jogait, az egyház viszont azt az államhatalmat támogatja és abban a mértékben, ahogyan az illető államhatalom az egyház „jogait”, az egyház „tekintélyét”, valamint a „lelkiek gondozását” elfogadja. Ellenkező esetben a keresztényeknek nem szabad „csontlágyulásba” esniük; amennyiben az egyház jogait és tekintélyét az államhatalomtól veszélyeztetve látják a

⁴ A jezsuita rend specifikumát a többi katolikus szerzetesrenddel szemben Bangha Béla így fogalmazta meg: „... a jezsuita rendet bizonyos fokú fürgeség, elszántság és álhatalosság jellemzi a hitélet nevelésének és az Egyház védelmének munkájában.” (BANGHA BÉLA: A „jezsuitizmus”. Magyar Kultúra, 1927. I. félév. 18.)

⁵ Tollhegygyel. Magyar Kultúra, 1938. május 5. XXV. évf. 9. sz. 288.

politikai katolicizmus szellemében fel kell emelniük szavukat az államhatalom ellen, az államhatalom olyan megvalósulásáért, mely megfelel a katolikus hitelveknek.

1935 tavaszán fasizmus és demokrácia világméretűben folyó küzdelme a magyarországi katolikus táborban is érezte hatását. A katolikus tábor mélyen lappangó áramlatai nyíltan a felszínre törtek, az alapvető kérdésekben egységes katolikus táboron belül frontok keletkeztek, bizonyos ellentétek a fasizmushoz való viszony kérdésében.

Mint már rámutattunk a „katolikus reformnemzedék”, hasonlóan, mint a keresztényszocialista párt jobbszárnya (Wolff Károly, Csilléry András) a politikai katolicizmus szélsőjobb felé orientálódó részét képezte. E tábor „a katolicizmus spirituális és szociális megújódását” a totális fasizmustól remélte, a fasizmus parlamentáris formáját tehát jobbról támadta és reményeinek kiteljesedését a második Gömbös-kormánytól, majd a Gömböst követő kormányok jobbrtolódásától várta.

A politikai katolicizmus legszélesebb táborát a „konzervatív fasiszta” szárny képezte. Ide tartozott, a köztük meglevő különbségek ellenére a *Magyar Kultúra*, a *Katolikus Szemle*, a *Nemzeti Újság* stb. E tábor a fasizmus parlamentáris formáját igenelte, lényegében azokat az állapotokat, melyeket a Bethlen-éra valósított meg, csak a katolikus befolyás még nagyobb fokú érvényesítését követelték. „Harcoltak” a hitlerizmus ellen, annak „vallásüldözése” miatt; felléptek a túlzásba vitt „faj s vér” mítosza ellen, ugyanakkor mélységesen antiszemitaak voltak; hallatták hangjukat a nyilas mozgalmak ellen, a magyar „alkotmány” védelmében. Kritizálták Gömböst és dicsőítették Imrédyt, az utóbbiban a keresztény államférfi mintaképét látták. E tábor némi fenntartásokkal az olasz fasizmust tartotta követendőnek, de még inkább a Salazar-féle, majd a Francó-féle fasiszta diktatúrát. Ha el is ítélték az egyik, vagy másik fasizmus bizonyos jelenségeit, lényegét mindig elfogadták. „A pápa — hangoztatták — sohasem habozott a fasizmus képviselőinek, sőt politikájának tévedését kárhoztatni de soha sem ítélte el a pártot és a rendszert, mint ilyet, hanem ellenkezően, ismételten dicsérrettel emelte ki érdemeit. Következik ebből, hogy ha a katolikusoknak kötelességük is elítélni a fasizmusban azt, amit az egyház kárhoztat, nincs joguk ennél tovább menni és egyszerűen összeegyeztethetetlennek nyilvánítani a katolicizmust és a fasizmust. Az olasz katolikusok nyugodtan lehetnek fasiszták, ami persze nem jelenti, hogy kötelesek is azokká válni. Ezzel szemben a bolsevizmus, amelynek integráns alkatrésze a materialista és istentagadó világszemlélet, teljességgel összeférhetetlen a kereszténységgel.”⁶

A *Korunk Szava* — gróf Széchenyi György szerkesztésében — a konzervatív fasizmustól kissé balra álló, a polgári demokrácia felé orientálódó tábor fóruma volt. (A politikai katolicizmusnak ehhez az orientációjához tartozott a keresztény szakszervezetek balszárnya, Töbller Jánossal az élen.)

A *Korunk Szava* tábor a ausztró-fasizmus platformjáról állt szemben a hitlerizmussal. Az uralkodó osztályokon belüli ellentét, ha szembe is fordította e tábor a totális fasizmus erőivel, nagytőkési, nagybirtokosi osztályhelyzetük akadályozta a polgári demokratikus álláspont felé való közeledést. Csak részletkérdésekben (pl. „tisztességes” állásfoglalásuk a spanyol polgárháborúval kapcsolatban, „fellépésük a szociáldemokrácia és a szabad szakszervezetek védelmében, éles hitlerizmusellenességük stb.) tudtak viszonylagos demokratikus álláspontra helyezkedni.

Az ellenforradalmi korszak politikai katolicizmusának áramlatait ádáz kommunista-ellenesség jellemezte, sőt polgári liberalizmus —, polgári demokrácia-ellenesség. Amikor az ellenforradalmi Magyarország vonatkozásában katolikus „harmadik út”-ról beszélünk, ez a politikai katolicizmus egyik vagy másik áramlatának azt a törekvését jelenti, hogy egyfelől a hitlerizmussal, másfelől és alapvetően a polgári demokráciával, és a szocializmussal szemben a fasizmusnak egy sajátos, „szelídített” válfaját igenlik, a „hivatásrendiség”-nek azt a formá-

⁶ Hitlerizmus, bolsevizmus, fasizmus, *KatSz* 1934 szeptember, 579—580.

ját, mely leginkább megfelel a katolikus hiteleveteknek, ami csak mértékkel veszi át a „faj és a vér” mítoszát, mely teljes tiszteletben tartja az egyház tekintélyét, nem csorbitja, sőt növeli az egyháznak az államban betöltött jogait, azt a formát, mely leginkább megvalósult az ausztrófasiszmusban, a Salazar-féle fasiszta diktatúrában, melyet megközelített az olasz fasizmus stb. A kleriko-fasizmus Magyarországon nem valósulhatott meg. Az uralkodó osztályok személyi pozícióik védelmében 1935 után is a fasizmus „bevált”, régi, parlamentáris formáját tartották meg — kimélyítve ezt a totális fasizmus irányában — s a politikai katolicizmus különböző, kleriko-fasizmusra törő irányzatait csupán, mint első számú szövetségest használták fel.

Hogyan helyezhető el a Vigilia a politikai katolicizmus különböző áramlataiban? A kérdésre a választ csak részletes elemzés alapján adhatjuk meg. Előlegezésül annyit, hogy felfogásunk szerint a Vigilia egyik áramlathoz sem tartozik, *közbülső* helyet foglal el, helyét leginkább a „katolikus reformnemzedék” és a „konzervatív fasizmus” tábora között, e két tábor fókuszában tudnánk kijelölni.

A Vigilia elemzése során használjuk a „keresztény fasizmus” fogalmát. Ez a folyóirat egyik publicistája által használt fogalom, mindig idézőjelben használjuk tehát, és abban az értelemben, ahogy megjelölték és kifejtették e fogalom tartalmát. Mint látni fogjuk e fogalom tartalmát tekintve lényegében a katolikus „harmadik út” fogalmának felel meg.

E „harmadik út” hirdetői azt vallották, hogy a bolsevizmus a nyárspolgárosodás (értsd: elkereszténytelenedés — P. P.) „melegágya”, s ez az „elbolsevizálódás” ma egész Európában és Amerikában megtalálható. Ez a felfogás az „elkereszténytelenedés”, elleni harcban szembenáll nemcsak a kommunizmussal, hanem a polgári demokráciával, a liberalizmussal, s mint „korszerűtlennel” az arisztokráciával is — mindezekben „antiszociális”, „antikeresztény” lényegét lát. Ezeket az irányzatokat — hirdetik — kisszerűség, lelki szolgaság, gerinctelenség, párturalom, a gondolatszabadság letiprása jellemzik. Az „elbolsevizálódás” — hangoztatják — a világ elkereszténytelenedésének az eredménye, „antikulturális magatartást” von maga után, a kispolgári félműveltségnek kedvez, a „szellemi törpeség”-nek, amely „életirigységet táplál a szellemi kiválóságokkal szemben és azt lealacsonyítás útján nivellálni akarja”

Mindez „vallásellenessége” miatt a hitlerizmusra is vonatkozik. De — hangoztatja ez a felfogás — „az életértékek kultusza”, „a faj, nép, nemzet vitális értékeinek” elismerése, a „gyakorlati hitlerizmus” az „elbolsevizálódás fölé” emeli.

A fasizmus, ennek keresztény formája biztosíthat csak — véli ez a felfogás — olyan társadalmat, amelytől idegen a nyárspolgárosodás és a kultúrellenesség. „Az összhang és meg egyezés csak fasizmus és kereszténység között teljes, mert mind a kettő a végtelenre törekszik, a szellemi és erkölcsi heroizmusnak egy forrása.

„Keresztény fasizmus szükséges — hirdetik — nem abban az értelemben, mintha azt sürgetnék, hogy a kereszténység tegyen magáévá valamit a fasizmus állami, politikai és nacionalista ideáljaiból, hanem *keresztény fasizmus*, mint elszántabb, határozottabb, tevékenyebb, buzgóbb, komolyabb kereszténység. Ez a katolikus fasizmus legyen ellensége minden kényelmességeknek katolikus téren. Legyen ez hősi, harcos és tevékeny katolikum, kérlelhetetlen ellensége minden katolikus nyárspolgárosodásnak, megalkuvásnak, félbemaradásnak, idillikus nyugalomnak, pogány vasárnapi kereszténységnek, keresztény epikureizmusnak. Ne legyen fanatikus, ne kerülje ki az élet és kultúra kapuját, de mégis győzze le önmagában az ember kicsinyességét, silány önzését, szemforgató részvétlenségét.”

Tehát szavakban nem kérnek a fasizmus „állami, politikai, és nacionalista ideáljaiból”, csupán a fasizmus „energiáját”, „életerejét” — hasonlóan mint Szabó Dezső — a fasizmus „elszántságát”, „határozottságát” stb. igénylik, mindettől a kereszténység „megújódását” várva. Ez azonban objektíve mindenképpen a fasizmus támogatása, sőt a hitlerizmus magyarországi útjainak az egyengetése. Tény, hogy a „keresztény fasizmus” platformján állók idegenkedtek a hitlerizmus, a fasizmus nyílt terrorjától, „humanizálni”, „átkeresztelni” akarták

a fasizmust — olyan kereszténységet akartak, mely nem „fanatikus”, nem kerüli ki „az élet és kultúra kapuját” — de ugyanakkor a „harcos és tevékeny katolikum” hirdetésével, s követelésével szembefordulást hirdettek nem egyszerűen a kommunizmussal, hanem még a polgári demokrácia vívmányaival is. Ez a felfogás Marx és Lenin mellett a polgárság haladó gondolkodóit — Hume, Hobbes, Voltaire, Kant stb. — szintén az „Antikrisztusok” táborába sorolta, s könyörtelen harcot hirdetett ellenük.⁷

Élünk tehát az általuk használt „keresztény fasizmus” fogalmával, véleményünk szerint jobban kifejezi ennek az áramlatnak a lényegét, mint a „katolikus harmadik út” fogalma, de nem szeretnénk visszaélni vele. Ahol lehet tehát mellőzzük. Különösen nem szeretnénk azonosítani e fogalom alatt Sík Sándort, Horváth Bélát és a többieket, tehát e tábor „bal” szárnyát, Aradi Zsolttal, Balla Borisszal és másokkal. Azt azonban világosan látnunk kell, hogy az előbbieket is, minden szubjektív jószándék ellenére, fideista irodalomszemléletükkel objektíve az utóbbiakkal azonos érdekeket szolgáltak.

Misztika az értelem ellen

A misztika átszövi a Vigília minden cikkét, tanulmányát — a tanulmányok nagyrésze magával a misztika elemzésével, magyarázatával, értelmezésével foglalkozik —, csaknem minden szépirodalmi alkotását. A Vigília cikkírói az értelem elé állítják a hitet, a megismerés elé az intuíciót, a cselekvés elé a szemlélődést, a realitás elé, — mint igazi valóságot — az irrealitást, az átlagember elé a szenteket, s az ember emberhez méltó életformájának a misztikus életformát tartják. Ez a magatartás az adott történelmi helyzetben szorosan kapcsolódik a fasizmus lényegét kifejező és szolgáló elmélethez, s magatartáshoz, melyben uralkodó elvvé emelkedik a mítosz, a vezér, a faj, a vér mítosza. A „keresztény fasizmus”, mely nem akar tömegeket a politika porondjára léptetni, konzervatív hagyományokhoz ragaszkodó, retteg minden gyors, „forradalmi” változástól, nem a fizikai, hanem elsősorban a lelki terror segítségével kívánja kiépíteni hatalmát — szavakban fellép e „materiális” mítoszok ellen, azonban ugyanúgy mítoszokkal dolgozik, mint a hitlerizmus, csupán a mítoszt transzcendentizálja, spiritualizálja. E céljai érdekében irodalomelméletében, irodalompolitikájában a dekadens polgári művészetet, s irodalomelméletét hívja segítségül, főleg a francia egzisztencializmus katolikus irányzatát.

Ennek az irodalomszemléletnek, mely az irodalom „metafizikátlanágának”, történelmiségének, társadalmiságának teljes elvetésével kívánt irodalmi színvonalat emelni, volt egyik tolmácsolója a Vigília hasábjain Kállay Miklós. Szerinte a költészet és az irodalom a valóság ábrázolásában két utat járhat. Az egyik a reális szemlélet, a valóság reális ábrázolása, „egy racionalista világnak valóság-hű kivetítése az irodalom eszközeivel”. A másik, az igazi út ennél tovább megy, messzebb vezet, nem áll meg a reális szemlélet határánál, hanem „áttör a realitás korlátain”. A reális szemléleten túlmutató úton — hirdeti Kállay — a romantika tette meg az első tapogató lépéseket, az utat azonban csak a metafizikus szemlélet tudja végigtekinteni. „A látható racionális világon túl egy imaginárius, irracionális világ tárul ki ez előtt a szemlélet előtt és végeredményben ezen az úton ér el a költészet a misztikus mélységekbe, s a metafizikai magasságokba.”⁸

Hasonlóan Just Béla. Just örömeinek ad kifejezést, látva, hogy a magyar könyvkiadás a „korszerű” francia irodalom kiadásában, s a magyar olvasóval való megismertetésben igyekszik behozni az „évtizedes” lemaradást, s sorra jelenti meg a modern francia szerzők, Mauriac, Julien Green, André Malraux és mások műveit.

⁷ A „keresztény fasizmussal” kapcsolatos idézeteket lásd: Dr. NOSZLOPI LÁSZLÓ: A világnézetek lélektana. (Vig. 1936. Húsvét ünnepe. 93.) TRIKÁL JÓZSEF: Krisztus és az Antikrisztusok. (Vig 1938 április, 169.) A „keresztény fasizmus” részletes elemzését és politikai vetülete fejlődésének ábrázolását a Vigília politikai ideológiáját tárgyaló tanulmányunkban adjuk.

⁸ KÁLLAY MIKLÓS: Metafizika az irodalomban, s a magyar irodalom „metafizikátlan-sága”. Vig. 1935. I. k. 19.

Green regényei — hangsúlyozza — a való- és álomvilág határán, „vagy teljesen az utóbbi területén játszódnak le”.

Úgy látja, Geren közelebb áll az angol regényirodalomhoz, mint a franciához, melyben — véleménye szerint — „a parttalanlelkű, kiegyensúlyozatlan alakok csaknem teljesen hiányoznak”. Just, Green nagyságát éppen abban véli felfedezni, hogy Greennél, hasonlóan mint az angol regényben „a szereplők elszigetelten állnak, s a bonyodalom abból származik, hogy külső kényszer következtében az ellentétes vonalú sorsok metszik egymást”.

Just egyetért Valéryvel, miszerint „a regény belső szerkezete, külső felépítése és világa teljesen az álomhoz hasonló”, s Green kiválóságát abban látja, hogy „egysíkú történetet ad”, amit „saját lelke prizmáján bont elemeire”, mesterien kezelve az analízist.

„Green az elfojtott, lidércnyomásos lélek vergődését mutatja be regényeiben. . . Az alapmotívum az állandó magány, mely szinte független a külső körülményektől; és az elszigeteltséget még fokozzák az őket körülvevő emberek, akik meder helyett gátat alkotnak, amely végleg megakadályozza a feszültség levezetését”. — S e világból „menekvés csak a betegesen passzív lélek számára lehetséges, aki félig tudatosan, félig öntudatlanul álomvilágba menekül, ahol maradéktalanul élhet, mert minden és mindenki őhozzá alkalmazkodik”, teljes elszigeteltségben a világtól, fantáziájában élve ki magát.

Green olyan lelkiállapotba helyezi hőseit — hangsúlyozza Just — a pánik, a félelem olyan extázisát kelti fel lelkükben, amikor „a földi törvények és értékek minden jelentőséget elveszítene”.⁹

Az idézetek világosan bizonyítják, hogy mi az amit Just lelkesen üdvözlő Green regényeiben: az egzisztencialista magatartás. Ezt a magatartást üdvözlí, mely az egyént önmagába zárja, önmagába saját — a társadalom felkeltette — félelmeivel, szuggerálva azt a szemléletet, hogy az egyén egyedül van és társtalantul, megoldást tehát ne is várjon a társadalomtól. A föloldódást, a lelki megbékélést ez a szemlélet mindig, az anyagtalan, szellemi világtól, azaz a vallástól, a misztikus életélménytől várja, mely magatartás a „világ dolgait kívülről megbocsátva”¹⁰ nézi.

Ez az irodalomfelfogás, mely az irodalmi alkotások súlyát azzal méri, hogy mennyire fejezik ki és szolgálják az „érzékfeletti” világot, kíváncsian kutatja a magyar irodalom metafizikai jellegét. Kállay Miklós — a már ismertetett cikkében — perbe száll azokkal, akik a „magyar lélek metafizikálanságáról” beszélnek és azt hangsúlyozza — nem véletlenül —, hogy a magyar nem racionális fajta, hanem inkább „romantikus csapongásokra hajlamos”, mint a germán faj. Ennek ellenére irodalmunkban mindeztől hátréba szorultak a metafizikai elemek, nem érvényesült kellően a metafizika. Ennek okát a magyar irodalom sajátos fejlődésében, a magyarság Európába helyezkedésének sajátos körülményeiben véli felfedezni. Idő kellett, míg a kereszténység a pogány magyarság lelke mélyéig hatolt, középkori irodalmunk ezért nem „önálló” irodalom, hanem a latin függvénye, nélkülözi a magyar eredetiség bélyegét. A Mátyás udvarából kiinduló humanista latin civilizáció fejlődését pedig a török barbarizmusa vágta ketté, így évszázadok múlva a felvilágosodás racionalizmusa indította a magyar irodalmat önálló útjára, s ez a tény egyáltalán nem kedvezett a magyar irodalom metafizikus jellegének, a kifejezettségéhez. „Egészen a XIX. századig csak főink vannak, de irodalmunk és irodalmi életünk a szó igazi értelmében nincs. Mikor a magyar irodalmi élet megszületik, akkor Európában már diadalát üli az úgynevezett „felvilágosodás”, amely hadat üzen minden metafizikának s a természetfölötti jelenségeknek csak mint káprázatoknak és illúzióknak vagy hamis tartalommal, üres allegóriákká merevült ornamentikának, a stílus artisztikus elemeinek ad polgarjogot az irodalomban.”¹¹

⁹ JUST BÉLA: Álom és valóság. Julien Green és André Malraux, Vig 1936. I. k. 116—117.

¹⁰ MIHÁLY LÁSZLÓ: „elsején költözünk . . .” c. verséből, Vig. 1936. I. k. 127.

¹¹ KÁLLAY im. 28.

Tárkányi és Mindszenty¹² azok, akik hangot mertek adni e korban „metafizikai eszméiknek és érzéseiknek”, a második vonalba szorulnak, kénytelenek megelégedni „a regionális költő szerény rangjával”. Egyedül a „katolikus” Madách Imre az, aki ki tudja vívni e kor irodalmának az első helyet. A misztika emeli fel őt, az a misztika, mely a népies nemzeti irodalomban a nyugati realizmus hatása miatt hangot nem kaphatott. „Madách Imre — hirdeti ez a felfogás — ennek a kornak legnyugatibb, legeurópaibb szemhatárú költője. . . Madáchot egész egyénisége, kontemplatív és meditáló lénye hivatottá tették a metafizikai problémák feszegetésére és költői kifejezésére. Nála kora költészetének egyik fő tartalma, a nemzeti érzés is csak metafizikai összefüggésben nyer értéket. A magyarság külön csak úgy érdekli, mint az egyetemes emberi fejlődés, s az emberi hivatás végcéljának munkása.”¹³

A fideista irodalomszemlélet tehát az irodalom értékmérőjeként használja a katolikus misztikát, ezzel hangsúlyozza a művészet egyetemességét, osztályfelettséget, általános, összemzeti jellegét, hamisan felhasználva e nézetek konkrét igazolására Madách fő művét, *Az ember tragédiáját*.

A „keresztény fasizmus” irodalompolitikája tehát a katolikus egyetemesség álláspontjáról szállt síkra az európai irodalom polgári dekadens áramlatainak magyarországi térhódításaért. Adyt ez a felfogás, mint „legmetafizikaibb hajlandóságú költőnk” tartotta számon, és Ady küzdelmeinek, irodalmi csatározásainak, megnemértettségének okát abban látta, hogy „magasabbra, irracionálisabb légkörbe szállt a magyar dogmák megengedett szintjénél.”

Ebben a korban már Ady nagyságával az uralkodó osztályok minden ideológiai áramlatának számolnia kellett. Már nem volt célszerű Adyt megtagadni, védekezni csak úgy tudtak ellene, hogy meghamisították, mindegyik áramlat a maga szája íze szerint magyarázta költészetét. S a fideista-tolmácsolásban az antiklerikális, a társadalmi haladásért küzdő Ady — istenes költővé válik:

„Vörösmarty és Vajda óta — hirdeti e felfogás Adyról — úgyszólván az első költő, akinél az élet tragikus talánya állandó drámai szembefeszültségben áll a halál végzetes rejtélyével. Adynak csaknem valamennyi költeményében ott csírázik ez a sejtelmes, titokzatos halál-szorongás, minden versében láthatatlan rések vannak, amelyeken át a túlvilág féelmes fuvalata és misztikusan fakó fénye szüremlik be. Ez a fuvalat emeli azután túl a realitás szféráin s indítja el a Minden Titkok teljessége felé, kényszeríti arra az ösvényre, amelyen Európa-szerzte Istent keresi a pozitívizmus farsangjába csömlörlött, megigazulást, bensőbb tartalmat, magasabb célokat sóvárgó metafizikai vágy Verlaintől Thomsonon át Rilkéig. Egészen különös jelenség, hogy talán a protestáns Ady a magyar irodalomban az egyetlen költő, aki legjobban közeledik a nagy spanyol misztikusokhoz, de nem annyira a személyes Istenhez fölsugárzó szerelmes egyesülés vágyában, mint inkább valamely harcos szövetség attitűdjében.”¹⁴

Am a realizmus dogma — jegét Ady csupán megtörte, az igazi felszabadulást, — hirdeti a „keresztény fasizmus” — a „fagybontó kikelet melegét és ragyogását” Prohászka Ottokár hozta meg, ő indította el a magyar metafizikai költészet új, eleven virágzását. „Prohászka nemcsak filozófus, nemcsak az istentudomány hivatott mestere. . . hanem maga is a leghivatottabb s a legszárnyalóbb költő. . .” Ady rést vágott, de az utat Prohászka tette járhatóvá a „szigorú dogmatikus katolicizmus” számára. Ezen az úton aztán „Sík Sándor indította el a magyar lírát, hogy a költők egész processzióját vigye magával a magyar metafizikai líra monstrenciáját emelő Mécs Lászlóig.”¹⁵

¹² Tárkányi Béla kanonok (családi nevén Viperina József (1821—1886), Mindszenty Gedeon áldozópap (1829—1877). Teljesen huszadrangú vallásos költők.

¹³ Uo. 29—30.

¹⁴ Uo. 31—32.

¹⁵ Uo. 32. Közvetlenül a második világháborút megelőző, s a háború éveiben Mécs László az ellenforradalmi fasiszta korszak „legnépszerűbb”, legpropagáltabb költője volt. Nem volt ifjúsági ünnepély melyen a hivatalos körök verseit ne szavaltatták volna. Mécs László hatása a

A politikai katolicizmus programját legagresszívebben a „katolikus reformnemzedék” fogalmazta meg, amikor nyíltan hitet tett Gömbös és a totális fasizmus mellett. De míg a „katolikus reformnemzedék” sajtóorgánumban, az *Uj Kor*-ban a „lázado” polgár Franco, Degrelle „és a többiek” „bátor holnapjának” eljövételétől várta, hogy helyet kap a nap alatt,¹⁶ addig a Vigilia hasábjain ezt a lázadását a dekadencia — melynek lényege nem a formabontás elsősorban, hanem a misztika, az irracionlizmus, a teljes történelmietlenség és társadalmiatlanság — piedesztálra emelésében élte ki.

E törekvésükben a magyar irodalomban olyan „hagyományok”-ra melyek közvetlenül „a metafizikai szublimált fönségének” irányába mutatnak — ahogy azt ők maguk is világosan látták — nem igen támaszkodhattak. Amit e tábor igényelt, s irodalompolitikájában megvalósítani igyekezett, az nem egyszerűen a polgári dekadencia, hanem a *katolikus* polgár, a *keresztény* polgár dekadenciája. Azaz a dekadenciának az a formája, mely a művészet eszközeivel közvetlenül támogatja a vallást. Ezt a formát a magyarországi társadalmi fejlődés nem termelte ki — bár szükségességét megértette és propagálta Prohászka Ottokár, tanításának „korszerűségét” igazában azonban csak az 1929/33-as gazdasági válság hatására kezdték megérteni — nem pedig azért, mert a katolikus egyház szerves összefonódásában az államhatalommal, monopolhelyzetet élvezett, szilárdnak tudta uralmát a lelkeken. 1919, majd az 1929—33-as világgazdasági válság során kiéleződött társadalmi problémák e biztonságérzetet alapjaiban rendítették meg. Előtérbe került a „korszerűsítés”, az új módszerek alkalmazásának a követelménye. És ez útkeresésben a politikai katolicizmus táborához tartozó literátor még „forradalmár”-nak is képzelhette magát, vagy legalábbis reformernek, avagy „szabad”-nak, pedig csak azt tette, amire osztályálláspontja determinálta.

A Vigilia irodalompolitikája, harca az „irodalom átalakulásáért”, a kritika „új utakra” való tereléséért közös nevezőre hozza e tábor — ebben a kérdésben — a „polgári baloldalt” szellemtörténeteivel. Mért látják és láthatják irodalompolitikájuk szövetségeseiként pl. Szerb Antalt? A szellemtörténeti platform, a misztika, a polgári dekadens irodalom igénye az a közös nevező, ami egy táborba hozza őket közös — a pozitivistá irodalomkritika és irodalomtörténet s e szemléleten alapuló irodalmi gyakorlat ellen vívott — harcukban. A szellemtörténeti elmélet és módszer talajáról követelik az irodalom spiritalizálódását, emelnek szót irodalmunk „metafizikátlansága” ellen, s állnak szemben a „konzervatívokkal”, a „változtatlanságba merült” akadémizmussal, a „Herczeg—Pekár—Csathó” vonallal.

A „keresztény fasizmus” a kor új igényét a szellemtörténet módszerétől várja kielégíteni; elvetve a „Beöthy-féle irodalomszemléletet” a Szerb Antal képviselte szellemtörténeti módszer fölényét, „mélységes különbségét” „hangsúlyozza az előbbivel szemben.”¹⁷

Szerb Antal 1934-ben megjelent magyar irodalomtörténete szervesen beépül abba az ideológiai frontépítésbe, ideológiai „korszerűsítésbe”, ami a gazdasági válság éveiben, s közvetlenül a gazdasági válság után az uralkodó osztályok részéről megindult. A szellemtörténet, e tábor különböző csoportosulásainak harca a pozitívizmus ellen, a „konzervatív kritika”

kor ifjúságára nem csupán a politikai katolicizmus táborán keresztül érvényesült, költészetének propagálóivá váltak a másfelekezeti keresztény egyházak is. Az ezekhez tartozó ifjúsági egyesületekben ez a „művészet”-ként propagált dilettantizmus szintén megtette a hatását. Problémátlanra, hamis illúziókra nevelt, tompította a művészi érzéket, mélyítette a hamis tudatot, egyengette az utat a fasizmus gondolatvilágának befogadásához. A Mécs-féle költészet lényegét József Attila már a harmincas évek elején leleplezte. (József Attila összes művei. III. köt. 100. Sajtó alá rendezte SZABOLCSI MIKLÓS. Bp. 1958. Akadémiai Kiadó.)

¹⁶ RÓNAY GYÖRGY: Várjuk böjtölve az új napot. (*Uj Kor*, 1936. december 3. II. évf. 28. sz. 7.)

¹⁷ ZOLNAI BÉLA: „Biedermeier és az idealizmus” c. cikkében felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy irodalmunk „metafizikátlanságát” már fél évvel Kállay Miklós előtt kimutatta Szerb Antal, kiviva ezzel maga ellen a „konzervatív kritika” osztatlan ellenszenvét és haragját. (Vig 1935. IV. k. 45.)

ellen, lényegében a „korszerű” reakció harcát jelenti a „korszerűtlen” reakció ellen, a szellem-történet mindegyik csoportosulása — a köztük meglevő különbségek ellenére — objektíve a fasizmus erősítését jelentette az ellenforradalmi Magyarországon.

A szellemtörténet egyes képviselői (Szerb Antal, Szekfű Gyula és mások) a hitlerizmus hatalmának növekedését látva, rádöbbentek a „magyarság létét” fenyegető veszélyre, felléptek a „faj és a vér” mítosza ellen, azonban szellemtörténeti alapról, azaz az uralkodó osztályok osztályalapjáról ez a harc nem lehetett eredményes, nem léphette túl az „önálló” magyar imperializmus elképzeléseit. Szellemtörténeti módszerrel nem lehet feltárni a fasizmus lényegét, osztályalapját, legfeljebb bírálni lehet a fasizmus egyik vagy másik formájának bizonyos megnyilvánulásait, „túlkapásait”, pl. a hitlerizmus „vallásellenességét”, vagy „túlzásba vitt” faji nacionalizmusát, ami ugyanakkor egyáltalán nem zárja ki a fasizmus egy másik formájának, akár az olasz, vagy a Salazar-féle fasiszta diktatúrának elfogadását, dicsőítését. Nem a fasizmusellenesség, hanem a németellenesség veti fel az uralkodó osztályok egyes tagjaiban a kérdést már 1936-ban: „Mi a magyar?”, s kísérli meg a kérdésre a „tudományos” válaszadást írók, művészek, tudósok közreműködésével.¹⁸ Ez a magyar nacionalizmusból eredő németellenesség, már hallatták hangját korábban is, a hitlerizmus hatalomrajutásával és megerősödésével a „német veszély” azonban közeli valóság lett, s az uralkodó osztályok egyes tagjaiban még inkább felébredt saját hatalmi pozícióik, az „önálló” magyar imperialista célok veszélyeztetettségének tudata, a „hazaszeretet” érzése, a „függetlenség” védelmének gondolata. Hogy ezeket az érzéseket és gondolatokat mennyire osztályérdekek determinálták, azt legvilágosabban az a tény mutatja, hogy az uralkodó osztályok e tagjai közül is csak igen kevesen jutottak el a dolgozó tömegekkel való összefogás gondolatáig. Az ellenforradalmi korszak uralkodó osztályai már nem termelhettek ki soraikból hazafiakat, alig egynéhány azoknak a száma, akik ezekből az osztályokból — az ország pusztulásának végóráiban — ténylegesen a szabadság és függetlenség oldalára álltak.

A Vigilia a Szekfűk által felvetett kérdésre is a misztika oldaláról kíván választ adni, a „magyarság sorskérdései” közül csak egyetlen egy érdekli: „Misztikus-e a magyar lélek, vagy sem?” A cikkíró — Bulányi György — a magyar irodalom tanúsága alapján, — hasonlóan, mint Kállay — kénytelen megállapítani, hogy „a magyar lélek nem misztikus”. Prohászka Ottokár szavait idézi, aki szintén arra a megállapításra jutott, hogy „a miszticizmus nem a mi hazánk”. E szemlélet nem mondhat le azonban a misztika megteremtésének lehetőségéről, a misztikának a „magyar lélekben” meglevő „adottságairól”. A misztika ki nem fejlődésének tényét tehát a „kedvezőtlen történelmi körülményekkel” indokolják. Magyarország sorsvállalása, a szerep, melyet „Európa védőbástyája”-ként betöltött, az ezzel járó nehéz történelmi megpróbáltatások, ezek a tényezők magyarázzák a „keresztény kulturális, haladásnak, s egészséges erős néplélek kifejlesztésének” hiányát. Nem a „magyar lélek struktúrájában van” tehát az oka — hangsúlyozza Bulányi — a misztikusság hiányának. Sőt, a „magyar néplélek ismerői,” elsősorban a papok, tanúsíthatják, „hogy a nép lelkétől ma nem idegen a misztika.”¹⁹

Ez a szívós törekvése a misztika elterjesztésére, a „magyar néplélek” misztikus voltának felderítésére, szervesen összefügg a „keresztény fasizmus” „népies” vonalával, azokkal a törekvésekkel, melyek a „paraszti lélek” misztikusságának elmélyítésével kívánták levezetni a társadalmi ellentmondásokat, s megszüldíteni az uralkodó osztályok hatalmát.

Harc a „katolikus irodalom” egyeduralmáért

A Vigilia a fideizmus szellemében harcolt — miként az élet minden területén — úgy az irodalom területén is a misztika, a spirituális szemlélet elterjesztéséért, uralmáért. A Vigilia

¹⁸ Mi a magyar? Szerk.: SZEKFŰ GYULA. Magyar Szemle Társaság kiadása Bp. 1939.

¹⁹ BULÁNYI GYÖRGY: Magyarság és misztika, Vig 1941 május, 189–199.

irodalompolitikája, harca a „katolikus irodalom” kibontakoztatásáért különösen a második világháborút közvetlenül megelőző években, és a háború időszakában öltött határozott formát. Igaz, hogy már 1935-ben, a Vigilia első évfolyamában lefektették az általuk elképzelt „katolikus irodalom” „korszerű” alapelveit, ezeknek az elveknek a megvalósítására, gyakorlatban való alkalmazására, a „katolikus irodalom” egyeduralmának megteremtésére — legalábbis ennek kísérletére — azonban csak a negyvenes években került sor, a megélénkítő viták során.

Ez az irodalomszemlélet az urbánusok és népiesek vitájában „harmadik utat” hirdet és a kérdésre: „városi, intellektuális célzattal tápláló irodalomra van-e a magyarságnak nagyobb szüksége, vagy pedig népi gyökerekből táplálkozó nemzeti irodalomra” — a katolikus egyetemesség szellemében adja meg a választ: „Mi szerves, organikusan felépített irodalmat akarunk, amely nemcsak a magyar társadalmi osztályokat tükrözi és reflektálja, hanem éppoly szerves tartozéka az európai irodalomnak is. Egy percig sem engedhetjük meg, hogy a városi kultúrát reprezentáló, bonyolultabb problémákkal foglalkozó irodalmat akár nemzetietlenség, akár más címen, háttérbe akarják szorítani, mert városi irodalom nélkül a XX. században egyetemes szándékú irodalom nem létezhetik. De ugyanakkor kétszeresen szívünkön fekszik a gyökereiben és nem sallangjaiban népi irodalom gyenge hajtásainak ápolása, éppen azért, mert sok ideig a szemétdomb sarkában tengődő vadhajítás volt nálunk ez a népi irodalom.”²⁰

E „harmadik út” lényege az „egyetemes emberi problémák” előtérbe állítása, az irodalom osztályjellegének elleplezése. Az „új katolikus misztika” segítségével kívánják feloldani urbánusok és népiesek ellentétét, s megteremteni az „organikusan felépített” katolikus irodalmat.

A „korszerű katolikus irodalom” platformjáról hirdetnek szembefordulást a „konzervatív” irodalomszemlélettel, a „nemzeti idealizmus megmerevítői” ellen.

A fideista szemléletnek megfelelő „korszerű” irodalomfelfogást Sík Sándor fejtette ki a Vigilia hasábjain.

Sík mindjárt tanulmánya bevezetésében a „katolikus irodalom” művészi igényességét hangsúlyozta. A „katolikus író”-nak — hirdette — a szennyet, a rosszat is észre kell vennie és ábrázolnia kell. Bűnös érzéseit is ki kell fejeznie, s a világ elé kell tárnia „rossz, hazug, erkölcstelen tükör volna, amelyik a tükrözött világnak csak bizonyos vonásait mutatná.”²¹

Sík Sándor „korszerű”, katolikus irodalomfelfogása szoros kapcsolatban van az ellenforradalmi korszak burzsoá ideológiájának mindazon áramlatával, mely felhagyott a kapitalizmus közvetlen védelmével és a kapitalizmus közvetett védelmére tért át, érezve, hogy a társadalom ellentmondásait már letagadni nem lehet, meg kell tehát azokat „magyarázni”.

Ezen az alapon jut el a katolikus *tendenciaindultság* meghirdetéséig. Hangsúlyozza, hogy bizonyos helyzetben a katolikus írónak nemcsak joga, hanem kötelessége is az állásfoglalás, világnézetének, eszméinek *nyílt* megvallása. Ennek feltétele azonban ezeknek az eszméknek belső átélése és művészi kifejezése. Sík Sándor világosan és egyértelműen a „katolikus irodalom”-tól az ellenforradalmi rendszer meggyőző, belülről átélt ábrázolását, művészi eszközökkel való szolgálatát követelte meg.²²

Sík cikkének másik központi problémája: mi adja meg a mű *katolikus* jellegét? Sík hangsúlyozza, hogy a „katolikus” jelző, tehát a megkülönböztetés más irodalomtól, nem esztétikai jellegű, az esztétikának ugyan azok a törvényei érvényesek a „katolikus irodalomra” is, mint minden más irodalomra. A különbséget a „katolikus lelkeség” jelenti, az, hogy az irodalom eszközeivel a katolikus szemlélet fejeződik ki a műben. Mindez nem jelenti azt, hogy

²⁰ POSSONYI LÁSZLÓ: Kétféle irodalom. Nemzeti Ujság, 1935. október 31. (Az én kiemelem. -P. P.)

²¹ „Aki azt mondja, hogy nincs a világon szenny és nyomorúság, az hazudik. De az is hazudik, aki azt mondja, hogy csak szenny és nyomorúság van, vagy, hogy ez a végső szó és végső valóság”. SÍK SÁNDOR: A katolikus irodalom problémájához. Vig 1935. II. köt. 9–10.

²² I. m. 12–14.

„katolikus irodalmat”, csak katolikus művész alkothat, teremthet. A katolikus ideál adva van, mely normát megközelítheti más vallású író is.²² Keresztény és katolikus különben is egyet jelent, hiszen az „emberi lélek természeténél fogva a kereszténységre van eligazítva”.

Katolikus, mindenekelőtt annyit jelent: *egyetemes*. A katolicizmus *életforma* és pedig totális életforma, amely az egész valóságot átölelni, alakítani, betölteni, áttelekesíteni igyekszik. *Világfelfogás*, amelyben benne van minden, ami embernek hozzáférhető; *világérzés*, amelyben elfér mindaz, „ami az ember szívébe felhatott”, és *világalkotó lendület*, amely mindent — külső és belső valóságot — a Krisztus képére akar átformálni.²³

Ezek alapján állítja Sík, hogy a katolicizmusról nem lehet, mint *irányról* beszélni. Az irányok, pártok, iskolák, mozgalmak mindig csak egy-egy igazságot, rendszerint csak a maguk igazságát hirdetik, s a maguk szempontja szerint ítélnék meg dolgokat. Mindegyik ad valamit a valóságból, de csak együtt teszik ki a valóságot. A különböző irányok igazságai a katolicizmusban nyernek összefoglalást. „Nincs olyan irányzat, amely — ha emberi tartalma van — valahol ne érintkeznék vele (ti. a katolicizmussal — P. P.), és nincsen olyan irányzat, amely mindenestül kimerítené. Minden, ami emberi — amennyiben emberi — a miénk; semmi, ami emberi — amennyiben csak emberi — nem elég nekünk.”²⁴

Véleményünk szerint a fasizmust a maga sajátos módján igenlő álláspont *elvi* megalapozásáról van itt szó. Annak a katolikus „harmadikutasság”-nak az elvi megalapozásáról, mely minden szubjektíve elképzelt esetleges jószándék ellenére, objektíve teljes mértékben az uralkodó osztály fasiszta útjának egyengetését jelentette, s gyors léptekkel vitte s készítette elő a magyar társadalmat a szélsőjobb eszméinek, ideológiájának befogadására, mivel felmentette a „katolikus ember”-t mindennemű felelősség alól politikai hovatartozását illetően. „Minden, ami emberi — írja Sík —, megértést és rokonszenvet, vagy megértést és kiigazítást, mindenképpen megértést és kiegészítést találhat a katolikumban. Azért semmit sem értett meg a katolicizmusból, aki részállítványokat állít róla. A legnevetesegebb, mikor a politika hitvány kis relativitásaival próbálják mérni. Lehet-e jobboldali, vagy baloldali az, aki elvileg mindenkihez érez küldetést és akinek birodalma nem ebből a világból való, és akit éppen ezért baloldali és jobboldali forradalom egyaránt ellenségnek érez.”²⁵

Mindez — hangsúlyozza Sík Sándor — nem jelentheti azt, hogy katolikus emberek, akár főpapok is, nem vállalhatnak szerepet ilyen vagy olyan politikában, sőt sokszor kötelességük is részt venni a politikai mozgalmakban. Ezek a mozgalmak bizonyos korokban „kedvezhetnek jobban egyik vagy másik politikai, vagy szociális irányzatnak” ezek azonban mindenkor csak részek a nagy katolikus egészben.

Ezt jelenti tehát az elvi „harmadikutasság” a politikai katolicizmus gyakorlatában. Hogy ez a felfogás a „katolikus egész” jegyében a „katolikus embereket” milyen politikai „mozgalmakban” kívánta látni, és hogy a katolikus papság, és elsősorban a főpapság milyen-irányú politikai csoportosulásban „mozgalmakban” találta meg az ellenforradalmi korszakban a maga helyét, — ehhez különösebb kétség nem férhet.

Tanulmánya befejezéseként Sík Sándor a katolikus író *tragikumát* elemzi. E tragikum abban jelentkezik, hogy míg a katolikus kritika és irodalompolitika „imponáló tárgyilagossággal” ismerteti, elemzi és értékeli a nemkatolikus irodalmat, addig ezen irodalom részéről leki-csinylés, elhallgatás nyilvánul meg a „katolikus irodalom” felé. Ennek okát azon túl, hogy

²² Ez már a „katolikus irodalom” „korszerűsített” felfogása. Mint majd látni fogjuk, ez a „korszerűsítés” megkönnyítette a magyar irodalom nagyjainak kisajátítását. A régi felfogás így fogalmazta meg a „katolikus irodalom” fogalmát: „A katolikus irodalom fogalmi alapvetésének egyetlen és minden meghatározója az, hogy írók teremtik meg, akik katolikusok”. (BRISITS FRIGYES: A magyar katolikus költészet szelleme. Élet, 1934. április 8. 213.)

²³ SÍK SÁNDOR i. m. 15.

²⁴ Uo. 18.

²⁵ Uo.

a „katolikus irodalom” még fiatal irodalom, tehát „túlnyomó része ma még alatta marad az általános irodalmi fejlődés szintjének” Sík abban látja, hogy míg a „katolikus lelkiség” egyetemes jellegénél fogva „minden emberit képes átélni” a nemkatolikus irodalom viszont, éppen mert ez az egyetemesség hiányzik belőle, mivel csak a részt fejezi ki, érthetetlenül áll a ter- „természettől való valóság”, a „misztika”, a „kegyelem”, a „bűneitől megtisztult lélek tisztaság örömeivel” szemben, azaz azokkal a tényekkel szemben, melyekkel a katolikus író az egyetemeset fejezi ki. „A rész nem alkothat helyes képet az egészből. Íme, ez a katolikus író külső tragikumja. Annak, amit ír, amibe a lelkét, művészetét belegyötördi, a nemkatolikus fogékonyság majdnem mindig csak töredékét lesz képes felfogni. . .”²⁶

Sík Sándor tehát minden oldalról, még a kritika „agyonhallgatását” is „kivédve”, alátámasztja a „katolikus irodalom” „jogosultságát” és „felsőbbrendűség”-ét. Jellemző az ellenforradalmi korszak viszonyaira, hogy ez a katolikus irodalompolitika a negyvenes években már irodalomszervező erőként léphetett fel, szinte egyeduradalmi szerepre törve az irodalom területén. Rangsorolta és propagálta — a „katolikus irodalom” értékrendjének megfelelően — sok jelentős író életművéről teljesen hamis képet terjesztve, a magyar irodalmat.

Kállay Miklós 1941-ben a „katolikus irodalom” azaz a misztika, a metafizika alapján álló irodalom, jelentős előretöréséről és fejlődéséről számolt be, az esztergomi nyári egyetemen propagálva a „katolikus irodalmat”.

Kállay szerint a „katolikus líra” csúcspontját Sík Sándor, Harsányi Lajos és Mécs László, a három szerzetes költő képviselte. A „három nagy” nyomában lépő „fiatalabb katolikus líra” képviselői között Városi István, Magassy Arthur, Dzsida Jenő, Pakots Károly, Pusztai Sándor, Kocsis László, Székely László, Horváth Béla, Toldalaghy Pál és Tűz Tamás nevét említi, röviden jellemezve költészetüket. (A harmincas években Babits költészetét még nem tartották eléggé „metafizikai” jellegűnek. Csak a negyvenes években sorolták a „katolikus líra” táborába, akkor is csak a második vonalba.)

A „katolikus regényirodalom” helyzetét vizsgálva, Kállay itt Balla Borisz, Just Béla, Rónay György, Thurzó Gábor, Possonyi László, Aradi Zsolt, Ijjas Antal, Tóth Miklós nevét említi, valamint Tamási Áront is Szűz Máriás királyfi című regénye miatt, azzal a megjegyzéssel, hogy Tamásit nem lehet a szorosan vett „katolikus irodalom”-hoz számítani.

A dráma terén, a „színpad meghódításában” a „katolikus irodalom” nagyfokú lemaradását panaszolja.

A katolikus társadalompolitika „magasszínvonalú” — Prohászka Ottokár nyomdokain járó — tolmácsolóiként említi Bangha Béla, Nyisztor Zoltán, Tóth Tihamér, Glattfelder Gyula, Czapik Gyula, Kriston Endre nevét. A „katolikus esztétika” képviselői: Sík Sándor, Alszegehy Zsolt, Brisits Frigyes. „Katolikus történészek és filozófusok”: Székfi Gyula, Ehardt Sándor, Brandenstein Béla, Leopold Antal, Kúhár Flóris. A „fiatal katolikus esszéirodalom” képviselői között felsorolja Ijjas Antal, Kézai Béla, Thurzó Gábor, Lovass Gyula nevét, hangsúlyozva, hogy e névsor korántsem teljes.²⁷

A „katolikus irodalomnak” ezt az „előretörését” és „fejlődését” — mai szemmel — ismerve ennek az irodalomnak végtelen sekélyességét és tudománytalanságát — esetleg hajlandók vagyunk lebecsülni, szembeállítva a „katolikus irodalom” „alkotásaival” a kor más — bár szintén polgári talajon született, de tudományosabb, művészibb — termékeit. Bennünket azonban most nem e munkák objektív értéksorrendje érdekel. Ha csak ezt vennénk figyelembe, akkor megelégedhetnénk annak az elmondásával, hogy az ellenforradalmi korszak „katolikus irodalma” az ellenforradalmi korszak szellemi életének perifériája, s ebből a szempontból teljesen érdektelen — ennek az irodalomnak egy-két alakjától eltekintve a — vele való foglalkozás. Mi azonban azt vizsgáljuk, hogy a „katolikus szellemiség”-gel művelt irodalom

²⁶ SÍK SÁNDOR: i. m. 28—29.

²⁷ KÁLLAY MIKLÓS: Katolikus irodalmunk fővonásai. Vig 1941 augusztus, 303—305.

és tudomány milyen mértékben hatott az ellenforradalmi korszak társadalmának gondolkodására. S ebből a szempontból megnő a „katolikus irodalom” jelentősége. Az ellenforradalmi korszak szellemi életét, s szellemi életének hatását vizsgálva szem előtt kell tartanunk, hogy e korban egy mű objektív hatását nem objektív igazságtartalma döntötte el, hanem az, hogy a fasiszta állam intézményeivel milyen nyilvánosságot biztosított, vagy engedett a műnek. Írói alkotások, tudományos munkák abban az arányban szorultak háttérbe, vagy semmisítettek meg, amilyen mértékben kifejezték az objektív igazságot. Ilyen körülmények között a „katolikus irodalom” monopolhelyzetet élvezett. Képviselői közül sokan egyetemi katedrán ültek, széles körű sajtó-, rádió- és pódiumnyilvánosságot kaptak. Eszméik aprópénzre váltva éltek és hatottak a közoktatás minden formájában, az ifjúsági egyesületekben, a templomokban, a székekek nyilvánosságában és a gyóntatószékek magányában. E monopolhelyzetet élvező „katolikus irodalom” természetesen nem elégedett meg csupán a saját „termékeinek” propagálásával, hanem felhasználta céljai érdekében minden olyan írói alkotást, mely valamilyen módon alkalmasnak mutatkozott a „keresztény fasizmus” eszmekörének terjesztésére. E téren az „új-jáértékeléstől”, a durva hamisítástól sem riadtak vissza, sőt ez volt egyik alapvető módszerük. A magyar irodalom és művészet letagadhatatlan nagyjait nem bírálták, nem agyonhallgatták — a „korszerűség” e módszereket már régen elvetette — hanem hamisítással védekeztek ellenük, a „keresztény fasizmus” eszméinek nagy harcosaiként, váteszeiként állítva be őket.

*

A „katolikus irodalom” fejlődését végeredményben az 1938-as sajtótörvény segítette elő. E törvény, amely minden „baloldalinak” számító irodalmi fórumot megszüntetett, nagymértékben hozzájárult a Vigilia irodalmi jellegének megerősödéséhez. 1935 és 1938 között a már ismertetett két-három tanulmányon kívül — irodalompolitikai cikk meg sem jelent a Vigiliában, sőt irodalomkritika sem. 1938-tól veszik kezdetüket azok az irodalompolitikai viták, melyek a „katolikus irodalom” jegyében a legfőbb feladatként tűzték ki az irodalom egységesítését.

E törekvésükben — 1938-ban elsősorban — a népiesek célkitűzéseivel és népszerűségével találták szembe magukat. Meg kellett tehát találniuk annak a módját, hogy a „harmadik utasság” látszatát népiesek és urbánusok vitájában megőrizve, gyengítsék a népiesek befolyását, illetve saját szolgálatukba állítsák őket. Ennek egyik módja volt; bekapcsolni a „katolikus irodalmat” az „európai irodalom” áramkörébe. A „keresztény fasizmus” szubjektíve jószándékú képviselőinél ez a törekvés magában rejtette azt a szándékot, hogy kiszabadítsák a magyar irodalmat provinciális jellegéből, a „keresztény fasizmus” platformjáról azonban, arról az álláspontonról, mely az európai irodalomból kizárja, nem akarja észrevenni a ténylegesen haladót, ez a törekvés szükségszerűen csak egy másik provincializmust eredményezhetett. Horváth Béla éles szavakkal kel ki a „késleltetők”, a konzervatív irodalomszemlélet képviselői ellen, akik nem hajlandók észrevenni az „európai szellem „modern spirituális lendületét”, s ezzel a magyar irodalom fejlődését ötven esztendővel visszavetik.²⁸ Horváth szemében — Claudel, Bergson, Gide, Péguy, Chesterton — testesítik meg azt az „örök európai” szellemet, melynek termékenyítő hatását a magyar irodalmi élet „sárgaságban szenvedő ittmaradt augurjai” nem hajlandók figyelembe venni. A „késleltetők” — hangsúlyozza Horváth — „még mindig a nyolcvanas éveknél tartanak, vagy. . . inkább visszafelé mentek, inkább letagadták tulajdon dédelgetett dékadenciájukat s lettek a népi őserő fiatal bajnokainak öreg epigonjai. Nyilván azt hitték, hogy ez kevésbé megszégyenítő, mint elismerni kortársaik dicsőségét.”²⁹

A „korszerűség” parancsa 1938-ra egyébként a politikai katolicizmus „konzervatív fasiszta” táborának még a jobbszárnyán is hatott. Bangha Béla a Magyar Kultúrában, — kap-

²⁸ hb. (HORVÁTH BÉLA. — P. P.) A legutóbbi három évtized . . . Vig 1938 január, 66.

²⁹ Uo.

csolódva ahhoz a vitához, mely egy regény³⁰ értékelésében kialakult a politikai katolicizmus táborában — „korszerű” hangot hallat, a Vigília álláspontjára helyezkedik. Hangsúlyozza, hogy „nem szabad a katolikus kultúrszínvonalat” a fiatalokúak színvonalára lenyomni, nem szabad „örökös szellemi kiskorúságra kényszeríteni” a „katolikus regényírást”. Azaz Bangha magáévá teszi a Sík Sándor által hirdetett „katolikus esztétikát”, miszerint a „katolikus irodalom” tárgya lehet a rossz, a bűn is, a lényeg nem a *min*, hanem a *hogyan-on* van. Hogy mennyire új jelenség Bangha Béla és a Magyar Kultúra részéről ez a „fogékonyság” a „korszerű” iránt, azt leginkább az az „örvendezés” jelzi, amit hozzászólása a Vigília köreiben kiváltott: „Valóban örvendetes, hogy P. Bangha lapjában *elhangzott végre*, amely elismeri, hogy nemcsak zárdanővendékeknek készül a komoly katolikus irodalom, s hogy abban, ha egyébként tisztességes módszerrel dolgozik, igenis helyet kaphatnak a legkomolyabb életproblémák is, melyet katolikus korunk felvet és végre nem kell attól rettegniük a katolikus íróknak, hogy művüket éppen a legismertebb *katolikus fórumokról támadják meg*. P. Bangha, íme, európai és korszerű módon állott ki a katolikus regényirodalom szellemi szabadsága mellett. . .”³¹

A politikai katolicizmus különböző áramlatainak ez a közeledése az irodalom, az irodalompolitika kérdéseiben, jelzi azoknak a lehetőségeknek a felismerését, mely lehetőségeket az 1938-as év vetett fel az egyre inkább monopolhelyzetbe kerülő „katolikus irodalom” előtt.

A Magyar Kultúra 1938-ban — a „korszerű katolikus irodalom” megteremtéséért vívott harcban — Rónay György cikkének közlésével, már egyenesen a „magyar katolikus irodalom” önállósodását, a külső, főleg francia hatás levetését sürgeti, s a „magyar katolikus irodalom”-tól elvárja, hogy a magyar nép rejtett forrásaiból merítve” továbbfejlessze az elért eredményeket.

A Vigília — Kézai Béla tollával — „öntudatosan” védelembe veszi kezdeményező szerepét a „katolikus irodalom”-ért folytatott harcban, s az elért eredményeket. A „katolikus irodalomból” — hangsúlyozza Kézai — még hiányoznak az igazán nagyok, a zsenik, de a már elért eredmények sem lebecsülendők, s kiharcolásukban jelentős szerepet vállalt a Vigília. „A Vigília — írja — nem vállalkozhatott egyébre, mint hogy ébren tartson bizonyos kérdéseket. Nem vállalkozhatott egyébre, minthogy rámutasson arra, milyen széles világkép kell, hogy beletartozzék a magyar katolikus író tudatába, kezdve a nyugati misztikusoktól — Bartók Béláig és Kodályig, Claudeltől Harsányiig, Horváth Béláig, Mauriactól — Rónay Györgyig.”

A Vigília munkálkodása nyomán — hirdeti Kézai — kitárult a „katolikus irodalom” horizontja. Példaként Balla Borisz Niczky növendékét hozza fel — mely szerinte — az első „franciás eszközökkel” írt „magyar levegőjű katolikus regény”. „A tények elhallgatására vallana — írja —, ha tagadnók, hogy a Vigília fennállásának nehéz, négy esztendeje alatt nem selesítette ki Sík, Mécs, Harsányi, Horváth Béla egyivású törekvéseinek frontját.”³²

Hogy ez a frontkiszélesítés — melyben a Vigília öntudatosan vállalja kezdeményező szerepét — mit jelentett, s milyen célokat szolgált, — erre már az előzőekben kitértünk. E frontkiszélesítés módszerében, azokban a módszerekben, melyeket Kézai a Magyar Kultúra ellen védelembe vesz, kifejeződik azonban a Vigília sajátos arculata is. Az a profil, mely minden téren igyekszik távortartani magát a közvetlen politikától és egy nagyobb távra szóló politika burkolt megalapozását tekinti feladatának.

A Magyar Kultúra Rónay György cikkével — bekapcsolódva a „korszerű katolikus irodalom”-ért folytatott harcba, a Vigiliától jobbra vívja ezt a harcot, a népiesek növekvő befolyása ellen küzdve a „katolikus irodalom” „magyarosodását” követeli, azt kéri számon az íróktól, hogy a „mi szorongató légkörünkből” ne meneküljenek „Nyugat, vagy Kelet vilá-

³⁰ Paule Régnier: Az elveszett darchma c. regényéről van szó, aminek kiadását az Egyházi Lapok szerkesztője „lekipásztori szempontból aggályosnak” tartotta.

³¹ NAGY TAMÁS: Vihar egy katolikus regény körül. Vig 1938 január, 68.

³² KÉZAI BÉLA: Rónay György . . . Vig 1938 április, 234—237.

gába", ne „közvetve nyújtsanak tanulságokat", hanem „a magyar nép rejtett forrásaiból merítve" adjanak választ „magyar életünk... fölötté kényes kérdéseire". Az írónak ez a „népisége", — azaz katolikus népisége — fejezi ki Rónay szerint a magyar lényegét, a magyar sors történelmi küldetését, ez mutatja meg, „hogyan állunk szemben a végső dolgokkal, étellel, halállal, Istennel, mítoszaink és misztériumaink legvégső principiumainkkal."

„Ezért hirdetem és hirdettem — írja Rónay — még annak idején nem egy cikkemben az Új Korbán, hogy nekünk „lényegünket" népünk közelében, egyenesen népünkben kell keresnünk, aminthogy ott kereste Kodály és Bartók is, és ahogy mutatis mutandis, ott kereste Ady is..." Állásfoglalásomat — hangsúlyozza — „egyetlen érzés és parancs sugallta: katolikus és magyar voltom felelősségtudata és a katolikus és ugyanakkor magyar hűség és helytállás parancsa."³³

A Vigília irodalompolitikájában nem a közvetlen, a gyors eredményeket sürgető politikát követte, szélesebben megalapozva, nagyobb távra dolgozva vívta harcát a „katolikus irodalom" egyeduralmáért. Mivel leplezte céljait, ezért normája a „katolikus irodalom" megteremtésében mérsékeltnak, toleránsnak tűnik. Ezt a látszatot erősítette az is, hogy időnként helyet adtak a Vigília hasábjain a polgári baloldal néhány írójának. A Vigília — „tartózkodva a politikától" — a háború éveiben, a nyilas szennylapok tengerében semleges szigetnek tűnt, az „egyetemes", az „osztályokon, osztályharcon felülemelkedő irodalom" fórumának. Elsősorban e látszatok fenntartásával tudta elérni, a Vigília tényleges célját, a „keresztény fasizmus" szolgálatát.

Ez a „nagyvonalú" irodalompolitika — a kisajátítás szándékával — „elismeréssel" ír Juhász Gyuláról,³⁴ József Attiláról, — a kapitalizmus közvetett védelmét választva, hirdeti, hogy nem lehet „tisztá költőnek ez elaljasodott világban helye..."³⁵ s hangoztatja, hogy a „katolikus létforma" a „középkori létforma" az a rendszer, melyben kibontakozhat az „egyetemes" költészet, melyben megvalósulhat az „egyetemes és örök keresztény erkölcsiség".

A „keresztény fasizmusnak" ez az átértékelési törekvése nem újkeletű. Kapcsolódik az új módszerek kereséséhez, ami — mint láttuk — különösen a válság éveit után bontakozik ki, de amihez az alapokat már sokkal korábban lefektették, elsősorban Szekfű Gyula: Három nemzedék c. művében. Szekfű — mint ismeretes — nem csupán Széchenyi alakját értékeli e munkájában a szellemtörténet módszereivel oly módon, hogy megteszi, minden kor „legnagyobb magyarjának", aki nem a forradalmak, hanem a reformok útját követi, hanem Ady Endrét is elfogadhatóvá teszi a faji szemlélet számára. Szekfű „A népi elv két arca"³⁶ c. cikkében, nem véletlenül irányítja a figyelmet a magyarság olyan nagyjaira, akik a „népi" felé fordították figyelmüket. E jelszóval, a népiség jelszavával követel elismerést ez a felfogás Bartóknak és Kodálynak, akiknek „népfeléfordulása" a „keresztény fasizmus" tanítása szerint egybeesik a katolikus törekvésekkel. Így válik a „keresztény fasizmus" elméletében s tanításában Ady Endre Prohászka Ottokár harcostársává.

E felfogás már nem utasítja el Bartók, Kodály és Ady művészetét, hanem művészetük lényegét hamisan értelmezve és propagálva, kisajátításukra törekszik, s mint „nagy magyar génuszok"-ról beszél róluk, azonosítva velük Szabó Dezsőt. Demény János hozzáfűzi Szekfű gondolatához, hogy a magyar népi elv belső arca ezeknek a „magyar génuszoknak" munkájában, életútjában él. S azzal a szándékkal, hogy igazolja a kereszténység népi jellegét párhuzamot von Prohászka és Ady között. Szerinte mind Ady, mind Prohászka különböző helyről indultak el, de egy cél felé törnek. Ady a magyarság útján halad, Prohászka a kereszténységén.³⁷

³³ RÓNAY GYÖRGY: Válasz. Vig 1938. április, 238—240.

³⁴ „Két falusi" költő. (hb.) Vig 1938 január, 70.

³⁵ Uo.

³⁶ MSz 1939. I. Idézi DEMÉNY JÁNOS: A népi elv két arca Szekfű Gyulánál. Vig 1939 február, 151.

³⁷ DEMÉNY JÁNOS: Magyar messiások. Vig 1939 június, 420.

Az elsőbbség természetesen Prohászkaé. Mert a kisajátítási törekvésben „elismerik” ugyan Adyt, de azért egy kicsit a purgatóriumba küldik. A népi és vallásos erők nagy szintézisének küszöbén halt meg Prohászka — elmélkedik a fideista literátor — hasonlóan ekkor halt meg Ady is. De míg Prohászka a mennyek felé vette útját, Dózsa György unokája, papok ivadéka, Ady Endre a purgatórium útjain halad. „Ady a pokol füstgomolyagjaiból emelkedik a menny fényei felé: Prohászka belső, misztikus élete egészében a dantei világ szeráfi körei fényrózsáinak égi útjain halad...”³⁸

A „keresztény fasizmus” felfogásában tehát Ady Endre, Prohászkaival egysorban — a „népi és vallásos” Magyarország harcosává lép elő. A *ma* — azaz az ellenforradalmi kor harmincas éveinek — prófétáit viszont Szabó Dezsőben és Németh Lászlóban tiszteli. Demény János Ady folytatójának Szabó Dezsőt tekinti, Prohászka Ottokár folytatójának, szellemi örökösének pedig Babits Mihályt teszi meg.

A szellemtörténet retortájában elkészült tehát az új, a kornak megfelelő prófétai párhuzam; Babits és Szabó Dezső.

„A magyarság újszövetségi váteszei” Demény szerint, — természetesen Szekfű alapján — Kodály, Bartók, Prohászka, Ady, Szabó Dezső — e sor a harmincas évek második felében kiegészül Babits Mihállyal (Szekfű sorolja őt egyik cikkében a „független, józan és megvesztegethetetlen érzésű magyarok” közé), majd a „fiatalok közül Németh Lászlóval.”³⁹

Demény szerint Németh László Szabó Dezső „szellem fia”. Hogy a magyarság keresztény lehessen, *előbb magyarrá* kell lennie, — ezért harcol Szabó Dezső. Németh László viszont Európa „ígéretföldjéért” Kelet-Európáért harcol; azaz a magyarság kelet-európai hivatásáért. Hogy ez az „ígéretföld” keresztény lehessen előbb „göröggé kell bontakoznia”. Németh László vallásossága azonban valamiféle belső protestantizmus, a léleknek az az állapota, mely a protestantizmushoz van a legközelebb. Ezt kapcsolja össze a görögséggel, az „új nemeséggel”, a Németh László féle „szocializmussal”. Ez a Németh László-i „belülvaló vallás”, „protestans vallás” nem tetszik Deménynek, s szerinte Németh László „örök vívódásainak” is ez a gyökere, innen ered „pesszimizmusa”, önvádoló „letargiája”.

Németh László szemléleti tévedéseinek alapja — Demény szerint — protestantizmusa. Innen pesszimizmusa, szörnyű „kórjóslata a halál”, nem veszi észre, hogy csak a protestantizmus halála érkezett el, s hogy ő ezt a halált általánosítja tévesen. Németh László nem látja, hogy a kereszténység egy nagy megújulás előtt áll, az „új középkor életformája” előtt, mely életforma „nemcsak felekezeti, de ősi értelemben is katolikus lesz. Németh Lászlót vívódásai visszavonultságba, magányba kergetik; e magányból Demény a katolicizmus segítségével kívánná megszabadítani, mert úttévesztése ellenére nagyra értékeli Németh Lászlót. „Ha meg kell határoznom — írja —, hogy ki a legnemesebb anyag a ma magyar szellemvilágában, aki a katolicizmusra méltónak látszik: habozás nélkül Németh Lászlóra mutatok. Mérheterlenül sokat nyerne vele a magyar katolicizmus. Egy Szabó Dezsőt egy Prohászka sem tudott megteríteni, Németh Lászlónál más a helyzet, viszont van-e Prohászka hozzát?”⁴⁰

A „keresztény fasizmus” a „bontakozó világban” azaz a fasizmus európai térhódításában egy új népiség jelentkezését hirdeti. A probléma számukra csak abban jelentkezett, hogy a „Volkstum gondolat” szemben, pontosabban azt továbbfejlesztve, hogyan és mi módon tudják érvényre juttatni a Közép-Európa térségben a „keresztény fasizmust”, vagy egy másik terminológiájukkal; az „új középkori — kelet-európai Magyar birodalmat”.⁴¹

Magyarország háborúba lépésével a „katolikus irodalom” problémái az eddigiektől eltérő módon merültek fel a Vigiliában. A „nagy magyar géniusokról” csend van. Nemcsak

³⁸ Uo. 423.

³⁹ DEMÉNY JÁNOS: Purgatóriumi utak. Vig 1939 július-augusztus, 523.

⁴⁰ Uo. 516.

⁴¹ DEMÉNY JÁNOS: Bartók és Kodály. Vig 1939 december, 719. és DEMÉNY JÁNOS: Pax Hungarica. Vig 1941 április, 123.

Bartók és Kodály népszerűsítése marad el (Bartók ekkor már Amerikában volt. Amerikai szereplésével kapcsolatban Demény még azt írhatta 1941 áprilisában: „... Bizonyos most már az is, hogy bujdosó életünk apoteozisainak ritka perceit az angolszász közönség melege villantja fel előttünk.”⁴² — Kodály 60. születésnapjára jelenik meg egy cikk, mely Kodályt már szembeállítja Bartókkal⁴³, — hanem a Szekfüre való hivatkozás is, s a népiesek ellen is megindult a Vigília átmenetileg nyílt harca. 1938-ban, Németh László „Villámfénynél” című színjátékát a Vigiliában Rónay György kritikája még osztatlan elismeréssel üdvözli, a „Villámfénynél” orvosában a politikai katolicizmus szociális magatartású új, a régivel, az értetlen falusi intelligenciával szembe forduló típusát. . . Possonyi László Németh Lászlóban az új magyar dráma-irodalom nagy ígéretét köszönti,⁴⁴ de a Vigília 1942 februári számában már mint „dilettáns” író jellemzi, bírálva a „Cseresnyés”-t, melynek témája érdekes, s nyersanyaga „íróért kiált”, de a témát Németh László „dilettáns módra összekuszálja”. Possonyi a legsértőbb jelzőktől sem kíméli meg az író. „Ha Németh László egészséges tehetség lenne — írja — nem pedig idegenszerű kiagyalt lombikember” — egész jó drámát írhatott volna.⁴⁵

De hasonló bírálattal fogadja a „katolikus irodalom” kritikusa Németh László: „A másik mester”, című regényét is. Just Béla kritikájában a regényt „egy műkedvelő regényeként”, „egy dilettáns rossz regénye”-ként jellemzi.⁴⁶

Alig egy év leforgása alatt tehát jelentős fordulat, gyökeres fordulat állt be a Vigília Németh László értékelésében. Hiszen 1940-ben, 1941-ben még mint „nagy magyar géniust” tartották számon és propagálták a Vigília hasábjain. Miért ez a nagy változás? Természetesen nem egyszerűen Németh László ilyen, vagy olyan színdarabjáról, vagy regényéről van szó, hanem arról, hogy a „katolikus irodalom” részéről frontális támadás indul elsősorban a népi irodalom, mint e korszak legerősebb irodalmi csoportosulása ellen, frontális támadás az „egyetemes irodalom”, a „katolikus irodalom” egyeduralmáért. A népi írók jelentős része — köztük Németh László is — erre az időre, 1941-re, már nagymértékben jobbra tolódott, a Vigília köréi azonban úgy ítélték, hogy ebben az irodalomban még mindig túl sok a valóság felé fordulás, a háború első éveiben, még fokozottabban, mint eddig *politikamentes* irodalmat akartak. Jobbról támadták tehát a jobbra tolódott népieseket, ugyanakkor elítélték a nyilasmozgalmakat is, hasonlóan, mint a kormánypolitika. Magatartásuk szerves kapcsolatban van a tömegektől való iszonyódásukkal. A „keresztény fasizmus” rettegett a tömegektől, ez alapvető vonása volt a politikai katolicizmus mindegyik áramlatának.

A „keresztény fasizmus” a szélsőjobb törekvéseiben potenciálisan a kommunizmus veszedelmét látta és rettegte. A hitlerizmust, vagy a fasizmus más, tömegeket mozgó formáit is, pl. a magyarországi nyilasmozgalmakat is, többek között alapvetően ezért is ítélik el,⁴⁷ ezért állnak „szembe” még az olasz fasizmussal is, ami pedig — szerintük — „megőrizte a hagyományokat”, s ezért látják a parasztságban, tudniillik a kisáru-termelő parasztságban, melyet atomizál a magántulajdon, a jövő társadalmának fundamentumát.⁴⁸

1941 januárjában, a Teleki-kormány lavírozó politikája idején, mintegy fél évvel Magyarország háborúba lépése előtt, Mécs László még irodalmi egységet hirdetett, a terület-

⁴² Uo. 127.

⁴³ KOZÁKY ISTVÁN: Kodály Zoltán. Vig 1943 január, 25.

⁴⁴ POSSONYI LÁSZLÓ: Színház. Németh László... Vig 1938 április, 240.

⁴⁵ POSSONYI LÁSZLÓ: Színházi krónika. Vig 1942 február, 79–80.

⁴⁶ JUST BÉLA: Egy műkedvelő regénye. Vig 1942 február, 79–80.

⁴⁷ Mesterien jellemezte Móricz Zsigmond az úri középosztálynak ezt a mentalitását a „dszentri származék háztulajdonosnő alakjában: „Mariska néni roppant liberális volt összes elveiben, például Hitlert egész hangosan és élesen támadta, ahányszor csak szóba került, „proli”, de a valóságban olyan antiszemita volt, hogy csak úgy ropogott”. (Móricz Zsigmond: Az asszony beleszól. Regényei és elbeszélései. Magyar Helikon kiadása 1963. 6. kötet 544.)

⁴⁸ Ezekről a kérdésekről, hogy ti. mit jelent a hitlerizmus „elítélése”, stb. a már idézett tanulmányukban — A politikai katolicizmus „reformnemzedéke”, valamint a Vigília politikai ideológiájának elemzése során részletesen szólunk.

visszacsatolások nacionalista örömmámorában a különböző irodalmi csoportosulások közös campaniele-t hirdette a Vigilia égisze alatt. A háború, „csapatunk didalmas előrenyomulása”-nak légköre, majd a függetlenségi mozgalom kibontakozása elleni küzdelem nyílt színvallásra készítette, s kényszerítette a Vigiliát. Átmenetileg irodalompolitikájában feladva leplezett, a „politikától tartózkodó” álláspontját nyílt sisakkal veti magát az irodalom frontján a haladó, vagy valamelyest is haladó erők elleni küzdelembe.

A háború éveiben az irodalom harcainak, csoportosulásainak jelentőségét növelte az is, hogy a negyvenes évekre nagymértékben megnőtt Magyarországon a tömegek érdeklődése a nyomtatott szó iránt. Az irodalom — a legfrissebb és a múlt idők irodalma egyaránt — „divatba jött”. „Furcsa paradoxon — írja Makay Gusztáv „Irodalomnépszerűsítés” című cikkében, — hogy véráztatta korunk oly szenvedélyes érdeklődést mutat a szellem termékei iránt. Már pedig senkisé tagadhatja, hogy például a legszellemibb tápláléknak, a könyvnek konjunktúrája van napjainkban.”⁴⁹

Az irodalom e megváltozott szerepét, jelentőségét nagyon jól látta a „keresztény fasizmus” s ezért irányozta fő tűzét a katolikus irodalompolitika platformjáról a vele szembenálló táborok, elsősorban a népi írók tábora ellen.⁵⁰ A támadás elsősorban a népi írók osztályjellegű, „szociális szempontú” irodalma ellen irányul, az egyetemes, osztályoktól, politikától független „katolikus irodalom” nevében.

A „keresztény fasizmus” irodalompolitikája harcolva az „alpári szellem” elterjesztése ellen, védelmezve az európai irodalom egyetemességét, lényegében a népiesek irodalmában kifejeződő osztályszempontúság ellen harcol, a „harcos népiséggel” állítja szembe az „osztályharcmentes”, az „egyetemes” irodalom platformjáról a „katolikus irodalom” alapvető principiumaként a „szeretetet”, amit Mécs László költészetében lát kiteljesedni.⁵¹

A „keresztény fasizmus” az „alpári szellem”-et nem a népiesek jobbratolódásában látta, hanem abban a pozitív politikai hatásban, amit a népiesek — súlyos, és a háború éveiben még csak tovább növekvő ideológiai tévedéseik ellenére — kifejtettek.

Horváth Béla e felfogás talajáról Erich Kästnert és Bertolt Brechtet „két sötét és szálnalmas alak”-ként jellemzi, akik „németül írnak ugyan”, de akiknek „semmi köze” a német irodalomhoz. E két „szálnalmas alak” szerinte a mestere „irodalmunk” azon kis „nyüzsgő” csapatának — Radnóti Miklós, Rónai Mihály András, Vas István, Faludy György, Fenyő László — mely csapat „hajdan nagyon is sokat zajongott, de zajongásukból semmi jó nem jöhetett”, s az „irodalmi alvilág” jelentkezése ellen a könyvkiadás módszereinek megvizsgálását követeli.”⁵²

A „keresztény fasizmus” irodalompolitikája az „írói szabadság” jelszavától kezdve (azaz: ne kössék meg az írók kezét, ne csak egy „szociális réteg” problémáiról írjanak) egészen a „teljesebb magyarság” jelszáváig — melyen az értendő, hogy az „ázsiai” eredetű magyarság lényegileg kapcsolódik Európával és a keresztény kultúrával — minden érvet és erőt megmozgatott a „katolikus irodalom”, hegemoniájáért. Magának érezte ez a felfogás a népi írók egy részét — Illyést pl. vagy Kodolányit —, főleg azokat a műveket, melyeknek közvetlen politikai jellege nem dobomrodott ki, s az urbánusokkal is szembefordult — elismerve közülük

⁴⁹ MAKAY GUSZTÁV: „Irodalomnépszerűsítés”. Vig 1942 szeptember, 343.

⁵⁰ A tényleges szocialista irodalmat azért nem említjük, mert mint irodalmi csoportosulás mély illegálisága, valamint tagjai ellen indított terrorintézkedések miatt, a Vigilia számára, mint közvetlen ellenfél nem jött számításba.

⁵¹ Érdekes és jellemző a Vigilia cikkíróinak dühödt reagálása arra a diákújsági cikkre, melyben egy hetedikes gimnazista tesz hitvallást a népiesek irodalma mellett. Erre vonatkozóan lásd: Egy hetedikes gimnazista eszményei. Vig. 1942 február, 68. IJJAS ANTAL: Mellette vagy ellene. Vig. 1942 július, 245–246. KÉZAI BÉLA: Válasz, Vig 1942 február, 69–70. IJJAS ANTAL—POSSONYI LÁSZLÓ: Néhány idézet egy különös rohamból. Vig 1942 március, 123.

⁵² HORVÁTH BÉLA: Mai magyar költők, avagy az irodalom alvilága. Egy Dante-kiadvány. Felelős kiadó: Szalai Sándor. Vig 1942 január, 25.

pl. Márait, Cs. Szabót stb. — azokkal akiket eszmei mondanivalójuk, származásuk miatt a kereszténységtől, keresztény felfogástól idegennek érzett, és hirdetett.⁵³

Osztálytalanul, az egyetemes Magyarorszáért egyformán dolgozni! — ezt a jelszót adja ki a „keresztény fasizmus” az irodalompolitika területén is. Kell a megújulás, kell a revízió, kell a reform — hirdeti ez a felfogás. E gondolatokat a középosztály minden tagja magáévá is tette, azért van olyan nagy olvasótábora a népi íróknak a középosztályban, az urbánus rétegekben. Az egész tehát műveltség kérdése. Műveltség kell ahhoz, hogy megértsük: „... Egy nép a magyar és bűnei is egyformák parasztnál, úrnál, mágnásnál. Újítani, reformálni is egyformán kell mindegyiket, ha úr, ha paraszt.” „A középosztálybeliek szellemükben fel tudják ölelni a parasztság és munkásság sorsát is, saját osztályuk megbírálása mellett. Lásd Szabó Dezsőt, Mécs Lászlót, vagy Kodolányit”, de a műveletlen rétegek, akik olvasni éppen csak megtanultak, válogatás nélkül nyúlnak olyan könyvek felé, melyek a „kirgiz puszták közösségét akarnák ránrakozkolni”, — azaz a „keresztény fasizmus” a kommunizmust rettegi a népiesekben.

Mindez azonban — folytatódik Possonyi gondolatmenete — a barbárság, az eretnekség tünete, annak a tanúsága, hogy „civilizációnk beteg”. A parasztimádat apostolai azt követelik, hogy se urbánusok, se európaiak, sem keresztények, sem egyetemesek ne legyünk. Azt akarják, hogy „tegyünk ellenzót a szemünkre, szűkítsük be a magyar horizontot, vessünk el minden vallást, szépséget, evangéliumot, hitet s ne merjünk mást írni, mint szociológiát, vagy paraszti történetet”.⁵⁴

Ez a felfogás, ami — Possonyi szerint — már nem is irodalom, hanem „materiális-biológiai bódulat”, mert még közvetítő megoldásokat sem ismer el — s a vádlottak padjára állítja Cs. Szabó Lászlót is, „mert támadói szerint az irodalmi Deák-párt szerepét akarná vállalni”. „Mi a Cs. Szabó bűne? — teszi fel a kérdést Possonyi —. Hogy történelmi műveltsége van? Hogy urbánus szellem? hogy látja a dolgok másik oldalát is? Ha az irodalmi ellentétek lebontása nem lehet cél, csak biztatni tudjuk Cs. Szabót, hogy tartson ki meggyőződésénél, urbanitásánál és egyetemesebb magyarságánál, amelybe a népiek ügye is belefér a világ többi problémái mellett. A végén úgyis az győz, aki örök, átfogó s nem múló problémákat szolgál.”

Possonyi szerint a paraszti álarc mögött, idegen, forradalmi eszmék húzódnak meg. „A paraszti álarc mögé bújva, sokszor paraszttömegeket vadítva nagyon sok „dialektikusan” formált eszmét el lehet hinteni... A nagy parasztimádat gyökere talán ott rejlik, hogy a parasztbárány bőrébe sokszor idegen farkasok bújnak, dialektikus ügyeskedéssel formált célokkal.”⁵⁵

Possonyi tehát kifecsegi, hogy miért fél a katolikus irodalompolitika ezekben az években a népi íróktól; az uralkodó osztály hatalmát félti. Az a keresztény politika, mely a válság éveiben, s közvetlen utána bátran kacérkodott a szociális demagógiával, mely a népi írók mellé sokszor „kiállt”, „propagálta” műveiket, a háború éveiben érzi, hogy elvetette a súlykot, s a politikai kérdések, a szociális kérdések, azaz a szociális demagógia helyett fokozottabban az „örök emberi” felé kívánja irányítani a figyelmet. A szellem kibújt a palackból, s nem lehet visszakényszeríteni! Ez a félelem győtri a katolikus irodalompolitika képviselőit, ezért töltik meg a Vigília háborús évfolyamait a népiesek elleni nyílt polémiák. Az osztályharc tüzeiben a Vigília kénytelen volt kijönni elegáns elefántcsonttoronyából, s a „tárgyilagoss” ismertetések hangját időlegesen a harcos polémiák hangjával kénytelen felváltani. 1943-ban viszont Balla Borisz egyik cikkét⁵⁶ már ismét az „írói szabadság” nevében kommentálja Possonyi László. Szerinte Balla Borisz az írói szabadságért száll síkra, amikor a katolikus irodalom nevében az

⁵³ IJJAS—POSSONYI: i. m. 125.

⁵⁴ POSSONYI LÁSZLÓ: Irodalmi partizánharcok. Az egyre szűkülő horizont jegyében. Vig 1942 május, 164—166.

⁵⁵ Uo. 166—167.

⁵⁶ BALLA BORISZ: Katolikus irodalom. Vig 1942 december, 443—445.

írói témaválasztás gazdagságát hangsúlyozza. E szabadság azt jelenti, hogy a katolikus irodalom transzcendens irodalom, azaz osztályokfeletti célokat, egyetemes célokat szolgál. Ezt a transzcendens irodalmat szolgálja a Vigilia, hirdetve függetlenségét, minden irodalmi csoportosulástól s hangsúlyozva, hogy hasábjai az „egész magyar irodalmi gárda felé nyitva állnak”. Mindegyik magyar író — hirdeti Possonyi — nem véletlen, hogy ismét akkor, mikor „csapataink dicső előrenyomulását” felváltotta a „rugalmas visszavonulások” időszaka — megtalálja helyét a Vigiliában. „Olvasóink talán néha csodálkoznak — írja — ha egyszer Márait kell megvédenünk egészen irodalmiatlan eszközű támadásokkal szemben, máskor Kodolányi János transzcendens mélységek felé fejlődő tehetségét kell megdicsérnünk.” Az a közönség, mely a politikára van egyoldalúan beállítva, mely számára az irodalom életét csoportosulások, klikkezek jelentik, egy egészségtelen sajtókampány eredményeként, talán csodálkozik ezen, de a *Vigilia* senkit politikai álláspontja, vagy csoporthovatartozása miatt „kivégezni nem akar”, „senkire sem haragszik, mert népi vagy nem népi, jobboldali, vagy baloldali”, a Vigilia az „igazi irodalomért” küzd, azért az irodalomért, mely a „termékeny csendet, a gyümölcsöző magányt, a transzcendens elmélyedést kedveli”. Az igazi írói szabadság sem jobbra, sem balra nem jelent elkötelezettséget, hanem az „örök igazságok” szolgálatát.

Possonyi természetesen szükségesnek érzi annak hangsúlyozását is, hogy a Vigilia nagy szabadsága, nem jelenthet eltévelyedést, azaz nem jelent letérést az uralkodó osztály szolgálatától: „Hogy a Vigilia mégsem tévedhet el ebben az „*írói szabadságban*” (ma hogy félnek sokan ettől a megtépzott fogalomtól) — írja — arra belső katolicitása, transzcendentális célkitűzései adnak biztosítékot. Lelkiismeretünk szavára hallgatunk minden költő és prózai mű közzétételénél és ha nem is minden mű írója katolikus, ez a katolikus szerkesztői lelkiismeret adja meg a dolgok rendjét lapunkban.”⁵⁷

A Vigilia tehát ismét — leplezve politikáját — „harmadikutas” álláspontot foglal el az irodalmi vitákban. Természetesen továbbra is szilárdan az uralkodó osztály, a kormány álláspontján van, erről a platformról hangsúlyozza a veszély- és tévedésektől mentes írói szabadság jogosságát azok felé, akik a szélsőjobboldalon szót emelnek az ellen, hogy a polgári baloldal egynehány képviselője helyet kap a Vigilia hasábjain. Erről az állásponttól védelmezi mind Kodolányit, mind Márait a „handabandázók, az irodalmi sanda mészárosok”, „taglóütése”, „gáncsvetése” ellen. A Vigilia nagyra értékeli Márai Kassai őráját, ezt a drámát — Harsányi Kálmán Ellájkja óta — a magyar drámaírás legjobb alkotásának tartja, s hangsúlyozza a „gáncsvetők” ellen Márai elismerését „nagy népszomszédunk” — nyilván Németországról van szó — részéről. „Nagy népszomszédunk valóban kulturált szellemi vezetőinek — írja Possonyi — megfelel ez az író, műveit fordítják, játszik, mert az igazi érték előtt *gyermekszobájuk nevelése folytán* meg szoktak hajolni és fülük van Bartókra is, Kodályra is, papírjuk és szinpadjuk van Madáchra is, Vörösmartyra is, sőt Máraira is. De ugyanakkor nálunk azok, akik elájuló hódolattal viseltetnek még a határainkon túlról szóló mellék körzeti közösségi étkezde megnyitó szónoklatokra is, nem akarnak példát venni abból a magasabbrendű lelki megértésből, hogy nagyon jól megleszünk mi, ha szomszédaink Vörösmartyt, Madáchot, Móriczot, Márait becsülik meg, mi pedig Dantét, Goethét, Schillert, Hauptmann és Stefán Georgét. Nem, minálunk most külön pennarágó rohamosztagokat szerveznek az irodalomból tehetségtelenségük, vagy összeférhetetlenségük miatt kimaradt elemekből, hogy mindent, ami lelki és szellemi igényekkel lép fel, trampli lábakkal letiporjanak, gúny és nevetség tárgyává tegyenek, s lehetőleg elszakítsák tömegeinket minden magasabbrendű szellemi tápláléktól, mondván rá, hogy destruktív.”⁵⁸

Possonyi az irodalmi élet „beszennyezett atmoszférájáról” „lelki elbolsevizálódásáról” beszél s ez ellen kél fel az arisztokratizmus a „gyermekszoba” védelmében a polgári irodalom

⁵⁷ POSSONYI LÁSZLÓ: Írói szabadság... írói hangnem... Vig 1943 január, 5.

⁵⁸ Uo. 6. (Az én kiemelésem. — P. P.)

mellett, pontosabban az elefántcsonttorony irodalom mellett, védelmezve Márai, Babits, vagy Kodolányi írói „egyéniségét”, sőt Adyt is felvonultatja a „katolikus irodalom” lobogójaként. „A lelki elbalsevизálódás egyik tünete ez: eltiporni mindent, ami magasabbrendűen lelki, szellemi, azaz bonyolult. A primitív düh csak eltiporni tud, meggyőzni nem.”⁵⁹

1942-ben a Vigília még nyílt és határozott népies-ellenes álláspontot foglalt el. 1943–44-ben a külpolitika, a háborús helyzet alakulásának hatására már azon igyekezett, hogy az ellentéteket — világnézetük megtartása mellett — feloldja, hogy a népiesek legjobbjait a politikai katolicizmus, a „katolikus irodalom” táborába vonja, azaz felkészült egy hosszabb távra szóló politika, irodalompolitika vitelére.

„Magyar figyelő” aláírással, név nélkül jelent meg A „Vita” című cikk a Vigília 1943 májusi számában egy állítólagosan külföldön élő, haza-hazalátogató „magyar” tollából, aki lényegében a Szekfű-féle „korszerű” szemlélet szükségességére hívja fel a népiesek-urbánusok vitájában is a Vigília, illetve a Vigília olvasótáborra figyelmét. Arról ír, hogy 1919-ben, — a Tanácsköztársaság leverése után — a „független Magyarország” megszületésével új korszak kezdődött az ország életében, s a gömbösi „reformkorszakot” visszavetíti a bethleni konszolidáció időszakára.

„Mohács óta — írja — először voltunk „szabadok” s a nagy világban *gyámkodás* nélkül, *mi magunk* dönthettük el saját megváltásunkat vagy halálos ítéletünket. S mi valóban úgy vetettük bele magunkat ebbe a csodába, ahogy kellett. Szemünk előtt a történelmi Magyarország képe volt s a veszteség elbírhatatlannak látszott. Először lázadtunk és az első hónapokban még fegyverrel akartunk visszaszerezni mindent. Romantikus mozgalmak születtek itt is, ott is. Aztán megkezdődött az eszmélés korszaka. Az egyik csoport a konszolidációt tartotta a legfontosabbnak, a másik a titkos választójogot, a harmadik az azonnali földreformot. Egymás torkának ugrottunk, a magyar parlamenti élet a liberális korszak „legszebb” napjaira emlékeztetett. Személyi vitáktól volt hangos a magyar glóbusz, s mindent egyszerre s azonnal akartunk megoldani. Aki felüti az 1924–36 körüli évek napilapjait és folyóiratait (ha magától nem emlékezne) azonnal látja, hogy a mohóság jellemzi ezt a korszakot. Lázasan akartunk építeni és rombolni.”⁶⁰

A cikk világos hitvallása az uralkodó osztályok azon meggyőződésének, hogy 1935 után — a meginduló nagy ideológiai offenzívában — sikerült egy szilárd ideológiai bázist kiépítenünk, azaz a „magyar szellem nem aludt”.

A második világháború — a cikkíró szerint — megváltoztatta e kialakított helyzetet; „valamennyiünk alatt reng a föld”. Az új helyzet új követelményeket támaszt; a meglevő eredmények alapján az emberekbe az építés örömét kell plántálni.⁶¹

A népi írók hibájául elsősorban azt rója fel, hogy csak a parasztsággal törődnek, s a magyarságot nem mint „egészet” nézik. Áthaladást keres tehát a „magyar szellem” jegyében az arisztokrata és népi Magyarország között. A magyar társadalom „sorskérdéseinek”, „osztálytalan” vizsgálatát hirdeti. E szempontból — szerinte — a vitázó felek sok tekintetben közös úton járnak, csak sokszor maguk sem veszik észre, hogy egyet akarnak. „... Az igazi magyar értékekért, a szociálisabb Magyarorszáért, az igazi magyar irodalomért harcolók egyrésze szélmalomharcot folytat, nem veszi észre, hogy hol s miben van már meg az említett magyar konszenzus. Fegyverei élesek, hozzászokott forgatásukhoz s nem látja, hogy sok tekintetben *holi ellenség* ellen harcol. De tovább megyek: ez a harc, melynek végén ott van a lényeg: „törőd-jetek a magyar parasztsággal”, mert ő az egyetlen mentség fajunknak, csak akkor lehet eredményes s csak akkor érdemes érte meg is halni, ha a magyarságot, *mint egészet nézi* s ezt soha el nem felejtí. Aminthogy nem lehet cél egy külön grófi, bárói, méltóságos, nagyságos Magyar-

⁵⁹ Uo. 7.

⁶⁰ Magyar Figyelő, A „vita”. Vig 1943 május, 185.

⁶¹ Uo. 187.

országért verekedni, mindazok, akik elvetik a fentieket, ne akarjanak csak paraszt Magyarországot. Aki magyar sorskérdésekhez szól hozzá legyen osztálytalan.”⁶²

E felfogás hirdeti, hogy van a népi írók és urbánusok, vagy az uralkodó rétegek között „egymás felé vezető út”, csak legyen „jószándék és egy kis alázat”, azaz mindegyik irányban a jót, az egyetemes magyarság szempontjából kedvezőket kell megragadni.

A Vigilia 1943-as álláspontját talán a legvilágosabban Ijjas Antal tanulmánya, „A népiség a mai magyar szépirodalomban”⁶³ — melynek vázlata előadás formájában a Prohászka Társaságában is elhangzott 1943. május 21-én fejezi ki.

Ijjas tanulmányából szintén az világlik ki, hogy a „keresztény fasizmus” irodalompolitikája 1943-ban már ismét „elismeri” és propagálja a népi irodalmat. A népiesek és urbánusok vitáiban, „kelet és nyugat irodalmi pörében” a közvetítő szerepét kívánja betölteni. Hirdeti mind a népi, mind az urbánus szemlélet jogosságát és a kettő összebékítését, összeegyeztetését kívánja a katolikus irodalompolitika jegyében. Elemzésünk elején már hangsúlyoztuk, hogy a Vigilia irodalompolitikájában távlati tervekkel dolgozik, ez harcmódorának egyik alapvető sajátossága. A háború utolsó éveiben egységesítő törekvései azoknak az erőknek a csoportosítását szolgálták a Vigilia égisze alatt, melyeket céljai érdekében majd felvonultathat a háború után kibontakozó új társadalomban. Világosan kifejeződik ez Makay Gusztáv: Kelet és nyugat irodalmi pöre c. cikkében. Makay a népies és urbánus ellentét gyökereit elemzi, majd ráter az ellentét egészségtelen elmérgesedésére, s felveti először csak általánosságban a két tábor összebékülésének fontosságát: „A két irány nemes vetélkedése — írja — boldog hasznára válnék az irodalomnak és a nemzet szellemi kincstárának. De súlyos hátrány származik abból, hogy az oktan harc rengeteg jobb sorsra érdemes energiát őröl fel . . . Megmérgezi az irodalmi élet légkörét . . . Kielezi a személyi és nemzedéki súrlódások következtében amúgy is szétszabdalt íróvilág ellentéteit, lerontja a józan szó, a tárgyilagos kritika hitelét . . . Azt a tényt, hogy napjainkban annyira megrendült a bizalom a szellem embereiben, jórészt ilyen okok magyarázzák.”⁶⁴

De az összebékítés általános szempontjainál sokkal érdekesebb, amit Makay a jövő alakulásával, a társadalom változásával kapcsolatban mond: „Az idő mindent elintéz, minden harcot eldönt előbb-utóbb. De a szellem és az írók örök szűgyene lesz, ha ezt a harcot nem a minden írók szükségszerű fejedelmének, az öntudatos szellemnek fölényes igazságtevése fogja elsimítani, hanem a világesemények függvényeként beálló, irodalomkívüli társadalmi alakulás fogja meghozni a döntést, aszerint, hogy a háborús „győzelem” milyen társadalmi osztályok javára befolyásolja majd a korszellemet.”⁶⁵ Mint látjuk, Makay már a háború befejezését illetően több megoldással számol. Makay Kelet és Nyugat harcában egy harmadikutas álláspont elfoglalását tartaná a legcélszerűbbnek, Kelet és Nyugat „békés egyensúlyát”. „Ez az az út — írja — amilyen a magyar lélek jár ezer év óta. Olyan hagyomány ez, amelytől a magyar lélek nem szakadhat el tragikus meghasonlás nélkül. Az az elv, amelyet egyik kritikusunk mondott ki: „Nyugat ellen Kelettel, Kelet ellen Nyugattal”, — talán kissé brutálisnak és célratorőnek látszik európai szempontból, de kitűnően kifejezi egy sajátos földrajzi és műveltségi helyzetben élő kis nép történelmi kényszerét, — egy olyan, műveltségre büszke népet, amely lelki, kulturális és állami önállóságát minden körülmények között meg kívánja őrizni.”⁶⁶

A háború utolsó éveiben az uralkodó osztályok számára kedvezőtlenül alakult háborús helyzet hatására ismét előtérbe kerül a „katolikus népiség” feledésbemerült gondolata. Nem elégednek meg a népi írók jelentősebbjeinek kisajátításával, hanem azt hirdetik, hogy a katolikusnak meg kell teremtenie a maga népiességét, azaz a „katolikus irodalmat” bele kell építeni

⁶² Uo. 188.

⁶³ Vig 1943 július, 271. és augusztus, 294.

⁶⁴ MAKAY GUSZTÁV: Kelet és nyugat irodalom pöre. Vig 1943 november, 406.

⁶⁵ Uo. Az én kiemelésem. — P. P.

⁶⁶ Uo. 406.

a magyar népiességbe. Ez a gondolata Sinkó Ferenc: „A népi forradalom és a magyar katolicizmus című cikkének.”⁶⁷ A katolikus népiesség megteremtésével kívánják a „keresztényszfizmus” megerősítését, a hitélet omladozó bástyáinak restaurálását...

*

Végigtekintettük — legfőbb vonásaiban — a Vigilia felszabadulás előtti tíz évfolyamát, részletes elemzéssel feltártuk a „politikai semlegesség” látszata mögött meghúzódó osztályérdekeket, az ellenforradalmi kor fasiszta erőinek szolgálatát. Ez a „politikamentesség”, „harmadikutasság” sokak szemében demokratikus színben tüntette fel a Vigiliát. Mint láttuk, teljesen jogtalanul. E hamis látszatoknak köszönheti, hogy még címét is átörökölhette a felszabadulás utáni évekre, 1946 decemberében jelentkezik újra XI évfolyamával. Beköszöntőjében Sík Sándor — az új évfolyam felelős szerkesztője — az „új demokrácia” hívének vallja a Vigilia köré csoportosuló politikai katolicizmust, hangsúlyozva, hogy azok voltak a múltban is, s a katolikus irodalom haladó hagyományaként jelöli meg — többek között — a „katolikus reformnemzedék” alapította Vigiliát, mely — más katolikus folyóiratokkal összefonódva — „virrasztva és nevelve” harcolt „az egyre jobban ránkboruló sötétség ellen”.

„Megilletődéssel gondolunk — írja — arra a néhány fiatal íróra, Balla Boriszra, Aradi Zsoltra, Possonyi Lászlóra, akik az első Vigilia merész nekivágásával próbáltak belelendülni a világgatolicizmus irodalmának elevenítő sodrába és ezzel új medrét ásni a magyar irodalom innen is, onnan is elposványosodással fenyegető áradatának. Szemlélnk neve és Possonyi László szerkesztői közreműködése közvetlenül is jelzi, mennyire magunkénak valljuk ezt a legfrissebb hagyományt.”⁶⁸

Ez a „hagyomány” azonban — amint elemzésünk bizonyítja — a társadalom reakciós erőinek szolgálata, s semmi köze a demokráciához. A Vigilia a felszabadulás előtti tíz évfolyamával mindvégig a légraiffináltabb eszközökkel, a legkifinomultabb módszerekkel szolgálta az uralkodó osztályok, a fasiszmus érdekeit, s reakciós szerepet töltött be a magyar társadalom bizonyos rétegeinek — elsősorban a katolikus értelmiség egy részének — tévútra vezetésében.

A Vigilia köré szőtt mítosz még napjainkban is tartja magát. 1960-ban, a Vigilia 25 éves fennállását köszöntve, Sík Sándor, a folyóirat vallási jellegét domborította ki, erről az oldalról élesztgetve a Vigilia „politikamentességéről” szőtt legendákat. „Huszonöt éven át — hangoztatja Sík Sándor — szüntelenül előre néztünk, mindig a jobbat, a tökéletesebbet, a fejlődést akartuk szolgálni, minél gazdagabb irodalmat, minél fejlettebb társadalmat, minél mélyebb és egyetemesebb kereszténységet. ... Amit adtunk becsületes szándékkal, tiszta szívvel, egész erőnkől adtuk.”⁶⁹

Mi most nem szólunk a felszabadulás utáni évfolyamokról — ezek elemzése egy későbbi munka feladata — s az ellenforradalmi korszak tíz évfolyamánál sem a „jósándékot” kívántuk elvitatni. A jósándék azonban ha a valóság hamis tükrözésén alapul, önmagában nem mentesíthet a reakciós erők szolgálatától, amiatt még a Vigilia — egyes szerzők minden szubjektív jósándéka ellenére — objektíve teljes mértékben a fasiszmus erőit szolgálhatta, mint ahogy szolgálta is. E tíz évfolyam szerkesztői, szerzői közül sokan ma becsületes munkával szolgálják szocializmust építő hazánkat, s társadalmunk megbecsült tagjai. Talán felesleges hangsúlyoznunk, hogy bírálatunk nem ellenük, hanem régi — talán még általuk is elfelejtett — nézeteiknek szól. ...

A Vigilia régi évfolyamai könyvtárak mélyén porosodnak, cikkei, tanulmányai feledésbe merültek. Hatásuk azonban még ma is ott él észrevétlen, meghúzódva nagyon sok ember tudatában, akadályozva a mi társadalmunk eszméinek, tudatosságának térhódítását. Ha igenelni akarjuk a mátt, szembe kell nézni a múlttal. Tanulmányunk e szembenézést, azaz a ma igenlését kívánja megkönnyíteni.

⁶⁷ Vig 1944 április, 123.

⁶⁸ SÍK SÁNDOR: Vigilia. Vig 1946 december, XI. évf. 4.

⁶⁹ SÍK SÁNDOR: A Vigilia 25 éves. Vig 1960. 109.

THE LITERARY THEORY AND POLICY OF THE PERIODICAL
"VIGILIA" 1935-1944

Already at its foundation, *Vigilia* was closely related to the ideological offensive, to the "modernization" of the ideological front of the ruling classes which has set on upon the imperative impact of the world economic crisis of 1929-33 and already in the years of the 1931 crisis, and evolved in wide dimensions in 1934-35, helping the second government of Gömbös to the power.

All articles and studies, nearly all literary compositions of *Vigilia* are interwoven by mysticism. The contributors of *Vigilia* regard the mystic way of life as the only one worth to live. This attitude in the given historical situation is closely connected with the theory expressig and serving the very essence of fascism and with the behaviour in which the myth — of the leader, of the race and of the blood — is exalted to a ruling principle.

The literary policy of *Vigilia*, its struggle led in the spirit of mysticism for monopolizing "catholic literature" assumed a definite form particularly in the years preceeding World War II. In the debate between urbanism and popularism tehese writers professed a "third way" and attempted to dissolve the antagonism between urbanists and popularists with the aid of a "new catholic mysticism", creating thus an "organically constructed" catholic literature.

The "development" of "catholic literature" was in the last analysis promoted by the press law of 1938. This law which liquidated every literary forum that could have been regarded as "leftist" greatly contributed to the preponderance of the literary character of "*Vigilia*". With the year 1938 those discussions of literary policy were begun on the columns of "*Vigilia*" which, under the auspices of "catholic literature", set their main target the unification of literature. In this endeavour — in 1938 — these writers found themselves, first of all, confronted with the programme and the popularity of "popularists". So they had to find means to weaken the influence of the latter or to use them for their own purposes. To increase the influence of the "catholic literature" they did not refrain even from the falsification and expropriation of the Hungarian classics. As a detailed analysis of the ten volumes published before the Liberation reveals, with the catchword "free of politics" and more than once in the disguise of democracy, *Vigilia* served with the weapons of literature the reactionary forces of society and the interests of the ruling classes.

A humanista Báthori András itáliai útja

A Báthoriak nevétől elválaszthatatlan a humanista jelző. Rendszerint külföldi egyetemeken sajátították el tudományukat; itthon pedig neves humanisták, tudósok és zenészek társaságában képezték magukat tovább. Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király különösen kivált a humanista tudományok, könyvtárak, iskolák, művészetek pártolásában. Nagy összegeket áldozott, hogy minél több nagyműveltségű politikusa legyen a kancelláriákban, az egyházi, világi hivatalokban. Ez a cél is vezette akkor, amikor Kolozsvárott jezsuiták vezette főiskolát alapított. A kollégium mellé épített szeminárium Kolozsvár egyik legszebb épülete lett, melyről sajnos csak egykorú fametszet maradt ránk. Ez a főiskola Báthori István kultúrpolitikájának egyik kőbe véssett dokumentuma.¹

Különös gondot fordított családja tagjainak és rokonainak iskoláztatására. István nevű unokaöccsét például Padovában taníttatta; Andrást, ezt a nagyszerű szellemi képességekkel megáldott ifjút pedig Varsó közelében, a pultuski jezsuiták iskolájában neveltette hat évig. Saját titkárait, Zawadzki Bartost állította melléje mentorként. Figyelemmel kísérte iskolai tanulmányait, szellemi fejlődését. Többször magához is hívatta, hogy haladásáról meggyőződjék. A gyermektelen nagybátya figyelmességével hol ruhával, hol képekkel, értékes könyvekkel ajándékozta meg. A könyvek tábláira a préselt családi címer köré jelmondatát nyomatta: „Frustra vivit, qui nemini prodest.” (Hiába él, aki senkinek sem használ.) A bori-tálon pedig a neve volt olvasható: Andreas Bathori.

István király az orosz hadjárat utáni télen — 1580. február 14-én — történetírójának, Brutusnak egy könyvjegyzéket adott át azzal a meghagyással, hogy ezeket szerezzé be, szépen köttesse be, és sürgősen juttassa el András herceghez. Az összevásárolt kötetek között találjuk Plutarchos *Ethikájának* 1537-ből való bázeli kiadását. A díszes kiállítású könyv belső táblájára e három soros ajánlást írta a király:

„Omnia si perdas, famam servare memento.
Si Christum nescis, nihil est quod cetera discis,
Si Christum discis, nihil est quod cetera nescis.”²

E vallásos jellegű sorok nemcsak a király lelkiületére jellemzőek, hanem tanúságot tesznek Andrásral kapcsolatos titkos tervéről is. Azt szerette volna ugyanis — nemzeti és családpolitikai okokból egyaránt — ha fiatal rokona vállalná a papi hivatást. És András mutatott is hajlandóságot erre. Nagy örömmel fogadta ezt a hírt a király, mert szüksége lett volna olyan főpap — rokonra, aki egyrészt családjának tekintélyét növelné, másrészt komoly segítőtársat kapna benne a tridentin zsínatban meghirdetett egyházi reformok itthoni végrehajtására. Ezért elhatározta, hogy egyházi követek, nunciusok (Caligari, Bolognetti), különösen pedig Possevino jezsuita diplomata útján Rómában kieszközli, ha kell, kiharcolja András számára a püspöki, sőt bíborosi méltóságot. Így lett a fiatal klerikus István király büszkesége, a Báthori család szemefénye, akiről sűrűn küldtek jelentéseket a pápai udvarba.

András neve 1583 őszen került a hazai és a külföldi közvélemény középpontjába, amikor Báthori István őt állította az Itáliába indított küldöttség élére. Possevino ajánlatára a király Reszka (Rescius) Szaniszló pozeni papot, tanult humanistát nevezte ki útmarsalul. Az ő feladata volt, hogy a küldöttséget úgy állítsa össze, hogy azzal a fiatal herceg olasz földön szégyent ne valljon. A hatlovas hintóban utazó Andrást több magyar humanista is elkísérte, így a költő Cserényi Mihály, aki Padovába készült és Zalánkeményi János, aki

¹ VERESS ENDRE: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. Erdélyi múzeum 1906. 169. 342.

² VERESS ENDRE: Báthory András b. püspök könyvtára. MKsz 1905. 3.

Bolognába igyekezett, továbbá a Rómába utazó Jósika István. Szilézián át jutottak Morvaországba; egy hónap alatt értek Münchenbe. Innét délnek fordulva Innsbruckon keresztül Milánónak tartottak, ahol több napot töltöttek. Báthori István ugyanis külön kifejezte óhaját, hogy András látogassa meg Borromeo Károly milánói bíborosérseket, korának egyik szellemi vezérét, az egyházi humanizmus kiválóságát, a kezdő barokk stílus ébresztetőjét. A milánói tartózkodásnál érdemes nekünk is megállnunk, mert maradtak irodalmi és könyvtári emlékei is.

Borromeo Károly örömmel látta vendégül a fiatal Báthorit, annál is inkább, mert már vatikáni államtitkársága idején is figyelemmel kísérte a magyarországi, erdélyi és lengyel egyház helyzetét. Érintkezést keresett János Zsigmonddal; minden tőle telhetőt megtett, hogy a tridenti zsinatra Erdély is küldjön követeket. Különösen nagyra becsülte Báthori Istvánt. Milánóból levelezett vele. Így nem érte váratlanul az érseket az a hír, hogy a lengyel király kifejezetten meghagyta Andrásnak: végezzen nála több napos lelkigyakorlatot, mielőtt Rómába érkezne. Öt napig tartott e különös symposion. A lelki beszélgetések, elmélkedések ponták szövege néhány hónap múlva — még Andrásnak római időzése alatt — nyomtatás — ban is megjelent. A levél-alakú kis munkában kifogástalan életmódra, Istennel való belső közösségre és felebaráti szeretetre inti a fiatal Báthorit. Mérsékelje azt a fényt és pompát, mely őt hercegi származásánál fogva megilleti és körülveszi. Kerülje a tétlenséget, rossz könyveket, erkölcstelen embereket. Ne mulassza el hetenként a gyónást, áldozást, ajtatos könyvek olvasását, pl.: Szent Ágoston és Szent Bernát műveit. A felebaráti szeretet gyakorlásában pedig Krisztus szenvedései és halála vezéreljék. Gondoskodjék egyúttal háztartása erkölcsös voltáról is. Ne töltsön, hogy szolgálói káromkodjanak, veszekedjenek és illetlen tréfálkozást folytassanak. Az egyházi teendők végzésére tartson udvarában egy képzett teológusdoktor, aki Aquinói Tamás *Summájának* szellemében oktassa őt.

A levélre, mely dióhéjba foglalja Borromeo Károly életszabályait, András ugyancsak nyomtatásban válaszolt. Hálás szavakkal köszönte benne iránta tanúsított jószágát. Boldognak nevezi magát, mert élete az ő idejére esett. Ami az angyal volt Lótnak, Ráfael Tóbiásnak, Jeromos Nepotianusnak, az vagy Te nekem, úgymond: Te Barlaam, én Jozafát, — Te Pál, én Timóteus, aki nem szűnik meg oktatásodat követni, hogy nagybátyja várakozásának megfeleljen és egyben a maga hajlmainak éljen.³

A milánói érseki aula minden tagjára jó hatást gyakorolt a fiatal Báthori. Borromeo egyik titkára, Giovanni Botero, a kora-barokk államelméleti irodalom egyik legkiválóbb képviselője különösen megkedvelte őt, és elhatározta, hogy egy morális jellegű könyvvel fog kedveskedni a nagy jövő előtt álló klerikusnak. Lehet, hogy már régen megírta a világi dolgok megvetéséről szóló fejezeteket, és csak alkalmomra várt, hogy egy megfelelő személynek ajánlhassa. A dedikáció keletkezése 1584. május 20-ról való. A Tudományos Akadémia RN. IV. 1013 jelzésű példánya 8vo. 12. első levelén a cím, ajánlás, tartalomjegyzék és index látható. 186 számozott lap tartalmazza az Andrásnak írt könyvet. A könyv címe: *Del Disprezio del Mondo Libri Cinque*. Del D. Giovanni Botero Piamontese. All' Illustriss. Signore Andrea Balthori da Somlio, Preuosto di Michouia, Oratore del Serenissimo Rè di Polonia alla Santità di N. S. etc. In Milano Appresso Francesco, et Simon Tini Fratelli M. D. LXXXIII.

Az ajánlás rendkívül megrázó képet nyújt a terméketlen, kies vidéken élő nép nyomoráról, amelynek szemlélete váltotta ki az íróból a világi dolgok megvetéséről szóló elmélkedéseit. Könyvét azért ajánlja Báthori Andrásnak, mert örömmel hallotta, hogy Milánóból való eltávazása után Rómában is mily példás életet él, megvetvén mindazt, ami nem tartozik Isten dicsőségéhez. Kérte a herceget, ne vegye tőle rossz néven, hogy ily kis művel lepi meg, hiszen a nap egy kis tükörben is visszasugározza fényességének erejét, a tenger egy-egy szűk öbölben is megnyilatkoztatja mozgásának csodáit, a szelek egyes szorosokba szorulva is kimutatják erejüket, az Úristen pedig szeretetének megbecsülhetetlen kincsét tárja fel nekünk, amidőn a szegényeket és megaláztatottakat a földről magához emeli. A könyv első három fejezete arról tanít, miként kell a világot szeretni, — miért és mikor kell megvetni, — mily kicsiny a föld az éghez képest, — az emberek mennyire nincsenek megelégedve avval, amit a föld ad nekik, — a világ semmit sem ad csalódás és fáradtság nélkül. Az utolsó két fejezet az Evangélium tanítását foglalja össze Krisztusról, aki mindent került, amit a világ tisztel, miután egész élete megvetette az anyagiakat.⁴

Báthori András minden bizonnyal nagy érdeklődéssel forgatta a jól megírt, szellemes utalásoktól gazdag könyvet, amely hű képet fest az író természetismeretéről, világban jártasságáról. Szó van benne többek között Columbusz Kristófról (32, 50.), Vasco di Gamáról (32.), a régiek kozmográfiájáról (36.), az egyes országok kincseiről, az angliai katolikusok helyzetéről (41.), a politikusok felelősségéről (18.) stb.

³ GALLA FERENC: Borromei Szent Károly hatása Magyarországon. Különlenyomat a Theologia 1938 — 1939 számaiból. 11.

⁴ VERESS ENDRE: Báthory István király. Terror hostium. 1937. 248 — 253.

1583. november 30-án, épp András névnapján érkezett a lengyel küldöttség Rómába. A pápa, XIII. Gergely soron kívül fogadta Báthorit, és nagy jóindulatot tanúsított iránta, ami a bizalmasabb „Dominatio Vestra” megszólításból is kitűnt. A hivatalos fogadtatás ötödik nap ment végbe. Ekkor kapta meg első kitüntetését is, az apostoli protonotáriusi rangot. Humanista főpapot nehezen lehet elképzelni külső dísz nélkül. A protonotáriusi lila ruhába öltözött és ékes latinsággal szónokló András nagy rokonszenvet keltett a Vatikánban. Az egykorú feljegyzések szerint a bíborosok tapssal jutalmazták beszédét.

A telet a római szokások megismerésével, a nevezetes helyek látogatásával és az olasz nyelv elsajátításával töltötte el. Többször látogatott el a Collegium Germanico Hungaricumba, ahol neves személyekkel, kiváló muzsikussal találkozott: Lauretanussal, a kollégium rektorával, Vittoriával, a kispapok énektanárával és a „Zene Fejedelmével”, Palestrinával. Minden alkalmat megragadott önképzésére. Így jutott ismeretségbe a jónévű Muretus Antal francia íróval is, aki őt a latinság finomságaiba vezette be, és klasszikus jelentőségű munkáival hatott rá.⁵

1584. június végén megkapta a pápa hozzájárulását, hogy a varmiai püspök koadjutora lehessen. Amikor ezt külön kihallgatáson megköszönte XIII. Gergelynek, az audencia végén pergamentbe kötött és a nyomdából egész frissen kijött csinos olasz könyvet nyújtott át neki: fogadtatás el tőle a pápa emlékül. — Úgyes gesztus volt ez András részéről, mert a könyv-ajándék épp a fent említett G. Botero *Del Disprezio del Mondo* egy példánya volt, amelyből a pápa meggyőződhetett, hogy szerzője Báthorinak ajánlotta azt.

Több hónapi halogatás után, július 4-én a pápa titkos konzisztóriumot hívott össze, ahol a jelenlevő kardinálisok egyhangú helyeslésével bíborossá kreálta a 21 éves Andrást. A szokásos előírás szerint a pápa kezéből vette át a vörös birétumot, három nap múlva pedig, a nyilvános konzisztóriumon, a bíborosi kalapot tette fejére. Az ünnepség fényét a világhírű pápai énekkar művészi kóruszenéje emelte.

Báthori István lengyel király elérte célját: a Rómában tartózkodó diplomáciai testületeken és a fővárosokban működő pápai követeken keresztül az egész művelt világ felfigyelt a kinevezésre, a Báthori névre. A jezsuiták is meg voltak elégedve elért eredményükkel: saját tanítványukat ünnepelhették az újonnan kinevezett bíborosban, akinek tiszteletére ünnepélyt is rendeztek. A díszében ékes, barokk stílusú beszédek hangzottak el, a falakon pedig latin és görög epigrammák dicsőítették Báthorit. Ő maga is azon volt, hogy ajándékaival, fényesen megrendezett, pazar fogadásaival elbűvölje a reneszánsz pompához szokott római főpapokat. Elégé főtt e pazarlás miatt az útimarsall Reszka feje, aki nem győzte rendezni a mecénás hajlamú fiatal humanista bíboros adósságait. Általános feltűnést keltett például, hogy azt, aki a bíborosi kinevezést elsősorban hírül adta neki, 400 magyar aranyforinttal ajándékozta meg, ami óriási összeg volt! A drága ajándékokkal kedveskedő vendégeknek értékes viszontajándékokat adott. 4000 tallér kölcsönt kellett felvennie a jezsuitáktól, mert a Montelupi bankház krakkói fiókja késett az átutalásokkal. A feljegyzések külön megemlítik a búcsúlakomát, melyet Báthori András adott szállásának kertjében mindazok számára, akikkel római időzése alatt megismerkedett. Az egyes fogások közt zene mulatatta a vendégeket.⁶

A muzsikáról külön meg kell emlékeznünk, mert e nélkül nem lenne teljes és korhű a humanista Báthori Andrásról rajzolt portré. A reneszánsz kor humanistája a tudományok és művészetek szintézisére törekedett. Nem ok nélkül írta B. Castiglione az *Il Cortigiano*-ban, hogy az udvari ember műveltségéhez elengedhetetlenül szükséges a zene és az ének ismerete, sőt valamely hangszeren való muzsikálás. A Báthoriak zenepártolása, elméleti és gyakorlati jártasságuk a muzsikában közzismert volt. Épp ebben a távlatban lesz teljes értékű Báthori Andrásnak Palestrinával kötött szoros ismeretségéről szóló beszámoló.

A hatvanadik évéhez közeledő Palestrinával többször találkozott Rómában. A kiváló mester meggyőződhetett András fejlett muzikalitásától. A bíborosi kinevezésre Palestrina is felfigyelt, és bizonyára a pápa szándékának tett eleget, amikor megmutatta és neki ajánlotta nyomtatásra készen álló új motettás könyvét. Hogy kettőjük között milyen bizalmas kapcsolat alakult ki, azt mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy a dicsősége teljében álló Palestrina most először szerzett és tett közzé élő személyekről: Báthori István lengyel királyról és Báthori András bíbornokról dicsőítő éneket. De nézzük közelebbről magát a könyvet a benne található dedikációval és dicsőítő költeménnyel együtt.⁷

Az eredeti kiadás első lapján ez a cím olvasható: *Joannis Petraloysii Praenestini Mottetorum quinque vocibus. Liber quintus. Cum privilegio. Romae. Apud Alexandrum Gardanum*

⁵ Uo. 250.

⁶ Uo. 254.

⁷ „A Báthoriak dicsőítését” kéresemre Dobos László karnagy betanításával a Pécsi Kamarakórus szolgáltatta meg először az I. Országos Kamarakórus Fesztivál 1964. máj. 19-én Pécsen megrendezett műsorán. A Magyar Rádióban ugyanez a kórus I. év aug. 13-án „Palestrina és a Báthoriak” című előadásom keretében adta elő a Laetus Hyperboream kezdetű motettát.

MDLXXXIII. Ezt a különben igen ritka első kiadást vette alapul összkiadásában Espagne 1874-ben.⁸

A dedikáció magyar fordításban így hangzik:

„Méltóságos és Főtisztelendő Báthori Andrásnak az anyaszentegyház bíboros urának, István lengyel király öfelsége unokaöccsének. Mikor minap újabb zenei szerzeményeimnek néhány darabját megmutattam — hiszen egész életemben már annyi sikerem volt — a Te műveltségednek akkora fénye áradt rám, hogy méltán következtethettem arra, hogy azok Neked is nagy tetszésre voltak. A királyok elsősorban csak a legnagyobbakat és legkíválóbakat méltatják figyelemre, de ha a szerényebb dolgok is kiérdemlik elismerésüket, ezek sem megvetendők. Ki ne sorolná a muzsikát a nemes, szép és dicsérendő művészetek közé, mikor azt a régiek is az Ég találmányának tartották? Olvassuk is, hogy a legnagyobb királyok és nagy római uralkodók a lakomák alkalmával lantosokat és énekeseket alkalmaztak. Dávid is, a legbölcsebb király az Istennek énekszóval való imádására buzdít minket. Sőt ő maga írt erre a célra zsoltárokat. Ezeket ő maga is énekelte. Nem csoda tehát, hogy te, királyi családból származó ifjú, sok és súlyos teendőid között, melyeket hazád ügyei és a bíborosi méltóság raknak válladra, szívesen veszed és gyönyörködöl énekkari előadásokban. És főleg azokat az énekeket kedveled, melyek az Isten és a vele megdicsőült szentek dicsőségét zengik. Mikor utóbbi napokban ilyen énekszerzeményeimet készültem sajgó alá rendezni, nagy boldogsággal szolgált, hogy ezeket a művecskéket Neked ajánlom. Ezért viszonzásképpen csak azt kérem, hogy szívesen fogadd a Te buzgó hivednek munkáját és mivel már hazádba visszatérni készülsz, vidd magaddal tiszteletemnek e jelét. Légy meggyőződve arról, hogy bárhová menj is e földkerekségen, én a dicső Báthori nemzetségnek oly odaadó tisztelője leszek, hogy mindig zengeni fogom mind a Te, mind a háborúban és békében dicsőséges nagybátyádnak, Báthori Istvánnak érdemeit. Isten áldjon! Eminenciádnak legodaadóbb híve: Joannes Petrus Aloysius Praenestinus.”⁹

Elgondolható, hogy mily büszke örömmel vette a fiatal bíboros a „Zene Fejedelmének” kitüntető kegyét. Annál is inkább, mert az előző években megjelent motettás köteteket nem kisebb személyiségnek ajánlotta, mint Estei Hypollit hercegnek, Vilmos mantuai fejedelmének, II. Alfonz spanyol királynak, XIII. Gergely pápának... Valóban elgondolkoztató e fiatalember felfelé ívelő pályája.

A két részből álló kórusmű latin szövege:

Pars prima

„Laetus Hyperboream volet hic concentus ad aulam
Et circum populis nuntia grata ferat.
Romuleo iuvenis fulget Bathorius ostro
Jam Vaticanae pars numeranda togae.
Auctus honos illi sed quem virtute tueri
Regalisque domus nobilitate potest.

Pars secunda

Oh patruo pariterque nepote Polonia felix
Saecula longa tibi servet utrumque Deus!
Alter Sarmatiae invictis decus asserit armis
Alter sublimi religione nitet.
Quam merito regni Stephanus gerit aurea sceptrā
Purpurea Andream tam bene palla decet.”

Gáspár Pál fordításában magyarul ez így hangzik:

Első rész

„Zengjen e víg zeneszónk el a messze északi végre
És dalunk szárnyain szálljon a hírneve szét.
Római bíborban tündöklék Báthori András
És vatikáni dics árak alakja körül.
Őt fejedelmi dísz, nagy régi családi dicsőség
És királyi erény fénye ragyogja körül.

⁸ Pierluigi da Palestrina's Werke IV. Band. Verlag von Breitkopf u. Härtel. Leipzig 1874. 85—96. — 1584 után még három kiadást ért meg a Motetták ötödik könyve: 1588, 1595, 1601.

⁹ A dedikáció és a motetta latin szövegének fordítását l.: GÁSPÁR PÁL: Báthory István és Palesztrina. A budapesti érseki katolikus reál gimnázium értesítője. 1933/34. 13—17.

Második rész.

Óh fejedelmeiben oly nagy Polónia földjel!
Végtelen végekig tartsa meg őket az Úr!
Az: a Szarmata föld leveretlen hőse, királya,
Ez: a jámborság dicsoszorús hőse.
Amily nagy dicsősége a trónnak Báthori István,
Bíborosi díszre annyira méltó ez!"

Ami a *Laetus Hyperboream* kórusművet illeti, meg kell jegyeznünk, hogy 1584-ből való, és magán viseli az érett, elmélyült Palestrina kezenyomát. Ebben az időben egyik motettás könyvét adta ki a másik után. A bennük található darabok önálló művek, nincs köztük összefüggés. A spiritualis madrigálok fájához tartoznak. Szemben régebbi műveivel, ezekben a kötetekben a harmónikusán kötött polifon ütemek és homofon szakaszok állnak az előtérben. A *Laetus Hyperboream* („A Báthoriak dicsérete”) szerkezetében, hangvételeiben egyaránt olyan, mint a szerző egyházi aklotásai. Különösen a himnikus jellegű offertóriumokkal rokon, például az *Ascendit Deus, Exultate Deo* kezdetűekkel, az utóbbival még tematikailag is. Amiben eltér a legtöbb Palestrina műtől, az a végig sűrűn zsufolt polifon szerkezet. Százhuszonkilenc üteméből ugyanis csak egy helyütt szól egy szólam, és sehol sincs, ahol csupán két szólam szólna. Szétszórva mindössze tizennégy három szólamú ütem található. Érdekes megfigyelni, hogy jöllehet csaknem végig polifon, sűrűn belépő (torlasztott) imitációkkal, mégis találunk benne néhány akkordikus homofon foltot, mellyel bizonyára a szöveg legfontosabb részeinek érthetőségét akarja biztosítani. (... jam Vaticanae pars..., regalisque domus..., Polonia felix..., Stephanus gerit aurea sceptrum..., purpurea Andream...)

Az első rész, a Pars prima nagyívű, himnikus dallammal indul, mely a tizenegyedik ütemnél zárul. Nyolc ütemes ritmikus, örvendező jellegű szakasz után felfokozottan mozgalmas, zenei anyagban jelenik meg a Báthori név. A tétel tartalmi, zenei csúcspontja a „regalisque domus, nobilitate potest” „(„... fejedelmi dísz, nagy régi dicsőség és királyi erény fénye ragyogja körül”) szövegrésznél van. E rész megközelíti a nagy egyházi művek formái és tartalmi tökéletességét.

A második rész, Pars secunda az előzményeknél lassabb mozgású, lírai szakasszal indul, mely a „Polonia felix” („Ó szerencsés Lengyelhon”) szavaknál éri el első csúcspontját. A „secula longa” („Végtelen végekig tartsa meg őket az Úr!”) kifejezetten egyházas jellegű hangvétele után a zenei anyag a tétel végéig egyenletes fokozást mutat. — A tételt fényes, ünnepélyes befejezés zárja, a tenor I. hosszan tartott magas tonikai orgonapontja köré kibontakozó pikárdiai terces, tercfekvésű akkorddal.¹⁰

Báthori András már Rómában is hallhatta az öt dicsőítő kórusművet, majd otthon, Lengyelországban, illetve 1599-ben a gyulafehérvári fejedelmi palotában is minden bizonnyal előadatta az ottani híres énekkarral. Hogy különben mennyire szerette a muzsikát később is, hadd idézzem Szamosközy egy feljegyzését. Amikor Erdély fejedelme lett, és ellenfele, Mihály vajda átlépte a határt Gerlicénél, a tanácsosok a késő éjszaka ellenére értesítették a gyulafehérvári palotában tartózkodó fejedelmet a támadásról. Szamosközy lapidáris rövidséggel, így írja le ezt a pillanatot: „akkor is, hogy bizonyosan meghozták néki [ti. a támadás híré] az virginale veri volt cardinal nocte”; vagyis — mai nyelven — zongorázott késő éjszaka is.¹¹ Palestrina méltó tanítványa maradt mindvégig ez a zseniális zenészfedelem.

Báthori András minden szempontból eredményesnek könyvelte el a nyolc hónapi itáliai tartózkodást. Karrierjének első állomásait álomba illő gyorsasággal érte el. Tudása, tapasztalata gazdagodott. Reszka feljegyzéseiből tudjuk, hogy itáliai útja során mennyi tudós pappal és kiváló humanistával kötött barátságot. Könyvtárának gyarapítása szempontjából is igen hasznosnak mondható az olaszországi tartózkodás. Könyvgyűjtő szenvedélyére jellemző, hogy az Itáliából magával hozott huszonhárom ládára való értékből hét láda könyvvel volt tele, mindegyik így jelölve a leltárban: „Cista plena cum libris”. Itáliából hozta magával Lengyelországba — és alighanem Gyulafehérvárra is magával vitte — a nagyméretű, antwerpeni kiadású *Theatrum Mundi*-t, számtalan görög, latin és olasz könyvet. 1587-ben újból Rómában járt, bizonyára nagy értékekkel, könyvészeti ritkaságokkal tért haza a varmiai püspökök kastélyába, Heilsbergbe erről az útvjáról is. Ezzel méltó utódja lett híres két lengyel elődjének, Krómer és Hosius humanista püspököknek.

¹⁰ DOBOS LÁSZLÓ karnagy szíves közlése.

¹¹ Monumenta Hungariae Historica. Magy. Tört. Eml. 30. k. 100.

Könyvtárát halála után közel tíz évvel elárverezték. Az árverési leltár is — mely csak a megmaradt, vagyis a tíz év alatt szét nem hordott könyvek címét tartalmazza — igazolja, hogy a Báthori András könyvgyűjtő szenvedélyéről elterjedt hír igaz. A jegyzék hiányosságát mutatja, hogy német, olasz és magyar könyvei nincsenek benne feltüntetve. Így is hálásak lehetünk Hartwich Orbán heilsbergi jegyzőnek, aki 1608 márciusában összeállította az árverésen eladott könyvek jegyzékét. Könyveinek összeválogatása érdekes képet nyújt a humanista biborosról. Szembeszökő a teológiai művek és a klasszikusok nagy száma. Előszeretettel olvasta az egyháziatyákat. Érdeklődött történelmi, földrajzi, orvosi, sőt botanikus művek iránt. A humanista kortársak közül megvoltak könyvtárában Erasmusnak, Pietro Bembonak, Manutiusnak, Sadoletusnak művei, illetve epistolái. Görög, latin, héber szótárai, lexikonai és grammatikái mutatják, hogy a filológiához is értett.

Székely Mátyás deákkal másoltatta le az *In universam Aristotelis philosophiam questionum* című művet. Az erdélyi tanuló az egyes fejezetek címét zöld, piros festékkel díszítette. Az első lapon található Báthori András fametszetű s füstbe nyomott ex-librise: durva utánzata a biborosi gyűrű-pecsétjének, azzal a bővítéssel, hogy családi címerképe: a hármasképes farkasfog fölé koronát is helyezett vésője.¹²

Báthori András itáliai útjának figyelmes tanulmányozása újból meggyőzheti a magyarországi reneszánsz kutatóit, hogy még igen sok kézirat lappang a külföldi könyvtárakban, és még sok könyvészeti adat, zenei relikvia vár feldolgozásra.

Barlay Ö. Szabolcs

Egy kiadatlan Kőlcsey-levél

Pár éve jelent meg Kőlcsey összes műveinek kiadása, amely több korábban ismeretlen írást, elsősorban levelet tett közzé.¹ Alig telt el egy év, és Merényi Oszkár újabb kiadatlan Kőlcsey-dokumentumokkal gazdagította az irodalomtudományt.² A Kőlcsey-írások tehát gyors ütemben kerülnek elő, s gyarapodásukkal az elkövetkezendőkben is számolnunk kell, mivel valószínű, hogy magánkézben vagy másutt még sok Kőlcsey dokumentum, elsősorban levél rejtőzik. Ezt bizonyítja a nemrég Kárpát-Ukrajnában, Beregsomban Gerzsényi Amália tulajdonából előkerült alábbi levél is, amelyet tulajdonosa volt szíves rendelkezésemre bocsátani. A levél szövege a következő:

Különös bizodalmu Tisztelendő Ur,

Cseke, October, 25dik. 1815.

Midőn néhány nappal ezelőtt Tisztelendő Urnak becses levelét, 's abban az Antimondolatot vettem, már akkor magamnak is megvolt az, mivel a' Debreczeni vásárra csak azért küldék-be egy embert, de méltóztassék Tisztelendő Ur elhinni, hogy nem kevésbbé örültem a' Tisztelendő Ur erántam mutatott barátságának, mintha a' könyvet akkor láttam volna legelőbb. Az én kedves barátom Lónyai György Ur most minden bizonnyal a' szüreten van, 's ez az oka, hogy tanácsosbbnak hittem a' könyvet nem ő Hozzá el, hanem Tisztelendő Urhoz vissza küldeni, 's ime ezt teszem most a' legszívesbb, leghálásbb köszönettel, 's örülni fogok ha lesz idő mellyben e' köszönetet személyesen is megtehetem.

Kétség kívül látta eddig Tisztelendő Ur az Ujságokban Kazinczy Ferencnek declarációját, mellyből, a' többek közt, nyilván van, hogy az Antimondolat' készítése rajtam kívül Szemere Pált is illeti. Ez az Ur egyike a' Magyar legjobb philologuszoknak, 's velem együtt nem nézhette csendes elmével, hogy az antiquitásnak tudatlan pártosi legbecsesbb birtokainkban olly iszonyú vadsággal gázolnak. Ezen munkácskát mellyről szó van egy fontosabb philologiai munka mellett tréfából készítettük, Trattner le nem tisztázva vette azt által, 's innen

¹² VERESS ENDRE: i. m. MKSz 20.

¹ Kőlcsey Ferenc összes művei I—III. Sajtó alá rendezte SZAUDER JÓZSEFNÉ és SZAUDER JÓZSEF Bp. 1960.

² MERÉNYI OSZKÁR: Ismeretlen és kiadatlan Kőlcsey dokumentumok, It. Füz. (új sorozat) 36, Bp. 1961.

vagnak azok a' temérdek nyomtatásbeli hibák, kivált az idegen szavakban, leginkább pedig a' Görögökben. Azok a darabok előtt álló bohó datumok is tudatlanságból vagnak kinyomtatva.

A' per egyszer megindult, 's Isten tudja mikor leszen vége, az eddig volt Litteratori perek a' Ráthé, a' Rajnisé, 's maga a' Verseghié is csak egyes perek voltak, de ez a' miénk közönséges lett, 's legkülönösebb az, hogy illy komoly tárgyban neveltséges masquok alatt lépünk fel, mellyek bennünket a' Swift, Pope, és későbbben a' Voltaire perekre emlékeztetnek.

Ezen tudósításokkal, úgy hiszem, adós voltam Tisztelendő Urnak a' hozzám olly szívesen mutatott barátságért. Higgye-el Tisztelendő Ur, hogy nekem nagyobb complimentet senki sem tehet, mintha erántam bizodalmat 's szeretetet mutat, ezen két articulustól örömet odaengedek minden dicsőséget, minden bámultatást. Ajánlom magamat barátságába, 's a legszívesebb tisztelettel maradok

alázatos szolgálja
Kölcsey Ferencz

A szöveg egyrészt fölvet néhány megoldásra váró filológiai problémát, másrészt néhány olyan következtetésre, megállapításra is lehetőséget nyújt, amelyek Kölcsey értékelése, megítélése szempontjából fontosak.

1. Először is, mivel pontos címet nem találunk, kérdéses, kihez intézte levelét Kölcsey. A költő 1815. okt. 24-én, tehát egy nappal a most közölt levél előtt azt írta Szemerének, hogy „Mondolatra írt feleletem már felesleg is van. Varga Tamás is küldött egyet.”³ Feltehető tehát, hogy a Kölcsey-levél címzettje éppen ez a Varga Tamás. Kiletéről azonban semmi biztosat nem sikerült kiderítenünk, így ez a hipotézis nem igazolható meggyőzően, és más lehetőség is számításba jöhet.

A levél címzettjének felderítése az egyik magától értetődő kérdés, hogyan került a Beregsomban lakó Gerzsényi Amália birtokába a levél. Erről a következőket tudtam meg. Gerzsényi Amália korábban Barkaszon lakott, ahol családjának régóta birtokai voltak, a szóban forgó levelet is onnan hozta magával a család leveleinek is iratainak többi részével együtt. Ebből következik, hogy a most bemutatott levelet is esetleg a Gerzsényi család valamelyik tagja kaphatta. Nézzük meg, milyen Kölcseyvel egyidőben élő Gerzsényiről vagy esetleg a családdal szoros rokoni kapcsolatban álló papi hivatású emberről tudunk. Gerzsényi Amália ükapjának, Gerzsényi Ferencnek egyik lánya Széles András református pap felesége volt. Ez a lelkész — a levél jelenlegi birtokosának tudomása szerint — szernyei tiszteletes volt, azonban — mint kiderült — korábban Barkaszon, a Gerzsényiek falujában is tevékenykedett.⁴ Így tehát — amennyiben Kölcsey valóban neki írta levelét — az írás könnyűszerrel kerülhetett a Széles András közeli rokonságban álló Gerzsényiek birtokába, sőt hogy a levél címzettje valóban Széles András lehetett, arra egyéb bizonyító erejű adat is akadhat. A szóban forgó pap ugyanis mielőtt Barkaszóra került volna, több helyen is teljesített lelkészi szolgálatot, így Kísarban, Gecselyben, Egriben, Elekesen és éppen a levél keletkezését közvetlenül megelőzően a szatmármegyei Csekén,⁵ ahol Kölcsey birtoka terült el. Magától adódik az a megoldás, hogy Kölcsey még ebből az időből, csekei tartózkodásának idejéből ismerte Széles Andrást, s így érthető, hogy még a következő 1815. évben, amikor a pap már elkerült Csekéről, akkor is tartották egymással a kapcsolatot. Ez ellen szólhatna ugyan az a körülmény, hogy a költő már nem tartózkodott ott, azaz 1815-ben.⁶ Addig inkább csak Álmosdon lakott.⁷ Ez azonban nem lehet komoly ellenérv, mivel magának Kölcseynek a leveleiből is tudjuk, hogy 1815 előtt is sűrűn megfordult Csekén, s így minden valószínűség szerint jól ismerte Szélest, s a szóban forgó levelet is hozzá írta, különben hogyan került volna a Gerzsényi család birtokába.

Kölcsey és Széles András kapcsolata tehát elég valószínű, s a két ember jó viszonya is könnyen megmagyarázható. Gerzsényi Amália nagyapja visszaemlékezéseire hivatkozva úgy tudja, hogy Széles András nagy testi ereje mellett nagy tudású ember volt. Ezt bizonyítani is lehet, mivel Széles az írogató papok közé tartozott, s néhány vallásos tárgyú munkája nyomtatásban is megjelent. Műveltsége lehetett tehát Kölcseyvel való kapcsolatának alapja. Másrészt rá kell mutatni arra is, hogy a csekei, majd később barkaszói lelkész elég haladó szellemű

³ Kölcsey Ferenc összes művei III. k. 220.

⁴ SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái XIII k. Bp. 1909. 636—637. sv.

⁵ Uo.

⁶ SZAUDER JÓZSEF: Kölcsey Ferenc Bp. 1955. 55.

⁷ Uo. 20. kk.

ember volt. Erre utalnak azok az intézkedések is, amelyeket lelkesi tevékenysége alatt fogantatott. Hatáskörén belül helyi jelleggel bevezette a falusi papok nyugdíjazását, megszüntette a papmarasztást, gondoskodott a falusi lelkészek özvegyeiről is.⁸ Mindezek után aligha csodálkozhatnánk, ha a reformkor egyik legkiemelkedőbb alakja kapcsolatot tartott volna fenn a haladó szellemű csekei pappal, Széles Andrással, akiben minden valószínűség szerint az általunk vizsgált levél címzettjét kell keresnünk.

2. A levél alapján különben néhány olyan lényegesebb megállapítást is tehetünk Kölcsyvel kapcsolatban, amelyek bizonyos mértékig módosítanak néhány immár az irodalomtörténeti köztudatba is átkerült nézetet. Így néhány Kölcsy levél alapján Szauder József azt a következtetést vonta le, hogy a költő az *Antimondolat* megírása után teljesen elszigeteltté vált egész Kelet-Magyarországon, a Debrecen által táplált ellenséges hangok vették körül csekei magányában. Megértésre egyedül távol élő barátainál találhatott.⁹ A levél határozottan módosítja ezt az elképzelést. Kiderül ugyanis, hogy akadtak olyan művelt haladó szellemű férfiak a Debrecen kulturális hatósugara alá eső területeken is, akik érdeklődéssel, megértéssel fogadták Kölcsynek a nyelvújítás érdekében kifejtett tevékenységét. Ilyen volt a szobán forgó levél címzettje, Széles András vagy esetleg Varga Tamás és ilyen lehetett az a Lónyay György — minden valószínűség szerint Bereg későbbi alispánja¹⁰ —, akire a levél szintén utal. Kölcsy csekei elszigeteltségének, magányának problémáját tehát ezen levél alapján némileg másképp kell majd szemlélünk.

3. A különböző Kölcsy monográfiák, így Jancsó Benedeké,¹¹ továbbá az egyes terjedelmesebb tanulmányok, mint például Angyal Dávid¹² és Pap Károly¹³ írásai részletesen foglalkoznak az *Antimondolattal*, keletkezésével, jelentőségével, és általában Kölcsy nyelvújító tevékenységével. Rámutatnak számos apró részletre, komoly összefüggésre, csak éppen arról nem szólnak: Kölcsy alapvetően hogyan ítélte meg a nyelvújítást. Egyedül Szauder József szól erről mélyrehatóan, az ő munkája azonban elsősorban Kölcsy akkori nézeteit rekonstruálja, amikor már meghasonlott Kazinczyval, a nyelvújítással.¹⁴

Az előbbi munkák hézagos volta némileg érthető, mivel Kölcsy eddig ismert levelei, megjegyzései nem adtak átfogó képet a nyelvújításról, inkább apróbb részletkérdésekkel foglalkoztak. A most előkerült levél azonban elég tisztán megvilágítja, hogyan is ítélte meg Kölcsy a nyelvújítás jelentőségét. Eszerint Kölcsy abban látta a nyelvújítás egyik legfőbb érdemét, hogy míg a korábbi irodalmi viták, mint például a prozódia-vita csak egyes tudósok, költők egyéni vitái voltak, addig a nyelvújítás az egész magyar irodalmi életet megmozgató, átfogó és átalakító tényezővé vált. Kölcsy tehát elég tisztán látta a nyelvújítás jelentőségét, amikor túltekinthet az apróbb részletkérdéseken, a viták során jelentkező megannyi tévedésen, a nyelvújítást mint irodalmi életünk erjesztőjét tartotta számon, és magyar vonatkozásban a nyelvújítási harc vezetőinek jelentőségét Swift, Pope és Voltaire nagyságával merte összehasonlítani. Mindez a nyelvújítás eléggé józan pozitív átfogó értékelését adja, abból az időszakból, amikor még Kölcsy nem hasonlott meg a mozgalommal.

Összefoglalva: a most előkerült Kölcsy-levél néhány olyan alapvető probléma megoldásához, illetve árnyalásához vezethet el, amelyek a költő tevékenységének megítélése szempontjából elég komoly jelentőségűek lehetnek.

Havas László

Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz

I. Ha nem is őrzi emlékét a weimari páros szoborhoz hasonló látható monumentum, az évtársak sokkal szorosabb és mélyebb, őszintébb és önzetlenebb, mindkettőjük alkotásaiban is gyümölcsözően tükröződő barátsága fűzte össze a magyar reformkor két kiemelkedő alakját: Eötvös Józsefet és Szalay Lászlót, mint a németek két nagy költőjét. Később jeles alkotásokban megtestesülő gondolataiknak kölcsönösen az első bírálói voltak, ami nem annyira egymással összeütköző nézeteknek vita útján történő összeegyeztetését célozta, mint inkább a lényegükben egyező elgondolások nyilvánosság számára szóló formájának tökéletesítésére

⁸ SZINNYEI J. i. m. 637.

⁹ SZAUDER JÓZSEF i. m. 39.

¹⁰ NAGY ISTVÁN: Magyarország családai ... Bp. VII. k. 161—167.

¹¹ JANCÓS BENEDIK: Kölcsy Ferenc élete és művei Bp. é. n. 82—130.

¹² ANGAL DÁVID: Kölcsy Ferenc Bp. 1927.

¹³ PAP KÁROLY: Irodalomtörténeti vonatkozások Kölcsy leveleiben Debrecen 1911. 47—51.

¹⁴ SZAUDER JÓZSEF i. m. 63. kk.

irányult. Ebben a kölcsönös szolgálatban talán Szalaynak jutott a nagyobb szerep, ő talán a tragédiától kezdve az *Uralkodó eszméjéig* több segítséget nyújtott Eötvösnek, mint amennyit tőle kapott, de — amint ezt a két barát sohasem tette mérlegre — egy évszázad után a felmérés nekünk sem lehet feladatunk.

Mindenesetre tény, hogy sem Eötvös életművét Szalay alapos ismerete nélkül, sem Szalayét Eötvös eszmévilágának megértése nélkül nem lehet érdeme szerint méltatni, aminek induktív bizonyítéka a kettőjük személye körül egy évszázad alatt keletkezett hatalmas irodalom, legutóbb Sötér István akadémikusnak mind Eötvös Józsefről 1953-ban megjelent műve, mind a Világos utáni irodalmunkat mélyrehatóan feldolgozó nagyjelentőségű monográfiája.¹

A két barát sok éven át szinte napról-napra megismétlődő személyes találkozására során lefolyt beszélgetések tartalmát természetesen — néhány epizódot leszámítva, mint az 1830. júliusi francia forradalom sokszor emlegetett pezsgővel köszöntése — lehetetlen lenne rekonstruálni, de életrajzuk adataiból kitűnik, hogy elég gyakran és elég huzamosan voltak egymástól távol. Nem szólván külön megtett külföldi tanulmányutairól, Eötvös sok időt töltött vidéki birtokán, vagy a pozsonyi országgyűlésen, mialatt Szalayt feladatai Pesthez kötötték. Világos után pedig Eötvös már 1850-ben hazatért Münchenből, míg Szalay — akivel útközben történt találkozásáról Eötvös oly megrázó szavakkal emlékezett meg — még öt évig Svájcban maradt.

Csak természetes, hogy mindazok, akik bármelyikük életével, életművével kívántak foglalkozni, érdeklődéssel fordultak volna levélváltásuk felé. A leveleknek a cenzúrát elkerülő tartalmától azt lehetett különösen várni, hogy világot vetnek a korlátok közé szorított publikált gondolatok igazi eszmei hátterére, különösen éppen a páratlanul őszinte baráti kapcsolat folytán, amely egyenesen kizárta, hogy egymástól való távollétük idején gondolataikat írásban gyakorta ki ne cserélték volna.

Ezt az érdeklődést azonban Eötvös összes műveinek az Országos Eötvös Bizottság gondozásában Voinovich Géza által sajtó alá rendezett 1903. évi kiadása nemcsak ki nem elégítette, hanem a levélváltás megismerésére való kilátásokat éppen meghiúsítani látszott.

A kiadás utolsó kötetének első fele tartalmaz ugyan mintegy 101 Eötvös Józseftől származó levelet, ezek közül azonban csak egy Széchenyihez megküldött töredék szól Szalay Lászlónak. Ennek okáról Voinovich Géza a következőket írja: "Elvesztek, vagy lappanganak Szalayhoz írt levelei, melyekről a Hon 1879. évi 278. száma egy napi hír formájában annyit közöl, hogy vétel útján valamelyik nógrádi földesúr tulajdonába jutottak, de a hír óta nyomuk veszett, nekem legalábbis semmit sem sikerült kipuhatolnom."²

Ez a közlés annál inkább reménytelennek mutatta a helyzetet, mert Voinovich Géza felesége Szalay László testvéröccsének, Istvánnak leánya volt: Szalay Gizella, akivel, mint Arany László özvegyével kötött házasságot. Voinovichnak, a közeli családtagnak tehát inkább lehetett volna módja a levelek felkutatására, mint másnak.

Hasonló okból a levelek felkutatását lehetett volna még várni Szalay László testvérbátyjának, Ágostonnak unokájától, Szalay Gábortól, aki Szalay László leveleit 1913-ban kiadta. Ő azonban Voinovich adatát ismétli meg, de hozzáfűzi, hogy Szalay László leányának, öz. Havas Imréné Szalay Zsófiának közlése szerint Szalay László halála után Eötvös József maga és több más nevezetes egyén Szalayhoz írt leveleit elkérte avégből, hogy kiválogassa azokat, amelyeket esetleg közre lehet bocsátani. A levelek közül azonban alig egy-kettő került vissza,³ a többi, amennyire az özvegy emlékszik, Eötvöséknél szobafűz áldozata lett. „Meglehet — írja Szalay Gábor — hogy Szalaynak Eötvöshöz intézett levelei is erre a sorsra jutottak; legalábbis nagynénémnél⁴ öz. Eötvös Józsefnél, valamint fiánál Eötvös Lorándnál a levelek nyomára jutni nem sikerült.”⁵

Közel húsz évvel később Szalay Gábor megírja, hogy a Szalay által írt levelek gyűjtése során Eötvös József özvegyénél hat, a férje által Szalayhoz intézett levélre akadt, amelyeket közre is kívánt adni, de ez bizonyos közelebből meg nem jelölt okoknál fogva nehézségekbe ütközött, ezért beérte azzal, hogy róluk másolatot vett.” A felmerült akadályok — írja tovább — immár elhárultak; közben azonban Eötvös Józsefné és fia Loránd is meghalván, Eötvös Loránd leányainak szíves engedélye alapján közlöm e leveleket, megemlítvén, hogy még nem sikerült tisztáznom, vajon Eötvösné és Eötvös Loránd halála után a levelek erede-

¹ Hasonlóképpen összefonódik Eötvös és Szalay kritikai méltatása SZABÓ IMRÉNÉL: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1955.

² Eötvös József összes munkái. XX. k. Levelek. Életrajz. Bp. 1903. 177.

³ Szalay Gábor Szalay Lászlónak Eötvös Józsefhez intézett levelei közül mindössze hármat közöl. Szalay László levelei. Közrebocsátja SZALAY GÁBOR. Bp. 1913. 51. sorsz. 125. 122. sorsz. 251. és 123. sorsz. 252.

⁴ Szalay Gábor édesanyja Trefort Ágostonnak és Rosti Ilkának, Eötvös Józsefné nőtestvérének leánya leánya volt.

⁵ SZALAY GÁBOR: i. m. IV. 1. l. j.

tíjei nem semisítettek-e meg vagy jelenleg a család mely tagjánál őriztetnek." E bevezetéssel a hat levél meg is jelent.⁶

II. Ilyen előzmények után vettem vizsgálat alá Szalay László jogtudományi munkásságával kapcsolatos kutatásaim során levelezésének azt a meglepően gazdag anyagát, amely részben 1952-ben, részben 1954-ben került az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárának rendezett állományába. Abból a feltevésből kiindulva, hogy a levelek származási helyén a kutatási területemet érintő további anyagnak is nyomára jöhetnek, felkerestem az anyag beszolgáltatóját és Szalay László unokáját, özv. Rudán Amadénét, fiát, Dr. Rudán Pált és ennek feleségét, Concha Gyöző professzor, Eötvös politikai művei nagynevű méltatója unokáját volt szerencsém megismerni. Engem őszinte hálára kötelező szíves fogadtatásban volt részem, és egyik látogatásom alkalmával átnézés céljából kaptam 43 levelet, amelyeket 1831 és 1859 közötti időben Eötvös József írt Szalay Lászlóhoz. A család tagjai nem tudnak pontos adatokat arról, hogy ezek a levelek valaha kikerültek volna Szalay László közvetlen családjának birtokából, az azonban most már bizonyos, hogy ha kikerültek is, hosszú idővel ezelőtt vissza is jutottak a címzett leszármazóihoz. Meg kell jegyezni, hogy e levelek közt egy sincs a Szalay Gábor által közrebocsátott, már említett hat levél közül, azok eredetijének elpusztulására vonatkozó feltevés tehát nincs megcáfolva.

Ily körülmények között a szorosan a családhoz tartozó Voinovich Géza és Szalay Gábor idézett megjegyzései arra látszanak utalni, hogy a most előkerült levelek meglétét — amit talán sejtettek — nem is kívánták a nyilvánosság előtt feltárni. Ezt a feltevést látszik támogatni Voinovich Géza következő megjegyzése: „Ha [Eötvösnek] valamennyi levelét össze lehetett volna is gyűjteni, nem lett volna szabad mindet kiadni. A történetírő és a közönség csak azon levelekre tarthat számot, amelyek közdolgokról szólnak, s minden futólag feljegyzett üzenet vagy bizalmas közlés nem való a nyilvánosság elé... Bajos is lett volna Eötvös leveleit a már szinte megcsokort érzéketlenséggel egytől-egyig közzétenni, mikor ő maga 'korunk gyalázatos szokásának' nevezi azt, hogy nagy emberek' bizodalmas levelei... valamely biograph által a közönség elébe hozhatnák.”⁷

Mégsem hiszem, hogy Voinovich Géza a most kezemhez jutott levelek ismeretében szándékosan mellőzte volna azok közlését. A 43 levél jelentős részének tartalma ugyanis olyan, amely az ő saját megállapítása szerint is a nyilvánosság elé való. Nagy többségük semmivel sem kívánja inkább a bizalmas kezelést, mint sok a Voinovich által közreadott levél sorából. Különbösen is Voinovich Géza csak 1905. július 26-án kötött házasságot Szalay Gizellával, tehát csak két évvel az Eötvös művek kiadása után jött létre a kapcsolata Szalay családjával. Nem meglepő, hogy ezután már nem törekedett arra, hogy ezt a kapcsolatot a megjelent levélgyűjtemény utólagos kiegészítésére használja fel.

Szalay Gábor esetében még kevésbé lehet az említett feltevésről szó, hiszen ő a Szalay által írt levelek publikálására vállalkozott, és Eötvös családjánál is — az idézett megjegyzéséből kitűnően — ezeket a leveleket kereste. Eötvös leveleinek publikálása kérdésében tehát ekkor nem is kellett állástfoglalnia. Hogy viszont a publikálásra meg volt benne a hajlandóság, azt a később közreadott hat levél bizonyítja. Ezek oly szoros összefüggésben állnak, a most felszínre került levelekkel, hogy nem lehetne magyarázatot találni pl. arra, hogy a *Bosszú* c. tragédia első jelenetének tervezett részletét tartalmazó levelet közölte, az utolsó három felvonas vázlatát tartalmazót pedig nem, ha ezt a most előkerült levelet is ismerte volna, amely különösen azért érdekes, mert a tragédia végkifejlését egészen másképp építi fel a vázlat.

A kérdést — azt hiszem — megoldja az, amit Szalay László unokája volt szíves velem közölni. Úgy emlékezik, hogy édesanyja, Szalay Zsófia volt az, aki a leveleket kegyeletes érzéssel, feltékenyen őrizte, és Szalay Gábornak a levelek előadására vonatkozó sürgető kéréseit is csak vonakodva és csak részben teljesítette. Az ő szemében a levelek nyilvánosságra hozásukkal elvesztették volna azt a pretium affectionist, amit nekik tulajdonított. Ez a magatartás nyilván elsősorban azokat a leveleket illette, amelyeket szülei jegyességük idején váltottak egymással, de a többi levelekre is kiterjedt. A jegyesség idején írt levelek egy része mégis — bár kihagyásokkal — megjelent a Szalay Gábor-féle gyűjteményben, nagy részüket azonban az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára ma is külön borítékban őrzi „Laczi bácsi levelei Fanny nénihez jegyességük idején” felirattal, ami nyilván Szalay Gábortól származik.⁸

⁶ Itk 1942. 156. és 238. Az első közlemény bevezetése még Eötvösnek egy Kölcsyhez és egy Szemere Pálhoz intézett levele közreadását is ígerte. Közben azonban Szalay Gábor tudomására jutott, hogy ezt a két levelet WALDAFFEL JÓZSEF már korábban közreadta „Eötvös és Palocsay. Adalékok a Karthausi keletkezéséhez” c. tanulmányában. (Itk 1937. 22.) Waldapfel ebben a tanulmányában még több Eötvöstől származó levelet is közöl, de ezek között egy sincs Szalayhoz intézve, bár Waldapfel — amint az alábbiakból ki fog tűnni, igen helyesen — feltételezi, hogy Eötvös Palocsay „honosodásában” (Eötvös kifejezése) nemcsak Kölcsy és Szemere Pál, hanem Szalay közreműködésére is számított. Szalay Gábor e korábbi közlésre utalással a közlemény második részéből a Kölcsyhez és Szemerehez írt, Palocsayval kapcsolatos leveleket elhagyta. WALDAFFEL JÓZSEF az Itk 1937. 192. Eötvösnek még két irodalmi levelét közölte. Ezekről Szalay Gábor nem tesz említést.

⁷ A 2. j.-ben említett helyen 178.

⁸ Ezeknek a leveleknek az átnézését — a tapintatos figyelemzetetésnek eleget téve — mellőztem.

Szalay Zsófia aggodalma — sajnos — hamar beigazolódott. A családja jövőjét építő Szalay László természetesen a menyasszonyát és később a feleségét a Szalay Gábor gyűjteményében közreadott leveleiben tájékoztatta nemcsak terveiről és vállalkozásairól, hanem azok anyagi kilátásairól is. Ez azután elég volt arra, hogy Felek László egy cikkében Szalayt anyagiasság gondolkodású embernek tüntesse fel, aki mindenre pénzért vállalkozott. Ha nem is mondta ki, hogy viszont pénzért mindenre vállalkozott volna, azt megállapította a diplomáciai tevékenységével kapcsolatban, hogy nem annyira diplomata, mint inkább politikai ágens volt.⁹ Erre a beállításra Szalay Gábor csattanós válasza, meggyőző cáfolata nyomban bekövetkezett,¹⁰ de nagyonis érthető, hogy ezután a méltatlan támadás után Szalay Zsófia még óvatossá vált. Talán ebben az incidensben kell keresnünk azoknak a nehézségeknek az okát is, amelyekre Szalay Gábor az 1942. évi közleményében utalt.

III. Ami most már az említett 43 levél közrebocsátásának kérdését illeti, az elsősorban az eredeti kéziratok jogos tulajdonosának beleegyezésétől függ, ami még nem következett be a levelek átnézésére kapott felhatalmazással. Különösen Eötvös Józsefnek Voinovich Géza által idézett kijelentésére tekintettel, mellőzhetetlennek tartom, hogy Eötvös József leszámazóinak is alkalmuk legyen a publikálás előtt nagy elődük személyiségének védelmében bizonyos a nyilvánosságot nem érdeklő részek elhagyása tekintetében nyilatkozni. Ilyen szempontból megfontolható részeket, sőt — egészen kis számmal — egész levelek is vannak. Arról mindenestre volt alkalmam meggyőződni, hogy Szalay László családjában megvan a szíves elvi hajlandóság arra, hogy a rendelkezésük alatt álló levelekkel a magyar irodalomtudomány szolgálatára legyenek.

A nyilvánosságtól eddig — a fentiekből kitűnően nem ok nélkül — visszatartott levelek közrebocsátása mellett szól az idő múlásán felül az is, hogy Eötvösnek a fiához, a Mikó Imréhez intézett levelei kiadattak, a Vachott Sándornéhoz intézett levelek pedig — amelyek kiadásának szándékosa mellőzésére Voinovich kifejezetten is utal — a tudományos kutató számára hozzáférhető helyen feldolgozójukat várják. Kiadásra kerültek a leveleknél talán még bizalmasabb közléseket tartalmazó Eötvöstől származó naplőfeljegyzések is, amelyek kiadásával az Akadémia „néhai nagy elnöke halálának hetvenedik esztendejében hálás kegyeletének is jelét akarta adni.”¹¹ Ezenfelül napilapok és szakfolyóiratok elszórtan elég nagy számú Eötvöstől származó levelet közöltek ahhoz, hogy éppen a Szalayhoz intézett levelek közreadásának mellőzése teljesen indokolatlannak tűnjék fel, amint a publikálás ténybeli lehetővé válása után annak jogi lehetősége is megnyílik.¹²

Megkísérlem, hogy a szóbanlevő levelek tartalmát röviden jelezsem annak bizonyosságául, hogy a közreadás Eötvös személyiségi érdekeinek és idézett állásfoglalásának legteljesebb tiszteletbentartása mellett is nemcsak lehetséges, de kívánatos is. A publikálás értéke írói alkotásait részben közvetlenül fogja gyarapítani, részben életművének megértéséhez fog számottevően hozzájárulni.

A levelek tartalmának legszubjektívebb részei is gazdagok az igaz baráti érzelmek költői kifejezésében. Ezekhez gyakran csatlakozik a környezet, különösen az alföldi táj oly leírása, amely Eötvös bármely regényében is méltó helyet foglalna el. Ebből a körből is kiemelkedik a magyar dolgozó parasztnak egy olyan genre-képszerű jellemzése, amely *A nővérek* záróakkordjával illenék.

Jelentős teret foglalnak el főleg a korai levelekben részben megvalósult, részben meg nem valósult irodalmi tervezetek. A *Bosszún* kívül tanúivá válunk *A karthausi* keletkezése több mozzanatának. Ezekben a levelekben több verset is találunk, amelyek közül csak kettő jelent meg az összes művek 18. kötetében.¹³

Egy további levélsorozat Eötvös 1848 előtti politikai, publicisztikai tevékenységével függ össze, különösen a Pesti Hírlaphoz való viszonyát tárja fel. Nemcsak megírni kívánt cikkek és cikksorozatok előzetes vázait látjuk e levelekben hanem azok eddig — tudomásom

⁹ FELEKY LÁSZLÓ: Szalay László. Magyar Figyelő, 1913. II. k. június 1-i füzet. 371. A cikk nem takarékoskodik Szalay képességének elismerésével, de ezt is bántó tendenciával teszi: „Szalay László alapjában véve tudós volt. De azok közül való, akinek a tudás nem öncél, hanem eszköz, melyet gyakorlatilag alkalmazni kell. . . . Szalay igazi bölcselő, akinél senki nem érthetett jobban ahhoz, miként kell összhangot teremteni az ideális törekvések és az élet realitása közt.”

¹⁰ SZALAY GÁBOR: Néhány szó Szalay Lászlóról. Levél a szerkesztőhöz. Magyar Figyelő (Bp.), 1913. III. k. július 1-i füzet. 157. Az erős hangú, de mindenképpen meggyőző levél 1913. június 18-áról van keltetve. Szalay tiszta emléke nem szorul rá, hogy a Felek beállítását cáfoló érveket — Eötvös emlékezésedtől kezdve — ez alkalommal összefoglaljuk. Mindenesetre alig menthető, hogy a folyóirat szerkesztőjének, Herczeg Ferencnek nem volt megjegyzése, amivel a család köréből származó védekező megnyilatkozást — a pusztá közlésén felül — meg is erősítette volna.

¹¹ Eötvös József. Naplőjegyzetek. — Gondolatok. Közzéteszi: LUKINICH IMRE. Bp. 1941.

¹² A levélpublikációk részletes bibliográfiái adatait I. SÖTÉR ISTVÁN: Eötvös József. Bp. 1953. 398. és kk.

¹³ E levelek közül három is foglalkozik Palocsay „honosodásával”, igazolva Waldapfel József már említett feltevését. (6. j.) Az elkészült fordítások — ugyancsak Waldapfel által feltárt — kéziratai mutatathatják meg, hogy Szalay mennyiben tudott eleget tenni ebben az ügyben Eötvös sürgető kéréseinek.

szerint — ismeretlen adatokat tartalmaznak azokról a tárgyalásokról, amelyeket Eötvös és társai a két Batthyányval, Telekivel és Lukácsal folytattak a lapnak az ellenzék számára való átengedése felől.

Megítélés szerint azonban a legérdekesebb az a levélsorozat, amelyben a már hazatért Eötvös az egyelőre Svájcban élő Szalayt tájékoztatja a Világos utáni magyar irodalmi életéről. Amelyenként éles, olykor szatirikus hangvételű bíráló megjegyzések közt talán van olyan, amelyet annak idején Eötvös nyilvánosan nem tett volna meg, de egy évszázad távlatában ezek már alig érinthetők azoknak a kiforrott értékelését, akikre vonatkoznak, viszont Eötvös esztétikai nézeteiből sok értékeset tartalmaznak.¹⁴ Ki kell emelnem az ún. irányregénnyel szemben felállított követelményeket, amelyekben nyilván *A falu jegyzője* törekvései jutnak kifejezésre. Ezekben a levelekben Eötvös természetesen sok megjegyzést fűz az *Ural-kodó eszmékhez* is, amelyet élete főművének érez.

Az 1848. október 20-án Münchenből keltezett levél Eötvös Magyarországról való távozásának okait sokkal teljesebben és meggyőzőbben tárja fel, mint bármely eddig ismert nyilatkozata vagy az Eötvös-irodalomban felmerült magyarázat. Végül az utolsó, 1859 novemberében írt levél annak cáfolhatatlan bizonyítéka, hogy Eötvös ekkor nem volt hajlandó az 1848-as törvények feladására.

IV. Talán, mert az Eötvössel való intenzívebb foglalkozáshoz Szalay László vezetett el, fokozott mértékben érzem annak a szükségét, hogy — ha Eötvös szóban levő levelei kiadásra kerülnek — ez a kiadás ne legyen egyoldalú, mint ahogy mindkettőjük leveleinek eddigi kiadásai egyoldalúak maradtak, hanem a *levélváltás* kerüljön minél teljesebb bemutatásra. Erre azonban az előadottak nem sok kilátást nyújtanak. Az a bizonyos szobatorú a most előkerült levelek párdarabjait alighanem valóban elpusztította. A reményt azonban az előkerülésük tekintetében — éppen Eötvös leveleinek most feltárult sorsa miatt — egészen feladni talán mégsem szabad.

Nizsalovszky Endre

Két Vajda János-levél

I. Vajda János levele Pósa Lajoshoz

1886 emlékezetes esztendő Vajda János életében. A hivatalos irodalomnak szinte megmerevedő negatív magatartását egy pillanatra feledtetni tudta a költővel íróbarátainak és költőtársainak megmozdulása: előfizetési felhívást bocsátottak ki Vajda költeményeinek kiadására.¹ A vállalkozás sikeres megoldásában az egyéni kezdeményezők mellett a magyar sajtó szinte egyetemlegesen veszi ki részét. A fővárosi lapok hírverése a vidéki újságok hangján hullámozott tovább. A Szegedi Napló 1886. július 18-i, vasárnapi számának első oldalát szenteli Vajdának. Szerkesztői vezércikk szól a költő méltatlan mellőzéséről: kötetait a közönség részvéletlenül fogadja; a kritika elfogultan bírálja, csak gáncsolni valót talál benne, maradandó értékeit nem domborítja ki; Toldy meg sem említi a nevét, Gyulai rendszeres hadjáratot indított ellene, Beöthy csak néhány sorban emlékezik meg róla. Pedig Vajda „a magyar romantikus líra fényes üstököscsillaga”, nemcsak a legnagyobb élő magyar költő, de minden kor költői közt a legkiválóbbak közé tartozik. A szomszéd Szabadka „egy ottani lelkes író fáradhatatlan buzgósága folytán” szép példát mutat az előfizetők gyűjtésében.² Szegednek is meg kell tennie kötelességét! A vezércikk gondolati tartalma mintha Ambrus Zoltán Vajda-szemléletéből táplálkoznék: Az irodalom napi munkásainak több érzékük volt a költő nagysága és érdemei iránt, mint az Akadémiának; rég megadta Vajdának a „legnagyobb élő lyrai költő” rangját.³ Ezt az értékítéletet oldja fel verses keretben a Szegedi Napló Vajda-számának tárcarovatában Pósa Lajos. „Vajda Jánoshoz” című igényesen szárnyaló költeménye nem az első óda Vajdához. Völgyi Gusztáv 1885-ben,⁴ Mezei Ernő 1886-ban⁵ hódol a költő halhatatlan nagysága előtt.

¹⁴ Hasonló állásponton volt már több mint húsz évvel ezelőtt LUKINICH IMRE a Naplójegyzetek tekintetében. I. h. III. l.

¹ KOMLÓS ALADÁR: Vajda János. Akadémiai Kiadó 1954. 208.

² VÖ. SCHREIBER—ZSOLDOS: Vajda János levelei Milko Izidorhoz. It. Füz. 11. sz. 1958. 21—33.

³ KOSZUSZ 1885. 256.

⁴ KOMLÓS i. m. 212.

⁵ KERÉKES GYÖRGY: Vajda János élete és munkái. Bp., 1901. 66. Három más, Vajdához írt verset idéz a következő kiadvány: Olvastam, költőtárs... Költők társairól. Válogatta és a jegyzeteket írta SIK CSABA. Bp., 1961. 147—51.

Pósa ódája Vajda műveinek motívumaiból és költő-alakjának vonásaiból bontja ki a vers egy-egy strófáját: a mohó szerelmi vágy, a lét-titok, a magány, az erdő elemeire épülnek az egyes versszakok. Az üstökös-kép így módon formálódik ódái mondanivalóvá:

Tűnő idők egy-egy csodáját,
Ha látom a nagy üstököst
S elgondolom, hogy' fut magában
A csillagok világa közt:
Téged látlak, költészetünknek
Te társtalan nagy csillaga!
Nyílként haladsz a büszke pályán,
Keringeni nem tudsz soha!

Vajdát túlradó örömben éri a költői köszöntés. Bródy Sándor írja: „a felhívás idejében mintha meglágyult volna egy kissé, barátkozott is, de óh, mily rosszul állott neki!”⁶ Mezei Ernő ódájának boldogító hatását a válaszul írt levél megszólításának jelző-halmazára érzékelteti: „Szeretett, kedves, tisztelt, jó Kollega!”⁷ A Pósa Lajoshoz intézett sorok is hálás hangokat közvetítenek:

Igen tisztelt Uram!
Kedves jó Kollega!

Egy rövidebb kirándulásról haza érve, múlt vasárnap épen itthon, szokott reggeliző helyemen ért a meglepetés, melyben Ön részeltetett, Nem siettem írni Önnek, mert bizonyos voltam abban, hogy Ön úgy is jól tudja, mennyire képes vagyok fölfogni e kitüntetés egész értékét. De azt mégis meg akarom jegyezni, hogy az elismerésnek minden eddigi nyilvánulásai között ez volt reám nézve a legnagyobb, legkellemesebb hatású. A mily igaz, hogy „borban az igazság”, olyan való, vagy még inkább az, hogy a szép költeményben is igazságnak kell rejleni, mert különben nem lehetne szép. Tudósok, ítések tévedhetnek, aminthogy tudjuk, sokszor szándékosan hazudnak is; de a valódi költők az igazság csalatkozhatlan papái. A dal olyan, mint az imádság: vagy egyáltalán nem imádkozik az ember, vagy ha igen, hát szíve szerint beszél. És aztán, miért is beszélt volna Ön — *nekem* egyebet? Forrása a tiszta lelkesedés lehete csupán, a számításnak, személyes elfogultságnak egy makulányi része nélkül! Hát nincs-e bőséges okom büszke lenni Ön költeményére? Örömet a meglepetés is fokozta, hogy Ön — épen Ön tette ezt!!

Talán ez öszön elrándulok megint Szabadkára, s ha időm engedi, régi vágyamhoz képest megnézem Szegedet, hogy gyönyörködjem modernsége részleteiben, mert remélem, hogy kor és divatszerűsödik. És akkor, remélem, találkozunk, és megölelhetem mint igaz költőtestvért és szoríthatom becsületes jobbját.

Pályatársi szeretettel

tisztelő hű bajtársa
Vajda János

Lakásom Üllei út 24. — De épen már e napokban elutazom.
(Egyébiránt leveleimet a V. U.⁸ szerk. útján mindig mindenütt megkapom.)

A levél hangulati indítékai közt ott élnek a Szegedi Napló vezércikkének a kritika és irodalomtörténet értetlenségét hangsúlyozó kitételei is. Ide utal vissza Vajda keserű megjegyzése a tudósok és ítések árulásáról. A levélnek csak egy problematikus mozzanata van: a nyoma tékosan kiemelt ellentét Pósa személye és az óda megírása között. Arra kell gondolnunk, Vajda Pósa költészetéről fukarul mérhette az elismerő szavakat. Ezt a feltevést némileg támogatja Gárdonyi József életrajzszerű írásának egy idézete. A pályája legkezdetén álló Pósnak mondta e szavakat Vajda János: „Ismerem a verseidet!... kissé gyerekesek, de azért jók. Komolyabban barátom, komolyabban!”⁹ Gárdonyi Géza fia részint a Pósa-családtól szerzett értesülésekből, részint a szülői otthon hagyományaiból ismerhette a Vajda-nyilatkozatot. A regényíró az együtt töltött szegedi évek óta benső barátság fűzte Pózához.¹⁰

A levél 1886. július 25-én, egy héttel a Pósa-vers megjelenése után íródott.¹¹

⁶ Fehér könyv, 1900. VII. 107.

⁷ KEREKESI f. h.

⁸ Vasárnapi Újság

⁹ A beszélő toll. Bp. [1941]. 36.

¹⁰ Uo. 56., 61., 107., 141. stb.

¹¹ A levél dr. Kiss Istvánné Pósa Sári tulajdona. Köszönet a közlésre való szíves átengedésért.

II. Vajda János levele Szegfi Mórhoz

Vajda János és Szegfi Mór személyes kapcsolatairól nincsenek irodalomtörténeti adataink. Pedig kétségtelenül fennálló ismeretségüket az 1848-i forradalom előestéjének Pilvax-kávéházi hangulata is hitelesíti. Vajda a közvélemény asztalánál a forradalom aznapi proklamálását sürgeti;¹² Szegfi Mór is ott van a Fillingerben, és lelkesítő beszéde erején azonnali cselekvést követel.¹³ Politikai-forradalmi állásfoglalásuk azonosságán túl később irodalomszemléletük egyezése is erősíthette közvetlen írói viszonyukat. Amidőn Gyulai a kiváltságos osztály érdekei ellen való támadásnak minősíti Jókai Dózsa György-drámáját, Vajda elismeréssel szól a műről,¹⁴ Szegfi pedig még Vajdánál is élesebb hangon utasítja vissza Gyulai vádját.¹⁵ Nem riad vissza Gyulai megítélésétől sem: „sokkal nagyobb a dialektikája, mint eszmébősége, a széthányó, mint teremtmő ereje és azért méri a mi irodalmi termékeinket igazságtalan mértékkel, ... a helyett, hogy a szépirodalmi művekből aesthetikai elveket kifejtene, anticipált elvekbe szorítja azokat, és ha bele nem illenek, rosszaknak, silányoknak mondja azokat”.¹⁶

Ezeknek a feltételezett emberi és szellemi közelségeknek valóság-hátteret biztosít az alább közlendő levél.¹⁷

Szegfi Mór a kizárólagos írói tevékenységet a hivatalnoki pályával cseréli fel. 1867-ben a földművelési-, ipari- és kereskedelmi minisztériumba kerül fogalmazói rangban,¹⁸ majd titkár lesz. Utóbb tanári állást vállal. Nyugalomba vonulása után 1886-ban Fiumében élő fiához költözik. Itt él feleségével együtt.¹⁹ A levél Szegfiné hagyatékában maradt fenn Emilia naplója, egy-egy Arany-, Tompa-, Szász Károly-levél társaságában. A megszólítást a levélíró Vajda emfatiskus modora magyarazza. Az a túlradóan udvarias hang, amelyet a költő legutóbb ismertté vált levelében „kellemes ömledezés”-nek nevez, itt a hivatali cím fokozásában elentkezik.

Igen tisztelt kedves tanácsos Úr!

Azon reményben, hogy emlékezik még beszélgetésünkre Fiuméba való utazásom szándékáról, bátorodom jelenteni, hogy végre nagy kedvem jött e régi óhajtasomat valószínűsíteni. De úgy mint tavaly, az idén is attól tartok, nem történik-e a fiumei kiszállásnál az *állítólagos* budapesti kolera miatt valaminémű kellemetlen elővigyázati teketória? Fertőtlenítő füstölés vagy éppen vesztégzári eljárás? Mert csak az esetben szánám el magamat e *kéjűtra*, ha öntől azt a határozott biztosítást vehetném, hogy absolute semmiféle rendszabálynak, még csak megszólításnak sem lennék kitéve.

Önnek irányomban személyes találkozásunk alkalmával tanúsított szíves jó indulata fölbátorít arra kérnem, méltóztatnék a fiumei pályaházban személyesen meggyőződést szerezni az iránt, vajon Budapestről érkező utas nincs-e valaminémű, bárminémű vizsgálatnak vagy föltételnek alávetve és a szállodában is szívesen fogadják-e az érkezőt?

Kedvező válasz esetén e hónap utolsó napjai egyikén — 26^a vagy 30^a — innen elindulnék. Céloim semmi egyéb, mint szórakozás — látni a magyar tengert — és Abbáziában is egy napot tölteni.

Lekötelező szíves válaszáért előre hálás köszönetet mondva önnek minden jót kívánva és magamat óhajtott rokonszenvébe ajánlva vagyok

tisztelő hive

Vajda János

X. 17. 93.

Ferencz-József-rakpart 1° sz. 1° em.

A levél mondanivalójának lényege Vajda belső magatartásának egyéb leveléből is kiüt-köző vonását tünteti fel: Szinte beteges idegenkedéssel minősít zaklatásnak minden hivatalos eljárást. A pesti kolera okozhatta esetleges kellemetlenségektől való félelme azonos hangokra indította Szabadkára készülődése idején is.²¹ Hogy Vajda elutazott-e Fiuméba, nem tudjuk. Halála előtt újabb abbáziai útra gondolt.²²

Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő

¹² KOZOCSA SÁNDOR: Vajda János Összes Művei. Franklin Társulat kiadása [1940] 1443.

¹³ NYÁRI ALBERT: A magyar forradalom napjai. Pest, 1848. 24.

¹⁴ KOMLÓS I. m. 76—7.

¹⁵ Szépirodalmi Közlöny 1858. 769., 865.

¹⁶ Uo. 911.

¹⁷ A levél eredetije az 1956. évi ellenforradalom idején megsemmisült. A családtól előzetesen készített fényképmásolatot Varjas Béla őrizte meg. Az ő előzőkenységének köszönhetjük a levél közlésének lehetőségét.

¹⁸ Családi Kör 1867. 425.

¹⁹ SZINNYEI: Magyar Írók XIII. 558—9.

²⁰ BÓKA LÁSZLÓ: Arcképvázlatok és tanulmányok. Akadémiai Kiadó 1962, 200.

²¹ SCHEIBER—ZSOLDOS I. m. 43—4.

²² BRÓDY MIHÁLY: Vajda János. Bp., 1904. 13.

Szabó Flóris

FORRÁSOK KÓDEXEINK HALÁL-SZÖVEGEIHEZ

A kódexeinkben található, halállal foglalkozó nagyszámú szöveg közül jóformán csak a verses formájúakat ismerjük, a prózaiakkal alig foglalkoztak irodalomtörténészeink. Most ehhez is kapóra jött az osztrák Rainer Rudolf 1957-ben megjelent műve,¹ amely szövegtörténetileg vizsgálja, rendszerezi és összehasonlítja a XVI. század elejéig írt, a „jó halál módja” témakörébe tartozó műveket, ill. mivel az összes ilyen művek vizsgálata felülmúlná a magányos kutató erejét és lehetőségeit, csak azokat, melyek a dél- és délkeletnémet nyelvterülethez tartoznak, azaz elsősorban a müncheni és bécsi, ill. osztrák könyvtárak anyagát. Mivel e terület szomszédos velünk, önmagától adódott az a gondolat, hogy az általa elemzett és tartalmilag bemutatott kéziratok művei magyar nyelvű kódexirodalmunkkal is kapcsolatban állhatnak.

Jelen sorok az ez irányú vizsgálódásokból születtek: eddig ismeretlen forrásokra mutatnak rá, másrészt az eddig is tudottakat egészítik ki egy-két újabb adattal.

I. Az *ars moriendi* műfaja kódexeinkben

Az „ars moriendi” irodalom a későközépkor megrendült halálszemléletéből sarjadt. Latin nyelvű változatai elsősorban a klérus, nevezetesen a fiatal papság számára készültek útmutatónak a haldoklók betegágyánál követendő eljáráshoz. Népnyelvű változatai viszont aszketikus szempontokat is szem előtt tartanak: épületes olvasmányul akarnak szolgálni és a jó keresztény halált akarják bemutatni az olvasónak.

A műfaj kialakulásában az *első állomást* jelenti a *Canterbury Szent Anzelmnek* tulajdonított *Admonitio morienti et de peccatis suis nimis formidanti* című kis írás.² Benne megtalálható már a későbbi ilyen irányú művek három állandó eleme: a haldoklónak felteendő kérdések, az intelmek és az imádságok. Két formulája van: szerzetesek és világiak számára. Minket most közelebbről a világiak formulája érdekel. Mivel a kérdéssorozat a későbbiek során ismételtlen előkerül, nem lesz érdektelen, ha teljes szövegét olvashatjuk:

Si fuerit saecularis, infra scripto modo debet interrogari per sacerdotem.

Prima interrogatio. Credis tu ea, quae sunt Christianae fidei, quantum ad ea, quae sunt determinata ab Ecclesia? Resp. Credo.

Interrog. Gaudes, quia in fide Christiana moreris?

Resp. Gaudeo.

Interrog. Recognoscis te Deum graviter offendisse?

Respon. Recognosco.

Interrog. Doles te, quod offendisti Creatorem tuum?

Resp. Doleo.

Interrog. Proponis, quod si Deus tibi vitam prolongaverit, ab eius offensa cavebis?

Resp. Propono.

Interrog. Speras et credis tu, quod pervenias ad salutem aeternam non tuis meritis, sed meritis passionis Jesu Christi?

Resp. Spero.

¹ R. RUDOLF, *Ars moriendi. Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens*. Böhlau Verlag. Köln-Graz. 1957.

² PL. 158, 685–88.

A rövid kis írás egyszerű, szíves hangja miatt nagy elterjedtségnek örvendett és — különösen kérdéssorozata — állandó darabja volt a haldoklók ellátásával foglalkozó műveknek. Kódex-irodalmunkban való előfordulása már ismerős,³ de felbukkan még a XVII. században is. A protestáns *Sárkány György* 1632-ben németből fordít és Gyulafejérvárt kiad egy kis művecskét: *Az idvösséges kimuláshoz való készületnek tudománya*.⁴ Forrása ismeretlen. Az első kérdés elhagyásával hozza az anelmi kérdéseket. Rövid foglalatuk:

Örülse-e, hogy ezen keresztény hitben adatik meghalnod?

Vallod-e, hogy megbántottad Istent?

Bánod-e, hogy az Ur Istent megbántottad?

Ha beteg ágyadból feltámaszt, megtartóztatod-e magad a bűntől?

Hiszed-e erős hittel, hogy Jézus Krisztus kivallásával és halálának érdeme által kell üdvözölnöd és nem a te magad cselekedeteid által?

Második állomás: Johannes Charlier, vagy a szülőhelye után ismertebb néven: *Johannaes Gerson* (1363—1429). Mestere, Petrus de Alliaco után 1395-től kezdve a párizsi egyetem kancellárja volt, és vele együtt a konstanzi zsinat lelke. Mint a párizsi St. Jean de Grève plébánosa, híres volt világos, egyszerű és meglehetősen beszédeséről. Írásainak nagy szerepe van az újkori katolikus gondolatvilág kialakulásában. Francia nyelven több katechetikus művet szerzett, köztük az általa latinra is lefordított *Opus tripartitum de praeceptis decalogi, de confessione, et de arte moriendi*.⁵ E műnek harmadik része, mint már a címből is kiderül, a „jó meghalás módjával” foglalkozik, s mint ilyen, négyes felosztásával alaptípusa lett e műfaj későbbi darabjainak.

A következő négy pontba sűriti össze a haldokló betegágyánál végzendő teendőket:

1. *Exhortationes*, különböző jámbor *intelmek*.

2. *Interrogationes, kérdések*. Hat kérdést sorol fel: 1. vajon a beteg a keresztény hitben erősen, és mint az Egyház hű fia, engedelmesen akar-e meghalni; 2. vágyakozik-e bűneinek bocsánata után; 3. felgyógyulás esetén megjobbítja-e életét; 4. tudatában van-e esetleg meg nem gyónt halálos bűneinek és meg akarja-e ezeket gyónni; 5. ha szükséges és lehetséges, visszaadja-e a másoktól igaztalanul eltulajdonított javakat; 6. szívesen megbocsát-e az ellene vétőknek. Látjuk tehát, hogy Gerson az anelmi kérdésekből összevonva adja az 1—2, 3—4. kérdéseket, az ötödiket is megtartja az esetleges felgyógyulásról, viszont a Jézus érdemeire való hivatkozást elhagyja, és helyette más kérdéseket állít be.

3. A harmadik részben *imádságok*, *Orationes* találhatók Istenhez, a Boldogságos Szűzhöz, az angyalokhoz, a védőszenthez, a jó halál patrónusaihoz.

4. *Observationes*, különféle *rendelkezők*. A beteget buzdítsák a szentségek felvételére, olvassanak fel neki a legendákból, stb.

A mű olyan általános tetszést keltett, hogy pl. a francia püspöki kar zsinatokon rendelte a papság és a világiak használatára, a rituálékba is felvették. Gerson maga is rajta volt, hogy írása minél jobban elterjedjen: „doctrina haec libris inscribatur, tabellis affigatur, tota vel partes, in locis communibus, utpote in parochialibus ecclesiis, in scholis, in hospitalibus et in locis religiosiis”.⁶ Magyarországra is eljutott, az Egyetemi könyvtár egy lechnitzi eredetű kódexében szerepel.⁷

Harmadik állomás: a XV. század leghíresebb és legklasszikusabb jó halálra oktató műve, az *Ars moriendi* az öt kísértéssel, vagy rövidebb nevén: a *Képes ars moriendi*. Előbbi elnevezését onnan kapta, hogy ismeretlen szerzője a gersoni elemek mellé még egy új elemet léptet fel: az ördög öt kísértését: tentacio de fide, desperatione, impaciencia, vana gloria, avaricia. Ezekkel az angyal öt jóra intő sugallatát állítja szembe: inspiracio bona de fide, contra desperationem, de paciencia, contra vanam gloriam, contra avariciam. Legelső kiadása még táblanyomással készült könyv, egyetlen fennmaradt példányát Londonban őrzik. 1450—60 körül készült, mégpedig 13 oldal szöveggel és 11 oldal képpel, innen ered a második elnevezés. Öt kép az ördög kísértéseit ábrázolja, öt az angyal jó sugallatait, egy pedig az imádságokat; a szereplők mondanivalóit beszédzalagok ábrázolják. A szöveg mindenestre régebbi, mint a táblanyomású könyv. Mivel a bevezető rész idézi Gerson egyik intelmét, hogy t. i. a beteget

³ Lányi-kódex 356—59. és Gyöngyösi-kódex 53—54. Nyt. VII. 380—81. és II. 257. l. — Vö. TIMÁR KÁLMÁN: *Prémontrei kódexek*. Kalocsa, 1924. 52.

⁴ RMK. I. 614.

⁵ *Johannis Gersonii Opera Omnia*. Antwerpiae, 1726. Tom. I. 425 skk.

⁶ I. m. 427.

⁷ Cod. lat 53.

nem szabad hitegetni a felgyógyulás hiú reményével, nem keletkeztetett előbb 1408-nál, mert ekkor írta Gerson az Opus tripartitumot. Viszont Weigel—Zestermann⁸ szerint nem lehet későbbi 1419-nél, mert ekkor lépett le Gerson az egyetemi kancellárságról; az idézet pedig Gerson-t nem nevén említi, hanem hivatalával: secundum Cancellarium Parisiensem, tehát az írás idején hivatalban levő kancellárt sejtet. Sőt: valószínűleg a konstanzi zsinat (1414—18) előtt keletkezett, mert a zsinat utáni ars moriendi, mint például a következő pontban ismertetett Speculum artis moriendi, mindig erősen kihangsúlyozzák az eretnkségekkel szemben az igazhítiséget, a Képes ars moriendi ezt viszont még nem teszi. Ezek szerint minden valószínűség szerint 1408—14 között íródott.⁹ Szerzője mindmáig ismeretlen, Falk a francia klérus egy tagjára gondol.¹⁰ Erre enged következtetni az a tény is, hogy a bécsi Nationalbibliothekban nincs egyetlen kézirat sem róla, tehát osztrák területen nem terjedt el.¹¹

Felépítése a következő: Aristoteles idézettel kezdődik: „Omnium terribilium mors corporis est terribilissima” (Eth, Nik, III.). Felhívja a figyelmet az ördög mesterkedéseire. Itt szerepel a már említett Gerson idézet is. Ezek után következnek a hat kérdés, az anelmi és gersoni sorozatból összeállítva. Itt szerepelnek a Gerson-féle rendelkezések a szentségek felvételéről, stb. Ezután következnek az öt kísértés, felváltva az öt anyagi sugallattal. Végén hívja fel a figyelmet az imádságokra.

Mindezt tömör, rövid, találó mondatokban, jól megválasztott idézetekkel adja elő. Különösen drámái a tentacio és inspiracio szembeállítás. Nem csoda, ha rengeteg kiadást ért meg. 1475—1500 között 9 latin, 4 német, 7 francia, 3 katalán és 3 németalföldi kiadásról tudunk.

Negyedik állomás. Gerson művére és a Képes ars moriendi-re épül fel a következő típus: a *Speculum artis bene moriendi*. A bibliográfiák eddig Fermo Dominicus de Capranica biborosnak tulajdonították, de R. Rudolf 1952-ben bebizonyította, hogy igazi szerzője Nicolaus von Dinkelsbühl bécsi teológus a konstanzi zsinat utáni, vagy esetleg még alatti évekből.¹²

Felépítése: a halál dicsérete, a kísértések, a kérdések, oktatások a beteg részére, különböző utasítások, majd az imádságok. Itt ismét egy új elemmel találkozunk: egy példával a haldokló pápáról és káplánjáról. Volt egy pápa, aki halálos ágyán megkérte káplánját, hogy bizonyos ájtatosságot végezzen el mellette haláltusájában. A káplán híven teljesítette a feladatot. A pápa meghalt, és halála után megjelent a káplánnak, megköszönte imádságát.

Hogy e művet hazánkban is ismerték, bizonyítja az Egyetemi könyvtárnak egy szintén lechnitzi kódexe. Megtalálható azonkívül az Országos Széchényi Könyvtár és az egri Főegyház-megyei Könyvtár egy-egy német eredetű kódexében is.¹³

Ez után a — mint az alábbiakban látni fogjuk — feltétlenül szükséges bevezető után térjünk rá annak bemutatására, hogy milyen viszonyban állnak az ismertetett művek kódexekkel.

1. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a legszebb, legklasszikusabb ars moriendi-nek, a harmadik állomásként tárgyalt *Képes ars*-nak teljes fordítását bírjuk az Érsek-újvári-kódex 269—291. lapjain.¹⁴ Lapozzuk végig, ha csak a Nyelvelmértárban is, e szöveg-részt! Rögtön szemünkbe ötlenek a latin címek: Temptacio Diaboli De fide stb. Ezek biztos nyomravezetők. Az azonosság hitelesítéséhez a bécsi Nationalbibliothek egyik ősnymtatványáról¹⁵ kapott mikrofilm szövegét használtam. A fordítás nem közvetlenül az ars moriendi szövegével kezdődik, hanem előtte még egy oldalnyi halál-elmélkedés olvasható, valószínűleg valami prédikációból. Arról elmélkedik, hogy szükséges megemlékezni a halálnak 1. kegyetlen-ségéről, 2. hamar-jöveteléről, 3. kétséges voltáról, bizonytalanságáról, 4. mindentől megfosztó mivoltától, 5. rettenetességéről. Ebbe az 5. pontba kapcsolódik bele a fordítás az Aristoteles idézettel, és pontosan, gondolatról-gondolatra, kihagyás nélkül követi végig a latin szöveget. Az idézeteket rendszerint először latinul hozza, utána lefordítja, a kísértések és sugallatok címeit csak latinul adja.

Az egyezés mértékéül és ízelítőül álljon itt egy részlet:
(Lásd a következő oldalon.)

⁸ T. O. WEIGEL—A. ZESTERMANN, Die Anfänge der Druckerkunst in Bild und Schrift. Leipzig, 1866.

11. 6.

⁹ R. RUDOLF, i. m. 70.

¹⁰ FALK, Die älteste ars moriendi . . . Zentralblatt für Bibliothekswesen 1890, 309.

¹¹ R. RUDOLF, i. m. 70.

¹² R. RUDOLF, Der Verfasser des Speculum artis bene moriendi. Wien, 1952.

¹³ Jelzeteik: Egy. Kvtárban: Cod. lat. 73; Széchényiben: Clmae. 155; Egerben: B. X. 45.

¹⁴ Nyt. IX. 235—54.

¹⁵ Jelzete: II. H. 89. — Hain, 1834. — RAINER RUDOLF segítő fáradozásaiért ezuton is köszönetet mondok.

.... Rarissime aliquis se ad mortem disponit tempestive, eo, quod quilibet se diutius victurum existimet, nequaquam credens se tam cito moriturum, quod instinctu diaboli fieri certum est. Nam plures per talem spem inanes seipsos neglexerunt indispositi morientes.

Et ergo nullatenus infirmo detur spes nimia corporalis sanitatis consequendae. Nam secundum Cancellarium parisiensem saepe per talem falsam consolationem et fictam sanitatis confidentiam certam incurrit homo damnationem.

Ante omnia ergo inducatur moriturus ad ea, quae necessario ad salutem requiruntur.

Primo, ut credat sicut bonus christianus credere debet, laetus quoque, quod in fide Christi et ecclesiae unitate morietur et obodientia.

Secundo, ut recognoscat se Deum graviter offendisse et inde doleat.

Tertio, ut proponat se veraciter emendare, si supervixerit, et nunquam amplius peccare. Quarto, ut indulgeat suis offensoribus propter Deum et remitti petat ab his, quos ipse offendit.

Quinto, ut ablata restituat.

Sexto, ut cognoscat Deum pro se mortuum, et quod aliter salvari non potest, nisi per meritum passionis Christi, de quo agat Deo gratias, in quantum valet.

Ad quae si bono corde responderit, signum est, quod sit de numero salvandorum.

Igen ritkán létezik oly ember, ki annak előtte szereje az halálhoz önnemagát, mert minden késeig és sok ideiglen állóttja ő életét vonnia, és semmiképen nem hiszi ő halálát hamar történnie avagy közel jönnie, ki hiszem, hogy nem leszön az erdegi césértetnek indulatja nekül, kiben embert meg akar botránkoztatni. Nagy sokak bizonyával ez ilyen heu reménységnek miatta önnemmagokat halálokhöz való készületlenségekben elhagyták. Oh, bódogtalan hévalkodás, oh nyavalyás restség, oh reménytelen bizodalom, kiben ember elveszti önnemmagát. Semmiképen azért nem kell az beteg ember előtt emlegetnie idvösségnek reménységét, sem testi egészségének megtérését. Mert egy jeles doktor, ki párisi notárius vala, ugymond vala, mert ugymond: gyakorta ez ily csalárd idvözületnek avagy vidámságnak miatta és ő egészségének tettetés bizodalma miatt nyilvánvaló kárhozatra ejti ember magát. De mindenek hátrahagyván, kell az halandó ember előtt, ki ő idvösségére szükségese, gyakorta emlegetnie.

Vallások.

Először, hogy higgye, kit minden jó kereszténynek kell hinnie, és örülje, hogy az áldott Krisztusnak szent hitiben és anyaszentegyháznak hívéséges és engedelmes egyenességében múlik kivé.

Másodszor, hogy megismerja önnemmagát nagy nehezen és sokképen ő Teremtő Istenét megbántott lennie és azokról bánatot, és ha lehet, sirást tennie.

Harmadszor, végezze el minden tehetsége szerint és akaratja szerint magát megjobbítania, ha az Ur Isten továbbá élnie hágy és nem vétkeznie.

Negyedszor, hogy megbocsásson minden ötöt megbántóknak Istenért és megkövesse azokat es, kiknek ő bántást tött, avagy ellenek tett.

Ötödször, hogy kitül mit elvett, avagy kinek mivel tartozik, megadja és megfizesse.

Hatodszor, higgye, hogy az áldott Istennek szent Fia ő érette holt meg, továbbá higgye, hogy nem idvezülhet, hanem csak az kegyelmes Krisztus Jézusnak szent kénjának, halálának érdeme miatt, kikről mennyire felőle lehet, hálát adjon.

Kikre, ha valamely halandó ember tiszta szívvel és édes lélökkel felelend, bizonynyal tudjad, hogy idvezülőknek számai között vagyon.¹⁶

Ebből az idézett részletből össze tudjuk hasonlítani a kérdéseket, vagy ahogyan kódexünk mondja: a vallásokat a többi kérdéssorozattal. Ugyancsak alkalmas ez a kis részlet arra is, hogy a fordítás munkáját is vizsgálat alá vehessük. Fordításunk ugyanolyan magyarázó-bővítő, líraian színező fordítás, mint a kódex többi fordításai is. Ilyen lírai betoldás például a hármas

¹⁶ Nyt. IX. 237—38.

felkiáltás: Oh bódogtalan hévalkodás, oh nyavalyás restség, oh reménytelen bizodalom... Az ördög hit elleni kísértéseiről szóló fejezetben még feltűnőbb betoldást találunk. A latin csak ennyit mond az ördögről: totius generis humani inimicus. A magyar szöveg ellenben így hangzik: minden jónak gyűlölője, emberi nemnek ellensége, idvességnek háborgatója, az pokolbeil agg ellenség, minden énségnek fejedelme és jószágnak pusztítója! A fordító minden jámbor dühét belevitte ezekbe a kifakadásokba. Majd ugyanebben a fejezetben, egy kissé hátrább, ugyancsak az ördögről betoldja ezt a ritmikus bővítést:

setétségnek szerzője
álnokságnak nemzője.

Vargha Damján szerint ezek a színező, kellemes s nem ritkán szellemes gondolat- s mondatritmusok, amelyek más kódexekben nem találhatók, csak az Érsekújváriban, a másoló Sövényházy soror Mártának tulajdonítandók, aki szép női lelkét, áhítatát is belelehelte a másolt magyar szövegbe, főleg a nyelvi kifejezésekre és formákba.¹⁷

2. A Székelyudvarhelyi-kódex 289–293. lapjain, a több forrásból összerakott halállal foglalkozó szövegek között felbukkannak „a halálnak idején való kérdések” is. A hat kérdésből álló sorozat közvetlen forrása, mint azt Waldapfel József 1940-ben már bemutatta,¹⁸ Discipulus—Herolt János egy szentbeszéde; viszont e discipulusi kérdésekben az anzelmi és gersoni kérdésekre ismerünk. Discipulus kérdései sorban: hisz-e jó keresztényhez illő módon és örül-e, hogy ebben a keresztény hitben halhat meg; (Anzelm 1–2); elismeri-e, hogy Istent megbántotta (Anzelm 3.); bánkodik-e e miatt (Anzelm 4.); megjavul-e, ha életben marad (Anzelm 5.); meghocsát-e mindenkinek (Gerson 6.); hiszi-e, hogy Jézus érdemei segítik az üdvösségre (Anzelm 6.)

3. A Speculum artis bene moriendi is nyomot hagyott kódexirodalmunkban, nevezetesen a Gömör-kódexben. Ennek 59–63. lapján olvasható a példa a pápáról és káplánjáról. A szöveggel már foglalkozott Timár Kálmán 1926-ban, és eredetijét Dionysius Carthusianus De quattuor hominis novissimis c. művében jelölte meg.¹⁹ Ez a megállapítás most annyiban szorul kiegészítésre, hogy Dionysiusnak viszont a Speculum a forrása, lévén ez a korábbi. A két szöveg annyira egyezik, hogy magából a szövegből ma már nem lehet eldönteni, melyiket használta a fordító: Dionysius-t-e, vagy a Speculumot. Viszont ez nem is lényeges kérdés.

II. „A váratlan halál emlékezete.”

Az Érsekújvári-kódex 291. lapján, közvetlenül a fentebb tárgyalt ars moriendi-fordítás után „kezdetik immár” egy hosszú elmélkedés a „Halálnak rettenetes és szernyű voltáról”.²⁰ Első sorát visszafordítva latinra, próbáltam R. Rudolf incipit-felsorolásában megtalálni az eredetijét és sikerült is ráakadnom egy XIV. században keletkezett, Memoria improvisae mortis című névtelen írásra, amely a bécsi Nationalbibliothek és a müncheni Staatsbibliothek több kódexében megtalálható.²¹ Maga R. Rudolf volt szíves kiválasztani számomra a legolvashatóbb szöveget a bécsi 5180 jelzetű kódex 140–47 lapjain és róla mikrofilmet küldött. Fordításom mindenben követi a latin szöveget, ugyanannyira, hogy a nehezebben olvasható helyeken nem egyszer a magyarból visszakövetkeztetve tudtam legkönnyebben leolvasni a latin megfelelőt. A magyar fordítás nem öleli fel az egész latin szöveget, csak annak kb. 2/3 részét. A használt bécsi szöveg felirata: Materia bona de morte et quidam dialogus. Mutatóban álljon itt az elmélkedés eleje és a magyar fordítás vége:

Oh mors, quam amara est memoria tua
cordi jocundo et in deliciis aenutito. Horribilis praesentia tua ei, qui et aetate juvenis est et robore fortis, et qui potitur successibus properis, et non sentit de adversis, de quibus, pro dolor eram. Sed nunc, oh mors, quam repente irruisti super me et comprehendisti, et

Oh halál, mely keserűségecs teneköd emléközeted. Oh, mely rettenetes teneked jelen voltod vidám szüüknék és minden ez világi gyenyeruségben élőknek, jelesen annak, ki ideiben ifjú, ereiben erős és bátor, és kinek minden jó szerencsa befoly, és az gonoszról ingyen sem emlékezik meg, kik közül jeles

¹⁷ VARGHA DAMJÁN: A Clairvauxi Szent Bernátnak tulajdonított „A jó élet módjáról” című mű a magyar kódexirodalomban. Bp. 1943. 14.

¹⁸ WALDAPFEL JÓZSEF: A Székelyudvarhelyi kódex. ItK. 50(1940), 256–57. Vö. Nyt. XV. 73–75.

¹⁹ TIMÁR KÁLMÁN: Adalékok kódexeink forrásaihoz. ItK. 36(1926), 177–79. Vö. Nyt. XI. 317–18.

²⁰ Nyt. IX. 255–66.

²¹ R. RUDOLF, i. m. 18.

mille funibus ligasti, et in vinculis ferreis tecum trahis, sicut trahi solet damnatus ad supplicium mortis. Nunc prae dolore complosis manibus rugitum emitto cupiens mortem effugere, et non est locus diffugiendi.

Circumspicio ad omnes plagas, et deficit consiliator et adiutor. Fixum est, mutari non potest. Voces mortis horribiles audio intonantes atque dicentes: Filius mortis es tu, nec aurum, nec argentum, nec cognati, nec amici valebunt te liberare de manu mea. Finis venit, decretum est, impleri oportet.

és egy, jajj énnekem, mert én vagyok. De minek okáért mastan azért oh, te szörnyű halál, hertelen rohanván énreám, megfogaltál és ezenképen való kötelekkel megkötöttél, és az keménységes kötelekben veled vonzasz, miképen szokott vonatnia az kárhozott örök kénra avagy halálra. Mastan immár az nagy keserúséges bánatnak miatta kezem kulcsolva ordítást teszek, és rettenetes ivöltést, akarván az halál előtt elfutnom, de jajj, mert nincsen ideje futásomnak, nincsen helye menekődésemnek. Nézvén mindenfelé, de nincsen egy tanácsosom es, nincsen egy segedelmem es, mert Urnak akarátja szerént meg vagy on erősülvén és el nem változtat-hatik. Nagy szörnyűségnek szózatját hallom zenegvén és fileimbe és mondván: Oh, te szegény, halálnak vagy te fia. Sem aranyok, sem ezüstök, sem atyádfiai, sem jó barátid nem szabadíthatnak meg tégedet én kezemnek hatalmából. Vége vagy on az te életődnek, eljött az végső óra, megtökéltetött és be kell teljesednie.

És így tovább, jelentősebb kihagyás, vagy változtatás nélkül. A vége:

Oh dies praeclara, nesciens vesperam, non habens occasum. Quando audiam voces laudis, voces exultationis et laetitiae: Intra in gaudium Domini Dei tui, intra in gaudium sempiternum sine tristitia, quod continet aeternum gaudium. Oh gaudium super gaudium, vincens omne gaudium, contra quod non est gaudium. Quando introibo in te, ut videam Deum meum, Jesum Christum, qui habitat in te. Heu mihi, quia incolatus meus prolongatus est.

Quam diu dicitur mihi: Exspecta, rexspecta, manda, remanda, modicum et iterum modicum. Sed nunc, pro dolor, clausa est mihi janua et denegata est salutis via, ablata est omnis exspectatio mea.

Oh drágalátos nap, ki nem tud nyugovást, nem jutván estvelére. Mikoron hallom az örök dicséretnek szavát, és zengését örök örömnék, és vígasságnak szavát, mondván: Menj be az te Uradnak Istenednek örömében, menj be az felséges Urnak örök örömében, menj be szomorúság nélkül való örömbé, ki tart örökül való vígasságot. Oh örömnéknek öröme, meggyőzvé és fölülhaladván minden örömet, kinek kivőle nincsen semmi öröm. Mikoron jutok én té beléd, és mikoron jutok én oda, hogy láthassam az én Isteneimet, az édes Ur Jéz is Krisztust, ki lakozik te benned. Jajj énnekem, mert az én lakozásom igen megkéslelt engemet. Míg leszen az, mikoron énnekem azt mondják: Várj, várj, majd, majd, kevéssé, esmég kevéssé. De mastan jajj-veszik, mert berekesztetött az ajtó, bé tétetött az kapu, megtagadtatott és elvétetött idvességnek minden uta és minden én reménységemnek várása. Azért jajj énnekem, mind örökül öröökké. Amen.

Vége vagy on. Amen

A magyar szöveg itt befejeződik, a latin még folytatódik néhány oldalon keresztül. Ebben a fordításban is találunk lírai betoldásokat, mint pl. az élet múlandóságának festésénél a 300. lap alján: Oh világ, oh világ ... s szintén szép utána a ritmikus fordítás:

mikoron eltávoztatol
mikoron láttatol
mikoron felmagasztaltatol

akkoron jelen vagy
akkoron árnyék vagy
akkoron fist vagy.

Az első ellentétpárnál a fordító még egy kicsit „szépített” is a szövegen, mert a latin eredeti így hangzik:

dum fugis, nihil es,
dum videris, umbra es
cum exaltaris, fumus es...

Ez a kis részlet megtalálható a Péládák könyvének 65. lapján is, a Vadomori költeményhez kapcsolódó kis — ismeretlen eredetű — elmékedésben. Ott így hangzik:

mikoron üzetettől
mikoron láttatol
mikoron felemeltetől

semmi vagy
árnyék vagy
füst vagy...²²

Az Érsekújvári-kódex fordítása az „akkoron” betoldásával nyomatékosabbá, ritmikusabbá válik.

Az eredeti ismeretében rá tudunk mutatni a fordító két botlására is: mind a két helyen rosszul olvasta, ill. értelmezte a latin szöveget (ha ugyan már nem romlottan kapta). Az egyik:

...utilitatis quidem nullum signum ostendere
valui, in malignitate autem propria con-
sumptus sum.

...semmi jószágnak példáját jelentenie nem
akartam, értsetek tulajdon jókat megemészt-
vén.²³

Nyilvánvaló, hogy a *malignitate* szót *intelligite*-nek nézte. A másik:

...ex visis in me doloribus et angustis con-
siderate et pensate ea, quae vobis in proximo
superventura sunt.

...ez én bennem való fájdalomkból eszete-
ken vehetitek, miképpen kell *Szent Ágoston*
doktorának mondása szerint róla gondolkodni
és állojtania azokat, melyek mi reánk igen
hamar jövendők lesznek.²⁴

Itt viszont az *angustis*-t olvasta *Augustinus*-nak.

III. A „Vadomori” teljes latin szövege

A Péládák könyvének 56—64. lapjain²⁵ olvasható Vadomori-költemény latin megfelelőjét először Katona Lajos igyekezett összeállítani, elsősorban egy müncheni kódex szövege alapján,²⁶ majd a Péládák könyvének 1960-as kiadásában a közzevetők: Bognár András és Levárdy Ferenc²⁷ folytatták e munkát a Kozákynál²⁸ leközölt rostocki kézirat alapján. Mindössze csak két magyar versszaknak, a 6. és 30.-nak nem találták a forrását. Pedig a 6. versszak eredetije is megtalálható Kozákynál a rostocki változatban, mégpedig annak 44. versszakában, de ez úgy látszik, elkerülte figyelmüket. Íme:

Elmegyek meghalni, mert halált
valahányszor megérzöm bizonynak
lenni, halálos bint inkább elhagyok.

Latin eredetije:

Vado mori: mortem quotiens praesentio certam
Mortis opus melior desero: vado mori.

A 30. versszak eredetije után kutatva, figyelmessé lettem egy, R. Rudolf által említett 38 versszakos bécsi változatra. Mikrofilmet kértem lelőhelyéről: a bécsi Nationalbibliothek 3856. sz. kódexének 418—19. lapjairól. Sejtésem igazolódott is: e bécsi változatnak 27. versszaka adja a keresett szöveget.

Vado mori locuples, mortem non effugit unquam
Nummorum summa copia: vado mori.

A Péládák könyvében ez így hangzik:

Elmegyek meghalni, sokpénzü
vagyok, de az pénznek soksága
soha az halált el nem távoztatja.

Az egész 38 versszakos változat viszonya a magyarhoz: nincs meg benne a magyar 6. és 15. versszak, viszont 29. versszaka a magyarban nem szerepel. A többi versszakok sorrendje is nagyjából egyezik, csak a bécsi 34. és 14. versszak elhelyezése körül van nagyobb ugrás.

²² Nyt. VIII. 116.

²³ Nyt. IX. 256—57.

²⁴ Nyt. IX. 261.

²⁵ NYT. VIII. 113—15.

²⁶ KATONA LAJOS, Két középkori latin verszet régi magyar fordítása. ItK. 10 (1900), 102—18.

²⁷ Péládák könyve 1510. (Codices Hungarici IV.) Közzéteszi BOGNÁR ANDRÁS és LEVÁRDY FERENC. Bp. 1960. 256—71.

²⁸ A haláltáncok története. II. Bp. 1944. 187—88.

Mindent összevéve: az eddig ismert változatok közül ez a bécsi áll a legközelebb a magyar szöveghez. Táblázatunk ezt szemlélteti:

Példák könyve	Müncheni	Rostocki	Bécsi vált.
1.	1	1	1
2	2	2	2
3	3	3	3
4	5	4	4
5	4	5	5
6	—	44	—
7	6	6	6
8	7	7	7
9	8	8	8
10	9	12	9
11	10	9	10
12	11	10	11
13	12	14	12
14	13	15	13
15	—	34	—
16	18	33	16
17	16	22	15
18	19	28	17
19	22	32	19
20	20	26	18
21	23	36	20
22	24	37	21
23	25	38	22
24	26	39	23
25	27	40	24
26	28	31	25
27	15	—	34
28	14	19	14
29	—	41	26
30	—	—	27
31	29	45	28
32	30	43	31
33	—	47	30
34	31	48	32
35	32	49	33
36	34	54	35
37	—	51	36
38	—	52	37
39	35	50	38

Ugyancsak előnye e bécsi szövegnek az is, hogy két helyen, nevezetesen a 27. és 38. magyar versszak megfelelőjében közelebb áll a magyarhoz, mint az eddig ismert változatok.

A 27. magyar versszak:

Elmegyek meghalni, barát vagyok
Ez velágnak szerelmének meghalan-
dóul, és jó életet veendőül,
ezenképen jól megyek meghalni.

A megfelelő bécsi 34. versszak:

Vado mori monachus, mundi moriturus amori
Vitam sumpturus, sic bene dico: vado mori.

És a 38. magyar versszak:

Elmegyek az első halálra, hogy az én
Uram, Krisztus az másod haláltól meg-
mentsen engemet, ezenképpen jól megyek
meghalni.

A megfelelő 37. bécsi:

Vado mori: prima, ne mors secunda supersit,
Mors mihi det Christum, sic bene vado mori.

IV. A zselizi feliratok külföldi megfelelője

A Bod-kódex 31—36. lapjain olvasható egy dialógus. Az Ördög vitatja Jézustól a lelket, a lélek Mária közbenjárására üdvözl. ²⁹ Forrása ismeretlen, de rokon vele — mint azt a Régi Magyar Drámai Emlékek is megállapítja³⁰ — a Becsei György megítéltetése néven ismert zselizi (Bars megye) templomi falfestmény „beszédszalagjain” olvasható 8 leoninusi hexameterből álló dialógus. Ezzel viszont szoros kapcsolatban áll a bécsi 4558. sz. kódex 4b lapján olvasható, 15 leoninusból álló, cím nélküli versceske, melyet R. Rudolf Dialógus de redemptione névvel lát el.³¹

Szövege:

<i>Infirmus:</i>	O spes, in morte mihi parce, Maria precor te! Mox quoque placaris, misereri quando rogaris.
<i>Diabolus:</i>	Hanc animam posco, quam plenam crimine nosco. Quoque potest peius, ducatur spiritus eius.
<i>Angelus:</i>	Hic si peccavit, nece pressus opem rogavit. Et contritus ita fert spem pro perpeti vita.
<i>Maria:</i>	Me quia suxisti, fili, veniam precor isti. Pluribus in signum veniae fac hunc fore dignum.
<i>Filius:</i>	Vulnera cerne, pater, fac quod rogitat mea mater! Ut cesset flere, peccatori miserere!
<i>Pater:</i>	Nate, petita dabo, quae poscis, nulla negabo, Et mox te viso sit ei locus in paradiso.
<i>Pater ad Angelum:</i>	Angele dic isti veniam pro nomine Christi! Virginis ob nomen matrisque sibi datur omen.
<i>Johannes:</i>	Te fons virtutum vitiis jubet esse solutum.

Könnyebb összehasonlítás kedvéért álljanak itt a zselizi beszédszalagok latin szövegei is:

(Az ördög:)	Hanc animam peccato, quam Ninive, plenam nosco. ³²
(Az Örangyal:)	Hic si peccavit, nece pressa opem rogavit.
(A lélek:)	Nunc Christe: morte, me salva, tua precor te.
(Szűz Mária:)	Hanc, qui suxisti, Fili, veniam precor isti.
(Krisztus:)	Vulnera cerne Pater, fac, quod rogitat mea mater.
(Az Atyaisten:)	Nati petita dabo, que vis, nulla tibi nagabo.
(Az Örangyal:)	Fomea virtutum, viciis facit esse solutum.
(A szent nő:)	Aspice peccator, ubi Filius est mediator.

Amint látjuk, a bécsi szöveg szereplőinek kétsoros felszólalásaiból a zselizi feliratok mindig az első sort hozzák, néhány kisebb változtatással. Csak a beteg, ill. lélek kérésében van nagyobb eltérés, míg az utolsó zselizi sornak nem találni bécsi megfelelőjét. További kutatás feladata annak kiderítése, hogy a talán még XIII. századból származó verses szöveg milyen utat tett meg, míg eljutott a zselizi templom festményére, ill. a Nationalbibliothek XV. századból eredő kódexébe és átalakított, prózai formában a Bod-kódexbe.

*

²⁹ Nyt. II. 397—401. Ugyanez megvan a Lobkowitz-kódex párhuzamos helyén (331—42. l., Nyt. XIV. 112—16.)

³⁰ Régi Magyar Drámai Emlékek, Szerkesztette KARDOS TIBOR Bp. 1960. I. 464. — A zselizi templom feliratairól I.: LÉPOLD ANTAL, Becsei György megítéltetése. Szépművészet, 1941. évf. II. 65.

³¹ I. m. 47. — Leközl.: H. WALTHER, Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters. München, 1920. 88.

³² A Radocsaynál (A középkori Magyarország falképei, Bp. 1954. LXVIII. kép) leközlött fénykép alapján helyesebb volna ezt a sort a bécsihez hasonlóan így olvasni: Hanc animam posco, quam crimine plenam nosco. Az írás is, a versforma is ezt ajánlja.

Még egy megjegyzés: a Péládák Könyvének 47–54. lapjairól ismert már Az élet és halál vetélkedése elnevezésű verszet. Latin eredetijét még Katona Lajos állította össze 1900-ban,³³ legújabbban a Régi Magyar Drámai Emlékekben,³⁴ és a Péládák könyvének már említett kiadásában³⁵ jelent meg a magyar és latin szöveg együtt. A közölt latin szöveghez, ill. annak utolsó szavához van egy változatom: a bécsi Nationalbibliothek 3655. számú kódexének 190–91. lapjain olvasható verszet explicitje nem a minden szövegközlésben (Drevesnél is³⁶) szereplő „erant valde parvi”, hanem: „erant valde parvi”. Kétségtelenül így a jobb, a magyar fordítás is ezt követi:

...kik álléjtják vala magokat uraknak és asszonyoknak lenni, de
maga semmi nem voltak.

Grosz Artur

BALASSI BÁLINT A LIPTÓI JEGYZŐKÖNYVEKBEN*

A lipptói megyeszéki jegyzőkönyvek Balassi Bálint lipptói szereplésével kapcsolatban is több, eddig ismeretlen adatot tartalmaznak. A jegyzőkönyvek sokoldalú képet adnak a megye két várának Likavának és Lipptóúvárnak XVI. századi történetéről, urainak és jobbagyainak életformájáról, a Mohács után vezető szerepre törő nemesi réteg életstílusáról, a valamikor egy birtoktestet képező két vár urainak egymás elleni mesterkedéseiről, erőszakosságairól. A megyeszéki jegyzőkönyvek a két vár XVI. századi urainak, köztük Balassi Jánosnak és Bálintnak lipptói életét is több új adalékkal világítják meg, kiegészítve a Balassi-család lipptói szereplésével kapcsolatos ismereteinket.

A jegyzőkönyvekben többnyire peres ügyek, panaszok, bejelentések, tárgyalásokról készült feljegyzések szerepelnek, melyekben a Balassi-család is igen sokszor érdekelt volt.

II. József a megyerendszer megszüntetésekor elrendelte a megyei levéltár rendbehozatalát. A megye a feladat végrehajtására a notárius mellé három segéderőt (regisztrátort) választott Szmrécányi Antal, Andaházy Mátyás és Matyasovszky László személyében. A megyei levéltár rendbehozatala nem volt könnyű munka, mert a jegyzőkönyvek kötetlenek voltak és különálló hosszú keskeny lapokból tevődtek össze. Ezek a lapok széthányva heverték a levéltárban vagy a lomtárban. Idők folyamán sok lap elveszett, a megmaradtak közül pedig számos sérülten került a regisztrátorok kezébe. Sok lapot maguk a megyei tisztviselők loptak ki a jegyzőkönyvekből, ha azokon a családjukra vonatkozó hátrányos adatokat találtak. A jegyzőkönyvek anyaga nyolc kötetből áll. A VII. sz. jól bekötött jegyzőkönyv kivételével (lapjai 21 × 29 cm. nagyságúak), a többi (kb. 22 × 60 cm. nagyságú), hosszú lapokból áll, de az egyes jegyzőkönyvek lapjai nem azonos nagyságúak. A nagyobb lapokat behajtották, s e behajtott lapokba is nem egyszer több lapot helyeztek el. Ezeknek a különálló lapoknak a folytatását (a sok elveszett lap következtében) a regisztrátorok nem igen találhatták meg. Így számos oldalon a feljegyzés nincs befejezve, s a következő oldalon már más úgyről van szó. Megnehezítette a rendezés munkáját, hogy a jegyzők a gyűlések évét rendszerint csak az év elején jelölték meg. Sokszor, a különálló lapok nem jó beillesztése következtében, az ugyanazon úgyre vonatkozó későbbi feljegyzések előbbre kerültek, mint a korábban készütek. Sok lapon semmiféle keltezés nincs, némely lapon viszont megtalálható ugyan valamely gyűlés napja, de az évszám megjelölése nélkül. A regisztrátorok az ilyen lapokat nem tudták a megfelelő helyre illeszteni, s bár megtartották a napok szerinti keltezés sorrendjét, de az években tévedtek, olykor több évvel is.

A megyeszéki jegyzőkönyvek terjedelmes anyagából az alábbiakban a Balassi János és Bálint életével, lipptói szereplésével kapcsolatos új adalékokat foglaljuk össze.

³³ 1. 26. jegyzet.

³⁴ I. 449–55. Vö. Nyt. VII. 110–12.

³⁵ 236–53.

³⁶ CL. BLUME–G. M. DREVES, *Analecta Hymnica Medii Aevi XXXIII.* 287–88.

*A cikk nyomdai munkálatai során értesültünk róla, hogy a szerző nyolcvan éves korában Rózsahegyen elhunyt. Fejérpataki László iskolájában kitűnően elsajátította a paleográfiát, de kora ifjúságában elhagyta a bölcsész pályát. Idős korában csakis a felvidéki levéltárakat kutatta fel; számunkra nehezen hozzáférhető megyei és államosított magánlevéltárakban, plébániákban másolatot. Folyóiratunkban is tett cikket közze (I. Jób János, Balassi drámájának megmentője, ItK 1960.). Kevés hozzá hasonló alapos ismerője volt a régi történeti forrásoknak.

1. Liptóújvár — Likava, a „két szomszédvár”

Liptóújvár és Likava, ill. a vár urai, Krusith János és Balassi János ellenségeskedéseiről Eckhardt Sándor számos adatot, okmányt tett közzé, így a két család „viszonya” már eddig is ismert volt a Balassi-kutatásban. A liptói megyeszéki jegyzőkönyvek okmányai azonban az ellentétek előzményeiről is szolgáltatnak adatokat s azok tulajdonképpeni eredetét világítják meg.

Liptóban a XVI. században már csak e két megerősített vár, Likava és Liptóújvár létezett. János király színei és keresztesi veresége után Kacziáner alvezérei sorra foglalják el a felvidéki várakat, köztük Pekry Lajos Likavát és Újvárt 1527-ben. Pekry 1533-ban eredményesen harcolt a török ellen s érdemeiért (de elvesztett birtokainak kárpótlásaként is) örökjogon megkapta Likava és Újvár várát. Ezzel egyidőben az uralkodó kinevezte Pekryt Liptó főispánjává is. A liptói „két szomszédvár” tehát ebben az időben még egy birtoktest volt, és birtoklásukkal együtt járt a liptói főispáni tisztség is. Csak a későbbi évtizedekben vált külön birtokká a két vár. A folyamatot maga a különösen erőszakos természetű Pekry indította meg. Ellentétbe kerülve az uralkodóval, 1537-ben letartóztatják s csak hétévi fogság után, nagy áldozat árán szabadulhat; ui. le kellett mondania likavai és hrádeki birtokairól. Ezzel megindult a várak különválása. A király 1545 eleje táján Likava várát Brodarich Mátyásnak ajándékozta, Újvárt pedig Maletestának, de egyikük sem lépett az adomány birtokába. Pekry halála (1551) után azonban a fiscus azonnal rátette kezét Likava várára, s az Szentpétery János királyi várnagy birtokába került. Szentpétery távozása után Mérey Mihály személyesen kapta meg Likavát haszonélvezetbe a főispáni tisztséggel együtt. 1557 körül Báthory András országbíró vette birtokába zálogjogon a várat, majd halála után Krusith János, korponai várkapitány, szintén zálogjogon, 36 000 forintért.

Pekry özvegye (somlói Báthory Erzsébet) megmaradt Újvár birtokainak haszonélvezetében. 1554-ben ment újból férjhez Kerecszlényi Lászlóhoz és elhagyta a várat. Az uralkodó ekkor adta Liptóújvárt a várbirtokkal együtt Balassi Jánosnak. Balassi János is zálogjogon vette Újvárt 12 évre 13 500 forintért, majd ezen idő elteltével (újabb 3000 forintért) továbbra is a vár birtokában maradt 1577. május 6-án bekövetkezett haláláig.

A korábban egy birtokot alkotó vár tehát, amely birtokhoz a főispáni tisztt is hozzátartozott, Pekry után vált csak külön s a főispánság ezután Likava urának a kezébe került. A hajdani egy birtoknak így lett két gazdája, de mindkét várúr csak ideiglenesnek tartotta ezt az állapotot s arra törekedett, hogy a két várat ismét egyesítse, természetesen a maga javára.

A két vár különválásának története érthetőbbé teszi a két várúr, Krusith és Balassi János ellentétét, Bálint főispáni tisztségre pályázó terveit. Nem tekinthető véletlennek az sem, hogy Bálint apja halála után, Balassi András tanácsára, a család addigi ellenségének, Krusith Jánosnak a lányát, Ilonát akarja feleségül venni. (L. Balassi Bálintnak Liptóújvárról 1577. július 11-én írott levelét Balassi Andrásához, s a *Krusith Ilona nevére* c. versét.) A házassággal a két liptói vár újra egyesülhetett volna és Krusith halála után a főispáni tisztség is Bálinté lehetett volna. A likavai várban azonban nem úgy történtek a dolgok, ahogyan azt Bálint elképzelte. Ismeretes, hogy Krusith János 1580-ban halt meg, özvegye (Pálffy Kata) pedig nem sokára Illésházy Istvánhoz ment feleségül. Illésházyt 1582-ben kinevezték Liptó főispánjává. Krusith Ilonát pedig nem Balassihoz, hanem Ditrichstein Miksához adják feleségül. Balassi terve: a két vár birtokainak újbóli egyesítése így kudarcot vallott.

2. A liptói pereskedések előtörténetéhez

Már említettük, hogy az 1527. évi hadjárat után lett királyi birtokká Likava és Liptóújvár s a két várat 1533-ban kapta meg örökjogon Pekry Lajos. Az ő idejéig nemigen találkozunk panaszokkal Liptóújvár prefektusai ellen, sőt, a későbbi tanúk vallomásai elismeréssel beszéltek az újbírói várnagyok (Borsiczky Varkócs János, Stussky János és Sáfár János) emberies uralmáról, akik a Zápolyaiak idejében a megye ügyeiben is intézkedtek.

Pekry uralma alatt azonban a helyzet gyökeresen megváltozott. Pekry érdeklődését különösen a megyei ún. oppidumok: Nemetlipcse, Rózsahegy és Hibbe, valamint néhány szabad község (villae liberae) viszonylagos jómódja keltette föl. A várúr Pekry és a városok polgárai között csakhamar éles ellenségeskedés bontakozott ki. Pekry és várnagyai a legkülönbözőbb zsarolási módszerekkel, törvénytelen munkákkal és terhekkel zaklatták a városok polgárait, de a szomszédos nemesek birtokait sem kímélték. Erőszakos birtokfoglalásokat hajtott végre a várbirtokkal szomszédos nemesek kárára, a bányajog birtoklásában pedig szintén erőszakosságokat követett el. A hatalmaskodás a vármegyék túlkapásaiban is megmutatkozott. A városokat sújtotta igazságtalanul az italmérsi jog (educatio) elkobzása. A várúr beleavatkozott azonban még a városok igazságszolgáltatásába is.

A Pekry idejében szaporodó erőszakosságokról, törvénytelenégekről vallanak a jegyzőkönyvek: I. I. 159—160., 175., 199., II. 5., 28., 30., 63., 128. stb.

A jegyzőkönyvek tanúsága szerint azok a peres ügyek, melyekben a Balassi-család is szerepelt, különösen a bányajog, vámhelyek birtoklásával kapcsolatos visszaélések, erőszakosságok következtében, többnyire nem Balassi János kezdeményezései voltak, hanem a Pekry Lajos idejéből örökölt „ügyek”. Pekry kezdte meg a bányaművelésre alkalmasnak látszó területek erőszakos foglalásait, melyeknek nagyrésze a Bán, Szentiványi és Szmrccsányi családok birtokában voltak. Balassi János csak folytatta Pekry ezirányú kezdeményezését. Szintén Pekry idejében kezdődött meg Hibbe kiváltságainak a semmibevevése, a bor és sör kimérésének a kisajátítása. Balassi János folytatta Pekry ez irányú kezdeményezését is, és a város panasza ellenére sem adta vissza ezt a jogot. A vámhelyet is már Pekry helyezte át Dovalóráról Hibbére. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a Balassi János valamint a Lehoczky család közötti háborúság kezdetei is Pekry idejére nyúlnak vissza.

3. Uralkodóellenes hangulat Liptóújrán

Balassi János „királyhűségével” kapcsolatban érdekes adalékok szerepelnek a jegyzőkönyvekben. 1556. szeptember 20-án a járási szolgabíró szemére veti Újrának, hogy míg a többi járásban teljesítették már a hadvezetőség által elrendelt parancsokat, addig az újvári jobbágyság még nem, mert uruk megtiltotta, hogy az ő parancsa nélkül tegyenek eleget azoknak (L. IV. 342.)

A várrban uralkodó királyellenes hangulatot idézi a jegyzőkönyvek más részlete is. 1577-ben Dely János, az újvári várórség parancsnoka, Pándy Zsigmond várnagy utasítására üldözőbe vette a megyegyűlésről hazatérő Potturnyai Andrást, szidalmakban törve ki ellene és „kurva császára” ellen. A jegyzőkönyvek idevonatkozó (VI. 153.) részét közöljük:

Sedes f, 5 ante Conductus Pasee (1577. április 10.)

Protestatus est egr. Andreas Podthurney sollemniter, qualiter hesternum die Zigismundus Pándy, officialis castri Úywar cum equitibus compluribus armatis wenerat in sedem iudicarium nullo alie fine, nisi si ipsum extra sedem iudiciariam inuenisset, ut eum interfecissent preterea Deli Janoss evaginato gladio cucurrerat post se a luto Mayerfalwa, usque Podthurne, minatus sit, quod eum velit interficere, si ideo in defenza sui aliquid fecerit, ne sibi imputetur, preterea quod idem Dely Janoss protulerit contra ipsum, quod sit meretrix unacum Cesare suo.

Protestatus est egr. Andreas Podthurney, quod dnus officialis Zigismundus Pándy ipsemet recognoverit, bovem sui dni, quem dicit me comedisse.

Protestatus est Andreas Podthurney quod Carolus Podthurney hortum quendam in territorio Zenthpeter dno magnifico Joanni Balassa det.

Protestatus est Carolus Podthurney et dicit, quod ipse nemini aliquid in territorio ipsorum in Zenthpeter dederit.

4. Hrycz jobbágy története

Balassi Bálintnak jobbágyaival való kapcsolatát világítja meg Hrycz jobbágy perének története. Balassi János halála után Bálint Liptóújrán ura s öröklő (többek között) a Lehoczkyakkal folytatott ellenségeskedést. Már 1577. június 12-én panaszt emelnek a lehotaik, hogy a vár verbiczei alattvalói elkergették a „w polomech” nevű legelőikről ökreiket. (L. IV. 57.) Új viszály magját képezte ui. Lehoczky András lehota kúriája és birtokrésze, melyre Bálint igényt tartott. Ezzel az ellenségeskedéssel kapcsolatos tulajdonképpen Balassi pásztorainak a pere is.

1578 februárjában Lipótújrán pásztorai — Hrycz alias Chervenka és András — lehota földön megtámadták Lehoczky Lénártot, s erőszakkal elrabolták a tőle ellopott, de náluk megtalált juhot. A juhot levágták, vérét szétszórták, hogy a vizsgálatot megnehezítsék. Lehoczky abban reménykedve, hogy a levágott juhért járó kárpótlás ügyében megegyezik Balassival, késlekedett a följelentéssel. Balassi azonban maga emelt panaszt a Lehoczkyak ellen, amely szerint ők voltak a támadók, mert később számos emberükkel a két pásztorot elfogták és megkötözve átadták az alispánnak. Az alispán Hrycz pásztorot és társait a likavai börtönbe záratta. Közben az országgyűlésen jelenlevő Balassi tiltakozik Palugyay Ferenc alispánnál, mert a követek előtt azt a rágalmat terjesztik róla, hogy a rabló pásztorok társa a fosztogatásban: „Protestatus est idem Valentinus Balassa se aufugisse propter ipsorum valachorum solum esse accusatum coram Regnicolis.” (L. V. 186.) Az első tárgyalás végül is Lehoczky Lénárt vádlevelé alapján 1578. február 22-én kezdődött. Nem könnyű dolga volt a bíróságnak, mert két panasztévő szerepelt az ügyben s ellenkezőképpen vélekedtek a pásztorok történetéről. A jegyzőkönyvek tüzetesen beszámolnak az elhúzódo perről (L. V. 184., 187., 188/b., 189., 190/b., 191., 218/b., 219—221., VI. 150., 179., 203.). A per során, a tanúvallomások alapján, a bíróság bizonyítottan látja a pásztorok bűnösségét s halálos ítéletet hoz. Az ítéletet a felső

bírósághoz terjesztik, majd onnan változtatás nélkül visszakerül a sedriához és újabb tárgyalások követik. A hosszas huzavona még 1580 áprilisában is folyik, amikor Balassi egy váratlan fordulattal befejezi a sedria két éven át tartó meddő tárgyalás-sorozatát. Balassi ui. rábírja Divéky Andrást, a likavai vár provisorját, hogy Hrycz jobbágyot engedje ki a megyei börtönből, amit (talán úrnője, Pálffy Kata tudtával) meg is tett. 1580. június 4-én Lehoczky Lénárt már emiatt emel panaszt a megyénél. Lehoczky panasza szerint a rabló és gonosztevő Hrycz kiszabadulva likavai fogságából Lipótújvár védelmét élvezi, és a lehotaiaikat halállal, kifosztással, valamint házaik felgyújtásával fenyegeti; szándéka végrehajtására pedig már embereket is gyűjt. Lehoczky panaszát Hrycz kiszabadításával kapcsolatban közöljük a jegyzőkönyvből (VII. 1/b.):

Congr. -nob. f. 4^a post S. Corp. Crist. (1580. június 4.)

N. Leonhartus de Kiral-Lehota solemniter protestatus est, quomodo diebus non ita diu preteritis n. Andreas Diweky officialis et Nicolaus Kasaniczky, castellanus castri Likava, nescitur, unde moti, quave temeritatis malicia ducti, quendam Hricz, Chervenka dictum, latronem et malefactorem, judicialiter iam damnatum et sub custodia comitis comitatus istius Liphoviensis in eodem castro Lykawa in captivitate et vinculis constitutum benevole dimississet et dimittere fecisset. Unde iam idem Hrycz Chervenka ipsi protestanti necem et domus sue nobilitaris depredationem minaretur, ad quod facinus perpetrandum iam et homines colligeret in prejudicium et damnum ipsius protestantis valde magnum.

Balassi a jegyzőkönyvek szerint „lator” jobbágyságai következetes védelmezőjének bizonyult, s amikor a két éven át húzódó tárgyalásokon nem sikerült jobbágyságai érdekében semmit elérni, megszökteti őket börtönükből.

5. Balassi Bálint — Potturnyai András

A Balassi-család, valamint a Potturnyaiak közötti ellentétek már Balassi János idejében igen éles formában jelentkeztek. Az ellenségeskedés Bálint idején is folytatódott. Csupán Potturnyai Károlyllyal volt egyideig jó viszonya, mert ő Szentpéteren egy kertet adott ajándékba Balassinak, amelyet a Potturnyai rokonság nagy tiltakozása ellenére el is fogadott. Minden bizonnyal az itt épült nyárilak volt a színhelye a Balassi-rokonság között létrejött ügyletének, mint pl. a Balassi Andrással kötött adásvételi szerződésének. (L. Eckhardt Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint, Bp. 1943. 135–139.)

Balassi Bálint és a Potturnyaiak között azonban a hagyományos ellenségeskedés volt a jellemzőbb. Különösen élessé vált e viszony Potturnyai Andrással. A megyéhez kerülő vizályokban hol Potturnyai, hol pedig Balassi szerepel panaszosként (L. V. 205., 212.).

1579. július 4-én Balassi emel panaszt Potturnyai András ellen, meg nem egedett sértő szavai miatt, melyek a sedrián hangzottak el. A megye az előző ülésen tárgyalta a Wawrisó ellen elkövetett erőszakosságokat, amelyek még Balassi János idejében, közvetlenül halála előtt mentek végbe, de a vád már 1577. június 12-én hangzott el a megyegyűlésen. Erről a tárgyalásról nem maradt fenn feljegyzés, de hogy erről volt szó, kiderül abból, hogy Kysel Péter (Balassi prokurátora) az eredeti vádat a széksértési vétséggel kiegészíteni kéri. Közvetlenül az ülés megnyitása előtt Potturnyai András a következő szavakkal kelt ki Balassi ellen: „Kifosztották községet, Wawrisót, Balassi Bálint parancsolta, ütlegelte Kusska Mátyást és a pellengérhez csapta, ő a notórius rabló, őfelsége hűtlen alattvalója.” Közöljük a jegyzőkönyv idevonatkozó részletét (VI. 209.):

Sabbatum proximum festum Visitationis beate Marie Virginis (1579. július 4.)

Levata causa magnifici domini Valentini Balassa, ut actoris contra Andream Pothurney, ut incausamactum ratione verborum illicitorum per eundem Andream Pothurney contra actorem preterita sede prolatorum, que causa partibus consentientibus ex eodem precendenti termino propter pluralitatem causarum usque hodiernum et presentem terminum discutienda, fuerat reiecta. In eadem Petrus Kysel de Benedekffalwa, prout protunc, ita etiam nunc saltem propositione prehabita dicit, quod incausamactus Andreas Pothurney eundem actorem illicitis et injuriis verbis leserat dicendo: „wibrali, mi dal wibrati, pan Balazy Walent moju wes Wawrisow, pobacol Matthiass Kussku panieru baczol, Fuit notorius predo infidelis Sue Maiestatis, eadem verba ad dominum magnificum referunt, qui non est. Ideo de verbis illicitis iudicium petit elargiri.”

6. Özvegy Husztyné

A Balassi-fivérek szerepének megértéséhez özvegy Husztyné történetével kapcsolatban, szükséges a jegyzőkönyvek följegyzései alapján az előzményeket (legalább vázlatosan) ismertetni. Pongrácz László, a különösen erőszakos, kíméletlenül harácsoló földesúr „tevékenységé-

vel" kapcsolatos Husztyné története. Pongrácz László fivére, Pál és anyja 1580-ban panasszal fordul a megyéhez (VII. 5.), hogy Pongrácz László garázdálkodásával előzi a vásárosokat a szentmiklósi vásárokról. Huszty Pál, Szentmiklós bírása, (akinek felesége sógornője volt nemes Turcsák Miklósnak), szeretett volna Pongrácz László hatásköréből távozni, s engedélyt kért tőle, hogy Pongrácz Pálhoz költözhessenek. Pongrácz László azonban egy nagyobb földterület elzálogosítását ígerte Husztynak, hogy maradjon. Huszty így megmaradt Pongrácz László birtokán és előre megfizette két évre a 6 forint censust. Amikor azonban az ígért földet meg akarta művelni, Pongrácz azt nem engedte, de a zálogot sem adta vissza (VII. 139. 1582.) Huszty mindenképpen menekülni akart Pongrácz hatalma alól, s újból engedélyt kért a távozásra. Ekkor Pongrácz László zálogba adta Husztynak Palugyay Ferencnek 3 forintot. Mikor Huszty tiltakozott ez ellen, arra kényszerítette, hogy Palugyaynak fizesse meg a 3 forintját, de neki is külön 3 forintot. Csak 1586-ban sikerült Husztynak törvényes módon távozni. Elköltözött Szentmiklósról, házát is eladta. Pongrácz László Huszty már eladott házat másnak újra eladta, s néhány sógora (Turcsák Miklós) nála letétbe helyezett 30 aranyforintját elkobozta bírság pénzként azon ürüggyel, hogy Huszty lopva szökött meg tőle s többször megtagadta az engedelmességet. 1587-ben az akkor már özvegy Husztyné a sedria elé idéztette Pongrácz Lászlót, de csak az első tárgyalást tartották meg, s a panaszos meg a vádlott meghallgatása után nem történt semmi.

Ekkor avatkozott az ügybe Balassi Ferenc, majd Bálint is. Lőkes Kristóf, Liptóújjvár officialisa (1586. november 1-én) Balassi Ferenc nevében bejelenti a megyén, hogy ura a szentmiklósi temetőben kérdőre vonta Pongrácz Lászlót, hogy miért fosztotta ki Zsófiát, Huszty Pál özvegyét. Pongrácz a halottak napja táján temetőbe látogató alispán és több nemes ember előtt megígérte, hogy az ügyet döntőbíróság elé terjeszti. Balassi Ferenc kijelenti: minden igyekezetével azon lesz, hogy az özvegy sérelmei orvoslást nyerjenek. Balassi Ferenc panasztételét közöljük (VII. 236/b.):

Feria tertia ipso scilicet festo omnium Sanctorum in oppido Zenthmiklos (1586. november 1-én)

N. Christophorus Lokes iunior de Patak, officialis castri Uywar in hoc comitatu Lypt-howiensi fundati ad partem magnifici Francisci Balassa de Gyarmath nomine et in persona eiusdem dni, sui coram nobis personaliter constitut is solemniter protestatus est, quomodo egr. Ladislaus Pongracz de Zenthmiklos hisce superioribus diebus coram dno. vicecomite et reliquis probis viris in cimiterio oppidi Zenthmiklos, huius comitatus Lypthowiensi personaliter constitutus matura intra se prehabita deliberatione negocium quoddam ratione cuiusdam debiti ad domus seu sessionis populose providi olim Pauli Hwsty in prefacto oppido Zenthmiklos, in hoc comitatu Lypthowiensi fundate, ad se recepte, arbitrio domini vicecomitis et reliquorum dominorum Iudlium in congregacione generali vel sedria huius comitatus prefacti Lypthowiensi post primitus celebrandum se submissurum obtulerat, idem tamen Ladislaus Pongracz, nescitur, qua sulterfugia sibi queritando, se die hodierna in congregacione presenti absentasset, ob hoc cum provida Sophia relicta prefati olim Pauli Hwsty ad presens sit subdita eiusdem dni. Francisci Balassa et ob supernam suam inopiam eadem Sophia iamfatum Ladislaum Pongracz iure in causam convenire nequiret et memoratus no dnus. Franciscus Balassa omne damnum et debitum, quibus idem Ladislaus Pongracz antelate Sophie, relicte deberet, obligaretur eidem relicte subditi sue refundere et recompensare, prout sciverit et poterit, daturus est sedulam operam et insuper hac protestatione petit literas-dabuntur.

Pongrácz László azonban nem tett eleget ígérének, s az özvegy sérelmeinek orvoslására nem történt semmi. Ezért 1588. július 6-án, Balassi Bálint is magáévá téve az özvegy ügyét, éles támadást intéz Pongrácz László ellen ügyvédje, Záborszky Márton útján. Elősorolja Pongrácz vétkeit: a ház eladást, az árvák pénzének elkobzását stb, és megerősíti elhatározását, amely szerint minden eszközzel azon lesz, hogy a nyomorba döntött özvegynek járó jóvátételt behajtsa s minden kárát megtérítse. Ha azonban ez gyors elintézés nem nyer, akkor ő is erőszakhoz folyamodik, mert, amit az egyiknek szabad, azt a másik is megteheti. („Quod uni liceret, idem ipsum liceret alteri”). Balassi Bálint panasztételét az özvegy érdekében, közöljük a jegyzőkönyvekből (VII. 277.):

Sedria f. 4-a post f. Visitacionis b. Marie Viriginis (1588. július 6.)

N. Martinus Zaborsky nostram veniens in presentiam et nomine et in persona magnifici dni. Valentini Balassa de Gyarmath procuratoris literis nostris coram nobis ac simul tota Universitate nobilis comitatus Lypthowiensi sollemniter protestatus est, prout etiam antem cum sua Magnificentia, ipse cum magnificus dnus. Franciscus Balassa de Gyarmath, frater suus carnalis protestatus fuisset ex parte honeste mulieris, Zophie, relicte olim Pauli Husty, subditi sui, qualiter egregius Ladislaus Pongracz de Zenthmiklos absque omni via iuris pro suo saltem debito ab eadem relicta et olim marito suo eotunc in humanis agente domum ipsius empticiam

Hustowsky dictam in pretacto oppido Zenthmiklos in hoc comitatu Lyphthowiensi habitam unacum pertinentiis eiusdem universis pro se ipso violenter occupasset et pecuniam quoque orphanorum olim sorosis Nicolai Turchak, protunc apud eundem olim Paulum Husty, protunc superstitem, tamquam ad fideles manus depositam et alia bona ipsius violenter accepisset. Peroinde idem Valentinus in posterum pretextu premissarum violentiarum et iniuriarum damnorum prefate Sophie, relicte ac olim marito suo per eundem Ladislaum Pongracz illatorum et irrogatorum directe cum dicto Ladislao Pongracz iure procedere nollet, sed sue subdite prefatas iniurias violentias et damna, per ipsum Ladislaum Pongracz illata, requirere et resarcire vellet, prout sciverit et poterit allegando, quod id, quod uni liceret, idem ipsum liceret alteri. Et petit super hoc protestati one literas sibi dari-Dabuntur.

Záborszky alig jelentette be Balassi Bálint panaszát Pongrácz ellen, néhány nappal később, július 17-én már Pongrácz László, Pongrácz Gábor és Pongrácz János tesz panaszt a megyénél, mert Balassi rászabadította embereit a Pongráczok birtokaira, különösen Pribilinára, és kéri az alispánt, hogy megyei követek útján szólítsa föl Balassit az erőszakosságok abbahagyására. Pongrácz Lászlóké panaszát is közöljük a jegyzőkönyvekből (VII. 278.):

Sedria f. 4-a post f. Divisionis aplorum (1588. július 17.)

Generosi et egregii Ladislaus, Pangracius Gabriel et Joannes Pongracz de Zenthmiklos nomine ac persona simul Universitatis nobilium comitatus ipsius Lyphthowiensis in presentiam proposita quedam querimonia pretextu certarum violentiarum per magnificum dnum. Valentinum Balassa de Gyarmath ac homines et servitores suos in bonis et Iuribus possessionariis eorumdem dnorum. Pongracz possessorum in possessione ipsorum Prybylyna in hoc comitatu Lyphthowiensi existentii habita violent illatarum apud nos ac pariter dictam Universitatem institerunt dicta in petitione, ut nos ac simul ipsa Universitas nobilium dnum. Valentinum Balassa ac ibidem magnificum dnum. Franciscum Balassa de ipsa Gyarmath, fratrem Sue Magnificentie carnalem per homines nostros ipsius Universitatis nobilium ammoneremus et ammonuerunt, ut a talibus similibus violentiis patrandis supersederent, servitores et homines suos ab iisdem patrandis retraherent et compescerent. Et pro nuntiis cum nostris tum Universitatis nobilium ad eosdem dnos. pro. ipsa ammunitione peragenda eliguntur egregii et nobiles dnos. Joannes Rakowsky de Rakow, vicecomes dnos. Daniel Kubiny de felsew Kubin ac lli quoscumque idem dnos. vicecomes penes se recipere voluerit.

Az ügy további fejleményeiről — sajnos — már nem tájékoztatnak a jegyzőkönyvek.

7. Balassi Bálint szavait idézve

1588. június 1-én, egy Liptóújvár birtoklása ügyében tartott tárgyaláson, Balassi András és Balassi Bálint megbízottai jelenlétében idézik Bálintnak egy korábbi felszólítással kapcsolatban adott válaszát. A jegyzőkönyv ezen részét is közöljük (VI. 269):

Congr. feria 4-a post dominicam Exaudi (1588. június 1.)

N. Nicolaus Pruzinsky Iudlium e medio nostri exurgendo nobis sub iuramento suo, in generali decreto contento, fideliter retulit in hunc modum: quod ipse f. 2 immediate sequenti dnicam. Quasimodo geniti, recens elapsam accepta et commissione et mandato mei Vicecomitis cum Sigillo itidem meo cum egregio Symone Kyzzel de Benedekfalwa erga magnificum dnum Valentinum Balassa de Gyarmath, protunc in castro Uywar, in hoc committatu Lyphthowiensi fundato constitutum ac personaliter repertum, facie ad faciem accessisset, Suamque magnificam Dominationem ex commissione et mandato meo, nomine et in persona magnifici dni. Andree similiter Balassa de dicta Gyarmath, comitis comitatus Newgradiensis super eo, ut sua Magnificentia totalem portionem pretacti Castri Uywar cum pertinentis eiusdem et rebus mobilibus ipsius dni. Andree Balassa ibidem habitis, per nominatum dnum. Valentinum Balassa postpositis sue Cesaree Regie Maiestatis, dni. Imperatoris et Regis dni. nostri clementissimi mandatis, prout idem dnos. Andreas Balassa pretendissent, reoccupatam, eidem dno. Andree Balassa remitteret et restitueret. Idem Iudl. noster ex debito officii sui cum pretacto Symone Kyzzel commonuisset, tunc prefatus dnos. Valentinus Balassa ad prescriptam iudicis nobilium nostri ac dicti Symonis Kyzzel admonitionem, modo premissis factam, eisdem respondisset, isto modo: Se nihil eiusdem dni. Andree Balassa occupasse, sed se saltem perretractionem transactionis cum eodem Andree factam certis et rationalibus de causis sua propria bona ad se recepisse neque ea eiusdem dni. Andree Balassa fuissent manibus meis vicecomitis assignasse, ut idem dnos. Andreas Balassa si voluerit, quod eiusdem fuerit apud me vicecomitem depositum requireret, tolleret et ad se recipere.*

* A jegyzőkönyvekben található néhány apróbb adat is Balassi Bálintról: pl. liptóújvári tartózkodásáról 1588 márciusában (VII. 262. — 1588. március 23.), s amikor a Lehoczkyak kérésrel fordulnak az uralkodóhoz Balassi ellen; 1578. március 27-én (VI. 25.)

A „DICSŐSÉGES NAGYURAK” EGY SZEGEDI IZGATÁSI PÖRBEN (1932)

A hivatalos úri Magyarország a „megszelídített”, meghamisított Petőfi kultuszát ápolta, a rebellis versek szellemében gondolkodó, elégedetlen tömegektől állandóan rettegett. Különösen az 1929–33-as gazdasági válság idején, a munkásság megmozdulásai láttán, féltek az uralkodó körök a forradalmi elégedetlenséget tápláló megnyilatkozásoktól.

Ezt a szinte hisztérikus félelmet, egyben a Horthy-rendszer igazságügyi apparátusának korlátozottságát és nevésségesen gyarló irodalmi tájékozottságát mutatja az a pör, amely Petőfi közismert „Dicsőséges nagyurak”-ja körül folyt 1932 végén, a szegedi m. kir. törvényszéken. Az ügy részleteit tartalmazó egykorú iratok mostanában kerültek elő, a volt szegedi államügyészség aktái közül.¹ Sajnos, az elmúlt háború idején az okmányok egy része megsemmisült,² az eset tanulságos történetének döntő dokumentumai azonban megmaradtak.

A pör legfontosabb momentumát abban látjuk, hogy *sem a vádlottak, sem az ügyészség, sem az ügyet tárgyaló törvényszék jogászai nem tudták, hogy az izgatásért elítélt vers Petőfi költeménye, mindvégig a század elejéről származó, szocialista agitációs versnek vélték*, a vizsgálat és a tárgyalás során is ennek megfelelően kezelték. Ha Petőfi neve felmerül a pörben, a vádat el kellett volna ejteniök, így azonban — *anélkül, hogy tudták volna — őszintén megmondták, mi az ellenforradalmi rendszer véleménye Petőfi forradalmi költészetéről.*

Az ügy másik lényeges tanulsága a híres vers eljutása a *folklorizálódás kezdeti fokáig*. Az elsőrendű vádlott dobozi paraszttasszony 1906-ban, a nagy aratósztrájkok idején, a megerősödött agrárszocialista szervezkedés során alakult, helybeli dalárdában tanulta a szöveget, s úgy tudta róla, hogy az egyik dobozi szocialista alkotása! A Petőfi kötet szövegével³ összevetve az is kiderül, hogy a vers legforradalmibb, leglendületesebb részeit terjesztették Dobozon, s lényegtelen átalakítással megtanulható terjedelmű, könnyen fejből tartható hosszúságú költeménnyé, mozgalmi dalszöveggé változtatták. *Petőfi sokat emlegetett népiségének ragyogó bizonyítéka ez az eset.* Mondanivalóját, kifejezési formáját a nehéz életű, válsággal nyomorított dobozi parasztok teljesen a magukénak érezték.

Az alábbiakban az előkerült dokumentumok legfontosabbjait, a nyomozást elrendelő ügyészségi intézkedést, a vádiratot és az ítéletet adjuk közre pontos másolatban. Az iratok kiegészítésül a szegedi sajtóban a pörrel megjelent tudósításokat is megkerestük, mivel azok részben olyan tényeket közölnek, amelyek az aktákban nem szerepelnek, másrészt pedig sajnálatosan mutatják, a korabeli szegedi sajtó munkásaira nézve nem éppen hízolgőn, hogy az újságírók se ismerték föl: A pör Petőfi körül forog.

1.

A szegedi kir. ügyészségtől
Községi Elöljáróságnak

D o b o z

Hivatalból tett feljelentése folytán Jámbor Imre és özv. Sarkadi Istvánné dobozi lakosok ellen a panaszolt és az 1921. évi III. tc. 5. §. 1. bekezdésében⁴ meghatározott vétség miatt az 1896. évi XXXIII. t. c. 14. §-a értelmében a

n y o m o z á s t e l r e n d e l e m

és egyben megkeresem, hogy a nyomozást a m. kir. Belügyminiszter Úr 130 000. B., 16. 1890. szám alatt kiadott Utasítás 3., 12., 40., 41., 46., 47. és 57. §-ai értelmében teljesíteni, gyanúsított erkölcsi és vagyoni bizonyítványát beszerezni szíveskedjék. A vagyoni bizonyítványban a gyanúsított rendes keresete is feltüntetendő.⁵

Ezen határozat az iratokhoz csatolandó és az iratok iratjegyzékbe foglalandók.

¹ Ma a Szegedi Állami Levéltár őrzetében vannak s az alábbi jelzet mellett található: Szegedi Államügyészség iratai IV. 4162/1932.

² Az eset iratainak értékesebb részét (a tárgyalás jegyzőkönyvét, a bizonyítékként lefoglalt jegyzetfüzetet, amely más versekkel együtt a perbefogott Dicsőséges nagyurakat is tartalmazta) a volt szegedi törvényszék iratai között hiába kerestük. A megyei bíróság mai irattárolásának tájékoztatása és más ügyek kapcsán szerzett tapasztalatok alapján elmondhatjuk, hogy a szovjet csapatok közeledésekor, 1944 őszén, a törvényszék politikai ügyeket tartalmazó aktáit ki kellett emelni s azokat Szegedről Sárobgárdra szállították. Onnan nem kerültek vissza többé, minden valószínűség szerint megsemmisültek.

³ Petőfi Sándor költeményei III. k. Bp. 1951. Akadémiai Kiadó. 35–37.

⁴ A hivatkozott törvényhely szövege: „Aki az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felbontását vagy megsemmisítését, különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos úton való létesítését követeli, erre izgat, vagy mást felhív, vétséget követ el, és három évig terjedhető fogsággal büntetendő.” (Az 1921. évi törvények gyűjteménye. Kiadja a m. kir. belügyminisztérium Bp. 1922. 23.)

⁵ A teljesség kedvéért megemlítjük, hogy a dobozi előjáróság és a dobozi csendőrség által kiállított erkölcsi bizonyítványok szerint Sarkadiné „nem megbízható”, Jámbor Imre pedig „megbízhatatlan” volt.

Megállapítandó, szóról szóra a „Dicsőséges nagy urak” című versnek szó szerinti szövege, annak szerzője, keletkezésének ideje.

Kihallgatandók terheltek a vádra és a védekezésre, tisztázandó az, hogy özv. Sarkadi Istvánné kitől és mily körülmények között sajátította el ezt a verset, hol és kinek a jelenlétében szavalta el, illetve mondta tollba Jámbor Imrénék.

A netaláni nyomtatott szöveg szintén beszerzendő.

A nyomozás soronkívül lefolytatandó.

Szeged, 1932. évi VIII. 3.

2.

Méltóságos kir. Főügyész Úrnak

S z e g e d

Tisztelettel jelentem, hogy a dobozi m. kir. csendőrőrs feljelentéséből megállapítható, hogy Jámbor Imre Dobozon 1932 május havában ceruzával leírta az özv. Sarkadi Istvánné által elszavalt „Dicsőséges nagy urak” kezdetű verset, majd ezt ő maga is a felesége előtt felolvasta, ezenkívül özv. Sarkadi Istvánné többek jelenlétében szintén elszavalta.

A vers jelenleg rendelkezésre álló tartalmából arra vonható következtetés, hogy abban felhívás foglaltatik a milliókhoz, hogy azok fogjanak ásót, kapát, vasvillát, az urakat dobják a szemétre, hogy ott a kutyák egyék meg, és pediglen azért, mert a szegény népet nem vették be az emberek sorába, noha kérték, és mert ezt nem tették meg, egy új divatú nyakkendő készül jó szorosan a nyakukra.

Minthogy a vers tartalmából az állam törvényes rendjének felforgatására és a munkásosztály kizárólagos részesítésére irányuló törekvése vonható következtetés, terheltek ellen— a nyomozást elrendeltem, azt a dobozi községi eljáróság foganatosítja.

Kmft.

Laky dr. Kálmár

3.

1932/1932. kü. szám.

A szegedi kir. ügyészségtől.

Kir. törvényszék főtárgyalási Tanácsa Elnökének!

S z e g e d

A.). alatti nyomozati iratokat a következő

v á d í r a t

mellett küldöm meg.

Szabadlábbon levő özv. Sarkadi Istvánné szül. Szabó Mária tótbánhegyesi születésű, dobozi lakos, 47 éves, ref. vallású, vagyontalan, írni-olvasni tudó, büntetlen előéletű terhelt kétrendbeli;

Jámbor Imre dobozi születésű és lakos, 37 éves, rkát., a gyulai kir. törvényszék B. 29421/1922. számú ítéletével, hatósági közeg elleni erőszak vétsége miatt, egy hónapi fogházzal büntetett terheltet egy rendbeli, az 1921. évi III. tc. 5. §-ának 1. bekezdésébe ütköző, az állam és társadalom törvényes rendje elleni izgatás vétsége miatt azzal vádolom, hogy özv. Sarkadi Istvánné terhelt Dobozon, 1932 május havában, egy napon azon cselekménye által, hogy Jámbor Imre előtt elmondotta a „Dicsőséges nagy urak” kezdetű, következő szövegű

Dicsőséges nagyurak, hát hogy vagytok?

Ugye viszket egy kicsit a nyakatok

Új divatos nyakravaló készül most,

Számotokra, nem cifra de jó szoros.

Tudjátok-e mennyit kértünk titeket?

Hogy irántunk emberiek legyetek!

Vegyetek be az emberek sorába,

Rimánkodott a szegénynép hiába.

Állatoknak tartottátok a népet

Hátha állat most rohan tinéktek.

Ha megrohan mint vadállat bennetek

Körmét, fogát véretekkel festi meg.

Ki a síkra a kunyhóból milliók
Kapát ásót és vasvillát fogjatok.
Fogjátok meg, dobjátok a szemétre
Ott egyék meg a sok kutyák ebédre.

verset, amihez azt a megjegyzést is fűzte, hogy már 1906. évben volt Dobozon a szocialistáknak dalárdája, akkor is tanítottak dalokat, még Kádár Lajos külön nótát is írt (t. i. az említett szövegűt), mégsem értek el semmit;

ezt követőleg 1932 június havában egy napon a maksi határrészen levő tengeri földön munka közben, társai, Gál Mihályné Szél Zsófia és F. Szabó Lajos előtt szintén elmondotta a „Dicsőséges nagy urak” kezdetű, említett verset, — az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására és megsemmisítésére izgatott.

Jámbor Imre terhelt pedig azon cselekménye által, hogy a fenti esetet követőleg az általa leírt verset Jámbor Imréné előtt felolvasta, az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására és megsemmisítésére izgatott.

Főtárgyalásra a szegedi kir. törvényszék, mint büntető bíróság illetékes. Az idézendők jegyzékét vádiratom végén közlöm.

Indokok:

Terheltek beismerésével, valamint a kihallgatandó tanúk vallomásaival a fenti tényállásban leírt cselekmények elkövetése bizonyítható.

Mint hogy a „Dicsőséges nagy urak” kezdetű vers szövegében olyan kitételek foglaltatnak, melyek alkalmasak arra, hogy a hallgatókat az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására és megsemmisítésére, a munkás osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére izgassa, a körülírt vétségek megállapíthatók, ezért a terheltek elleni vádemelés indokolt.

Szeged, 1932. aug. 29.
(Két olvashatatlan kézjegy)

Idézendők:

1. Özv. Sarkadi Istvánné szül. Szabó Mária terhelt, Újtelep 71.
2. Jámbor Imre terhelt, Újtelep 131.
3. Jámbor Imréné szül. Rácz Mária tanú, Újtelep 131.
4. Gál Mihályné szül. Óré Zsófia tanú, Újtelep 22.

1—4. Doboz.

4.

A szegedi kir. törvényszéktől

B. 6237/2. szám.
1932.

A MAGYAR SZENT KORONA NEVÉBEN!

A szegedi kir. törvényszék, mint büntető bíróság állam és társadalom törvényes rendje elleni izgatás vétsége miatt özv. Sarkadi Istvánné sz. Szabó Mária és Jámbor Imre ellen megtartott nyilvános főtárgyalás alapján meghozta a következő.

í t é l e t e t:

I. Özv. Sarkadi Istvánné sz. Szabó Mária vádlott, 47 éves, ref. vallású, tótbánhegyesi szül., dobozi (Újtelep 71) lakos, magyar állampolgár, háztartásbeli, özvegy, 2 gyermek gondozója, ír-olvas, csekély vagyona van, bűnös két rendbeli,

II. Jámbor Imre vádlott, 37 éves, rk. vallású, dobozi születésű és (Újtelep 131) lakos, magyar állampolgár, gabonakereskedő (kofa), nő, 1 gyermek apja, katona volt, ír-olvas, csekély vagyona van, bűnös egy rendbeli, az 1921. év III. tc. 5. §. 1. bek-be ütköző, az állam és társadalom törvényes rendje elleni izgatás vétségében.

A kir. törvényszék ezért I. özv. Sarkadi Istvánné sz. Szabó Mária vádlottat az 1921: III. tc. 5. §-ának 1. bk. és 9. §-a alapján a Btk. 96. és 97. §-ok felhívásával össz büntetésként 14 (tizzennégy) napi fogházra mint főbüntetésre, továbbá 1 évi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen tartamú felfüggesztésére, mint mellékbüntetésre ítéli.

II. Jámbor Imre vádlottat az 1921: III. tc. 5. §. 1. bek. és 9. §-a alapján 8 (nyolc) napi fogházra, mint főbüntetésre, továbbá 1 évi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen tartamú felfüggesztésére, mint mellékbüntetésre ítéli.

A szabadságvesztés büntetést megkezdésének napjától, a hivatalvesztést és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztését a szabadságvesztés büntetésnek vagy a szabadságvesztés büntetés elévülésének befejezésétől, a büntetés felfüggesztése esetében a felfüggesztő ítélet jogerőre emelkedésének napjától kell számítani.

A vádlottak a Bp. 480. és 481. §-a értelmében kötelesek az eddig felmerült bűnügyi költség fejében 10 P. 20 fillért egyetemlegesen, az ezután felmerülő bűnügyi költségeket pedig külön-külön az államkincstárnak megtéríteni.

I n d o k o l á s :

A kir. törvényszék vádlottak beismerő és egymást kölcsönösen terhelő vallomása, a a bűnügghöz csatolt feljegyzési könyvecske és Gál Mihályné sz. Oré Zsófia tanú vallomása alapján a következő tényállást állapította meg:

őzv. Sarkadi Istvánné vádlott Dobozon 1932 május havában elmondta illetve tollba mondta Jámbor Imre vádlottnak a következő verset:

„Dicsőséges Nagyurak! Dicsőséges Nagyurak! Hát hogy vagytok? Ugye viszket egy kicsit a nyakatok? Új divatos nyakravaló készül most, Számotokra nem cifra, de jó szoros. Tudjátok-e mennyit kértünk titeket? Hogy irántunk emberek legyetek! Vegyetek be az emberek sorába, Rimázkodott a szegény négy hiába. Állatoknak tartottátok a népet, Hát ha állat, most rohan tinéktek. Ha megrohan mint vadállat benneteket, körmét, fogát véretekkel festi meg. Ki a sikra a kunyhókból milliók, kapát ásót és vasvillát fogjatok, Fogjátok meg, dobjátok a szemétre, ott egyék meg a sok kutyák ebédre”. A vershez azt a megjegyzést fűzte őzv. Sarkadi Istvánné vádlott Jámbor Imre előtt, hogy hiába írták ezt a verset és hiába tanítottak a szocialisták még 1906-ban dalokat, mégsem értek el semmit. 1932 júniusban őzv. Sarkadi Istvánné vádlott a fenti verset mezei munka közben Gál Mihályné és F. Szabó Lajos munkástársai előtt újból elmondta.

Jámbor Imre ugyancsak Dobozon, 1932 május havában a fenti verset leírta és azt felesége előtt felolvasta.

Jámbor Imre vádlott a vád tárgyává tett bűncselekményben való bűnösségét beismerte. A bűnösségét tagadó őzv. Sarkadi Istvánné vádlott ténybeli beismerésben volt. Mint a fenti tényállásból kitűnik, az ott írt vers tartalma kétségtelenül a mai állami és társadalmi rend, különösen az úri osztály elleni gyűlölet felkeltésére alkalmas, és ezt a vádlottak is tudják, tehát a kérdéses vers más előtt elmondásával az a szándékuk nyilvánvaló, hogy az állam és társadalom törvényes rendje ellen izgassanak, a bíróság a vádlottak bűnösségét a vád szerint állapította meg.

A büntetés kiszabásánál mindkét vádlottnál enyhítő körülménynek vette beismerésüket és csalódos állapotukat. Jámbor Imre vádlottnál súlyosító körülményt képez büntetett előélete. Őzv. Sarkadi Istvánné vádlottal szemben súlyosító körülmény nem merült fel.

Az ítélet egyéb rendelkezése a felhívott törvényhelyeken alapul.

Szeged, 1932. évi november hó 28 napján.

Vild Károly sk. kir. törvényszéki tanácselnök, mint elnök

dr. Molnár József sk. kir. törvényszéki bíró, mint előadó.

A kiadmány hitelül:

Olvashatatlan aláírás törvényszéki díjnak.

Ez a határozat jogerős és végrehajtható.*

Szeged, 1932. november hó 28.

Dr. Konczvald Endre

a szegedi kir. törvényszék elnöke

5.

Egy versért 22 napi fogház.

(A *Délmagyarország munkatársától*). Hétfőn délelőtt két vádlott állott a szegedi törvényszék Vild-tanácsa elé, az állam és társadalom törvényes rendje elleni izgatással vádolva. Az elsőrendű vádlott egy idős parasztasszony: őzv. Sarkadi Istvánné, a másodrendű vádlott Jámbor Imre búzakereskedő volt. Az asszonyt azzal vádolta az ügyészség, hogy májusban elszavalta a kereskedőnek a „Dicsőséges nagy urak” című verset, mely arról szól, hogy az úriosztály nem törődik a szegényekkel. Egy hónappal később ugyanezt a verset elénekelt a mezőn dolgozó napszámosasszonyoknak is. A kereskedőnek a vers megtetszett, lediktáltatta magának az asszonnyal és a verset azután odahaza felolvasta feleségének.

* A kiszabott büntetést 1933. januárjában mindkét elítélt letöltötte a gyulai fogházban.

— Bűnösnek érzi-e magát? — kérdezte az asszonytól az elnök.
 — Nem érzem magam bűnösnek — válaszolta Sarkadiné. Az igaz, hogy a verset mindkét helyen elszavaltam.
 — Hát olyan szépek találta ezt a verset, hogy szavalgatta? — kérdezte ezután az elnök.
 — Úgy volt a dolog, hogy Jámbor azt kérdezte, miért nem lépek be a pártszervezetbe. Erre válaszoltam, hogy nem ér az semmit, mert már 1906-ban is volt egy mozgalom, az se vezetett eredményre. Abban az időben szavalták ezt a verset is és én leánykoromból emlékeztem reá...

Kihallgatták Jámbor Imrét is, aki azzal védekezett, nem tudta, hogy a vers törvénybe ütközik. Felolvasta a verset feleségének, de az nem értette meg.

A bíróság mindkét vádlottat bűnösnek mondotta ki, és az asszonyt 14 napi, a férfit 8 napi fogházra ítélte.⁷

6.

Izgatási bűnperek a törvényszéken

(Saját tudósítónktól.) Két izgatási bűnpert tárgyalta hétfőn délelőtt a büntetőtörvényszék Gömör tanácsa.

Jámbor Imre és özv. Sarkadi Istvánné dobozi napszámosok azzal követték el az izgatást, hogy mindketten elszavalták a „Dicsőséges nagy urak” című verset. A vers osztályellenes izgatást tartalmaz.

A bíróság özv. Sarkadinét 14 napi, Jámbor Imrét 8 napi fogházra ítélte.⁸

Áfra János

MÓRICZ ZSIGMOND ELSŐ SZÍNPADI MŰVE

Móricz Zsigmond első színpadi kísérletéről, a *Tasziló*, az aranyos című vidám operetttről, keveset tud az irodalomtörténet. Legtöbbet Móricz Miklós foglalkozott testvérbátyja e fiatalkori művével, de a közelebbi adatok hiányában — ő is csak néhány részletet tud elmondani róla.¹

Bizonyos, hogy nem volt maradandó értékű remekmű a „Tasziló”, amelynek szövegét csak kis részben, zenéjét egyáltalában nem ismerjük. Még szerény irodalmi mértékkel mérve sem lehetett jelentősebb színpadi alkotás Móricz Zsigmondnak ez az első kísérlete. De mivel ez volt a nagy író pályakezdésének legelső ilyenemű próbálkozása, a későbbi nagysikerű színpadi szerző első színrevitt műve, megérdemli az utókor figyelmét az a kevés is, amit a mű keletkezéséről, tartalmáról és egyetlen színpadi előadásáról tudunk.

Maga Móricz Zsigmond soha, seholsem említi „név szerint” ezt az ifjúkori művét. De nyilvánvalóan erről beszél a Vidéki hírek (1917) című elbeszélésének újságíró-hőse, amikor ezt mondja: „... Volt egy kedves témája, egy bohózat, ami pénzt hoz, abban olyan ötletek voltak, hogy óriási... Láttam a vígjátékot, amit megírt, láttam az előadást, a pénzt; láttam Budapestet, ahová nem úgy fog beszökni, mint egy árva kis Garabonciás, hanem úri módon hazatér.”²

Volt idő — jóval később — az író életében, amikor úgy látta, hogy egész tehetségét színművek és drámák írására kellene fordítania.³ Kíspesti kezdő író korában is ez volt a hite és az akarása. Mint költő — a szerkesztők ellenállásán — sorozatosan hajótörést szenvedett. Ezért a nyilvánosság felé teljesen felhagyott a kísérletekkel. Már csak önmagának és ifjú szerelmének, Jankának, írogatott nagy ritkán költeményeket. Egy-két irodalmi tanulmány mellett

⁷ Délmagyarország 1932. november 29. 4.

⁸ SzegN 1932. november 29. 3.

¹ MÓRICZ MIKLÓS, Móricz Zsigmond indulása. Bp., 1959. Magvető. 313. s. köv. I. — MÓRICZ VIRÁG a (Apám regénye, Bp. II. bőv. kiad.) nem is említi a színdarabot, NAGY PÉTER marxista-szellemű Móricz-monográfiája sem. CZINE MIHÁLY csak röviden tesz róla említést. (Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bp., 1960. 126—128.)

² L. Pesti Hírlap, 1916. okt. 31. sz. 4. o. Idézi MÓRICZ MIKLÓS id. m. 259.

³ L. a Magyarország c. napilap 1929. évi 77. sz.

az 1901—1902-es években teljes energiáját különböző színművek, operettek és drámák — többnyire csak torzók, félbehagyott kísérletek, vázlatok — írására szentelte.⁴

E korai színmű-terveinek mondanivalóját részben diákkorának emlékeiből, részben irodalmi és történelmi olvasmányaiból meríti. „Tasziló” című vidám operettje az első olyan színpadi műve, amelyet teljesen befejez, sőt színpadra is vitet, és amelyben az 1900. ősze óta ismert fővárosi, illetve kispesti társadalmi környezete élményvilágából, benyomásaiból, tehát a valóságos élet reális megfigyeléséből próbál „önálló” színpadi művet alkotni.

Valószínű, hogy az író már az 1901. év őszétől kezdve csaknem állandóan Kispesten tartózkodott. A kispesti postamesteri hivatalban való segédkezése, a Majthényi—Hildenstab család ismeretségi köre, Janka iskolai társasága, a Jótékony Nőegylet és saját baráti környezete révén is „benne élt” a kisváros — akkor igen élénken lüktető — társadalmi életében, mint ezt *A fáktya* című regényéből is tudjuk. Volt alkalma bőven megfigyelni, ami körülötte történt. A legnagyobb érdeklődéssel kíséri a kisváros színházi és műkedvelői életét, amely ekkor különösen eleven volt.⁵

Minden bizonnyal a városban sűrűn rendezett színházi és műkedvelői előadások látogatásának is része volt abban, hogy Móricz Zsigmond 1902. február havában Kisújszálláson hozzáfogott az akkor még *Poddy* címmel tervezett vidám operettjének, illetve bohóza tának megírásához. A sok félbemaradt kísérlet után ezt már nem hagyja abba. Nagy kedvvel és kitaratottan dolgozik az operetten s azt mindenképpen be akarja fejezni. Kell a rég várt siker, kellene a „bizonyosság” Janka felé is, mások irányában is, hogy ő valóban nagyraihivatott író, akire nyugodtan bízhatja jövőjét az imádott leány...

Ezen az operetten dolgozik a fiatal író Kispesten 1902. március végén is. Újra, meg újra előveszi a kéziratot, s mert nincs megelégedve a librettóval, állandóan formálja, alakítja. Májusban — megint Kisújszálláson — új jelenetekkel, új változatokkal egészíti ki. Munkanaplója szerint júliusban készen van az operett I. felvonása, a további két felvonást is hamarosan befejezi. A kéziratot többször is bemutatja Szentgyörgyi Győre Károlynak, a kisújszállási gimnázium zenetanárának, aki — nyilván zenei szempontból — maga is javításokat tesz rajta. A szerző augusztus 2-án azt írja Győre Károlynak, hogy „A javításba beleegyezem”, — ami nyilván az utolsó simításokra vonatkozott.

Ismeretes, hogy az író 1902. őszén — mint „IV. éves tanárjelölt” — rövid ideig Kisújszálláson helyettes tanár volt. (Ekkor adták elő tanítványai a városi színházban „Kossuth Lajos 1848-ban” c. ifjúsági színdarabját.) Lejárván itteni megbízatása, november elején visszasiet Kispestre. Várja új állása: díjnak lesz a Központi Statisztikai Hivatalban. De várja — ami számára pillanatnyilag sokkal fontosabb — első színpadi művének, vidám operettjének kispesti bemutatója is.

Az óbudaí színtársulat, amely Móricz Zsigmond víg operettjét bemutatta, 1902. október 18-án érkezett Kispestre. Ezúttal „soron kívül” jött, mert a Kisfaludy Színház renoválása miatt saját otthonában egy ideig nem tarthatott előadásokat. Így a társulat néhány hétre „kénytelen-kelletlen” Kispesten üttötte fel sátorfáját, annak ellenére, hogy egy másik társulat

⁴ A szétszóró adatok rendezése után megállapítható, hogy az író az 1901—1902-es években a következő színmű-tervekkel foglalkozott:

1. Réjja—Réja. Idillikus játék. (1901. elején.)
2. Tanulmány a Zsibogóban. Kispes, 1901. nyarán.
3. Hári bá' az Iliaszban. 1901. nov.
4. A légátus. Három felv. operett-terv. 1901. őszén.
5. Dózsa György. Pár lapos vázlat. 1901. őszén.
6. A kerők. „Kisfaludy Károly után”. Három felv. operett terve.
7. Csák Máté, 2 részben. Vázlat. 1902. május.
8. Ágó és Teudelinda. Romantikus verses történet.
9. Kossuth Lajos 1848-ban. nov. 1902.

Ezekhez sorolható még

10. A gimnazista korában írott Sertorius. Verses dráma.

⁵ A fővárosi tözsomzédságában rohamosan benépesülő Kispes a század elején abban a szerencsés és kivételes helyzetben volt, hogy 600 személyt befogadó önálló közsínházzal rendelkezett, amelyet 1894. aug. 27-én nyitottak meg. Ez a Bódy János-féle színház az Üllői út és az Árpád utca sarkán állott. Evtizedeken át valóságos központja volt a község társasági és kulturális, sőt politikai életének is.

Az évente 6—8 héten át itt szereplő, turnézó hivatásos színtársulatok előadásain kívül itt tartották az 1898-ban alakult Kispesti Műkedvelő Kör előadásait, az egymást követő farsangi bálokat, az akkor még nagyban divatozó vidám szüreti mulatságokat, a Jótékony Nőegylet műsoros estjeit, a polgári és a munkás dalkör hangversenyeit, dalosünnepélyeit, a polgári leányiskola ifjúsági előadásait, sőt az akkoriban szervezkedni kezdő ipari munkásság különféle ünnepségeit, népgyűléseit is. Ez a színházépület volt abban az időben Kispes legnagyobb befogadóképességű zárt terme.

A színházi és műkedvelői előadásokon kívül a különböző hangulatos, vidám mulatságoknak, farsangi tréfás felvonulásoknak, báloknak, szüreti ünnepélyeknek is tanúja volt — tanúja lehetett — a fiatal Móricz Zsigmond. Az 1902. év elején is szinte minden vasárnapra jutott egy-egy műkedvelői előadás a Kispesti Színházban. Az előadások után az ülőhelyeket kihordták a teremből és aztán „kivilágos kivríradtig” tartott a tánc.

alig két hónapja hagyta el — csálódott reményekkel — a várost. Az új igazgató október 19-én, vasárnap este, Gerő Károly „Próbaházasság” című énekes vígjátékával kezdte meg az előadásokat.

Az 1902. okt. 31-i előadás előtt kiadott színházi plakát közli először a nyilvánossággal, hogy a színtársulatnál rendkívüli előkészületben van a Tassiló, az aranyozó című kitűnő bohózat helybeli szerzőtől. Ezt az előzetes jelentést ettől kezdve naponta lehetett olvasni a színlapok alján, így a november 2., 3., 5. és 6-i színlapon is.

A „helybeli szerző” darabjának bemutatásáról a Kíspeszt-Szentlőrinczi Friss Újság 1902. november 2-i száma is megemlékezett. Első ízben ekkor írja meg a lap, hogy — miközben Kőrösy Bertalan társulata készül Paul M. és Pottier, Trilby című színműve előadására — helyi terméket is színre akar hozni, a darab írója azonban névtelen kíván maradni.

A megelőző sok sikertelen kísérlet, főleg verseinek sorozatos visszautasítása miatt a fiatal szerző eleinte nem merte vállalni eme első színpadi műve nyilvános előadásának „ódi-umát”. Félt az újabb sikertelenségtől — minél erősebben kívánta, ostromolta a sikert, annál inkább —, félt a bukástól, a neveltségessé-válástól, tehetségtelensége nyilvánosságra kerülésétől.⁶ De hát a dolog mégse maradhatott sokáig titokban.

Egyelőre nem tudjuk pontosan, mi módon jutott kapcsolatba a fiatal szerző a Kőrösy-féle színtársulattal és hogyan tudta keresztülvinni vidám operettjének színpadra-vitelét. Nem tudjuk azt sem, mi vezette a színházigazgatót, amikor a teljesen ismeretlen — s ráadásul még a névtelenséghez is ragaszkodó — fiatal szerző „helyi termékét” műsorra tűzte.

Más vidéki városokhoz hasonlóan Kíspesztben is szokásban volt, hogy a turnéző színtársulatok a rendes repertoire-darabokon kívül a szezon vége felé egy-egy helybeli szerző darabját is bemutatták a közönségnek. Ezek a „helyi szerzők” Kíspesztben is jól ismert személyiségek, régen megtelepedett „közszertetben álló” polgárok voltak, akik közé azonban abban az időben még semmiképpen sem lehetett Móricz Zsigmondot sorolni.

Vajon valóban „kitűnő bohózat”-nak találta-e a színházigazgató a művet, ahogy a színlapokon hirdette, vagy csak némi anyagi többleteredményt remélt a helybeli mű színrehozatalától — egyelőre eldöntetlen kérdés.

Maga Móricz Zsigmond nem adhatta az igazgató kezébe a darab kéziratát, mert abban az időben, amikor a színtársulat Kíspesztre érkezett, a szerző — mint említettük — még Kisújszálláson segédtanárkodott és szinte csak közvetlenül a bemutató előtt érkezett meg Kíspesztre.

Minden bizonnyal igaza van Móricz Miklósnak, amikor azt írja (id. m. 314. l.), hogy a Majthényi—Hildenstab-gyerekek nagybátyja, Klára néni testvére, Szombatfalvy Albert hozta kapcsolatba a színtársulattal Móricz Zsigmondot. Ő lehetett az a jóakarató pártfogó, illetve támogató, aki a fiatal szerző kéziratát a színtársulat egyik tagjának, Deák Gyulának átadta és elfogadásra ajánlotta.⁷

A Kíspeszt-Szentlőrinczi Friss Újság egyik karcolatából arra kell ugyanis következtetni, hogy a színtársulat népszerű komikusa, Deák Gyula volt az, aki az operettet elsőnek olvasta és az igazgatónak előadásra ajánlotta. Ez a kis karcolat elmondja, hogy Raupach, Molnár és gyermeke című darabjának október 31-i előadása után a színészek a kispesti színházi vendéglőben reggelig mulatva „kalap alatt virradtak meg”. Közöttük volt — mindvégig józanul — Deák Gyula, a népszerű komikus és dalénekes is, aki — mint a lap írja — „Deák létere igazgatói aspirációkat táplál önmagában, közben pedig titkos színműfőrokat fődözget fel Kíspesztben...”⁸

November 6-án a helybeli Friss Újság színházi rovata „Premier Kíspesztben” című hírében már megírja, hogy szombaton, november 8-án, este a „Tassiló, az aranyozó” (így!) című énekes bohózatot adják elő a színházban. Az új darab szerzője — folytatja a lap — kispesti lakos, Móricz Zsigmond tanárjelölt. Ez alkalommal említi meg legelőször a lap — két nappal a bemutató előtt — a szerző nevét, akit — eszerint — mégis sikerült rávenni inkognitójának feladására. Megírta a lap, hogy a címszerepet a közkedvelt komikus, Deák Gyula játssza, majd felsorolja a főbb szerepeket játszó többi színészeket is.

⁶ Ezt a nyilvánosságtól rettegő kezdő írói lelkiállapotát egy 30 évvel később írott elbeszélésében („Az ügyvéd”) így ábrázolja Móricz Zsigmond:

„...Már megjelent egy versem, amit a szerkesztő azért adott ki, hogy nyomtatásban jobban lássam, milyen gyenge... Ezt a... verset, mint bűnjelet (szégyenbélyeget, A. J.) viseltem s csak annyi vigasztalt, hogy nem volt aláírva a teljes nevem, csak a kezdőbetűk: talán az egész világ mégse vette tudomásul, hogy mennyire rossz vagyok költőnek...” (Idézi Kiss Tamás, M. Zs. ifjúsága. A kisújszállási évek c. írásában, ItK 1954. 184.—) Móricz Miklós is megírja (i. m. 313.), hogy a kispesti bemutató előtt (vagy alatt) „a szerző a mezőn száguldoztat rettenetes szégyenben és önvádban és elkeseredetten amiatt, hogy neki még ez után is találkoznia kell emberekkel”.

⁷ Abban viszont téved Móricz Miklós, hogy a színmű bemutatását 1903. nyarára teszi és Miklósi Ödön színtársulatának tulajdonítja. (Uo. 314.)

⁸ L. A helyi Friss Újság 1902. nov. 2-i sz. az Innen-onnan rovatban a „Kalap alatt...” c. karcolatot.

Ujdonság!

Itt először.

Ujdonság!

Kitünő mulattató énekes bohózat helybeli szerzőtől.

Berlet
H. 5.00m

RISPETTI

Széchenyi
évi nyelvi

Ma szombaton, 1902. évi november hó 8-án adatik:

TASZILÓ, AZ ARANYOS

Énekcs. búlékat 3 felvonásban. Írta: **Móricz Zsigmond**. Zenéjét szerezte: **Sz. Győre Károly**.

Személyek:

[illegible]

Elforduló énekszámok: „Zárda komor falu közt.” Dal: Enckli: Hevesi Janka. — „Zárda-kaplé.”
„Kaplé a bonbonról.” — „Táncz-kaplé.” Enckli: Deák Gyula.

Helyárak: Támlás-szék (első három sor) 1 korona.; a többi 60 fillér.
Karzati ülő 40 fill., álló 20 fill.

Nappali pénztár reggel 9–12-ig, d. u. 3–5-ig; esti pénztárvitás fel 7-kor. – Egy szinlap a pénztárnál 20 fill.

Kezdetre pont fél 8 órakor.

Előkészületen: **KIS ÁRVA** vagy **czigány mint földes úr, népszínmű**

A n. e. anónim bevezetője így hangzik:

6/16/86 - 10/1/86

Kőrösy Bertalan.

a Kiefalndy Színház igazgatója.

A következő napon, november 7-én, a lap „Taszilló, az aranyos” — most már helyesen címzett — hírében újból közli, hogy „szombaton (nov. 8.) premier lesz” a színházban. „Mint már megírtuk, Moricc (így!) Zsigmondnak, a nagytehetségű írónak első színpadi termékét adják. A Taszilló (így!) című kitűnő énekes bohózat címszerepét Deák Gyula játssza.”

Az előadás előtti napon — az új darab próbája és színpadi előkészítése miatt — nem tartottak előadást a színházban. Az előadás napján, nov. 8-án, a Friss Újság — kiemelt garmond betűszedéssel — ismét! elkken hirdeti a darabot:

„Taszilló, az aranyos. E címmel érdekes bohózatot írt Móríc Zsigmond tanárjelölt, kispesti lakos. A talentumos fiatal írónak, kinek a fővárosi és a vidéki lapokban sok szép írása látott napvilágot, ez az első színdarabja.

Kőrösy igazgató egész amerikai módra intézi a darab sorsát — folytatja a tudósítás. Az alábbi nyomtatott hirdetéssel reklamírozza azt: Vigyázz! Vigyázz! A Kispesti Színházban szombaton, f. hó 8-án adatik itt először Taszilló, az aranyos. Bohózat 3 felvonásban. Írta Móríc Zsigmond helybeli lakos.”⁹

Ekkor már az utcán volt a nyolcad-íves formában nyomott színházi plakát is a mellékelt fényképmásolaton látható szöveggel.¹⁰

A vidám operett librettóját és zeneszámainak kottáit nem ismerjük. Ezek nyomtalanul eltűntek, vagy még lappanganak valahol. A szövegből, a darab meséjéből csak annyit ismerünk, amennyit Móríc Miklós közölt bátyja fennmaradt kézirat-töredékei alapján (L. id. mű 314—318.), illetve amennyit a feltalált színlap szövegéből és szereposztásából következtethetünk.¹¹

Azt például, hogy a lányok zárdában nevelkedtek, abból sejthetjük, hogy a színlapon is jelzett énekszámok közül *kettő* a lányok zárdai nevelésével kapcsolatos. Egyiket az ügyvédék Ella nevű leánya éneklí, a másikat, a „Zárda kuplé”-t, a Taszillót játszó Deák Gyula. De a színlapon közölt négy énekszámon kívül még több más betétdal, kettős (duo) is lehetett a darabban. Aranka, a rokon árvalány is énekel egyet, a „Jár a modern lány iskolába, De szívesebben zsúrba...” kezdetűt. (L. Móríc M. id. m. 317.)

A darabnak mindössze 10 szereplője volt (a társulatnak ebben a szezonban 50—60 tagja is volt.) Tíznel több szereplőt még nem tudott a színpadon foglalkoztatni, szerephez juttatni, jellemezni a kezdő színműrő Móríc Zsigmond. A férjhezmenési bonyolódalom a három leány és a három fiú között játszódik a szülők asszisztálása mellett. Mint a klasszikus drámákban és vígjátékokban, vagy a középkori iskoladrámákban: éppen csak a „kiosztott” mondani-valókhöz szükséges szereplők jelennek meg a színpadon, epizód szereplők, vagy népesebb csoportok nélkül.

A felvetett probléma is egyszerű: a férjhezmenés, a férjfogás módja és lehetősége a korabeli városi polgári (értelmiségi) osztályban. Ügyvéd, orvos, számtanácsos, miniszteri fogalmazók a darab szereplői az eladó lányokon kívül. Mindnyájan abból a kisvárosi és fővárosi társaságból valók, amelyet akkor már mintegy két év óta közelebbről is volt alkalmuk megfigyelni és megismerni a fiatal színpadi szerzőnek, amelynek környezetében ebben az időben maga is élt. Későbbi színpadi műveiben és nagysikerű regényeiben még sokszor találkozunk majd ezzel a társadalmi réteggel, illetve ennek egyes képviselőivel, amelynek színpadi ábrázolását ezúttal kísérl meg legelőször, bár egyelőre kevés sikerrel.¹²

⁹ Érdekes, hogy még 21 évvel később is — már a nagy színpadi és írói sikerek után — a Móríc Zsigmond „helyi szerző”-segével igyekezett egy vándor-szintársulat igazgatója Leányfalun a Sári bíró előadására közönséget gyűjteni.

A Pesti Napló 1924. jan. 20-i számában (8. l.) megjelent Tarka krónika rovatban „A helyi szerző” cím alatt olvashatjuk a következő karcolatot:

„Móríc Zsigmond hosszú idő óta Leányfalun szokott nyaralni családjával együtt.... Nyáron... vándorszintársulat is megfordul a községben. A legnépszerűbb műveket adja elő meglepően olcsó helyárak mellett... A tavalyi (1923.) szezonban is egy teljes hétig vendégszerepelt a társulat. Előadta a legkiválóbb műveket és búcsúzóul a következő plakátot ragasztotta ki: „Ma búcsúelőadás! Színr kerül egy helyi szerző darabja, a Sári bíró. Írta Móríc Zsigmond leányfalui villatulajdonos.”

¹⁰ Az egykorú színlapok eredeti példányait l. a Magyar Nemzeti Múzeum, ill. az országos Széchenyi Könyvtár Színház-történeli Osztályának plakátgyűjteményében. Ugyanitt — a Kisnyomtatvány Osztályon — őrzik az egykori Kispesti Színházról készült képeslevelezőlapot is.

¹¹ A Móríc Miklós könyvében közölt 6. és 7. jelenet arról szól, hogy váratlanul betoppan az ügyvéd lakásába Taszilló, az „aranyos írő”. A meglepődött ügyvéd kérdésre eldanolja, hogy ő az aranyos Taszilló, aki az eladó lányok szívébe akar fészkelni, szerelmet kelteni. A három leány kacagva utastja vissza a „csodabogárt”, aki „Ideálnak szörnyű buti”, „vénlányoknak jó lesz férjnek” és korusban zengik feléje a papa tömör véleményét: „Lipótmezőn van számos zárka —, Hogy le nem csukják egy kicsit!” Taszilló hebeve és zavarodottan fut egyik lánytól a másikig „pártfogásért”, de a papánál „szakad a türelem hurja s Harcz a fickót kirúgja”.

¹² Nem egészen egy évvel később, 1903. szeptemberében már, „Gyárnép” címmel ír (vagy tervez) színdarabot ugyanitt, Kispesten. Akkorra már a helybeli ipari proletariátus életét is annyira megismerte, hogy azt is megpróbálta színpadra vinni. (L. erről a darabjáról Móríc Miklós l. m. 318—320.)

Erdekes, hogy ekkor még — népköltési gyűjtőútjai, falusi, vidéki barangolásai előtt — meg sem kísérl a magyar parasztság életét „dramatizálni”, mert Kispesten csak gyári munkásokat és „amerikássa” vált” parasztokat ismert. Ezeket meg is írta egy-egy versében. Hét évnek kell még elmúlnia ahhoz — közben rengeteg kell járnia a falvak útjait, ismerkedni a falvak népével — hogy a Sári bíróval színpadra tudja vinni az „igazi népeletet”.

A színpadra állított szereplők közül csak a bolondoskedvű Taszilónak nincs foglalkozása. Ő nyilván csak vidám dalaival, ellenállhatatlan humorával, vig kedélyével, táncos bolondozásaival — no, meg a pénzével akart szívet hódítani, az eladó lányok szívében „fészket rakni”.

A fiatal Móríc Zsigmond addigi — sok szenvedéssel, keserűséggel, küzdelemmel és csalódással teli — életének ismeretében nem nehéz elképzelnünk, milyen lelki átalakuláson kellett neki átmennie ezekben a vidám kispesti években ahhoz, hogy ezt a csupa jókedvtől sugárzó és másokat is jókedvre derítő figurát megalkossa és színpadra vigye. „Tasziló alakja az ő kezében már ugyanaz a figura, amivé később a közhumor kifejlesztette: az önkénytelen humor hőse, aki mindig habozás nélkül vállalja annak a szerepét, akin nevetni lehet.” (Móríc M. id. m. 316—317.)

Nem tudjuk, mi szerepe lehetett a darabban a dr. Tokonya (vagy Tohonya?) nevű orvosnak (med. univ.), vajon nem az ő rokona volt-e a színpadon Gázé Taszilónak nevezett főhős? S vajon ennek a névnek (festő-névnek) van-e valami kapcsolata a sebkezelésben használatos „gaze” (ejtsd: géz) szóval, ami talán orvostanhallgatóra, vagy orvosgyakornokra utalna.

Csupa találgatás: mert nem ismerjük az összefüggő mesét, a librettót, a színmű felépítését, szerkezetét. A jellemzésből sem többet mint amennyit a megmaradt töredékből kiolvashatunk. Illetve ennél mégis valamivel többet.

A bemutató követő negyedik napon, nov. 12-én, a helyi lap elég részletesen és meglepő melegséggel méltatja a Tasziló premierjét. „A darab kisebb szerkezeti hiányait a szereplők ügyes összjátékkal leplezték — írja a névtelen beszámoló (valószínűleg a lap szerkesztője, Hegedűs András). — „A szerző jól megrajzolta ugyan a mai társadalmi diplomás embereinek vergődését, a megélhetéssel szemben, valamint a férjhezmenés kellekeit, de az ún. „völgényfogásnak” a darabban leírt módja éppen nem felel meg annak a környezetnek, amelyből a darab meséje merítve van.

Azért Móríc Zsigmondot ez a véleménynyilvánítás ne kedvetlenítse el, — fejeződik be a méltatás — írni fog még jobb darabokat is az, aki az aranyos Tasziló groteszk alakját megrajzolta.”

Az elismerő méltatás a továbbiak során a színészek játékaról mond véleményt, amiből megint sokat megtudunk a darab meséjéből, szereplőinek jelleméből és a szerző mondanivalóiból is. „Deák Gyula a címszerepben igazán remekelt. A korlátozott elméjű, dúsgazdag, piperkőc úrfinak hű fotográfiáját élvezte a közönség” — olvassuk a méltatásban. „Kár, hogy a rég ígért kuplék elmaradtak” — teszi hozzá még a beszámoló. Ezen a megjegyzésen kissé csodálkozunk kell. Hiszen a vidám bohózatnak éppen az énekszámok, a kuplék (és a táncok) voltak a legfőbb vonzóértékei. Ezek nélkül maga a játék is sokkal fogyatékosabbá, érdektelenebbé vált. De lehet, hogy a kritika nem a színpadon is jelzett kuplékra céloz. Nem ezekkel maradt adós Deák Gyula, hanem más, régebben megígért, betét-szerű kuplészámokkal. Zenekara amúgy sem volt a színtársulatnak, csak egy zongora hangjai kísérték a dalokat, a kuplékat, a táncszámokat s így különösen fontos volt, hogy az énekes a lehető legjobb szereplést nyújtsa.¹³

A többi szereplőkről a következőket írja a beszámoló: „Kőrösy Bertalan — az igazgató — a köz- s váltóüggyvéd s egy személyben gondokkal terhelt családapá szerepét jól alakította. Hevessy Janka és Elefánthy Ilonka kitűnő férjhezmenendő lányok voltak. Az aranyos gyerekek, Neményi és Zilahy, miniszterialás fogalmazói miveltekben semmi kívánni valót nem hagytak.”

A színpad szerint Palágyiné Hevessy Janka játszotta az ügyvédházaspár Ella nevű leányát. Ő énekelte „A zárda komoly falai közt” kezdetű dalt is. Elefánthy Ilonka Szent számtanácsosné Gizi nevű férjhezmenendő leányát alakította, amiből arra is következtethetünk, hogy a gazdag, de korlátozott elméjű, piperkőc Tasziló talán az Aranka nevű árva leány párja lett a happy end során.

A beszámoló semmit sem mond a bemutató közönség-sikeréről, azon az egy megjegyzésen kívül, hogy Deák Gyula (Tasziló) hűen jellemző játékát „élvezte a közönség”. Később

¹³ Néhány héttel később, 1902. december 2-án a társulat — a helybeli műkedvelők közreműködésével — Lukács Sándor, A vereshajú című népszínművét adta elő a Kíspesti Színházban. A közönség akkor tombolva ünnepelte a szereplőket, köztük Deák Gyulát is, — ahogy a lap nevezte: „A mi eleven ördögünköt”, akinek azonban — ezt is megírta a helyi lap — „kuplészás közben hamar elfogyott a szuflija”.

Ez a kispesti december 2-i népszínmű-előadás irodalomtörténeti szempontból azért is érdekes, mert 20 évvel később (1922) minden bizonnyal itt-szerzett élményei, itt-gyűjtött megfigyelései alapján írta meg Móríc Zsigmond „A kis vereshajú” című kisregényét, amely egy népszínmű-előadás keretében a fiatalok szerelmi bonyodalmaról szól. Az író e kisregényével emlékezett vissza akkor már hanyatló erejű szerelmük régmúltjára, amikor Janka még szép, fiatal és az ifjak által körülrajongott leány volt. L. Nagy Péter, MZS. Bp., 1953. Művelt Nép, 179. és 193.

Ugyancsak itt láthatta Móríc Zsigmond 1902. november 14-én — 6 nappal a Tasziló bemutatója után — Szigeti József, A vén bakancsos és fia, a huszár c. színművét (Deák Gyula jutalomjátékaként), amelyet 14 évvel később Móríc Zsigmond átdolgozásában — 1916. márc. 4-én — mutatott be a Budapesti Népopera. L. KOZDOSA SÁNDOR, M. Zs. Irodalmi munkássága, Bp. 1952. Művelt Nép kiadó, 28.

sem tér már vissza a lap a Tasziló bemutatójára, amelyet csak eme egy alkalommal adtak elő a színházban.

Az egyszeri előadás önmagában még nem jelentett kifejezett bukást, legfeljebb kiemelkedő sikernek nem mondható. Nagyon ismert és népszerű szindarabnak kellett annak lennie, amelyet az akkor még igen vékony réteget alkotó kispesti színházlátogató közönségnek egy-egy szezonban kétszer-háromszor is elő lehetett adni. A Bánk bánt, a Rómeó és Júliát, a Bob herceget, vagy Az ember tragédiáját is csak egyszer adták elő egy-egy szezonban a Kispesti Színházban. Itt minden nap mást kellett bemutatni, hogy a közönség érdeklődését — úgy ahogy — fenntartsák.

Hogy ezen a bemutatón esten telt ház volt-e vagy sem, nem tudjuk. A derék színgazgató, Kőrösi Bertalan, mindenesetre minden tőle telhetőt elkövetett a darab sikere érdekében. Már az is érdemül tudható be, hogy a fiatal „helyi szerzőt” első színpadi munkájával a nyilvánossághoz segítette. Az őszi szezon során egyetlen más darabot sem propagált olyan lelkesen, mint a Kispesten csak vendégként lakó ismeretlen szerző víg operettjét. Tíz napon át hirdette a bemutatónak a darab színrekerülését, előkészületeit. „Amerikai módra” külön rölapot is nyomtatott és terjesztett a városban a darab sikere érdekében. A bemutatón megelőző napon nem tartott előadást, csak a darab főpróbájával foglalkoztatta a társulatot. Ő maga is elvállalta a darab egyik főszerepének eljátszását.

A helybeli újság szintén a legmelegebben propagálta a bemutatónak a darabot, amelynek sikere — ennyi erkölcsi pártfogáson túl — már csak a színészek jó játékától és — természetesen — magának a darabnak, a darab zenéjének jósától függött. Nem volt könnyű felébreszteni a kispesti közönség érdeklődését egy-egy ismeretlen színmű iránt. A helyi lap már a Móricz-bemutatón megelőző héten is többször panaszkodott a közönség nemtörődömsége miatt. Sikernek számított, ha félig megtelt a színház. Legtöbbször csak negyedésház volt, száz-százötven néző jelent meg egy-egy előadáson a közönség pénztelensége miatt. Az ún. teltház szinte ismeretlen tétel volt az igazgató számadásában. A népszerű Deák Gyula hat nappal később, november 14-én tartott jutalomjátékát is „gyér közönség előtt játszották”.

Hozott-e valami anyagi jövedelmet a szerzőnek a szindarab — hálvány erkölcsi sikeren kívül — nem tudjuk. De bizonyos, hogy a darab írása és többszöri átdolgozása során rengeteget tanult Móricz Zsigmond. Ha most még nem is tudta mindezeket a tapasztalatokat gyakorlatilag értékesíteni és felhasználni, a tanulságokat nem felejtette el, aminek bizonyára része volt a nagy író későbbi színpadi sikereiben.

Móricz Zsigmond ezzel a kispesti bemutatóval került először szemtől-szembe az „ezerfejú” közönséggel, amelytől mindig félt, szinte rettegett. De végül is ki kellett állania az első tűzpróbát. Ki kellett hívnia a sorsot, meg kellett ízelnie a „nyilvánosság” hatását. Itt látta először egy színpadra álmódott művét valóságos élő művészekről előadva. Láthatta, hogyan lesz a költői elképzelés „élő valósággá”, hogyan hatnak a költő mondanivalói, eszméi, gondolatai, ötletei, tréfái a kiismerhetetlen közönségre. Mi valósul meg, mi „realizálódik” a színpadi játékban a költői elgondolásokból. Mi az, ami hat a közönségre, hol van a színpadi siker, vagy hol kell keresni a siker titkát.

Igy indult el a későbbi nagy író arra az útra, amely — további nehéz küzdelmek és vereségek árán — végül is a legnagyobb sikerek felé vezette. Boldog volt-e ebben a sorsdöntő pillanatban — ki tudja? Jóval később — annyi nagy írói és színpadi siker után — így vallott Móricz Zsigmond az írói sorsról, az írói hivatásról, az író „földi” jutalmáról: „Másé az élet, másé a bőség, másé a csók: miénk a lúdtoll s egy percnyi tömény mámor, amit mi magunk töltünk magunknak s felmutatván a Nézők szeme előtt, kiisszuk” — de mindegy, teszi hozzá dacos hittel: „Írni mindennél jobb!”

Talán ezt az örömet érezte akkor is, amikor a Kispesti Színházban első szindarabjának bemutatása után a gyéren felcsattanó tapsok között két színésznytől közrefogva félszegen és bátortalanul meghajolt a közönség előtt s magában csak annyit mondott: „Köszönöm, hogy meghallgattak.” Mert ez volt egész életében kedvenc szavajárása és legnagyobb öröme.

SÖTÉR ISTVÁN: NEMZET ÉS HALADÁS

(Irodalmunk Világos után.) Bp. 1963. Akadémiai K. 781 l.

Irodalomtörténetírásunk sokat emlegetett szegénysége, hogy amilyen gazdag a jó, sőt gyakran kitűnő pályaképekben, műelemzésekben, oly kicsiny a szintézisek száma. Igaz, az utóbbi évek több sikerült monográfiájában korszakos műfaji és tematikai áttekintések kaptak már helyet (pl. Czine Mihály *Móricz Zsigmondjában*), mindez azonban csak átmeneti megoldás lehet. XIX. századi irodalmunk összefoglaló képének megalkotásához hatalmas segítséget nyújt Sötér István műve, amely gondolatgazdagságánál, módszertani érettségénél fogva nemcsak a „Világos utáni” időszak specialistáinak lesz nélkülözhetetlen kísérője, hanem az irodalomtörténészek tágabb respublikája, sőt általában művelődéstörténészeink köre sem mondhat le megismeréséről.

A *Nemzet és haladás* értékelő részei mindig a korviszonyok árnyalt mérlegelésén alapulnak, a szerző a dialektika teljes fegyverzetében választja el a századközép igen bonyolult törekvéseit. Ritka erény ez, hiszen még a közelmúltban is kísértettek az olyan nézetek, amelyek minden fényt 1848 előttre, majd minden árnyat az antedatált „irodalmi Deák-pártra” szórtak volna. Sötér ábrázolásából jól kitetszik, hogy a nemzeti lét fenyegetettsége e periódus alatt különleges viszonyokat teremtett, amelyek érthetővé tették a forradalom előtti haladó törekvések egy részének módosulását vagy átmeneti elhalását is. De látásmódja túl is tud emelkedni ezeken az adottságokon. Nyomatékosan hangoztatott tétele: a nemzeti elv elsőbbsége a társadalmi progresszió követelményeivel szemben a kiegyezés után ugyancsak súlyos következményekhez vezet s mindennek kezdetét már Bachék alatt is meg kell látnunk.

Irodalmunk 67 utáni megtorpanásának azonban van egy másik rejtettebb oka is, melynek teljes terjedelmében való felismerését ugyancsak e könyvnek köszönhetjük. A váratlanul beköszöntő természettudományos eredmények a vulgaris materializmus felszínes értelmezésében nagy méretű tudatválsághoz vezetnek értelmiségünk legjobb-jainál 1855 után. A gépies determinizmust

hirdető Büchnerék, a kötelességteljesítés helyett csupán anyagi élvezetről beszélő polgári moralisták tiltakozására készítettek, hisz a nemzeti-polgári szabadságizmék híveinek ekkor mindez csak árthat Magyarországon. Nekik égetően szükséges az áldozatos-ságba, emberi nagyságba és akaratszabadságba vetett hit. Így erősödnek meg az idealizmus hadállásai, ekként jön létre — nagyon különféle mértékben és színezettel — a kapitalizmus megoldatlan kérdéseitől való elfordulás. Vigasztalást, kiengesztelődést várni a költészettől, az eszményt a realissal összeegyeztetni vagy épp az ideált trónra emelni — mindez egyre kelendőbb jelszavá lesz. Túlhajtott nemzetiesség és válogató eszményítés vezet el az európai fejlődéstől való elmaradáshoz, amely egyes nagy teljesítmények ellenére is jellemzője a múlt század utolsó harmadába lépő irodalmunknak. Sötér István mindig az „inflexiós pontot” keresi, amikor és akiknél az összetett jelenség átcsap a negatív mezőbe; ezt talán egyes történettudósainknak sem ártana megszívlelni, akik az utóbbi időben hajlanak a múltbeli nemzeti eszmék dialektikátlanul egyértelmű elutasítására.

Örömmel említhetjük, hogy e szintézis során a komparatista módszerek alkalmazása is feltűnik. Nemcsak a népiesség s a „kibékitő” eszményítés nyugat- és kelet-európai változatairól van szó, ennél nagyobb jelenségségük a tudomány- és zenetörténeti párhuzamok (az úgynevezett kritikai filológiai történetírói iskola összefüggései Keménnyel, Arannyal meg a hazai esszéírással, a népies-nemzeti irány összehasonlítása a Bartók és Kodály teremtette XX. századi zenei újjá-születéssel stb.)

A *Nemzet és haladás* lapjain kirajzolódnak a korszaket irodalmi irányzatai, csoportosulásai. A líra terén a népiesség híveit a vezetés, táborukba Arany, Tompa, Erdélyi mellé Vajdát is oda sorolja Sötér. Ettől hosszú ideig elkülönül a volt centralisták (Eötvös, Kemény, Csengery, Madách) köre, akik az előbbieknél demokratikusabb tájékozódásával szemben inkább a nemesi polgárosodást vall-

ják. Kettejük eszmei kiegyenlítődése, közös fellépése, majd elsősorban Gyulai műve lesz. E rész legtanulságosabb fejtegetése számunkra az a kérdésfeltevés: a szó szoros értelmében áramlat-e a Gyulai – Erdélyi elkeresztelte népies nemzeti, vagy inkább olyan esztétikai minőség, amely a felsorolt költők munkásságában is csupán egyes műfajok és művek esetében jön létre? A szerző differenciált válaszával egyetérthetünk: csak nagyon elvont, általános szempontból beszélhetünk itt egységes törekvésről, mivel a népies és nem népies ihletés aránya még Arany különféle munkáiban is jócskán eltérő, hát még – mondjuk – Arany s Vajda esetében. Másfelől megvan egész pontosan a Gyulai hirdetett stíluseszme is, de ez már csak Aranynak meg Petőfinek néhány alkotásában nyert kifejezést (János vitéz, Népdalok, Toldi, Toldi estéje, balladák, Buda halála).

Problémaként merül fel azonban: mit adott a népiesség újabb költészetünknek, s milyen „közvetítő állomásokat” kell itt számon tartanunk? Abban megegyezhetünk a tárgyalással, hogy a fő kisugárzó itt az *Ószikék*, nem tudjuk azonban ilyennek látni a kései Vajdát, még kétségesebb szemünkben Ady többszöri kapcsolatba hozása a népiességgel. Igaz, az öregedő Vajda János gyakran szólalt meg nemzeti versformákban, s olykor földesebb íze volt nyelvének, ám pusztán ilyen ismertető jegyek alapján merészség valakit a népies-nemzetiek utóvédjeként emlegetni. Vajda mindenfajta leírástól, részletezéstől következetesen tartózkodó modora, határozottan szimbolista kezdeményezései erősen különböznek Petőfi és Arany még oly tágra értelmezett vívmányaitól. S mit keressünk ezek után Adynál, akinél a befelé fordulás és látomásosság még félreérthetetlenebbül győzedelmeskedik? Ellenben az *Ószikék* egész közvetlen inspirációjára bukkonhatunk Babitsnál (minél későbbben, annál többször), s némiképp Juhász Gyulánál meg Kosztolányinál is. Elsősorban nem a versformákra gondolok – jóllehet Babits esetében ez sem utolsó bizonyíték –, hanem inkább egyfajta rezignált fájdalomosságra, a környezet pontos, de hangulatteli visszadáására, rejtőzködő és mégis feltűnő személyességére. A népiesség kapuját más esetekben is túl selesre nyitja a szerző. Madáchról olvashatjuk (687 l.): „Madách lírája, drámáinak, de különösképp a Tragédiának nyelvezte is a népies-nemzeti költészet stílusnyelvi ízlését tükrözi.” Véleményünk szerint kétségtelen: Ádám és Lucifer dialógusai még Arany beható nyelvi javíthatásai ellenére is közelebb vannak Vörösmartyhoz, mint pl. Tompához.

A népiesség nagy epikus alkotásai rendkívül gondos elemzést kapnak ezúttal. Ki hinné, hogy annyi méltatás után lehet még mag-

vasan újat mondani a Toldiról, Toldi estéjéről, Buda haláláról? Összevetve Horváth Jánosnak a Toldi trilógia két első tagjáról tartott előadásait (ld. *Tanulmányok*. 1956.), tapasztalhatjuk, hogy Sötér nemcsak eszmei és történelmi megalapozásban múlja felül a nagy mestert, hanem akkor is, amikor műfaji kategóriákról (drámaiság, líraiság), a motiváció szorosságáról, az életmű rejtett összefüggéseiről esik szó. Csak egy példát! „Mintha az *Ószikék* Aranya a Toldi estéjének líraiságát bontaná ki, immár nem „objektívtá”, de személyes formában” — e megállapítást nem olvashattuk még, s igazsága hosszan elgondolkoztat.

Mégis Sötér Istvánnak a mű eszmei kiindulásáról adott summázásával nem lehet maradéktalanul egyetérteni. Vajon igaz, hogy Arany annak bemutatására vállalkozott: a nemzet nem lehet meg az újkor vívmányai nélkül — de a régi világ erőnei nélkül sem? És főként: megírása közben is bizhatott-e Arany ez összhang lehetőségében, amint ezt a szerző feltételezi? Úgy véljük roppant kétségekre mutat az, hogy Arany a szívéhez nőtt hőst mint letűnt kor kísértetként visszajáró alakját mutatja be. Aztán vessünk egy pillantást a megírás hónapjára: 47 október és 48 márciusa között mély meg hasonlóság lesz úrrá a költő kedélyén. A *Rab golyóban* — melyet önszimbólumnak kell tartanunk — nem bízik már fölrepülésében, a *Czakó sirján* kitételei az öngyilkosok iránti megértéséről tanúskodnak, a *Télben* a „sivatag élet” elviselhetetlenségének nyílt megvallása. Szilágyi Istvánhoz küldött leveléből idézhetnénk prózai életviszonyainak keserves felpanaszolását. Mindez nagyon is párhuzamba hozható a Toldi estéje egész légkörével: Arany önmagát érzi száműzöttnek, saját nevében barátokozik az elmúlás gondolatával, a salontai nótárius az a rozsdás bajnok, akinek nincs keresnivalója a „modern”, hetyke irodalmi életben. Számítsuk még mindehhez a lemondó sorokat Petőfihez 48. április 1-én: „...Úgy lehet, ez utolsó költeményem.” „A Toldi estéje valóban a költő legtalányosabb alkotása s ha e munka meg is szabadított bennünket a közelmúlt (főként Lukács György) téves értelmezéseitől a teljes magyarázat kulcsát még nem adta kezünkbe. (A kiindulópont tekintetében egyetérték Tamás Attila elgondolásával, *Költői világgépek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*. 49. l.).

Sok figyelemre méltó hangzik el a Toldi szerelméről is, de nem vesztegeti itt meg Sötér ítéletét a Toldi és Piroska hatalmas költői erővel ábrázolt szerelme? Valóban az eposz egyfelől túlhalad Kemény Zsigmond realista lélektanáság is, „költőibb és tisztább módon valóítja meg mindazt, amire az analitikus regény is vállalkozott”. Másfelől azonban mily kevésbé illik ehhez az

utolsó hat ének az „eposzi közvagyonból” meritett elemek farszót halmazásával, a lélektaniség csekély fokával s a mese korzolásnak hódoló fordulatosságával. Ha előbb a jövőt, a 20. századi magyar regényt készíttette elő a költő, most a Jókaiért, Walter Scottért rajongó korábbi közönség számára írt inkább. Ne feledjük Móricz, Ady, Főbe sok szertelenül eltúlzott vádja („falusi nótárius stílusa” és „címek pingálása”) legkönynyebben e részletekre hivatkozhatott!

A nemzet és haladás nem műfajtörténet, hanem eszmétörténet, s ezért a kritikák, polemiák, esszék ugyanúgy bonckés alá kerülnek benne, mint a költői fantázia édes gyermekei. Érdekes, — és végső fokon természetesen megnyugtató módon — a regényíró és novellista Sőtér számára az érkező próza gyakorta már-már vonzóbb, elemzésre ingerlőbb terület, mint a képzelet szabad futását ígérő műfajok. Az irodalomtörténetírás, kritika, publicisztika későbbi (remélhetőleg nem túl távoli), monográfusai haszonnal forgathatják majd akár az itt közölt portrékat (Erdélyi János, Gyulai Pál, a tanulmányíró Arany meg Kemény stb.), akár az egyes részletanalíziseket. Nagy haszonnal, mert a tárgyalás nem elégszik meg a legfőbb összefüggések kimutatásával, döntő vívmányok és megtorpanások lemérésével, hanem sokszor rátalálhatunk a kisebb erények, stilisztikai kompozíciós telitalálatok taglalására is. Mennyi érdeklődést mutat pl. Sőtér Gyulainak Macaulaytól elsajátított élet- és jellemrajzi módszerei (anekdotikus ábrázolásai, az intim életől szóló csevegései) iránt. S mindez jogosult is, hisz az effajta modor éppen nem mulandó: kimutatható nemcsak a tanítvány Horváth Jánosnál, hanem még Szerb Antal vagy Gyergyai Albert írásaiban is. Éppen a sokrétű vizsgálódásnak köszönhető, hogy nem legenda-illusztrációk vagy torzképek, hanem meggyőző erejű portrékra bukkanhatunk a monográfia során. Erdélyi Jánosnak pl. nemcsak a jó oldalait — filozófiai beállítottságát, általánosításra fogékony elméjét, nagy népköltészeti tudáskincsét ismeri el, hanem rámutat károsra fokozódó tulajdonaira is. Erdélyi erős absztrakciója átsaphat az egyes jelenség önkényes kezelésébe, annál is inkább, mert ösztönös kritikusai „hallgató” nem elég tisztá. Lendülete, heve van a stílusának, de az egyszerűséget és világosságot hiába keressük nála. Éppen e két területen marad el szembe-tűnően Gyulai mögött.

Az ilyen eljárás olykor legendaromboláshoz vezet, amin egyáltalán nem kell bánkód-nunk. Vajda János egy évtizeddel ezelőtt az irodalomtörténészek — mindnyájunk — kedvencének számított, neki többet megbocsátottunk, mint másnak, benne láttuk a forradalom örökösét, a túlzottan sötétre fes-

tett irodalmi Deák-párt ellenfelét. Sőtér szakít e stilizálással, melynek nyomait régebbi tanulmányában szintén megtalálhatjuk (Vajda János. *Romantika és realizmus*. 1956.) s hangoztatja: a forradalmi módszereket általában, 1849-et különösen Vajda éppúgy elveti, 1862 körül, mint Kemény vagy Gyulai, bár a nemesség polgárosodását illető véleményük ugyancsak eltér. A *Polgárosodás és Önbírálat* fő tételeit e részben valóban sokkalta inkább igazolta a történelem, mint Eötvös és Kemény politikai koncepcióit, de Sőtér helyesen figyelmeztet Vajda „néha elvont, következtelen, homályos” gondolatmeneteire.

Mindezt még jobban is hangsúlyozhatjuk, rámutathatunk arra, hogy a csekély tényanyag, a forrongó (olykor csupán egyéni ingerlékenységeket ható) indulatosság meg a sok önismétlés éppen nem járulhatott hozzá Arisztidesz népszerűségéhez. Annál kevésbé, hiszen Vajda jóhiszemű, ám szerencsétlen közjogi engedékenysége nemcsak a magyar középírást idegenítette el, hanem a császári hivatalnokokban is indokolatlan reményeket keltett. Worafka rendőrigazgató 1862. nov. 9-én a Helytartótanácsához intézett jelentésében kedvezően ítélte meg Vajda röpiratait, s ezek alapján a költőt politikai lap szerkesztésére alkalmasnak tartotta (ld. Takáts Sándor bevezetését *Jókai politikai beszédeihez*. Bp. é. n. LXXIII. 1.). Ez az eddigi irodalomtörténetírásunktól mellőzött, azonban akkor bizonyára kiszívargó eset sok mindent megmagyarázhat a Vajda ellen gomolygó indulatokból.

Egy ponton azonban vitába kell szállnunk a *Nemzet és haladás* Vajda akkori publicisztikája tekintetében. Csakugyan oly világosan ítélte ő irodalmi kérdésekben? Szerintünk észrevett olyan tendenciákat, — elsősorban az emberiség, a haladás ügye iránti érzék megfogyatkozását — amelyek később valóban károsakká lettek, de akkor még kevésbé harapóztak el. Vajda a kezdődő betegséget krízissel fenyegető, halálos láznak nézte s ilyen mondatokat vetett papírra: „Színházban és irodalomban, regényben, versben, drámában, mindenütt a lehető legszűkebb elszigetelt, fojtólag szűk magyar látpont, alanti kezdetleges eszmék, emelygős naivságok.” S mindezt olyan 12 esztendő után, melyben Arany, Tompa, Erdélyi, Kemény, Gyulai, Madách, Jókai és Szigligeti írásai nagy bőségben láttak napvilágot! Ez a megállapítás legföljebb a 80-as évek hivatalos irodalmára illet, a századközepére csak akkor, ha mondottaktól mind eltekintünk s a kor-szelet valódi irodalmi képviselőinek a petőfi-eskedőket, Vas Gerebent s a Thaly Kálmán-féle fiatalokat nevezzük. A röpirat ez ítélete nem keserű önvád, hanem a dorong megtor-gatása!

A kor regényirodalma előtt álló időszéri feladatokról, az európai s a magyar regény összefüggéseiről legtöbbet s legtanulságosabban a Keményt tárgyaló fejezetekben mondja el Sötér. Ehhez képest a Jókairól kifejtettek inkább csak régebbi művei tömör és távlatos összefoglalását nyújtják. Az irodalomtörténetírás régóta tudja: Kemény lélekelemző képessége, tragikumlátása, mély erkölcsi mérlegelése nagy előrelépés prózáinkban, ám mindennek forrásai eddig eléggé homályban maradtak. Sötér meggyőzően mutatja ki e módszerek közösségi eredőit: az erdélyi nemesség egy részének tapasztalatai halmozódtak fel itt az évszázados külpolitikai fenyegetettség idején, ehhez járult a Bach-korszak lecsapódása, az önismeretre és aggályosságra valló már-már szélsőséges hajlam alakjában. Nem merő formai újításról van tehát szó és e stílus természetes összhangban áll az író kiválasztotta történelmi korszakok légkörével is.

Kemény ugyan nem jut el a realista jellemregény oly tiszta típusához, mint nagy nyugati és keleti kortársai, mégis van egy egyedülálló, európai méretekben is figyelemre méltó kiváltsága: írásai a politikai alkatt lélektani és erkölcsi ismeretanyagának kivételes tárházai. Ezt a kétségtelen igazságot mégis mintha túlfeszítené a szerző, amikor leszögezi: „Eötvös és Kemény regényművészete: állambölcséleti-történetirői jellegű. A történetész jelleg különösen uralkodó Keménynél—”. Valóban a *Zord idők*ek majd egymarmada történelmi esszé és Verancsics regénnyel színezése —, ám Kemény klasszikus alkotásait felidézve nemcsak ilyen olvasmányemlékek zibonganak bennünk. Kemény a téboly, az álom, a hallucináció költője is, a tudatalatti első magyar megsejtője, aki a férfi és nő kapcsolatát az erotika széles skáláján tudja átélni. Regényei egyfelől tanulmányok, másfelől önvallomások (én még Barnabás torzságában is valami rejtett, öncsonkító portréra gyanakszom), s az eszmék hirdetése mellett „ki is akarja írni” magából az elnyomott vágyakat, indulatokat. Eötvös jóval objektívebb szellem, regényeiben valóban a politikusi és gondolkodó cserél munkaeszközöket, nem a zaklatott lélek veti le terheit. azonban természetesen szó sincs arról, hogy visszatérjünk Péterfyhez, aki nem törődik Kemény közéleti szereplésével, de még az egyetemesebb eszmeáramlatokkal sem, s művészi vonásait pusztán magánéletéből igyekszik

levezetni. Kemény írói világának előbb szóvá tett vonatkozásai nemcsak gymerekkorának, érzelmi és szellemi életének megrázkódtatásai-ból fakadtak, esetleg ezek magyarázatát is kereshetjük tágabb körben.

Bevezetőül ama módszertani erényekről (dialektikusság, „immanens” és távlatokban való szemlélet, komplex vizsgálat) szóltunk, amelyek a *Nemzet és haladást* mérőföldkövé teszik legújabb irodalomtörténetírásunkban. Végezetül tegyük hozzá: a monográfia többnyire sikeresen viaskodik azzal a nehéz feladattal is, hogyan lehet a remek és a nagy alkotó pályák bemutatását összekapcsolni a tudomány-, eszme- és stílustörténet széles körű művelésével. A petőfieskedők jellemzése után érthetjük meg igazán, milyen erőfeszítéseket kellett tennie Arany-nak a nemzeties, magas eszmevilágú népiességért, s az ideál és reál összehátrítását célzó nézetek közelebb visznek *Az ember tragédiája* alapgondolatának fölfedezéséhez is. Sajnálhatjuk e szempontból a kisebb romantikusok felvázolásának elmáradását: így kevésbé világos a Pesti Napló köre romantika-ellenességének egy fontos rúgója, halványabban látszik Keményék tragikumelméletének újszerűsége, felelősebb, mélyebb volta, hiszen a romantikusok egyszerűen borzasztó véletlennek fogták fel a tragikumot. Kiváltképp azonban Jókai maradt egyedül, s a népiesség új fázisának, a történet- és természettudományos eredmények meginduló felhasználásának évtizedében nemcsak magányosnak, hanem szinte időszerűtlennek és gyermekiesnek tűnik fel. Az is volt — vágná rá nem egy egy irodalomtörténészünk! Csakhogy, Sötér Istvánnak éppen nem ez a véleménye, s az effajta nézetet könyve számos helyen cáfolja is. A legmeggyőzőbb cáfolat — úgy gondoljuk — a romantikus tábor szélesebb, esetleg időben is kiterjedtebb rajza lehetett volna: csak ez mutathatja meg az irányzat makacs életképességét, közönségikereit, egyúttal azonban Jókai eredetiségét, magyar és egyéni jellegét.

„Wer vieles bringt, wird manchem etwas bringen” a Faust színigazgatójának szavai a *Nemzet és haladáshoz* hasonló átfogó jelentőségű tudományos művekre mindig is illenek. Ám a sok ajándékot adó szerző nem egy polemiát és ellenvéleményt is felidézhet. Alkotása súlyából, szépségéből, gondolatébresztő voltából mit sem veszít ezzel!

Nagy Miklós

Bp. 1963. Gondolat K. 462 l. 20 t.

„A maga nemében e munka az első kísérlet az egész magyar nyelvtörténetnek a fő vonásokra szorítkozó, nem szakembereknek szóló, de teljes tudományos felelősséggel előadott összefoglalására” — olvassuk a könyv előszavában.

Ugyanott, három lappal előbb: „Ez a könyv a magyar nyelv több ezer éves életfolyamának legfontosabb történésein kívánja végigkalauzolni az olvasót. Ezek a történések összefüggésben vannak — sokszor áttételekkel — azokkal a gazdasági, társadalmi és művelődésbeli változásokkal, melyeken a magyar nép átment, míg a vadság felső fokán álló vadász-halász-gyűjtögető közösségből a szocializmust építő, fejlett iparú és mezőgazdaságú nemzetté alakult. Így kezdtünk tehát rámutatni azokra a legfontosabb szálakra is, melyek a nyelv történetét a nép sorsával összefűzik.”

Az ősmagyar korról foglalkozó második fejezet végén pedig ezt olvashatjuk: „Az, hogy a magyarság idegen kulturális körbe lépve, idegen műveltséggel cserélve föl a magával hozottat, idegen népek gyűrűjében nem oldódott fel és nem hullott szét, mint annyi harcias török nép: kunok, besenyők, bolgárok stb., azt nem jelentéktelen részben nyelvének köszönheti, mely szívós rugalmasságával, hagyományos finnugor jellegét apróbb részletekben is megőrizve hozzá tudott idomulni a változó körülményekhez, és mindmáig eleget tudott tenni a vele szemben támasztható igényeknek.”

E három idézetnek az ismertetés elején az a célja, hogy a lehető legrövidebben — és magának a szerzőnek a szavaival — némileg tájékoztasson afelől, miféle könyvről is van szó tulajdonképpen. Üttörő, első kísérletről; olyanról, amely a nyelvet nem izoláltan, hanem az egyetemes nemzeti-népi élet szerves részeként szemléli; olyanról, amely nem pusztán történet, hanem a szó legigazabb és legjobb értelmében „életrajz”; olyanról, amely szakszerű „nyelvészeti” munka (és mert a szakemberek körénél szélesebb közönségnek szól, a merészebb hipotézisek mellőzésével csak az igazolt eredményeket közli, s olyan nyelven és stílusban, amelyet a műveltebb nem-szakemberek is megértenek), és szerzője még csak nem is sejtet sehol olyasféle igényt, szándékot, mintha szigorúan vett szakterületén kívülről kívánna kalandozni: mégis — részben éppen szigorú és fegyelmezett szakszerűsége következtében — az olvasó a mű folyamán mindvégig úgy érzi, hogy valójában mélyebb, általánosabb érdekű dologról van szó, mint pusztán arról, hogyan, milyen jövevényszavakkal gyarapodott korról korra szókész-

letünk, vagy milyen képzők avultak ki a nyelvből s milyen újak keletkeztek; — mélyebb, általánosabb érdekű dologról van szó, olyasmiről, minden sovíniszta mellézkönggétől megfosztva, és teljes tudományos tárgyilagossággal, hogyan él nyelvében a nemzet, illetve inkább talán a nép; sőt némileg arról is szó van, hogyan lesz — részben nyelvében, illetve nyelve révén is — nemzetté a nép. „A magyar nyelv életrajza” voltaképpen a magyar nép története, egyik alapvetően fontos és lényeges létfunkciója történetének tükrében.

A közös finnugor előzmények után, a magyarság kiválásától kezdődően ezt a történeti folyamatot öt nagy izre tagolja, természetesen nem mesterségesen, hanem a történeti és nyelvfejlődés organizmusa szerint; ez az öt iz, öt korszak: az ősmagyar kor, a kiválástól a honfoglalásig; a középkor, a mohácsi vészig; a Mohácstól a fölvilágosodásig terjedő idő; a fölvilágosodás kora és a reformkor; végül a szabadságharcot napjainkig terjedő időszak. Korról korra, fejezetről fejezetre értesülünk a nyelvben végbemenő hangtani és alaktani változásokról, módosulásokról, a szókincs gyarapodásáról, s esetleg fogyatkozásáról (mindig tekintettel az alapjául szolgáló művelődésbeli fejlődésre); nyomomon követhetjük például azt a folyamatot, ahogyan önálló szavak névutókká, névutók ragokká válnak, vagy — más területen — azt, hogyan alakítja a nyelv a saját természetéhez az átvételeket, jövevényszavakat, hogyan érvényesíti bennük a maga hangzásigényeit és törvényeit; vagy — ismét más területen — hogyan gazdagodik mondattanunk annak arányában, ahogyan az a „tartalom” gazdagodik, amit a mondatokban ki akarunk fejezni... — de mindez jórészt a nyelvészet szakterületére tartozik (anélkül azonban, hogy Bárczi Géza bárhol is komolyabb akadályokat állítana az olvasó elé valamiféle szaktudományi tolvajnyelv túlzott használatával; ellenkezőleg, kitűnő példát nyújt arra, hogyan lehet olyan „szak”-dolgokat, melyek voltaképpen némi előképzettséget igényelnek, úgy előadni, hogy különösebb előképzettség nélkül is megértsék); s a munka nyelvészeti méltatása nyilván nem ide való, és nyilván nyelvész dolga. Amiről viszont nyilván itt kell, és nyomatékosan, szót ejteni, az Bárczi Géza könyvének rendkívüli gazdagsága, sokoldalúsága, és sok hasznos ösztönzése. Sok hasznos ösztönzése az irodalomtörténet számára is, és azon a „határterületen” is, amely mintegy irodalomtörténet és nyelvészet közé esik. Elsősorban arra az „új diszciplínára” gondolhatunk itt,

amely — ugyancsak Bárczi Gézát idézve, egy közelmúltbeli tanulmányából (Hol tart a magyar nyelvtudomány, Valóság, 1964/5) — Paizs Dezső ösztönzésére „az irodalmi nyelv kialakulásának és fejlődésének történetét” vizsgálja (s ez egyik vezérgondolata „A magyar nyelv történeté”-nek is). Korábban e történetnek csupán egyetlen mozzanatát ismertük részletesebben, a nyelvújítást: „az újabb kutatások... főleg két korszakra irányultak: az irodalmi nyelv kezdeteinek idejére és a mai irodalmi nyelv normái végleges megszilárdulásának korára”. Tudjuk, hogy már Mohács előtt, már a középkorban, kancelláriában, kolostori irodalmi tűzhelyeken jelentkeznek többé-kevésbé tudatos törkevések bizonyos egységesítésre; s tudjuk, hogy e Moháccsal megszakadt törkevések a XVI. század utolsó harmadában ismét jelentkeznek, ezúttal más „társadalmi fekvésben”, és az adott tragikus történeti helyzetben fokozottabb „egzisztenciális” jelentőséggel: „Ezeknek az írott — majdan irodalmi — nyelvváltozatoknak megteremtésében a század értelmisége, az íródeákok rendje hervadhatatlan érdemeket szerzett, hiszen a nyelvjárás fölötti nyelv létrejötté biztosította a szétszakadt magyarság nemzeti egységét... E szerény, szegény, alacsony származású vagy legfőlőbb közrendű deákok, literátusok... érezték a széttépett magyarság összetartozását, bennük élt homályosan a nemzetet válás vágya, s azt is megsejtették, ha talán nem is vált mindnyájukban tudatossá, hogy a magyarság léte szoros összefüggésben van nyelvével, szükséges tehát a nyelv rangjának emelése, s az egész magyar nép számára egységessé formálása. Nyelvünk történetének legfontosabb, magyarság számára sorsdöntő élménye játszódik le ezekben a viharos, embertelen évtizedekben.”

Ez az egyik alaposabban vizsgált mozzanat; a másik, mélyebben vizsgált kor a fölvilágosodás és reformkor ideje. Ám ezektől eltekintve, „egyelőre még mindig sok a fehér folt a magyar irodalmi nyelv történetében”. És valószínűleg nem pusztán csak abban. A nyelvészet a maga részéről rámutat a literátus, „deák” réteg rendkívüli szerepére az egységes magyar nyelv megteremtésében; az irodalomtörténet már ugyancsak rámutatott — elég utalni Kardos Tibor e téren valóban alapvető tanulmányára, Gerézdi Rabán líránk kezdeteiről írt könyvére, Klaniczay Tibor egyes tanulmányaira (a „Reneszánsz és barokk” című könyvében például) —, a régi magyar irodalom mégis mintha mostoha-gyerek volna, és korántsem kapná meg azt a figyelmet, amelyet megérdemelt, mégpedig nemcsak történeti szerepe, hanem — mint Nemeskürty István oly fáradhatatlanul, s oly kevés visszhanggal hangsúlyozza egy

Bornemisszával, vagy egy Heltaival kapcsolatban — vitathatatlan értékeinél fogva is. Bárczi Géza munkájában nem egy utalást találhatunk arra, hogy a magyarságnak az új tárgyak, új fogalmak megismerése, mondhatnánk az új élmények révén bizonyos fokig a gondolkodásmódja is változott; ennek elsőrendű tükrre a nyelv, de nemcsak struktúrájában, hanem mondhatni használatában, alkalmazásában is: nemcsak a pusztán nyelv, hanem a *stílus* is: és nyilván nem lenne érdektelen kísérletet tenni egy olyasféle műre, vagy egy olyasféle mű előmunkálataira, amilyen a franciában Daniel Mornet „Histoire de la clarté française”-e; nem olyanra, hiszen a franciának központi és speciális fogalma, problémája, igénye, szinte törvénye a „clarté”, hanem olyasfélére: a magyar fogalmazás, a magyar gondolkodás történetének vizsgálata. Számos útjelzés található erre Bárczi Gézánál: abban például, ahogyan — nagyon finom érzékkel — középkori írásbeliségünkben a magyar és a latin küzdelmét sejteti, s a latin hatását is, ami gyaníthatólag mélyebb lehetett, mintsem hogy némely — később kikopott — nyelvi latinizmusok használatán vagy átvételén jóval túl ne terjedt volna, és ne érintette volna a nyelvet alakító, formáló gondolkodást is, hiszen annak a rétegnek, amely ebből a szempontból, úgy látszik, döntőnek számít (deákok, goliardok, literátusok stb.), természetszerűen latin, legalábbis erősen latinos volt a műveltsége. S épp a goliardokat és költészetünkben föltehető nagy jelentőségüket illetőleg (ismét csak utalva Kardos Tiborra és Gerézdi Rabánra): vajon nem lehet-e a Bárczi Géza által is említett *flos florum* — *virágnak virága* s hasonló már-már stereotip költői szólások esetében némi további vizsgálódásokkal (a Gerézdi Rabán kezdeményezte irányban) a fölített kérdést, hogy volt-e hatással középkori írott nyelvünkre régi népköltészetünké, a felelet bizonyos reményével úgy kitágítani: volt-e hatása a nemzetközi latin goliard költészetnek, hatása arra, amit — jórészt ismeretlen — akkori népköltészetünknek, vagy virágének-költészetünknek nevezünk? (Itt jegyezhető meg: talán a magyar verselés történetét illetőleg is érdemes lenne, más, talán tetszősebb elméletek ellenére, újra fontolóra venni mindazt, amit annak idején Horváth János vetett föl „A középkori magyar vers ritmusa” című könyvében a latin — középkori latin — ritmika hatásáról, szabályozó és normatív szerepéről.)

Mindez, és „A magyar nyelv életrajza” számos más ösztönzése, az irodalomtörténetet majdhogynem „életbevágóan” érdeklődő stílustörténet felé mutat. Ez a szó, ez a fogalom, s ez a diszciplína, ki tudja miért, egy ideig bizonyos formalizmus gyanújának árnyékában állott, mintha stílus története bizonyos

fokig nem magának az irodalomnak a története, s a stílus nem magának az irodalomnak leoperálhatatlan teste volna. Ma természetesen már erősen más a helyzet: valószínűleg a nyelvészek és kevésbé az irodalomtörténészek érdeméből. Ismét Bárczi Géza említett, Valóság-beli tanulmányát idézve: „A nyelv-tudománnyal szinte egységbe olvadó rokon ágazat, a stilisztika is új fejlődésnek indult. Megsokasodtak az egyes írók és művek stilisztikai elemzése... Különösen az egyetemi hallgatók körében örvend ez a tudományág nagy népszerűségnek... Több értékes stilisztikai tanulmánykötet is jelent meg... E nagyon biztató kezdet után igen nagy feladatok várnak kevés számú mai és hihetőleg sok jövőendő stilisztikusunkra.” Persze a stilisztika mint „a nyelv-tudománnyal szinte egységbe olvadó rokon ágazat” még korántsem ugyanaz, mint az irodalomtörténettel egységbe olvadó stílustörténet; az utóbbinak az előbbi azonban minden bizonnyal anyagot és konkrét alapokat szolgáltathat. Ugyanígy „az irodalmi nyelv története” is (például az olyasfajta monográfiák, amilyen Ruzsiczky Éváé nyelvújítás kori irodalmi nyelvi szókincsünkről, elsősorban Kazinczyéről), még egyáltalán nem irodalomtörténeti értelemben vett stílustörténet, de annak szinte nélkülözhetetlen „segéd-tudománya”. S hogy e „segéd-tudományok” szempontjainak és eredményeinek hasznosítása milyen eredményekkel járhat, azt mi sem mutatja jobban, mint azok az ismeretek, melyeket együttes alkalmazásukkal a reformkorra vonatkozólag nyertünk. Nem kevésbé lenne tanulságos hasonló munka megkísérlése — éppen „A magyar nyelv életrajza” számos idevágó utalása nyomán — az immár (nem kis részben Klaniczay Tibor és Bán Imre érdeméből) „rehabilitált” barokkra vonatkozólag. Persze mindezt kellő „mélységben”, nem preparátumszerűen, hanem élően, a mindenkori társadalmi és művelődési tények és kapcsolatok szem előtt tartásával; nem külön kis al-szaktudományokat sarjasztva az amúgy is túlságosan szakosított tudományokon belül, hanem a különféle nyelvészeti és irodalomtörténeti stúdiumok lehető szintézisével, olyasféléképpen, ahogyan a maga módján Bárczi Géza ad példát rá könyvében.

*

Mindebben — egyáltalán nem kimerítően, hanem csak jelzéskeppen, a rendkívül gazdag anyagból szinte csak ötletszerűen válogatva, egy-egy utalást kiragadva — azt próbáltam érzékeltetni, milyen fontos és termékenyítő mű Bárczi Géza könyve az irodalomtörténet (stílustörténet) számára is. Minthogy nem szakembereknek szól, végezetül erről szeretnék egy-két szót ejteni: mi a jelentősége a

nem-szakemberek, az olvasók számára, s egyáltalán „a magyar nyelv” vagy joggal közkedvelt fogalmazásában „édes anyanyelvünk” számára. Ismét magát a szerzőt idézhetem, előszavának néhány mondatát. „A nyelv mint eszköz — írja — a legbonyolultabb gépezet. Ezt a gépezetet működésében tanulmányozni, alkatrészeire bontani, e részek szerepét, egymásba illeszkedésük módjait vizsgálni, titkait megfejteni maga is, bonyolultságában olykor farsztónak tetsző, de a belemélyülő számára végtelenül érdekes és soha véget nem érő tanulmány. Ámde a gépezet, úgy ahogy ma mindennapi működésében, változatos felhasználásában megfigyelhető, nem egyszeri alkotás, melyet valaha megteremtettek, s azóta jól-rosszul jár, hanem szakadatlanul alakuló, fejlődő valami, melyet egy egész nép évezredek, sőt évtizedek óta szakadatlanul formál, tökéletesít, a változó és rendszerint sokasodó szükségletekhez idomít... A nyelv tehát történelmi produktum, és még mai szerkezetének sajátosságait, bonyolult titkait is csak úgy lehet igazán megismerni és megérteni, ha megismerkedünk a hosszú-hosszú fejlődés, alakulás folyamatával. Nyelvtörténeti háttér nélkül nincs igazi, mélyebb, tudatos nyelvismeret...”

Ha azok, akiknek szól, valóban és az okulás szándékával elolvassák, „A magyar nyelv életrajza” nagyban hozzájárulhat e „tudatos nyelvismeret” előmozdításához. S erre igen nagy szükség van. Akik az egyetemen annak idején a nagyszerű Gombocz Zoltán tanítványai voltunk, a középiskola érthetőleg szigorúan normatív és nyelvhelyességi szemlélete után először némi megrökönyödéssel hallottuk, majd alaposan megtanultuk tőle, hogy ami a „nyelvromlás” kérdését illeti, ezzel a fogalommal csinján kell bánni, hiszen a nyelv — nem szó szerint idézem, csak emlékezetből — „romlásában fejlődik”; ami persze az igazság egyik fele, a dialektikusnak hozzá tartozó másik mellett, hogy ugyanakkor működik a nyelvben (ma már tudjuk: elsősorban az irodalmi nyelvben) bizonyos megtartó, konzerváló, hagyományhoz húzó erő is; a nyelv valódi, reális fejlődése a két erő eredőjéből alakul, annak mentében folyik. Egyáltalán nem panaszkodom tehát semmiféle „nyelvromlásról”, még akkor sem, ha — mint az idősebb nemzedékek mondogtják — a „mai fiatalok” nem beszélnek olyan „szépen”, mint apák vagy nagyapák, akikről persze apák és nagyapák hajdanában ugyanezt állapították meg. Az argókkal az idő elbánni: amit bevesz, megemészti, s ami emészthetetlen, azt előbb-utóbb kilöki a nyelv: még különféle „izmusok” esetében sem szabad, úgy érzem, túltúlni szigorúnak lennünk. Nem hinném, hogy írásaimban föltűnően sokat vétenék nyelvünk ellen,

s hogy tanulmányaimban, kritikáimban valaha is a rossz magyarság védelmezőjeként léptem volna föl; mégis: — mintha fületem hasogatná, aki este a Nemzetibe a Bánk Bánkhoz megy, vagy aki lekési a vonatot, azon viszont egyre kevésbé tudok megbotránkozni, ha valakinek valami *jól áll*, vagy ha valaki *jól*, vagy *rosszul néz ki*. Idegen mintájú fordulatok ezek, tudom, de úgy érzem, nyelvünk bevette vagy éppen most veszi be őket, talán elsősorban azért, mert a saját, „jó magyaros” kifejezésének kissé más az árnyalata — más, vagy mássá lett. Ha azt mondom, ez a ruha *jól áll neki*, nem ugyanazt „jelenti”, mint ha azt mondom, *jól áll rajta*, vagy *jól illik rá*, vagy *illik neki*, vagy *jól fest benne*: és — főként bizonyos esetekben — még a *jól néz ki* sem mindig azonos azzal, hogy jó színben van. Fordítók tudják, hogy minden árnyalat visszaadásáért meg kell küzdeni, és az árnyalás minden lehetőségét körömszakadtáig védeni kell. Ha fordítok, mindmáig elszántan kerülöm ugyan a „*jól néz ki*”-ket és a „*jól áll neki*”-ket; de meg kell vallanom, hogy évről évre csökkenő belső meggyőződéssel kerülöm őket. S azt hiszem, azzal, hogy valakinek *jól áll a zöld ruha*, másnak nem *áll jól*, ma már súlyosabb sérelem nem éri nyelvünket, s talán még azzal a „közértizmussal” sem (amit különben szívből utálok), hogy ez az üzlet vasárnap is *nyitva tart*, amaz viszont már szombaton is *zárva tart*: ez a „*tart*” egyébként alighanem annak a nem tudom honnét, milyen kétbalkezes nyelvvédőtől származható babonából eredhet, amely szerint a létige használata nem magyaros. Így lehetett a nyitva *van*-ból nyitva tart.

A Bánk Bánkhoz menés már súlyosabb, gondolom, mert a legbensőbb nyelvérzék, legsajátabb nyelvbéli szemlélet megzavarodásáról tanúskodik. De ha már súlyosságról és veszélyességről van szó: úgy sejtem, leginkább az ellen kellene küzdeni (talán az Édes anyanyelvünknek is, még fokozottabban), ami a más természetű, más struktúrájú, „más lelkű” magyarnak idegen struktúrákhoz szabása terén tapasztalható. Német, francia sugalmazásra még lektorok is szívesen belejavítgatnak kéziratokba: *őket* helyett például *azokat*, mintha az *őket* csak személyre, s az *azokat* csak tárgyra vonatkozhatnék, s mintha a magyarban is lenne valamiféle megkülönböztetése a nemeknek (tudjuk, ilyen babona már volt, de oly groteszk formában, hogy egy-kettőre eltűnt). Vagy, ami talán még aggasztóbb: az érzék rohamos csökkenése (elsősorban éppen „felelős” szinten, lektorin és sajtóbelin) a magyar ige és igei állítmány iránt. Azt, ami a magyar igében állítmányban *eo ipso*, a nyelv sajátos, ragozó természeténél fogva benne van, sokan a gyakorlatban, mások meg a lektori „szabályozás” során különféle vonatkoztatásokkal, névmások, oly-

kor egész névmásrendszerek betoldozgatásával igyekeznek „világosítani” (persze a magyar gondolkodás természete szerint épp fordítva: csak homályosítják ezzel); s olykor egy-egy indokolatlanul beírt „az”, „azt” stb. ellen késhegyig menő harcot kell vívnia a maga nyelvének észjárását, nem a németét vagy franciáét követő, s a magyar nyelvtan szerint fogalmazó, nem valami absztrakt, indogermán nyelvekből elvont grammatikai ideált szeme előtt tartó írónak-fordítónak. A nyelvromlás igazában nem idegen szavak használatában áll; és nem mindig minősíthető nyelvromlásnak, főként az idő távlatában, egy-egy idegenes fordulat, alakzat használata sem. De már nyilván nyelvromlás a *nyelvbéli szemlélet* megingása, és még inkább a *nyelv természete ellen való fogalmazás*: a magyarnak idegen nyelvi struktúrákhoz igazítása: egy nemlétező magyar nyelv kialakítási kísérlete — amire, sajnos, elég bőven lelhetni példát. „A magyar nyelv életrajza” az illetén — általában éppen bizonyos pseudo-nyelvhelyességre, logikára hivatkozó — kísérletekkel szemben világosan megmutatja, hogy a magyar más természetű nyelv, finn-ugor nyelv, nem vonható a francia vagy a német kaptárára; elsősorban szintetikus jellegű, amazok elsősorban analitikus jellegével szemben; ne forgassuk hát ki mivoltából a nyelvet: a magyar akkor „logikus”, ha a *saját természete szerint* az, nem a franciáé szerint, mint ahogy a francia is a maga természete szerint logikus, nem a magyar logikája szerint.

Németh László mondja egy helyütt, rendkívül megszívlelendően és találon: „A magyar nyelv hézagával is szól, nyelvtana a fölösleges ki nem mondására törekszik.” Sajnos akadnak, nem is kevesen, akik valamiféle idegen mintára szabott pseudo-nyelv-helyesség, nyelvi korrektség nevében, szöges elletétben a magyar nyelv természetével, arra törekszenek, hogy beszédes hézagainkat elnémítsák, és a fölösleges ki-nem-mondása helyett mondatainkat teletűzdeljék fölöslegességekkel, pleonazmusokkal. Ma is folyik „nyelvünk kiforgatása tömörségéből” — szintén Németh László szavai; nemcsak „grammatikai remekléseinket” igyekeznek ki-gyomlálni, mint „népiességeket” és „archaizmusokat”, nem ismerve kellőleg sem a nép, sem a régiség nyelvét, hanem szórendünket is igyekeznek bizonyos, indogermán nyelvekből elvont sémára szabni, abban a tévhitben, hogy a magyarra is mindenképpen kötelező valamiféle alany—állítmány—tárgy stb. sorrend, s mintha nem volna nyelvünknek éppen egyik fő ereje, az árnyalás egyik fő eszköze, nyelvünk igazi „izomzata” a szabad szórend; vagy, mint Bárczi Géza könyvében olvasható: „Fontos tulajdonsága nyelvünknek a szórend rugalmassága. Ez igen gazdaságos eszközökkel

finom értelmi és érzelmi árnyalást tesz lehetővé. Megannyi értelmi árnyalat változik a szavak egyszerű elrendezésével. . .”

Kitől kívánjunk „igazi, mélyebb, tudatos” nyelvismertetet, ha nem azoktól, akik hivatásuknál, állásuknál fogva foglalkoznak a nyelvvel és irodalommal? Rendkívül kíváncsok, és

hasznos lenne, ha mind, akik ilyen posztum vannak, alaposan áttanulmányoznák Bárczi Géza könyvét, és megszereznék belőle azt a „mélyebb, tudatos” magyar nyelvismertetet, amellyel, sajnos, nem mind, s nem mindig rendelkeznek.

Rónay György

MOLNÁR JÓZSEF: A KÖNYVNYOMTATÁS HATÁSA A MAGYAR IRODALMI NYELV KIALAKULÁSÁRA 1527—1576 KÖZÖTT

Bp. 1963. Akadémiai K. 353 l. (Nyelvészeti tanulmányok, 5.)

A magyar nyelv önálló irodalmi fejlődése voltaképpen a 16. században kezdődött. A hazai gazdasági élet alakulása, a nemzeti nyelv-művelés humanista követelménye és a reformáció anyanyelvű oktatási programja követelte az írás-olvasás a magyar társadalom világi rétegeiben ez időben terjedt el nagyobb arányokban. A 16. század közepe után egy-két évtized múlva szinte ugrás-szerűen megnőtt a betűvetéshez értők száma. Gazdasági és kulturális szükségből született meg az 1530-as években a magyar nyelvű nyomtatott könyv s indult meg a hazai könyvnyomtatás. Ennek a magyar irodalmi nyelv kialakulására vonatkozó első félszázados hatását igyekezett munkájában Molnár József felderíteni. Hangyaszigorral gyűjtötte és tiszteletre méltó gondossággal vizsgálta meg a magyar nyomtatványok nyelvi anyagát hangtani és helyesírástörténeti szempontból. Szorosabban vett nyelvészeti eredményeinek értékelése azonban nem lehet ennek az ismertetésnek a feladata. Harminchárom szerző 138 művének nyelvvállalatáról készített leírása megannyi mozaikszem volna az irodalmi magyar nyelv formálódó 16. századi képéhez. A szintetikus fejlődésrajzzal sajnos azonban a munka adósunk marad, mert a végén összegezett „elvi következtetések” maguk is csak részletek pl. arról, hogy az egyes nyomdászok milyen mértékben valósították meg kiadványaikban a következtetés hangjelölést, ezek a részletek sem illeszkednek azonban bele egy átfogó koncepcióba. A szintézis hiányát nem menti, de némiképp magyarázza, hogy a Molnár által vizsgálódása felső korszakhatárául választott 1576. év a 16. századi magyar irodalmi nyelv fejlődése szempontjából teljesen önkényes. Ezzel az évvel (vagy e körül) semmi ki nem teljesedett, le nem zárult s el sem kezdődött, ami indokolná, hogy az addig eltelt ötven esztendő, mint külön szakaszt tárgyaljuk a könyvnyomtatásnak a magyar irodalmi nyelv kialakulására tett hatása történetében. A 16. századi magyar nyelvű nyomtatott könyv elválaszthatatlan magyar reformáció fejlődésétől s annak irodalmi megnyilatko-

zásától, emennek pedig az irodalmi nyelv szempontjából legjelentősebbje Károlyi Gáspár biblia-fordítása (1590) volt. Benne összegeződik mintegy a reformáció idejének irodalmi nyelve; ha valamely művet, akkor ezt lehetett volna a nyomtatott könyv irodalmi nyelvi hatása első korszakának határául választani.

Molnár munkájában a nyomtatott könyvek nyelvi anyagának társadalmi, szellemi fejlődésétől szinte teljesen elvonatkoztatott „steril” vizsgálata helyenként már-már öncélú nyelvészkedésnek tűnik. A monográfiában végül is nem azt kapjuk, amit annak címe ígér; mert a mélyebb koncepció, a szintetikus látás hiánya következtében az egész mű félresiklik. A dolgozat felépítése maga is annyira széthulló, pusztá elemzéssel folytonos ismétlésekre csábító, hogy ezzel a módszerrel önmagában a kitűzött témát alig sikerül a szerzőnek megközelítenie. A tanulmány háromnegyed részében 33 író nyelv-állapotát vizsgálja, mind a harmincháromét külön fejezetben. Minden fejezet élén rövid írói életrajz olvasható, amelyek nem csak arról árulkodnak, hogy a szerző az irodalomtörténeti újabb kutatások eredményeit alig ismeri, hanem sokszor még a régebbi szakirodalmat sem. Az életrajzok olyannyira hemzsegek a hibáktól, félreértésektől és tévedésektől, hogy azokat egy ismertetés keretében fel sem lehet sorolni. Pedig ezek közé nem is számítjuk az ún. vitatható nézeteket, csupán a ténybeli, adatszéri, helytelen, pontatlan, rosszul értelmezett állításokat. Most csak éppen példaként egy-két tévedését, hiányosságát (nem is mindig a legjelentősebbeket) szúrjuk tollvégre: Sylvester nem 1544-ig tartózkodott Sárovaron, mert hiszen már 1542-ben a bécsi egyetem beiratkozott hallgatói között találjuk, s 1543 őszén ugyanott a héber nyelv tanára; Batizi András kántját nem Bártfai Kristóf könyvtárosnak, hanem könyvkereskedőnek adta át kinyomtatás végett; Valkai Andrásról Molnár azt állítja, hogy „Életéről közelebbit nem tudunk. Erdélyi unitárius pap volt.” — de ha Pintér kézikönyve helyett elolvasta

volna György Lajos 1947-ben megjelent tanulmányát Valkairól, akkor ezt a két mondatot nem írta volna le. A *Jeruzsálem városának veszedelméről* szóló ének szerzőjét sem nevezné Szegedi helyett Csengeri Andrásnak, ha Szabó Károly RMK-ja és a história elrontott versfőin kívül Szilády Áron szövegkiadását is megnézte volna az RMKT VI. kötetében. *Vollér és Grizeldiszról* is Toldy Ferenc óta tudjuk, hogy azt nem „olasz eredetiből fordította” Istváni Pál, hanem Petrarca latin prózai elbeszélése nyomán foglalta énekbe.

Az életrajz után minden egyes fejezetben az író nyomtatásban megjelent valamennyi műve összes kiadásának bibliográfiája következik, ami lényegében Szabó Károly RMK-ja belső leírásainak megismétlése, a szerző főképp könyv- és irodalomtörténeti vonatkozású tájékoztatásaival és megállapításaival kiegészítve. E megjegyzésekben is sűrűn fordulnak elő nem kellő irodalomtörténeti tájékozottságból származó tévedések, helytelen következtetések; pl. Heltai 1550–53 között a Hoffgreffal való együttműködése idején nemhogy kétszer, de egyszer sem változtatott vallást (107. l.); nem a *Száz fabula* volt Heltai első „nem teológiai tárgyú műve” (111. l.); Nagyvácsai Hunyadi-históriájának eredeti szövegét Komlós adta ki az ének szerzésének helyes (1560) évszámával, a *Cancionálé*-beli szöveg bővítései vitathatatlanul Heltai betoldásai (225. l.) stb. (Úgy véljük, a kiadó helyesen ténne, ha a jövőben az ilyen erősen irodalomtörténeti vonatkozású munkákat nyelvész lektorokon kívül irodalomtörténéssel is átnéznék.)

A bibliográfiái seregszemplét a fejezetekben a művek nyelvallapotának, helyesírásának vizsgálata követi, egyenként megdöntik kiadvány szövegén külön-külön. Végül minden fejezetet a tárgyalta író műveinek hangjelöléséről összeállított táblázat zár le. A munka

utolsó negyedében, nyolc fejezetben nyolc könyvnyomtatási műhely kiadványainak hangjelölését ismerteti (táblázatosan is).

Nem kétséges, hogy az egész munka szerkezeti felépítésében az időrend kizárólagos és sematikus alkalmazásával, a fejezeteken belül pedig az író életének és műveinek merev és mechanikus szétválasztásával, valamint a nyelvi jelenségek egyszerű leíró regisztrálásával nem sikerülhet a szerzőnek a címben felvetett problémát kielégítően megoldania. A rendszerezésnek ez a módja is nyomósan hozzájárul ahhoz, hogy a cím által keltett reményeket a mű nem váltja be: nem a könyvnyomtatás hatását mutatja meg az irodalmi nyelv alakulásában, hanem segédkönyvvé válik a 16. századi nyomtatványok kiadási helyének és hozzávetőleges idejének nyelvi-helyesírasi alapon történő meghatározásához. E tekintetben vannak is figyelemre méltó eredményei, mint pl. az a megállapítása, hogy a Lévai Névtelen Trója-históriáját 1576-ban nem Heltainé adta ki Kolozsvárt, hanem Hoffhalter Rudolf Debrecenben; vagy hogy Szikszai Hellopaeus Bálint katekizmusa nem hazai nyomtatvány, hanem valószínűleg krakkói. Ha nyomtatvány-meghatározó kézikönyvnek tekintjük Molnár munkáját, akkor szerkezete is érthetőbbé válik. E célból a mechanikus rendszerezés teljesen megfelelő, csak éppen a méretei túlzottak. Véleményünk szerint a mű mint nyomtatvány-meghatározó sokkal könnyebben kezelhető volna, ha a tanulmány minden nyelvészeti és könyvészeti eredményét, a kitűnő áttekintést adó hangjelölési táblázatokkal együtt rövidebben, tömörebben fogva tették volna közzé. Mert nyilvánvaló, hogy aki egy-egy 16. századi író nyelvallapota felől tájékozódni akar, vagy a különböző írók nyelvét kívánja összehasonlítani, annak számára Molnár József munkája nélkülözhetetlen kalauz.

Varjas Béla

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti: Nagy Miklós. Regények. 2. köt. Szomorú napok. (1848–1856). Sajtó alá rendezte: Szekeres László. — 4. köt. Török világ Magyarországon. (1852–1853). Sajtó alá rendezte: Oltványi Ambrus. — 8–9. köt. Kárpáthy Zoltán. (1854). Sajtó alá rendezte: Szekeres László. — 10. köt. A régi jó táblabírák. (1856). Sajtó alá rendezte: Nacsády József. — 11. köt. Az elátkozott család. (1858). Sajtó alá rendezte: Harsányi Zoltán. — 13. köt. Az új földesúr. (1862). Sajtó alá rendezte: Kulcsár Adorján. — 14. köt. Politikai divatok. (1862–1863). Sajtó alá rendezte: Szekeres László. — 15. köt. Felfordult világ. (1863). Sajtó alá rendezte: Orosz László. — 16. köt. Mire megvénülünk. (1865). Sajtó alá rendezte: Orosz László. — 17. köt. Szerellem bolondjai. (1869). Sajtó alá rendezte: Harsányi Zoltán. Bp. 1963. Akadémiai K.

A Jókai kritikai kiadás 1962-ben indult, abban az évben hat kötet regény jelent meg. Ezeket igen alapos bírálatban részesítette a Textológiai Bizottság, folyóiratban pedig Barta János recenziója (ItK. 1963. 4. sz.).

A bírálatok minden esetben tekintettel voltak arra, hogy a sajtó alá rendezőknek, munkájuk során, komoly nehézségekkel kellett megküzdniük: hisz köztudott, hogy a Jókai-filológia mennyire elhanyagolt terület, hiány-

zik egy részletesebb életrajz is, a Jókai-publiscisztika és levelezés hatalmas, kiadatlan, sőt lényegében feltérképezetlen anyag stb. Alapjában kedvező kép alakult ki a kötetekről, de szóvá tették a részletek hibáit, felületességeit, sőt vitatták egyes szerkesztési elvek helyességét is. Megállapítást nyert, hogy az előbbieknél gondosabb, az alapelvekhez következetesebben ragaszkodó munkával elkerülhetők lettek volna, az utóbbiak pedig korrigálást, illetőleg pontosabb, alternatívákat nem engedő megfogalmazásokat igényelnek.

Az 1963-ban napvilágot látott tizenegy kötetnél a szerkesztők láthatólag megszüvelték, s jórészt hasznosították is a bírálatokat. Az egyes kötetek jegyzetapparátusai általában teljességre törekednek, imponálóan gazdag dokumentáló anyagot gyűjtenek össze s rendszereznek, és jobban ügyelnek a kritikai kiadásnál elengedhetetlen filológiai pontoságra. Az összbemutató ezeknél kedvezőbb, mint az előző köteteknél. De már itt fel kell hívunk e munkálat irányítóinak figyelmét arra, hogy egy, az egész kiadást érintő probléma megoldásában nem történt lényeges előrehaladás: ti. az egyes kötetek jegyzetapparátusa, a szöveggondozás minősége között a természetesnél és megengedhetőnél nagyobb a színvonal- és módszerbeli különbség. A következőkben szerintünk ennek csökkentésére, az egységesítésre kell tehát helyeznünk a kritikai kiadás vezetőinek a fő hangsúlyt.

Kritikánk módszeréről előzetesen annyit: az egész kiadást általánosan érintő kérdések mélyebb elemzésébe ritkábban bocsátkozunk, hisz ezt az első kötetek bírálói jórészt már megtették, inkább a részletekre irányítjuk figyelmünket. A színvonal- s módszerbeli különbség csökkentését segítő, azt a módszert választjuk, hogy a jegyzetapparátus egyes, minden kötetnél azonos rendben következő fejezeteit (Keletkezése, forrásai, Irodalom, Szövegváltozatok, Tártyi és nyelvi magyarázatok) külön-külön vesszük sorra. Minden kötet egyaránt részletes bírálatát adni egyszerűen képtelenség lenne, ezért elsősorban a Jókai-életműben is nagyobb súllyal bíró művekre, az ezekhez írott jegyzetből máris kínálkozó elvi tanulságokra, vagy a problematikusabb szövegmagyarázatokra korlátozzuk vizsgálódásunk körét.

A regények jegyzetapparátusának legfontosabb, a tudományos kutatást is leginkább szolgáló részei a *Keletkezése, forrásai* című fejezetek. Összegezik mindazt, amit a Jókai-filológia eddig tisztázott a regény forrásairól és megszületésének körülményeiről, s ezt kiegészítik önálló kutatásaikkal.

A források feltárása különös érdekel bír Jókai írói alkotásfolyamatának megvilágítása szempontjából: mert mi sem jellemzőbb írónkra, mint az, hogy mit vesz át a történet-

ből s romantikus művészi alkata, nosztalgikus szemlélete hogyan formálja át céljai szerint a valóságos eseményeket? A történeti források módszeres felkutatásának és feldolgozásának mintájaként említhetjük a *Török világ Magyarországon* szerkesztőjének munkáját. Oltványi Ambrus bemutatja, hogy a regény Bethlen János *Historia rerum Transsilvanicarum* c. művéből, s főleg Cserei Mihály történetéből meríti tárgyát. Igen részletesen idéz e forrásokból, melyekből kitűnik, hogy Jókai nemcsak a cselekmény főszálát, egyes epizódokat, a motívumok tömegét, hanem gyakran szó szerinti részeket vett át Csereitől. Oltványi persze, ahol szükséges, ismerteti a fontosabb történeti eseményeket s a cselekmény történelmi alapját, kiigazítja Cserei tévedéseit s az azokat átvevő Jókaiéit is; forráskritikája jó. Jókai komponálásának műhelytitkaiba leshetünk: teremő képzelete kavargja, színezi a történelmi tényeit.

Mikszáth írta: „Jókai csak a felét leste el az isteni titoknak, a természetes beszélgetést; a természetes cselekvést sohasem bírta alakjaiba beplántálni. A belső embert nem ismerte...” Nos, a *Török világ*, úgy látszik, kivétel — mert ahogyan Jókai a forrásanyagát átrendezi, az emberismeretre is vall. Pl.: a drámát alakító készség csillan fel benne Teleki Mihály sorsának bonyolításakor. Teleki tragikumát így fogalmazza meg: „... a sors leleményességéhez képest csak árnyék a költők igazságtétele, a sors nem büntet pallossal, méreggel, hanem gyümölcset növeszt az elvetett hibának magvából, s csodás következetességgel éppen a legkedvencebb bűnből támaszt büntetést a vétkezőnek.” Teleki nagyvezér férfit, uralkodó vonása a nagyra-vágyás, de a *nemes vágy* lassanként bűnévé fajul, „s éppen azért, mert annyit áldozott érte, kellett neki megszégyenülni benne.” (372—373.) Cserei krónikájában Teleki csupán cselszövő — Jókai viszont hangsúlyozza tettének kettős (hazafélts és egyéni nagyra-vágyás) rugóját; Teleki Erdély jövőjéért is dolgozik, de morálisan helytelen eszközökkel — mint Kemény Martinuzzi; és így lesz Jókai Teleki megrendítően tragikus ember. — A romantikus történetészemlélet s tragikum-eszme mélyebb, Keményhez hasonló átlétele csak mozzanat Jókai pályáján, s e regényben is csak Teleki alakjában funkcionál; pl. Beldi Pál erősen eszményített, a történeti valóságban egészen más figuráját teljesen átveszi Csereitől, sőt: tovább idealizálja.

A keletkezéstörténeti fejezetek megítélésénél mérce, hogy a sajtó alá rendező *kritikus módon* foglalta-e össze a Jókai-kutatás eddigi eredményeit, egymásnak gyakran ellentmondó megállapításait? (E tekintetben a legnehezebb feladat Szekeres Lászlóra hárult, aki Jókai olyan regényeit gondozta, mint a reformkor gazdag problematikáját tárgyal

választó Egy magyar nábobot, Kárpáthy Zoltánt, s különösen a sokat vitatott és sok történeti kutatást igénylő *Politikai divatokat*, melyben az előbbi még rengeteg személyes élmény feldolgozásával is párosult.) Vizsgálataink során azt tapasztaltuk, hogy a történeti körülmények megvilágítása többnyire helyes, részletes, adatgazdag — csupán három kötetnél kell szöve tennünk kifogásainkat vagy ellenvéleményünket.

A *Politikai divatok* megírásakor 1862–63-ból tekint vissza Jókai a szabadságharc körüli időkre és eseményekre. Szekeres helyesen állapítja meg, hogy nincs még egy műve, amelyben több élő személy, a nagy kor annyi közéleti szereplője jelenne meg, mint a *Politikai divatokban*. Lávay Béla alakjában önmagát, özvegy Lávaynéban anyját, Hargitay Juditában Laborfalvi Rózát, Szerafinban Szendrey Júliát mintázta meg. „A korabeli olvasóközönség a legnagyobb érdeklődéssel Petőfi regénybeli megjelenítését fogadta s Pusztafi alakja mindmáig félreértésekre adott és ad alkalmat. Egyesek szerint kegyeletsértés volt Jókaitól az, hogy regényének végén ismét megjeleníteti a szabadságharcot végigküzdő s túlélő Pusztafit — mint kiábrándult, iszákos, elzúlló figurát.

Sőtér István „kiáltó tévedés”-nek itéli a „kegyeletsértés, a megrágalmazás” vádját, s helyesen mutat rá arra, hogy „Jókai közelről látta Petőfi világfájdalmas korszakát — és ha a *Politikai divatok* Pusztafijának utolsó jelenésére gondoluk, némiképp ennek a korszaknak Petőfijére ismerhetünk benne. A *Tigris és hiéna* indulatai támadnak föl a fogságból visszatérő Pusztafi-Petőfi szavaiban („Azok közé szeretek én járni, akik harapnak, s akiket én visszamarhatok”)... Jókai művészi leleménnyel alkalmazza a regény bemutatta konfliktus kifejezésére a *Tigris és hiéna*, a *hóhér kötele*, a *Felhők* meghasonlott hangnemt.” (Romantika és realizmus. 1956. 379.) Ugyanő Jókai regénybeli önarcképének s Petőfi-ábrázolásának egy még fontosabb vonását is hangsúlyozza. Nevezetesen azt, hogy Jókai 1862–63-ba — dacolva a cenzúra-veszéllyel — saját 1848–49-i politikai szerepét radikálisabb színben tünteti fel, mint az a történeti valóságnak megfelel. Lávay 1848 előtt Pusztafi oldalán áll, szemben a liberális nemesekkel, valóságos forradalmár; Pusztafi alakjában Petőfi egész jakobinus magatartása érvényre jut. Jókai tehát még az 1860-as évek elején is hangsúlyozta, hogy rokonnak érezte törekvéseit a Petőfiével, s feltétlen hűséggel tart ki a regényben mindvégig Pusztafi mellett, noha a valóságban 1848 őszétől máshogy festett a viszonyuk — egymástól való eltávolódásukat a publicisztikán lehet lemérni. (Romantika és realizmus. 1956. 387–388.) Szekeres

teljes mértékben elfogadja Sőtér érvelését s megnyugszik benne. (511.)

Sőtér fejtegetéseit mi is magunkévá tesszük — de Szekeres jegyzetapparátusát, a kérdésre adott válaszát kissé hiányosnak érezzük. Sőtér csupán néhány mondatban utalt a regény gazdag problematikájára, ahogy ezt tanulmányának tárgya megkívánta — Szekeres e részleges fejtegetésekkel eldöntöttnek érzi a kérdést. Valóban az? Induljunk ki abból, hogy Jókai az alkotmányos mozgalmak végén, illetve a schmerlingianus kor elején (hisz korábban nem tehetette) választja regénye témájául a történetet, centrumában a szabadságharc eseményeivel. Milyen képet rajzol benne a kérdéses korról s benne saját szerepéről? 1848 nyaráig a történeti valóságnak nagy vonalakban megfelelt, a regény megírásakor kortársai közül egyedülállót, s tegyük hozzá, Jókai egész pályáján egyedülállót: mert a *Köszívű ember fiainak* korképe talán szebb, de politikai problematikájában szegényebb, s visszalépésnek tekinthető. De az 1848–49-es regénybeli események tanulmányozásakor érdekes felfedezéseket tehetünk: míg korábban Pusztafi és Lávay radikalizmusának hangsúlyozása nagy szerepet kap, 1848-tól a társadalom-politikai kérdések a regényben fel sem vetődnek. Jókai 1861-ben is, mint 48-ban, a polgári átalakulást a márciusi törvényekkel lezártnak tekintette. 1848 nyarától a továbblépő Petőfit nem tudta követni, eltért politikai útjuk: Jókai a békepárt híve lett, nemzeti s társadalompolitikai téren egyaránt.

1848–49-ben s 1861–63-ban vallott politikai elvei között maga Jókai sem látott s mi sem látunk hát lényeges különbséget — a regényben nem találkozunk a *felfogás* szépitgetésével. Annál inkább 1848–49-i tevékenységének bizonyos radikálisabb színben való feltüntetéseivel. A regényben pl. Lávay végigharcolja a szabadságharcot, Jókai pedig nem állt Vasvári csapatába. De miért „szépitett” Jókai? A regény megírásakor politikai pályája zenitjén állott. Elkötelezte magát a határozati párthoz, a párt orgánumának, az 1863. január 1-én induló *A Hon-nak*, melyben e műve is megjelent, szerkesztője lett. A *Politikai divatok* — melynek 48-ábrázolása azért is olyan élénk és színes, mert az alkotmányos mozgalmak levezetője felfrissítette Jókai halványuló személyes emlékeit — nem egyéb, mint a határozati párt aktív politikusának művészi számvetése 1848–49 emlékével s benne saját szerepével. S ha az utóbbit a történeti valóságnál kedvezőbb színben tüntette fel, tehetette ezt: hisz regényhősről van szó — meg arról, hogy Jókai ekkor úgy érezhette: Lávayként kellett volna viselkednie, harcolnia 1848–49-ben.

Pusztafi Világos utáni regénybeli „fel-támasztásának” kérdését is másként látjuk.

Általában nem kötnénk személyét annyira Petőfihez; Jókai regényt irt nem történelmet; aztán meg, amint Szekeres is helyesen mutat rá, Zeleji alakjában is sok a Petőfi-reminiscencia. Nem hisszük, hogy Jókai az 1849 utáni Pusztafi alakjában csak azt akarná bemutatni, hogy a Bach-korszak kezdetén, amikor a külső elnyomás súlya mellett még a belső torzalkodások, árulások kiábrándító és undorító látványa is a lelkekre nehezedik, akkor még egy korábban mindig helytálló, egy forradalmár (talán egy Petőfi is) szükségszerűen lelki konfliktusok között vergődik. A konfliktus *megoldása* a fontosabb: ez jelzi, hogy 1848–49 nagy forradalmairát, a Petőfiket sohasem értette meg Jókai. Szó sincs itt kegyeletsértésről Jókai részéről — hanem annál inkább Jókai világnézeti korlátairól. A heroikus kort végigharcoló, túlélő, tudatos forradalmár csak a liberális Jókai szemében lehetett olyan, mint a regénybeli Pusztafi — a valóságban egészen más sors jutott ezeknek osztályrészül. (Még azon is érdemes lett volna elgondolkodni, hogy Lávayban semmi mélyebb konfliktus sincs 1849 után.) Mindenesetre: a kötet szerkesztőjének, úgy véljük, foglalkozni kellett volna az általunk felvetett kérdésekkel is: mindenek előtt jobban megvilágítani a regény születésének körülményeit az író adott korszakbeli világ nézete és a körviszonyok felől, segítségül hívva a publicisztikát is.

Másfajta hiányérzet keletkezik bennünk a *Mire megvénülünk* keletkezéstörténeti jegyzeteit olvasgatva. Mindmáig nem eléggé méltányolt ez a regény. Az utóbbi évtizedben Sőtér István szólott róla (újabbban: *Nemzet és haladás*. 1963. 595.) Pedig igen fontos s folytatás nélküli szerepet játszik Jókai pályáján.

Írónk szertelen romantikáját két körülmény fékezi a regényben: egyfelől az, hogy gyermekkori élményeit dolgozza fel benne, gondoljunk az Áronffy-család bensőséges életének rajzára, Dezső naplójára s pozsonyi éveire, Pozsony képére, s a pékcsalád bemutatására — amint ezekre nagy gondot rá is mutat a jegyzetapparátus; másfelől, s ez a fontosabb, 1863–65, a regény keletkezése körüli évek társadalmi-pszichológiai válsága. Ezek adják meg a regény sajátos hangulatát is: az előbbieket az első fejezetek báját, lírával telített realiztikus rajzait — Sőtér kifejezése szerint a realista életkép összetartóinak hiányát, lírával s bájjal pótoló lírai realizmusát —, az utóbbi a befejezés komorságát. Mert ezek az évek elhatározó szerepet töltenek be az emberi sorsok alakításában: az alkotmányos mozgalmak sikertelensége, az 1863–64-i rossz gazdasági évek, s nyomukban a kisbirtokok részleges tönkremenése, a provizorium politikai nyomása egy széles, a volt köznemesei réteget válaszut elé

állít — s a lelkekben ekkor köttetik meg a kiegyezés. E folyamat érzékelése megdöbbsenti és megrázza Jókait, s e hangulat szülte a regény. Korábbi és későbbi reformkori témáiban erős nosztalgia él. Ebben is jelen van persze, gondoljunk az országyűlési ifjak szerepére, Topándy patriarchális kúriájára stb., de mennyivel halványabb e nosztalgia — s az aggodás, lesújtottság itt a legerősebb. A rokonszenves Cipra, megoldásában végzetdrámába beillő s mégis mennyire megrázóan emberi tragédiája, s még inkább Áronffy Lóránd regényvégi teljes enerváltsága, valamint a baljóslatszerű zárómondat: „Mi pedig vénülünk tovább, és ki tudja, hogy mire vénülünk meg?” Jókai társadalmi válságtól motivált pesszimiztikus hangulatának biztos jelzői. — Nos, a sajtó alá rendező Orosz Lászlónak a kor gazdasági-politikai helyzetéből kiindulva, főképp e társadalmi tudatválság, s ennek nyomán Jókai válságának bemutatására kellett volna helyeznie a hangsúlyt. E helyett az egész problémának kevesebb, mint másfél lapot szentel, s így magyarázata, bár igaz, de kevesnek s hézagosnak bizonyul.

Fontos elvi kérdést vet fel, s hogy lényegében megválaszolatlanul a *Szeretem bolondjai* (1869) jegyzetapparátusa. A regény társadalomkritikai tendenciájának megítélésében eléggé ellentmondó vélemények láttak napvilágot. Sőtér István *Jókai útja* című tanulmányában hangsúlyozza e regény jelentőségét Jókai pályáján: utal a társadalomrajz hiteles elemeire s kifejti, hogy a középnemesség egy részének züllöttségét is bírálja már; majd így ír: „Ha Jókait kizárólag a közép-nemesség érdekeinek szószólójaként tekintjük, nem érthetjük meg bírálatát ugyanerről az osztályról. („*Romantika és realizmus*. 1956. 415–416.) M. Kondor Viktória Az 1875-ös pártfűző c. munkájában (1959) polemizál Sőtérrel; szerinte a *Szeretem bolondjainak* társadalomkritikája nem cáfolja Jókai közép-nemesi osztályálláspontját. Idézzük: „A közép-nemesség köréből kikerült, önkényuralmat kiszolgáló hivatalnokokat elítélték a közép-nemesség hivatalos politikai vezetői is (Deák, Nyáry és mások). Éppen azért, mert az ilyen behódolás az önkényuralom előtt szemben állott a közép-nemesség egészének magatartásával, érdekével, melyet akkor a passzív ellenállás politikája határozott meg. Aki tehát elítélte e magatartás megszegőit, az ezt éppen közép-nemesi osztályálláspontjához való hűsége alapján, közép-nemesi osztályállásponttól tehetette.” (45.) Jókai kiegyezés utáni politikai szereplésében is a közép-nemesi attitűd további megnyilvánulását látja. Ezen osztály további vezetőszerepének illúzióját táplálgatja magában, ez determinálja politikai tevékenységét az évtizedforduló körüli években. Maga Harsányi Zoltán a kérdés

lényegét illetően nem vall világos nézeteket. Úgy tűnik, inkább M. Kondor Viktória álláspontjára helyezkedik — még akkor is, ha tiltakozik Jókai „átlag köznemesi”, vagy bármilyen „átlagemberi színvonalra” (van ilyen?) való állítása ellen, s az „egyéni megérzést, egyéni vonásokat” hangsúlyozza. (468.)

Jókai egész politikai pályájának értékelését érinti a probléma, s ezt majd csak a Jókai publicisztika tüzetes tanulmányozása döntheti el. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy Jókai e regényben nem az 50-es évek, illetve a 60-as évek első felének köznemességét bírálja, hanem a kiegyezéskor. Másrészt: a kiegyezés körüli években egységes köznemesei osztályról nem beszélünk. Jókai és Tisza gyakori vitái önmagukban jelzik, hogy rétegekre hullóban ez az osztály, s Jókai bírálhatja az egyiket a másik álláspontjáról. S még inkább bírálhatja saját rétegét a nem is olyan rég még nagyjából egységes köznemesei osztály eszményképe felől is. Minden esetre Harsányinak, ha már ismertette az egyes álláspontokat, valamiképp a sajátját is exponálnia kellett volna.

A keletkezéstörténeti fejezetek felépítésének módszerét illetően gyakori, hogy a feldolgozott nagy anyag nem eléggé összefogott, olykor dekomponált. Tanulságos példaként idézhető a *Kárpáthy Zoltán s a Politikai divatok*. Az előbbinél Szekeres kiindul Jókai anyagi helyzetének ismertetéséből, s mindjárt szétválaszt csillaggal két egybetartozó részt. A 296. l. szerint a *Nábob* átütő sikere láttán határozza el Jókai a regény folytatását; ezután helyesen állapítja meg, hogy a 30-as években játszódó cselekmény inkább a 40-es évekre jellemző; a következő mondatról kezdve már Kárpáthy Zoltán életkorát próbálja „nyomon követni” (szörnyű kifejezés!) — majd Jókai 1849 utáni politikai helyzetét ismerteti részletesen. S mindezzel azt a gondolatot akarja valószínűsíteni, hogy Jókai Kárpáthy Zoltán élettörténetét eredetileg a szabadságharcig akarta végigkísérni! A gondolatmenet fellazulását láthatólag az okozza, hogy a *Nábob* apparátusában már foglalkozott a témával; emitt nem akart ismétlésekbe bocsátkozni, s ezért magának a témának, a fő összetartó elemnek az ismertetését hagyta el. Így egy helytelen elvrt — hiszen minden kötetnek önmagában is használhatónak kell lennie — a logikai rend vallja kárát.

Más jellegű példa a dekomponáltságra a *Politikai divatok*. Az 505. laptól Szekeres a regény szereplőinek történeti mintáit kutatja, illetve összeveti a regénybeli s a valóságos történeti eseményeket. A hallatlanul érdekes anyagnak azonban csak mintegy a felét találjuk itt, a másik felét szétszórva, olykor megismételve, a tárgyi jegyzetekben,

ahelyett, hogy az egészet a keletkezés-fejezetbe csoportosította volna.

A szerkezeti lazaság árulkodó jelei a boszszantó ismétlések. A *Politikai divatok* 499. lapján szó van a regény keletkezéstörténetében fontos szerepet játszó Zichy-ügyről — a 620—624. lap jegyzetei ismét foglalkoznak a históriával. Az *Új földesúr* 364. és 366. lapján kétszer is olvashatunk Tisza Kálmán és Degenfeldék kapcsolatáról. Hevenyészve van megírva A régi jó táblabírák 439—441. jegyzetlapja. A 440. lapon már beszélt Nacsády Jókai anyagi gondjairól — a témára néhány bekezdésnyi, más jellegű közlések után visszatér. A 439. lap végén már elmondta a Pesti Napló 1855. (s nem 1856!) június 28-i számában megjelent, a regény közlésének megkezdését bejelentő rövid hír tartalmát — a 441. lapon ugyanezt a hírt szó szerint közli.

Minden kötet sajtó alá rendezője külön fejezetben ismerteti a regény fogadtatását, utóéletét s szemelvényesen a róla szóló irodalmat. Az *Irodalom* c. részek bírálatakor önként adódik két szempont: a szöveg gondozó az adott kötetekre vonatkozó irodalom bemutatásában teljességre törekedett-e, s ezt mennyiben sikerült elérnie; és: e bemutatás módszertanilag helyes-e, érvényesül-e kellő mértékű szelektálás? Ami az első szempontot illeti: a vizsgálódás során nyert kép megnyugtató, a szerkesztők járatosak a Jókai-irodalomban. Néhány hiányosságra azonban itt is rámutatunk.

Az 50-es években írott regények fogadtatását különös gondnal kell és lehet is feltérképezni. Kell, mert ez Jókai első nagy alkotói korszaka, másrészt mert itt lehet tetten érni a korabeli ún. népies-nemzeti kritika egyes képviselőinek (pl. Gregussnak) a pálfordulását Jókai művészetének értékelését illetően. S lehet is, hiszen a kor sajtója még nem nagy, tehát aránylag könnyebb az ismertetések összegyűjtése. Mégis előfordul egy-két hiba e kötetek jegyzeteiben. Már a *Nábob* Irodalom-fejezetében (331. l.) részletesebb ismertetést érdemelt volna Greguss nevezetes bíráta (PN 1854. febr. 12.). Ugyanitt (332. l.) nem tünteti fel, hogy Vahot Imre Nagy Képes Naptárának *Irodalmi és színészeti állapotaink 1854-ben* c. cikkét szintén Greguss írta. Greguss ebben érdekes párhuzamot von Kemény és Jókai között s ezt ismertetni kellett volna, hiszen Greguss elemzi Jókai lélekábrázolását, eszményítő módszerét is; s főleg azért, mert itt kettőjük közül még inkább Jókainak nyújtja a pálmát. Hiba, hogy a *Kárpáthy Zoltánban*, a 308. lapon Greguss nem közvetlen forrásból idézi, hanem Csahien Károly *Szépirodalmi kritikáink* c. (1923.) munkájából. Greguss kitűnő szemléje a Kelet Népeben jelent meg, 1856-ban, A nevezetesebb tüneményekről legújabbkori regény s beszélyirodalomunkban címen.

Elsősorban Jósika, Kemény és Jókai művészetét elemzi, s a Csahien — idézte részen túl érdekesek s ismertetést kívántak volna a Jókai szellemes előadásmódjára, regényeinek szerkezetére és humorára vonatkozó megjegyzéseit.

Egyes regények irodalom-apparátusába még többé-kevésbé odakivánczolva néhány cikk megemlítése, vagy ismertetése. Pl. *Kárpáthy Zoltán*: a *Nővilág* 1860. március 25-i cikke a regény második kiadásakor. *Az elátkozott család*: Tövisi Géza cikkét megemlítettük volna: *Jókai dormitans*. Pásztor-tűz 1922. II. 248—249. *Az új földesúr* sajtó alá rendezője a 373. lap szerint nem talált egykorú sajtóbeszámolót. Közöljük Dux Adolfét: *Vom Büchertische*. Pester Lloyd 1863. 49. sz. *Felfordult világ*: Moly Tamás *A regényhős* címmel cikket írt Fehér Gyuláról, a regény egyik főszereplőjéről, Nyugat 1913. II. 594—595. Az előbbiektől apró hiányok. Az viszont már súlyos hiba, hogy a *Szeralem bolondjai* 476. lapja szerint a regényről nem jelent meg egykorú kritika. A Fővárosi Lapok ezzel szemben 1869. március 23—24-én közli Beöthy Zsolt „*Szeralem bolondjai*” című, kb. egy íves, részletes, okos bírálatát.

Az Irodalom-fejezetek módszertani felépítését illetően két problémát kell szóvá tennünk. Az egyik a szelektálás egyenlőtlen mértékének kérdése. A szerkesztők az egyes műveket jól, lényegretörően ismertetik, egyik másik kötetnél azonban — az egész anyagot nézve — túlteng az irodalomismertetés: példaként hozhatjuk a *Kárpáthy Zoltánt*, ahol 45 lapot tesz ki. E mennyiségi túltengést ti. nem az okozza, hogy Szekeres helyesen — mivel a regény a *Nábob* folytatása, s a későbbi kritika általában mindig együtt emlegette őket — az előbbinél csupán a regény fogadtatását ismerteti részletesen és egy bibliográfiát ad, és a későbbi Jókai-irodalmat a *Kárpáthy Zoltán* jegyzetapparátusába illeszti be. Sokkal inkább az irodalom ismertetésének módja, a válogatás hiánya. Felesleges olyan cikkekre utalni, amelyekben az adott regényre egy-két semmitmondó szó utal, pl. a „cikk szerzője Jókai legjobb regényei között említi a *Kárpáthy Zoltánt*” stb. Az Irodalom-rész a koncepcionális vagy részletkérdésben jelenléteket mondó tanulmányok, cikkek ismertetésére szorítkozzék — de semmiképp se igyekezzék pótolni egy teljes Jókai-bibliográfia hiányát. Nincs hely arra, hogy a felesleges passzusokat sorra idézzük: elég annyi, hogy a *Kárpáthy Zoltán* apparátusából 32 tételt feltétlenül kihagytunk volna. Úgy tűnik, maga Szekeres is észrevette e hibát, ti. a *Politikai divatokban* a regény szempontjából érdektelen, felsorolt cikkek száma csak négy.

A kritikai kiadásnak általában nem feladata az irodalom kritikai ismertetése, csupán azt kell összegeznie, mintegy regiszter-szerűen

amit eddig az adott regényről megállapítottak. Nyilvánvaló azonban, hogy e regiszter belső súlypontozása, egyes tanulmányok bővebb, másoknak utalásszerű ismertetése már, kimondatlanul is, a sajtó alá rendezők kritikai ítéletét is tartalmazza. A *Török világ* szerkesztője jól szelektált; mégis, amikor a 445—447. lapon hosszasan idézi Orr Sándor kéziratoss disszertációját (*Jókai első történelmi regényei*, 1923.), nem ártana, ha néhány mondattal azért minősítené is ezt az eléggé közepes színvonalú munkát.

A Jókai kritikai kiadás (JKK) *alapszövege* az első kiadást követi s nem a szerző életében megjelent utolsót, mely általában az ún. „nemzeti kiadással” (NK) azonos. Az eddigi kötetek jegyzetapparátusában nagy terjedelmet kapott az első kiadás, illetőleg: az esetleg meglevő kézirat, az NK s olykor más kiadások között variánsok feltüntetése. A kézirat, illetve az alapszöveget adó első kiadás közötti eltérések rögzítése helyes. Meggyőződésünk azonban, hogy az NK variánsainak teljes felsorolása eléggé érdektelen s felesleges is: mert ezek jórészt nem Jókai kezétől, hanem a nyomdától, korrektoroktól erednek, az említett kiadások között eltelt időszak nyomdai vagy helyesírási viszonyainak változásait tükrözik. Hisz Jókai nem törődött régebbi regényeinek újabb kiadott szövegeivel: ezt mutatja az a jelenség is, hogy pl. az utóbbi kiadások túlnyomórészt kihagyásokat és nem szövegbővülést mutatnak. Csak helyesírelhetjük tehát, hogy a szerkesztők e tény ismeretében az 1964-től megjelent köteteknél a szövegváltozatok feltüntetése módját egyszerűsítették. (Lásd erről az *Ésszerűsítések a szövegváltozatok körében* című, 1963-ban hozott s a Textológia Bizottság által jóváhagyott határozatot.)

A kritikai kiadásoknak, hogy tudományos célokra teljes mértékben használhatóak legyenek, s hogy a későbbi kiadások alapjául szolgálhassanak, az alapszöveget betűhíven kell adniok. A JKK nem így jár el: a szerkesztők a ma érvényben levő helyesírást követik. A JKK ti. kettős célt tűz maga elé: a tudományos igényeknek is eleget akar tenni, ugyanakkor a mai olvasónak modern, könnyen érthető szöveget óhajt a kezébe adni. (Az egyes kötetek tudvalegoleg kritikai apparátussal s anélkül is megjelennek.) A kompromisszumos megoldás kényszerű volt tehát — csupán a *mérték* a kérdéses: a modernizálás során nem mentek-e túlságosan messzire a szerkesztők? nem mosták-e el a határokat a helyesírási változtatásokkal a korban általános érvényű szabályok, s Jókai egyéni, így stilisztikai értékű nyelvhasználatát köztük? Problematisz a modernizálás a külön írt szavak egybeírása, az idegen szavak s földrajzi nevek (különösen a tulajdonnevek) Jókai használta hangalakjának ma-

szerinti átírása terén. Itt már a szöveg hangulatát torzítja a modernizálás: ti. a múlt századi grammatikájú szövegek, költői kifejezések stb. teljesen mai helyesírással anakronisztikusnak hatnak. A modernizálás azon érve pedig, hogy Jókai nyelvhasználatában maga is következetlen, nem állja meg a helyét. Jókai bizonyos következetlenségeit nem szabad kijavítani, ezek valahogyan elválaszthatatlanok az ő egyéniségétől, írásmódjától, fantáziájától — mintegy termékei ezeknek. A JKK szerkesztői egyébként e téren is változtattak módszerükön s az 1964-től napvilágot látott köteteknél már figyelembe veszik a földrajzi és tulajdonnevek nyelvhasználati s korektó szerepét.

A JKK első hat kötetét ért bírálatok elsősorban az alapszöveg megválasztását indokló szerkesztői elveknek a gyakorlatban való felemás megvalósulására irányultak. Az említett kötetekben valóban elég gyakori az a jelenség, hogy a szöveg eltér az alapul vett első kiadás szövegétől. A szövegváltozatok összeállításában is sok pontatlanság volt tapasztalható: a sajtó alá rendezők nem mindig jeleztek nyilvánvaló szövegeltérést, s az is előfordult viszont, hogy ott is jeleztek ilyent, ahol a valóságban nem volt. Ha már most — a fejlődést lemérendő — az 1963-ban megjelent regényeket a korábbiakkal a variánsok megbízható feltüntetésé tekintetében összehasonlíttuk, azt állapíthatjuk meg, hogy használt az alapos kritika: a variánsok jelölésében nagyobb gondosság tapasztalható. A továbbiakban persze még pontosabb munkára kell törekedni — a vizsgált köteteknél akadnak még fel nem tűntetett szövegváltozatok. 11 kötetnyi kritikai kiadásról lévén szó, nem vállalkozhattunk részletes szövegellenőrzésre. Csak „szűrőpróba” formájában végeztünk bizonyos vizsgálatokat, nevezetesen: valamennyi kötetnél kb. 3–4 lapnyi JKK — és NK-szöveget vetettünk össze. E vizsgálat eredménye kötetenként a következő. *Szomorú napok*: 3 lapon 0 hiba; *Török világ Magyarországon*: 3 lapon 1 hiba (JKK 116:7 dögletes — NK dögleletes); *Kárpáthy Zoltán*: 4 lapon 0 hiba; *A régi jó táblabírák*: 4 lapon 1 hiba (JKK 217:21 kényelmesen — NK kényelmes); *Az elátkozott család*: 4 lapon 0 hiba; *Az új földesúr*: 3 lapon 1 hiba (JKK 242:9 erdőben — NK erdőn); *Felfordult világ*: 4 lapon 0 hiba; *Mire megvénültünk*: 4 lapon 1 hiba (JKK 434:16 anyjával — NK anyával, s csak így értelmes!); *Szerellem bolondjai*: 3 lapon 0 hiba.

A *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. fejezetek fő feladata a Jókai-szövegek ismeretlen vagy nem világos fogalmainak, hivatkozásainak helyes értelmezése, magyarázata. Tartalmi szempontból: igen öröndetes, hogy a JKK egyes köteleiben szinte minimális a

problemátikus, esetleg hibás jegyzet. Egy kettőt azért megemlíttünk. *Török világ Magyarországon*: a 188:29. j. (521. l.) a müderrisz fogalmát magyarázza; Oltványi helyesen írja, hogy mohamedán teológust jelent s megállapítja, hogy „Jókai időnként tévesen hírnök értelemben használja” a szót. Ez nem Jókai tévedése, a reformorban nálunk volt egy ilyen értelmezése is a fogalomnak, pl. Kemény is használja így. *A régi jó táblabírák*: 69:25. j. (574. l.): a „cirkumspektus = körültekintő, óvatos” jelentése itt jó, felesleges a nyárspolgár-fogalom használata, különösen nyárspolgár alakban. *Az új földesúr*: 6:24. j. (451. l.): a kérdéses nyelvtörvény 1844-ből származik; 263:14. j. (402. l.): az utazókocsi neve nem bricsk, hanem bricska. *Szerellem bolondjai*: 445:17. j. (521. l.): a könnyrázti csata dátuma: 1866. július 3. — Annál bosszantóbb, hogy elég sok a feleslegesen magyarázgató vagy szájbarágó, sőt egyenesen banális jegyzet — egyik-másik sajtó alá rendező szemmel láthatóan ostobának tartja az olvasót. Lássunk ezekből is egy csokorra valót. *Kárpáthy Zoltán*, II. köt. 5. lap: Jókai arról ír, hogy 1840-ben nagy elevenség jellemezte a pozsonyi társas életet, országgyűlés volt. Szekeres ehhez a következő jegyzetet írta (270. lap): „Az 1839–40-es reformországgyűlésről van szó.” Kellett ez? *A régi jó táblabírák*: 201:24. j. (582. l.): megtudjuk, hogy a felhúzott kifejezés felhúztottat jelent! A 269. lapon Jókai elmondja Vörösmarty *Az éjféli ház* című költeményének tartalmát, a sajtó alá rendező az 586. lapon (269:18. j.) saját szavaival megismétli. *Politikai divatok*: a regény 18. lapján a konzervatív Kolbaj őrnagy a „franciákat” emlegeti, világos, hogy miért. Szekeres azért odairja: a francia forradalom ideológiai előkészítőiről van szó. (565. l.) A 246. lapon a szereplők 1849-ben a „múlt” tavaszról beszélnek — a 601. lapon megtudjuk, hogy „célzás 1848 márciusára”. 251–252. l.: a szövegből világosan kiderül, hogy a K...-ban S... alatt Komáromban-t, Segesvár alatt-at jelent! 374:5. j. (610. l.): minek ilyen mondat: „Jókai szinte egész életében aktív publicista volt.” Ha valaki nem tudná, a 614. lapon (428:18. j.) megtudhatja, hogy contra = ellen, vagy 475:18. j. (622. l.): schmerlingiánus = Schmerling rendszerét támogató. A 431:26. j. (614. l.) banális. A páma e tekintetben kétségtől Az új földesúr jegyzetapparátusát illeti meg. Kulcsár ugyanis nemcsak sok magától értetődött jegyzetet meg, pl. 6:9. j. (451. l.): a truditur dies die-t (= egyik nap tolja a másikat) lefordítja, holott Jókai tíz sorral alább maga adja a magyar megfelelőt, a 126:23. (471. l.) jegyzetből megtudjuk, hogy a kézre való vas = bilincs, a 147:13. (471. l.) jegyzet szerint a birodalmi főváros = Bécs,

a 238: 1. j. (480. 1.) szerint regesztrál = regisztrál, a 308: 34. j. (484. 1.) szerint 33 percent = uzsorakamat; hanem feltételezi az olvasóról, hogy nem tud kiigazodni a regény egyébként nagyon világos cselekményében, s elfeledi, hogy mit tett egyik-másik szereplő 30 lappal előbb, ezért ezeknek „megmagyaráz” bizonyos regénybeli összefüggéseket: pl. 36:5, 9. j. (461. 1.), 147:26. j. (473. 1.), 180: 7. j. (473. 1.), 256: 11. j. (481. 1.), 259: 5. j. (481. 1.), 333: 1, 2, 3. j. (486. 1.)

A tárgyi jegyzetek megszerkesztésekor néhány formai kérdésre sem ártott volna jobban ügyelni. Alapelveként említettük, hogy minden kötet jegyzetapparátusának önállóan használhatónak kell lennie. Módszertanilag helytelen tehát egy jelenség adott kötetben való magyarázata helyett egy másik kötet analóg tárgyú jegyzetéhez utasítani az olvasót. Pl. *Kárpáthy Zoltán*, I. köt. 163: 1. j. (407. 1.): a magnetizmus fogalmát itt is magyarázni kellett volna, nem elég az *Egy magyar nábob* megfelelő helyére utalni; vagy ugyanott, II. kötet 229: 28. j. (286. 1.): a homöopátia fogalmának magyarázata helyett a *Hétköznapiak* jegyzeteire hivatkozik. Hasonló jellegű hiba, ha a történeti esemény hiteles ismertetése helyett csak az antik vagy más forrás adatait kapjuk meg, mint pl. *Mire megvénülünk*: 72:19. j. (551. 1.): Cato híres mondása elhangzásának körülményeit is közölni kellene, nem elég Lucanusra hivatkozni. A 88:23. j. (552. 1.): Belzázár történetének ismertetése helyett Dávid könyvének V. részéhez, 140: 32. j. (555. 1.) Mucius Scaevola históriájának vázolása helyett Liviushoz utasítja az olvasót. E források részben nehezen hozzáférhetőek, s egyébként sem lehet megkívánni az olvasótól, hogy egy-egy történeti hasonlat megértése végett forrásmunkákat tanulmányozzon.

A jegyzetek használatát nehezíti, ha egy fogalom értelmezése nem az adott fogalom első előfordulási helyéhez kapcsolódik: pl. *Török világ Magyarországon*: a timariota szó a 130. lapon is előfordul, de magyarázatát a 268:28. jegyzetben (523. 1.) kapjuk. Bizonyos szerkesztései gondatlanságra mutatnak a jegyzetközi ismétlések, pl. *Szomorú napok*: a 87: 34. j. (355. 1.) és a 138: 1. j. (360. 1.) ismétli a Kamienszka Mária — Lávayné párhuzamot; a *Kárpáthy Zoltán* I. kötetében ismétlik egymást a következő jegyzetek: a 44: 34. (396. 1.) és a 236:31. (417. 1.), a 105:26. (400. 1.) és a 175: 6. (407. 1.), a 178: 12. (408. 1.) és a 236:31. (417. 1.). A Lánchíd építéséről, illetve az Uri utcáról kétszer mondja el ugyanazt a 77:12. j. (388. 1.) és a 263: 16. j. (421. 1.), illetve a 194: 30. j. (410. 1.) és a 240:28. j. (418. 1.).

A JKK kötetei kétségtelül a tárgyi s nyelvi jegyzetek mértéke terén mutatják a legnagyobb egyenetlenségeket. Van sajtó

alá rendező, aki szigorúan a tárgyi magyarázatokra szorítkozik, van, aki hatalmas, sokszor más fejezetekbe kívánczoló vagy felesleges anyaggal duzzasztja fel a jegyzetapparátust, vagy ide süríti valóságos motívumvadászatának eredményeit. A *Szomorú napok*, a *Szelem bolondjai* feltűnően szűkszavú — a *Kárpáthy Zoltán*, *Az új földesúr*, a *Politikai divatok* túljegyzetelt. Egy számadat jól érzékelteti a mennyiségi különbségeket: a *Szelem bolondjai*hoz 14 lapnyi jegyzet járul, a *Kárpáthy Zoltán*hoz 51 lap, a *Politikai divatok*hoz 62 lap. Mi okozza az aránytalanságokat? A szűkszavúságot részben ismerethiány. A túljegyzetelést részint az, hogy a szerkesztő minden összegyűjtött Jókai-adatot valahová be akar illeszteni, s erre legalkalmasabbnak véli a jellegénél fogva széttagolt jegyzetapparátust. Tipikus példa erre a *Kárpáthy Zoltán*. Szekeres imponáló ismeretanyaggal rendelkezik, de úgy tűnik, sajnálja a lényegtelen kihagyást. Pl. az I. kötet 5. lapján Kőcserepy elpusztult telkét mutatja be az író. Szekeres jó lapnyi jegyzetet ír (387—388.1.), amelyben elmondja, hogy ahhoz hasonlólt vett Jókai is az 50-es években a Sváb-hegyen. Idéz Jókai visszaemlékezéseiből, a JKK-ban majd megjelenő publicisztikai írásaiból, bibliográfiát is mellékel a kertész-Jókairól — s mindezt elég lett volna egy-két mondat! Ugyanott a Nemzeti Színház megnyitásáról is szó van: ez is kap egy lap jegyzetet (388—389). Itt felesleges az 1836: 41. tc. teljes idézése: a bibliográfiai hivatkozásokat csak akkor érezzük helyénvalónak, ha az Jókai-irodalom. A 389—390. lapon miért kell hosszasan írni a Sváb-hegyről; és soknak találjuk az 1838-i árvízre vonatkozó magyarázatot is (404—407.). A II. kötet 145:21. (280—282. 1.) jegyzete hosszú: a megyei követválasztás lehetséges forrásaira elég lett volna utalni, s nem egy lapnyit idézni Kossuth Törvényhatósági Tudósításokjából. A *Kárpáthy Zoltán* felülmúlja e téren a *Politikai divatok*. Itt is sok a felesleges idézet, bibliográfia: pl. az 582. lapon egy lapnyi, március 15-ről szóló bibliográfiát kapunk; az 586. lapon Jókai békepárti tevékenységének bibliográfiája elmaradhatott volna; túlzás a komáromi tömegszerencsétlenségről annyit írni, még inkább az Életképek 1847. október 7-i hosszú cikkét szó szerint leközölni (572—576.). Az 567. lapon közsímsert dolgozatot ír le Petőfiről: családi neve Petrovics volt, katonáskodott is stb. A szelektálás hiánya mellett fokozza a jegyzetelés mennyiségi felduzzadását rengeteg motívum-rokonság beiktatása, valamint az, hogy a keletkezéstörténeti fejezetbe kívánczoló anyag jórésze ide szoródik szét. Az adatgazdagság így válik az áttekinthetelenség forrásává, s már-már a jegyzetek céljának el nemérésével jár. Pedig éppen az a jó jegyzet, mely

rövid, lényegre törő, s a hatalmas anyagismeret csak mint biztos alap érződik minden sora mögött.

A kötetek közötti jegyzetelésbeli összhang hiányának azonban van egy mélyebb oka is. Úgy tűnik, nincs megközelítően egységes álláspont abban az alapvető kérdésben, hogy melyik fogalmat, idegen szót stb. kell még megjegyezteni, s melyiket már nem. Azt az alapelvet, hogy az a fogalom, szó, kapjon jegyzetet, amely nem fordul elő az idegen szavak vagy egyéb közkezen forgó szótárakban, vitathatónak érezzük s úgy látszik, a szerkesztők is, mert egyik sem tartja be. (Még leginkább a *Török világban* Oltványi Ambrus.) Hiszen nehézkes dolog szótárakkal olvasni Jókait, e téren egy Jókai-szótár segítene. Nehezíti valamiféle alapelv kialakítását a JKK kettős szempontúsága is: a kritikai változatot nyilván szakemberek, tanárok használják, a népszerű Jókai széles olvasótáborra veszi kézbe. Aligha lehet más gyakorlatot követni, mint igazodni kb. az érettségizett olvasó elképzelt intellektuális és műveltségi szintjéhez.

Ez a nagyon is relatív gyakorlati szempont tehát a fő oka a jelzett nagyarányú eltéréseknek: minden szerző — egyéni műveltsége s szakképzettsége, szociológiai stb. ismereteinek megfelelően — más-más olvasót képzel maga elé, jegyzetelés közben. Mégis úgy érezzük: egyes kötetek sajtó alá rendezői az előbbiekből következő természetes, sőt szükségszerű egyenlenségek ésszerű határait alaposan túllépték, s ez már semmivel sem indokolható. A kérdés gyakorlati fontosságára való tekintettel tán nem lesz felesleges kissé elidőzni az egyes köteteknél; s azzal hogy kimutattuk: mi volt felesleges jegyzet, s mi kívánt volna feltétlen magyarázatot, egyben már jellemezzük is jegyzetapparátusukat.

A *Szomorú napokban* felesleges volt Napóleont megjegyezteni; ha a rostaal fogalmát megmagyarázza, akkor a szilke, kriptogám szavakat miért not? *Török világ Magyarországon*: a bosznia = bosnyák, boszniai, Versailles, damaszki szabja, baskir, kurd fogalmaknál elmaradhatott volna a magyarázat; de kellett volna az alábbiaknál: batka, csipkétászi, acur poule acél, padmaly, email, nargila, bécsi öl, királynévíz, Azorath könyve, gohea, alakosok. *Kárpáthy Zoltán*: a boszorkányszombatról mindenki tudja, mit jelent (393. l.); a caligulai = Caligulához illő jegyzet felesleges (397. l.); a 399. lapon Carl Henriette színésznőről érdektelen elmondani, hogy 1848-ban Bukarestben kifütyülték. Viszont: az országgyűléstől távol maradt követek, foyer, Kreutzberg orosz-lánja, pacinacita, páskabarány, püspökital nem közismert fogalmak. A *régi jó táblabírók*: az 567. lapon a mészkemencéről meg-

tudjuk azt, ami magából a szövegből is teljesen világos, hogy ti. mészégető kemence; az 569. lapon a feldücol = karókkal feltámaszt (s miért lenne ez Jókai tájszava?); felesleges volt megjegyezteni: delnő, ceremoniálé, skandalizálva, empirice, plasztikai mozdulat. Kellott volna jegyzet a vaskesztyűs poflé, inkunábula, paliszanderfa, parter, runa, haute-volée fogalmakhoz. A 126. lap francia mondata nincs lefordítva. A 287. lapon Jókai Irén jelzőjeként az érzékeny szót használja: nem ártott volna megjegyezteni, hogy ez Jókainál érzelmdüst, érzelmekben gazdagot jelent. Nem tudni, milyen jegyzetelési elveket követ *Az elátkozott család*: a barometrum, ha valaki nem tudná, barométer, az alcaicusok, sapphicusok pedig görög lírai versformák. A 321. lapon megkapjuk a békevirág magyarázatát, de a máj- és cebravirágét nem. E kötet tárgyi jegyzeteibe egyébként — nem tudni, milyen okból — súlyos hiba csúszott: a 235. laptól a regény végéig elmaradtak a jegyzetek, mintegy 40 lapon 8–10 fogalom, latin mondatok, francia szöveg magyarázata. Túljegyzetelt *Az új földesúr*. A diákul (= latinul), öreg szittya, táblabíró, Horatius, szegénylegények, hadastyán, strategice, óhitű táblabíró, burnótos szelence, fatál (= fatális), státuspapír, státuscshny, szalmapapírlap, vokálkvartett (= éneknégyes) nem kívánt volna magyarázatot. Az 5. lapon Jókai egy szomorú esztendőről ír, felesleges megmagyarázni, hogy a szabadságharc bukása utáni évek egyikéről van szó. (450. lap.) A 452. lap jegyzeteihez: a Bach-korszak viszonyaira, a regény hangulatához analóg példákat hozni helyes, de a mérték túlzott. Értelmezni kellett volna az alábbiakat: klenodium, laisser faire, poltron, explozió, bataillon, sottise, fait accompli, bivouacozni, osztentáció, liezon, rancune. A *Politikai divatok* jegyzetapparátusából el lehetett volna hagyni a medaillon, darócruha, urbarialis (=úrbéri) fogalmak magyarázatát; az 562. l. *szerint Ovidius híres római költő: minek ez a jelző?; a regény 12. lapján a Verpflegs-Kommissarról Jókai elmondja, hogy ellátási biztos — Szekeres megjegyzeti, hogy élelmezési biztos (564. l.); a Vértesi-idézet (581. l.), Jókai bujdosásának ilyen részletes bibliográfiája, Művelt Nép-, Az Út-cikkekre való hivatkozás (598–599. l.), Jókai (604. lap) majd Jókayné kertészkedésének bibliográfiája (607. l.), az asztaltáncolatáshoz írott egy lapnyi jegyzet (611–612. l.) felesleges. Magyarázatot kívánt volna a cserepár tisz, bosquet, rabat, szenzá, jerikói rózsasalugas, fehér és piros rózsá arca, atkás föld fogalma, valamint néhány historiai esemény vagy hivatkozás, pl.: a honti követ esete a Szép-utcában (50. l.) A 264. lapon Kolbay dohányügyletének változásáról beszél Jókai s a lényegét csak az értheti meg,

aki tudja, hogy 1851-ben császári rendelet hazánkban is bevezette a dohány-monopóliumot. A 289. lapon Lávayné jutalomjátékáról van szó: érdemes lett volna közölni, hogy melyik darabban játszott? (Tán Laube Essex-ében?) 442. lap: az amnesztia-rendelet körülményeit és lényegét nem ártott volna közölni. *Felfordult világ*: a diákos társaság (= értelmiségi társaság) értelmezése felesleges; a szála, cserény, cachou, parbleu, Howard-eke, asztrólabium, robber, vinkulum, kondolencia, pelargonium értelmezése elmaradt. A *Mire megvénülünk*ben nem találtunk felesleges jegyzetet, viszont magyaráztuk volna a következő fogalmakat, szavakat: váltóforint, muntliszt, királyi személynök, sportula, osztovató, négylapátú vonógép, ungok, sömlyék, csapák, viális, hyberni konfráterek, sunda. Kitérő a regénybeli népszokások s hiedelmek gazdag dokumentálása. A *Szerelm bolondjaiban* nem kívánt jegyzetet: arszlán, kvártélymester, addio signore, signore capitano, italianissima, unionista (= unió híve), pipiske, táblabíró, bordézsma stb. Érdekes pl. hogy a 31. lapon Gaeta jegyzetet kapott — Ancona nem; vagy a 450. lapon Nyáry Pál igen — a 449. lapon Almásy Pál nem. S olyan közismertek az alábbiak: ballisztá, fiziológiai experimentum, saragossai lány története, Ferenc király, anakonda, ingerens, palimpszesz, profunt, szilke, autentikus krajcár, pákosz, katafalk, ultimus deficiens, bursikóz-kor, fashion, paliszád, causeuse, aplomb stb., hogy ezeknél mellőzhető volt a magyarázat?

Az előbbieken is előfordultak már s még tömegével idézhetnénk a példákat arra, hogy egy adott fogalmat az egyik kötet megjegyzetel, a másik nem. A füstpézt értelmét például a *Török világ* nem magyarázza meg, a *Régi jó táblabírák* igen; a kerubín-ét a *Mire megvénülünk* nem, a *Politikai divatok* igen stb. Úgy véljük, a fentiek alapján jogos és megalapozott hát az a kettős követelmény, hogy a továbbiak során jobban össze kell hangolni a jegyzetelés szempontjait az egyes kötetek között, az egyes köteteken belül pedig a „mit jegyzetelni s mit nem” alaposabb meglegetést kíván.

A Jókai oeuvre-ben vissza-visszatérő motívumok megjelölésekor az egyes szerkesztők különféle módszerekkel élnek. A Mikszáth kritikai kiadás példájára a *Török világ Magyarországon* sajtó alá rendezője (s részben a *Régi jó táblabírák* és *Az elátkozott családé* is) a fontosabb motívumrokonosságokat, analógiákat a tárgyi jegyzetek előtt, külön részfejezetben, a kevésbé lényegeseket a jegyzetek közt adja — míg a többiek a jegyzetekben elszórva mutatnak rá ezekre. Bár mindkét módszer elfogadható, magunk részéről az előzőt tartjuk helyesebbnek. Össze-gyűjtve ugyanis többet árulnak el az író

témavilágának bizonyos konstans elemeiről, az ismétlődő előfordulás okairól, s nem zavarják az elsődlegesen más funkciójú jegyzetek használatát. A módszertől fontosabb persze az, hogy mit minősítenek motívumrokonásnak, s filológiaiailag precízen végzik-e el bemutatásukat?

Egyes sajtó alá rendezőknek a motívumrokonosság felderítésénél mérsékletre kellene inteniök magukat. Egy hasonlóat visszatérése egy későbbi regényben nem lényeges motívum, különösen nem az Jókai hatalmas életművében. Az ilyenféle „motívumvadászat” esetleges, elindító ötletek, az eredmény feltétlenül hiányos és önkényes is. Egyes fogalmak, tárgyi megjelölések, klasszikusoktól vett idézetek, egyes szólások ismételt visszatérése nem motívum. Mindezekre bőségesen idézhetnők a *Politikai divatokból*: nem értjük pl. hogy miért kell elmondani, hogy a kinaezüst, rosztopcsin, curacao, vaskutya, dorongosfánk stb. mely regényekben fordulnak elő? S biztos, hogy másutt nem? A *Kárpáthy Zoltánban* (16. lap) használja Jókai a Semiramis függőkertje kifejezést; a 393. lapon levő jegyzetben olvassuk, hogy a *Politikai divatokban* s egyebütt is találkozhatunk vele. A *Régi jó táblabírák* 566., ill. 585—586. lapján is megtudjuk, hogy egy-egy idézet hol tér még vissza Jókainál. Az ilyesfajta „motívum”-ok csak felduzzasztják a jegyzetapparátust — s az ég világon semmi funkciójuk nincs. Olykor viszont valódi s nagyon érdekes motívumrokonásról nem történik említés: l. az 1851-i dohánymonopólium következményeire nézve: *Politikai divatok*, 264. lap, illetve *Az új földesúr*, 7. lap; vagy a Bach-kor ún. „földevőire” nézve: *Politikai divatok* 264. lap, illetve *A régi jó táblabírák*, 39. lap.

A motívumrokonosság jelölésénél teljesen felesleges az ismételt előfordulás szövegét hosszasan idézni, l. pl. *A régi jó táblabírák*, 7: 23. j. (566. l.) vagy *Az új földesúr*, 91: 7. j. (469. l.) — elég csupán egy utalás. Filológiai-lag elengedhetetlen viszont, hogy a szerkesztő az újabb előfordulás pontos helyét s dátumát adja: nem elég az NK megfelelő kötetére, vagy a mű helyett a Jókai-irodalomra hivatkozni. (l. pl. *Mire megvénülünk*, 554. lap, a mocsár közepén fekvő sziget motívuma.)

Az alábbiakban az egyes kötetekkel kapcsolatos apró filológiai kiigazításainkat s egyéb vegyes észrevételeinket tesszük meg. A *Szomorú napok* 358. lapján, a 124:12. jegyzetben a „1. 116:26” hivatkozás helyesen: 126:10. — A *Török világ Magyarországon* jegyzetapparátusa kitérő a többi közül azzal, hogy kitérő stílusban van megírva. Kifogásuljuk, hogy a 447—448. lapon „A regény világirodalmi mintái” c. alfejezetben nem kellő kritikával ismerteti Zsigmond Ferenc „Jókai uralomra jutása regényirodal-

munkban" c. értekezésének tételeit. Csupán a romantikus történetek kelléktárából legalább még egyszer annyi reminiscenciát lehetne kimutatni Jókai regényeiben — Zsigmond párhuzamai erőltetettek. — *Kárpáthy Zoltán*: az I. kötet 128:23. jegyzete (402. l.) előre utal egy nem létező, 138:15. jegyzetre; a helyes jegyzet: 146:24., a 402. lapon. A jegyzetapparatban Jókai reformkor-nosztalgijának, politikai koncepciójának valamelyes elemzése nem ártott volna: pl. az, hogy ekkortájt (1854) a nemzeti érdekegyesítés szolgálata abban is megnyilvánul Jókainál, hogy a maradi nemességről is rokonszenvvel ír, s csak a hazafiatalanságot ostorozza. Azután a Végző is érdemelt volna néhány sort. Általában nagyon érdekesek Jókai utószavai, pl. *Az elátkozott családé* is. Emitt, furcsa módon, az angol lélekbrázoló regénnyel érzí rokonnak művészetét; ez is, meg a Kárpáthy Zoltán végszavában, a motiváció fokozott igényének, a költői igazság alapeszmétől determinált voltának, életszerűségének felmerülése jelzik, hogy esztétikai nézetei nem nagyon valósultak meg műveiben. — *A régi jó táblalírak* 484. lapján, a szövegváltozatok bevezetőjében arról van szó, hogy a regény szereplőinek neveit a különböző kiadások gyakran következetlen írásmódjával szemben csak egy, a leggyakrabban előforduló formában használja a szerkesztő: pl. a Tarnóczi ~ Tarnóczy változatból mindig az utóbbit. Mégis, a 372. lapon a Tarnóczy alak is előfordul. A 440. lapon Tóth Kálmán balladájának helyes címe: *Losonczy özevegye*. — *Az új földesúr*, 411. lap: a Fővárosi Lapok 1868. november 28-i A. E. jelzésű cikkének írja Ábrányi Emil. A 463. lapon a 46: 1, 24, 25. sz. jegyzetek a 45. laphoz tartoznak, a 481. lap 256: 11. jegyzete helyesen: 257: 11. Kulcsár Adorján a regény irodalmának ismertetése közben módszertani hibát vétett: a 374. lapon felesleges volt a Gyulai-kritika egyes tételeinek továbbélését kiemelt részben ismertetni, ez ti. megbontja az időrendet, s azt eredményezi, hogy az ott elmondottak egy részét a 376. lapon kénytelen szó szerint megismételni. Az Irodalom-rész hosszadalmas. A 383. lapon fontos odairni a *Jókai emlékezete* című 16 lapos füzet ismertetésekor, hogy: ára 50 fillér, s hogy a füzet tiszta jóvedelmét a Jókai-szobor alapja javára fordítják? A 396. lapon Vajthó Lászlót felesleges idézni. Az pedig már komikus, amit a 404. lapon ír! Az irodalomismertetést azzal zárja, hogy „Az új földesúr 1962-i kiadásának megjelenése alkalmából az Élet és Irodalom c. hetilap A medve bölcsessége címmel kereszt-rejtvényt közölt (36. sz. 10.), amelynek elrejtett idézetei a Mikor a medve kijön a barlangjából c. fejezetből valók. A megfejtők között 10 példányt sorsoltak ki a regényből”. Helyes viszont a regényről szóló rádióelő-

adások felsorolása. S mivel a regény az elmúlt évtized iskolai oktatásában a többi Jókai-regény mögött indokolatlanul háttérbe szorult, igen helyén való volt „Az új földesúr az iskolában” c. fejezet beiktatása a jegyzetapparátusba — bár kissé hosszadalmas. Úgyes az idegen nyelvű fordításokról szóló rész is. *Politikai divatok*, 516. lap: a Z. I. szignójú cikk szerzője Zilahy Imre. A latin forrásokra való hivatkozásnak van egy elfogadott módja: pl. Ovid. Met. I: 148. (lásd 7:23. j., 562. lap). A jegyzetapparátusba több pontatlanság csúszott be: az 572—576. lapon a jegyzetek számozása hibás; a 16:10. (564. lap) és a 100:22. (584. lap) jegyzetek megismétlik Kolbay és Satory órnagyok rokononásait. A 138:19. (588. lap) jegyzetben helyesen: Blanc, Louis; a 187:6, 33. (593—594. lap) jegyzetekben valami ellentmondás van: tudtunkkal Szigligeti testvére, Szathmáry Zsigmond honvédkapitány írta be Jókai nevét a komáromi kapitulálók névsorába s így kapott menlevelet. A 411:19. (613. lap) jegyzet értelmetlen. *Mire megvénültünk: a Keletkezése, forrásai* rész 469. lapjához egy adalék: A Hon 1864. július 1-én kezdi közölni a regényt. A július 23-i számban az újdonságok között van egy „Amerikai párbaj” c. hír, mely szerint Heidelbergben egy tanuló agyonlőtte magát ilyen párbaj következtében. A motívumok sokban megegyeznek a regénybeli Lórándéval (pl. a fiú viselkedése a párbaj s az öngyilkosság közötti időszakban, az ellenfél kerülhetlensége, a szülők aggodása stb.); valószínű, hogy ezt a történetet is felhasználta Jókai. Az *Irodalom-fejezetben*, a 470. lapon felesleges az az adat, hogy e regény Rákosi Viktor legkedvesebb olvasmányai között szerepelt, s az is, hogy Gárdonyi három Jókai-könyve közül az egyik ez volt. — *Szerellem bolondjai: a Keletkezése, forrásai* fejezetben feltétlenül idézni kellett volna Jókai 1864. elejei, A Honban megjelent több cikkét, amelyekben szenvedélyes hangon szólítja fel a közvéleményt. az alföldi inségesek nyomorának enyhítésére. Bár a regény középpontjában az 1863-i alföldi aszály bemutatása áll, furcsa módon magának az írónak ekkori vallomásairól egy szó sem esik. Azután: az 1866-ik évi alföldi inséggel az országgyűlés sokat foglalkozik, Jókai is cikkezik róla A Honban. Nyilván az akkor történtek is adtak motívumokat regényének megírásához. Ugyanitt, a 465. lapon ismerteti A Hon 1868. január 1-i nevezetes vezércikkét, melyben Jókai a delegációkban részt vevő ellenzéki képviselők cselekvési lehetőségeit mérlegeli, nagyon érdekesen. Jókai három alternatívát jelöl meg, s Harsányi egy félmondatnál utal arra, hogy ezek közül az első következett be. Itt részletesebb magyarázat kellett volna. Az 508—509. l. jegyzeteiben többször hivatkozik

Jókai egy forrására, a *Dictionnaire de l'amour*-ra, de úgy, hogy: ez a történet is megvan benne amaz is. Ehelyett a precíz hivatkozás: 1. *Dictionnaire de l'amour*, lapszám. A 103: 32. j. (514. lap) helyesen: 104:7.

Nem sok jót mondhatunk a kötetek technikai kiállításáról. Egy kritikai kiadásnál különös gondnal kellene ügyelni, szerkesztőknek s nyomdának egyaránt, hogy a szövegekben minél kevesebb sajtó- vagy szedési hiba kerüljön. Ennek ellenére a *Kárpáthy Zoltán, A régi jó táblabírák*, s a *Szerelem bolondjai* tele van sajtóhibával, s ezek olykor értelemzavaróak is. Másik észrevételünket az Akadémiai Nyomda részére címezzük: a nyomdából újabban kikerült könyvek csúnya szedési hibákban bővelkednek. Jutott ezekből a JKK köteteinek is, lásd pl. *Mire megvénülünk*: 548. és 568. l., *Politikai divatok*: 599. l. és különösen *A régi jó táblabírák*: 428. l.

Bírálatunkban — amint azt előrebecsáltuk — inkább bizonyos negatívumokra, az összhang-hiányra, a vitatható, esetleg téves részletekre irányítottuk a figyelmet. E problematikuss (s hibáik okait, jellegét tekintve a további köteteknél könnyen korrigálható) részletek száma a JKK egészét tekintve végül is megnyugtatóan kevés — a JKK tehát tudományos hitelű sorozat. Az egyes kötetek jegyzetapparátusában közölt gazdag jegyzetanyag, az írói fejlődésrajz szempontjából fontos motívumrokonságok sokasága, a regények keletkezéstörténetének tisztázása stb. az utóbbi években elakadt Jókai-kutatások új fellendülésének objektív alapjait teremtik meg, s lehetővé teszik végre egy Jókai életrajz, elvi tanulmányok, részmonográfiák megszületését — illetve ezek írására ösztönzi nagy regényírónk művészetének csodálót.

Rigó László

*

Szamosközy István: Erdély története. Fordította: Borzsák István. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Sinkovics István. Bp. 1963. Magyar Helikon. 385 l. (Monumenta Hungarica, VII.)

Szamosközy István két munkája részleteinek kiadásával a középkori és humanista történetíróinkat korszerű magyar fordításban széles közönséggel megismertető sorozat a magyar reneszánsz utolsó szakaszának tolmácsolásához érkezett.

A bibliográfiák tanúsága szerint történettudományunk több mint fél évszázada úgyszólván egyáltalán nem foglalkozott Szamosközyvel. Sinkovics István ezért nagy feladatra vállalkozott mikor a mostani kiadás bevezetőjeként összefoglalta a korábbi kutatás eredményeit és megkísérelte az életmű marxista elemzését. Megbízható és rendkívül sokoldalú képet kapunk az életrajzról és a művekről; a művekben megnyilatkozó nemesi felfogásról és a nemesi korlátokat feszegető humanista eszményekről; a nemzet- és hazafogalom Szamosközynél jelentkező változatáról; nyelvzetének cicerói latinságáról és az anyanyelv megbecsüléséről; de még olyan részletkérdésekről is mint a szerencse, a „fatum” szerepe ennek a késői humanistának a történetfelfogásában. A bevezető és a jegyzetapparátus sok ismeretlen vagy ellejtett részletkérdésre hívja fel nemcsak a szélesebb olvasóközönség, hanem még a szakemberek figyelmét is. Így a klasszika filológusokét Terentius és más antik auktorok ismeretére és gyakori felhasználására; irodalomtörténészekét és nyelvészekét a két nyelven dolgozó tudós történetíró „munkaeszközeire”: a töredékben maradt magyar—latin szótárra stb.

Ugyancsak a kutatást is segíti a legújabb — még publikálatlan — eredményekre való utalás. (Jakó Zsigmond kolozsvári professzor a régész-Szamosközy egy eddig ismeretlen tanulmányának töredékét és könyvtárának ismertetését készíti elő kiadásra. Ezeknek az új eredményeknek a publikálása töri majd meg igazán a jeget a félszázados hallgatás után.)

Sinkovics István bevezető tanulmánya után is adósunk marad azonban a modern történettudomány Szamosközynek a humanista történetírás fejlődésében való elhelyezésével. Sajnos legújabb történeti kézikönyveink nem tesznek kísérletet a fejlődés fő vonásainak vázolására se. (Az új egyetemi tankönyv pl. legjobb XVI. századi történetíróink felsorolását adja csak. Pedig juthatna legalább néhány sor Forgách és Zsámboki, Istvánffy és Szamosközy sajátos történetírói arculatának a bemutatására, ha egész oldalak jutnak a reformáció egyes irányzatainak és képviselőinek ismertetésére.)

A válogatás rendkívül nagyvonalú és — szerencsénkre — bőkezű. Így kb. háromszor annyit ad közre ez a kötet magyar fordításban Szamosközy latin munkáiból, mint az eddigi válogatások, antológiák együttvéve. Helyeselhető az az eljárás is, hogy a válogatás csak két, viszonylag kevésbé töredékes, egymással is összefüggő munkát vesz figyelembe:

a XVI—XVII. század fordulójának erdélyi történelmével — ezzel a feszültségekben, tragédiákban gazdag korról — foglalkozó Pentades-t és Hebdomades-t. Ez a nagyvonalúság tette lehetővé hogy az olvasó minél nagyobb összefüggő részeket kapjon.

Borzák István kiváló fordítását külön ismertetésben kellene méltatni. Mint klasszika-filológus a jegyzetapparátus elkészítésében is részt vett.

Keserű Bálint

Pražák, Richard: Mad'arská reformovaná inteligence v českém obrození. Praha, 1962. Státní Pedagogické Nakladatelství. 254 l. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica, 83.)

Az európai haladás szempontjából is fontos cseh protestantizmus a fehérhegyi csata (1620) után otthon teljes némaságra volt ítélve; legkiválóbb képviselői emigrációba kényszerültek, Cseh- és Morvaországban pedig a magyarnál is szigorúbb ellenreformáció lett a Habsburg-uralom támasza. Ebből a szempontból Magyarországon a XVII—XVIII. század folyamán viszonylag szabadabb volt a légkör s ezért — amikor II. József türelmi rendelete megjelent — a cseh protestánsok (s elsősorban a kálvinisták) tőlünk kértek lelkészeket, hogy az egyházi munkát náluk is ők indítsák el. Református prédikátorok hosszú sora vállalkozott erre a feladatra. Legnagyobb részük a hazai főiskolák (Pápa, Kecskemét, Nagykőrös, de főleg Sárospatak és Debrecen) légkörét vitte magával az új környezetbe s az elnyomott cseh jobbágysággal megismertette a felvilágosodás eszméit.

Erről a kérdésről már eddig is gazdag irodalom szólt. Pražák impozáns méretekben dokumentált monográfiájának első fejezete viszont bemutatja, hogy a polgári tudomány részéről inkább csak egyházi szempontból nyilatkoztak róla; az eddig megjelent marxista értékelések viszont csak mint „mellékes problémát” kezelték.

A monográfia második és harmadik fejezete nagy türelemmel tanúsodik, aprólékos gondossággal mutatja be, hogyan kerültek az egyes magyar lelkészek csehországi állomáshelyükre, szólottani életkörülményeikről, társadalmi helyzetükről, állásfoglalásukról reakció és haladás, valamint a nemzetiség kérdésében, elemzi a magyar református hatóságok, a magyar jakobinusok s a cseh felvilágosodás kapcsolatait. Bemutatja, kik tértek közülük vissza a hazájukba s kik tartottak ki végig állomáshelyükön, voltak olyanok is, akik családjukkal együtt beolvadtak a cseh nemzetbe. Pražák itt-ott talán túlságosan is elvész a részletekben,

olyasmit is elmond, ami a művelődés-, illetőleg az irodalomtörténetet kevésbé érdekli, adatai mégsem vesznek el haszontalanul, a további részletkutatások alapjául szolgálhatnak.

A mi szempontunkból a negyedik fejezet a legfontosabb. Határozott választ ad azoknak az aggodalmaskodásukra, akik ezt a kérdést mellékesnek tartják. Igaz, hogy még a református misszió legfontosabbjai, egy Blazsek Mihály, Végh János, Inczedy János, Szalatnay János, Rimány István stb. sem alkottak a cseh felvilágosodás ismert íróihoz hasonló, maradandó műveket. Mégis ők voltak azok, akik az ellenreformáció után első ízben adtak haladószellemű s *cseh nyelvű* olvasmányokat az egyszerű nép kezébe s ennek Pražák szerint még akkor is nagy a jelentősége, ha elsősorban egyházi jellegű kiadványokról van szó. A XVIII—XIX. század fordulóján a magyar kálvinista lelkészek sokkal jobban tudták elősegíteni a cseh *parasztság* körében a kor eszméivátlánának terjedését, mint a felújulás magas színvonalú cseh irodalma (129. l.). A magyar-cseh művelődési és irodalmi kapcsolatok szempontjából már magának ennek a ténynek is igen nagy a jelentősége. Érdekes az is, hogy a nagy cseh reformátor sárospataki tartózkodása óta állandóan meglevő Comenius-kultusz is hogyan hat itt: e kálvinista prédikátorok közvetítik a cseh néphez hazájuk nagy fiának eszméit. Ennek szép megnyilvánulása Rimány István fordítása is (vö.: Dobossy László: Komenskyvel a „Világ útvesztőjében”. FK, 1960. 369—382.) A csehországi magyar református lelkészek nagyszámú cseh jobbágyszármazású tanulót küldtek a magyarországi főiskolákra, akikből a cseh nemzeti felújulás harcosai lettek. Közülük némhányan itt maradtak Magyarországon s fontos szerepet játszottak a két kultúra közvetítésében.

Pražák monográfiája biztos kézzel vezeti az olvasót adatai rengetegében. A marxista filológus éleslátásával igazodik el a legkényesebbnek látszó nemzetiségi kérdésekben is; ebből a szempontból teljesen elfogulatlan, határozottan utasítja el mind a csehszlovák, mind a magyar nacionalizmus ferdítéseit. Mindössze azt kellene tudatosítania, hogy Losonc, illetőleg a magyarországi (a mai Szlovákia területén működött) evangélikus iskolák nem *csak* cseh-szlovák kapcsolatot jelentenek; mint ahogy maga Pražák is céloz rá, e korban bőven adódhattak itt cseh-magyar, sőt cseh-magyarországi német kapcsolatok is.

Számos egykorú (magyar nyelvű) dokumentum, bő bibliográfia, orosz, német és magyar nyelvű kivonat teszi Pražák úttörő, szép könyvét a magyar kutatók számára is érdekessé és hasznossá.

Sziklay László

Csizmadia Andor: A magyar választási rendszer 1848—1849-ben. (Az első népképviselői választások.) Bp. 1963. Közgazdasági és Jogi K. 366 l.

Petőfi szabadszállási kudarcáról sokat írtak, de a kutatások mindannyiszor megállapodtak a helyi események leírásánál, nem vizsgálták meg az országos összefüggéseket, az első népképviselői választások egész folyamatát és jogi rendszerét, melynek keretében a kudarc bekövetkezett. E régóta esedékes vizsgálatra, most először, Csizmadia Andor vállalkozott.

Könyve jogi szaktanulmány: részletesen ismerteti az 1848. évi választási törvényt, a választók összeírásánál, a szavazásnál és a képviselők igazolásánál alkalmazott jogi eljárásokat, az összeférhetetlenség korabeli felfogását és néhány nevezetesebb választás történetét (Petőfi, Táncsics, Arany János, a Madarász testvérek, Nyáry Pál, Kossuth stb. mandátumának sorsát). A tanulmány függelékében megtalálható a képviselők névsora, a legfontosabb személyi adatokkal, a választásokra vonatkozó jogszabályok szövege és az összeírt választók számának kerületenként való statisztikai kimutatása.

Csizmadia Andor sok új levéltári adatot tárt fel. Munkájának — bár éppen Petőfiről nem közöl újat, Vörösmarty, Irinyi és más írók megválasztásának történetével pedig sajnálatos módon nem foglalkozik — az irodalomtörténész is nagy hasznát veszi: a könyv megadja a legszükségesebb jogi és történelmi tájékoztatást a további kutatásokhoz, melyek különösen a választási propagandát, annak irodalmi formáit illetően (röpiratok, sajtó) nagyon is esedékesek.

Az 1848. évi választások történetében a legfőbb politikai kérdés a radikális balszárny kudarcra vagy legalábbis meglehetősen gyenge eredménye. Erre magyarázatul — azonkívül, hogy a márciusi fiatalok nagy részét már a választhatóság huszonnégyéves korhatára elűtötte a képviselőségtől — rendszerint azt szoktuk kapni, hogy a baloldali jelöltek nem karolták fel eléggé a paraszti követeléseket. Ez a vélemény, melyet részben Csizmadia Andor is elfogad, nem számol azzal, hogy éppen azok a paraszti rétegek, amelyeknek a legtöbb kielégítetlen követelésük volt (zselérek), nem szavazhattak. A választások sorsát a lakosság kicsiny, módosabb hányada döntötte el, helyenként — mint a könyv táblázataiból kiderül — csupán a népesség két-három százaléka, s nem bizonyos, hogy ez a rész éppen a földkérdés radikális megoldását kívánta képviselőitől. A kudarc okát, sokkal inkább, mint eddig, a baloldal szerveztlenségében kell keresnünk; erre Csizmadia Andor is meggyőző példákat említ; a továbbiakban itt lesz még a legtöbb kutatónivaló.

Lukácsy Sándor

Kosztolányi Dezső: Az élet divatja. Novellák, jegyzetek, tollrajzok. Bevezette: Kántor Lajos. Bukarest, 1963. Irodalmi K. 393 l.

A romániai magyar könyvkiadás Kosztolányi-kötete a rövid prózai műfajok szép darabjaival mutatja be az író. Valóban ezek az életmű leginkább romolthatatlan részei és Kántor Lajos, a bevezető tanulmány szerzője helyesen állítja értékelésének középpontjába Kosztolányi munkásságából elsősorban a novellisztikát, amikor egységes képet szándékozik megrajzolni a lírikusról, esszéíróról, műfordítóról és regényíróról is. Kosztolányi művészete elsősorban a prózában csúcsosodott ki, a tartalom és a forma néhol klasszikus harmóniájában s nem véletlenül a novellák, jegyzetek, tollrajzok, tárcák, naplórészletek, karcolatok, irodalmi riportok körében találjuk meg az író legközvetlenebb állásfoglalását is a kor társadalmi valóságával kapcsolatban. Következésképp erről a pontról — ahogy Kántor Lajos is teszi — meggyőzően lehet bizonyítani azon nézetek tarthatatlanságát, melyek szerint Kosztolányi műve a világtól elforduló, elefántcsont-toronyba húzódó „homo aestheticus” alkotása lenne. A sokhelyütt polemizáló előszó figyelemre méltó elemzésekkel és életrajzi utalásokkal perel az árnyaltabb, szélsőséges ítéletektől mentes portréért és bár néhol túlságosan is direkt következtetéseket von le az irodalmi szövegekből, néhol pedig az egyoldalúsággal szembeni hevületében maga is egyoldalúan csak a koncepciója számára kedvező momentumokat hangsúlyozza, alapjában véve helyesen és megnyugtatóan jelzi Kosztolányi pozícióját a XX. század magyar irodalmában: soraiból a társadalom iránt érdeklődő, annak gondjaival-bajaival foglalkozó, a polgári humanizmus értékeit őrző lelkiismeretes művész arcképe bontakozik ki.

Érvelése azonban nem mindig meggyőző. Elsősorban azért nem, mert az író korai „metamorfózisának” (és a pálya későbbi fordulatainak) mélyebb okait nem találja meg. Kevés a bizonyító erejük a Kosztolányira vonatkozó, mégoly rokonszenves személyes emlékeknek (különösen az igen bonyolult 1919-re vonatkozóan) és kevéssé hihető főleg az újságírással magyarázni a fiatal művész szemléletének és célkitűzéseinek gyors változását, bármennyire is ezt a feltevést látszik igazolni levelezése. Elsősorban az a gondolati és érzelmi anyag szolgáltathat magyarázattal, amely a hazai környezetből a fővárosba, annak is dezilluzionáló szerkesztőségi szobáiba került költőben ekkor, a század első évtizedében jutott válságba; ez a soha fel nem oldott krízis tette aztán oly egyenetlenül egyenletessé és következetessé az író egész későbbi pályáját. A „boldog békeidőkben” felállított értékrend először a Budapesti

Naplónál végzett munka során inog meg, majd a világháború alatt omlik össze; nem is lehet többé újraépíteni. Kosztolányi érzésünk szerint a századeleji európai nagy válság-irodalom "jelesei közé tartozik; sajátos „humora" (a szó nem köznapi értelmében) csak egyik jele annak a szkepszisnek, mellyel kontinensünk polgári orientációjú írói váltakozó szerencsével küzdöttek. A valóban még csak a munka legelején tartó Kosztolányi-kutatás bizonnyal ki fogja mutatni a mélyebb összefüggéseket a kitűnő prózairó eszmevilága és művészi gyakorlata között, így például feleletet ad majd arra is, hogy nála még regényeiben is miért találunk a nagyepikáival ellentétes szerkesztésmódot és milyen sajátos feszültség mutatható ki az eszköztelen stílus, valamint a fonákot kereső, gyakran groteszkig torzuló tartalom között. Kántor Lajos tanulmánya, mely ezeket a problémákat felveti, de nem mindenütt oldja meg, feltehetően egy nagyobb igényű irodalomtörténeti mű vázlata: érdemes lenne több-helyütt vitára késztető, ám fővonalaiban megnyugtatóan marxista koncepciójával egy részletes, minden vonatkozásában kidolgozott monográfiában találkozni.

Szabó György

Móricz Zsigmond: Kenyéren és vizen. Publicisztikai gyűjtemény. Szerkesztette és bevezető tanulmánnyal ellátta: Balogh Edgár. Bukarest, 1962. Irodalmi K. 355 l.

Minden új kötettel, újabb válogatással más-más megvilágításban tárul fel korunk legnagyobb magyar prózairójának élete, szelleme. Hiába előzte meg a Balogh Edgár válogatta kötetet számos gyűjtemény, mely a móríci tanulmányokat, riportokat, közéleti írásokat foglalta magába, mintha soha nem látott írásokra nyitná rá szemét az olvasó, mikor a *Kenyéren és vizen* című kötetet kézbeveszi.

Külön öröm, hogy ez a kitűnő arányérzékkel meg szerkesztett könyv nemcsak olvasmány, hanem egyetemi tankönyv is. Aranyfedezete e publicisztikai gyűjteménynek, hogy a tanár és tanítvány kísérletező kedve, izgalma diktálta fejezeteit s mondatta el a kolozsvári egyetem katedráin azokat a móríci ígéseket, melyek máig is figyelmeztetnek. Az „Új világot teremtünk", a „Nagyon fáj", a „Vádolom" és sok más írás előszavú tanításhoz, — a Móricz publicisztikája-című szemeszterhez szolgáltatott nagyon is élő példát.

Több mint három évtized szörnyű tragédiáit, embertelen küzdelmét, a „tavaszt nem lehet megkötni" kétségbeesettségben is konokul hitt Ady-ihlette magatartást foglalja magába a *Kenyéren és vizen*. A mű tartalma-

hoz, szelleméhez méltó Balogh Edgár bevezető tanulmánya.

Az *Ökörítő* című 1910-ben írt riporttól, a halálos sebet okozó, *Árvácska* megbukását bejelentő levélig terjedő kötettel újra feltámad az az idő, az a küzdelemekkel és megtorpanásokkal teli kor, mely Balogh Edgárban olyan értőjére akadt, ki maga is életformának választotta a móríci „gyaloglást" s példaképnek a közéletre olyan érzékenyen reagáló írótipust.

Balogh Edgár közéleti pályája elején, — 1927-ben — egy prágai diákgyűlésről írt levél áll, melyben kéri Móriczt, írjon valamit az ifjúságnak. Az író a „Gyalogolni jó"-val válaszolt. Sok sok baloldali fiatal — köztük Balogh Edgár is — azt az utat választotta, mely a társadalmi okok feltárásához, az ember, ember általi kizsákmányolásának megszűnéséhez vezetett.

A *Kenyéren és vizen* című kötet írásait is oknyomozó módon állította össze a szerkesztő. Az egymásutániség mechanizmusát éppen azzal oldja fel, hogy belső összefüggéseket keres a móríci mondanokban. Az első publicisztikai kötetek és tanulmányok; így az Illés Endre bevezetésével 1952-ben megjelent *Gyalogolni jó* című gyűjtemény, majd a négykötetes *Riportok*, a *Tanulmányok és cikkek*, *Válogatott irodalmi tanulmányok*, *Móricz Zsigmond hagyatékából* stb. kötetek inkább bemutatják a közéleti író s bevezetik az olvasót ebbe a műfajba. E tanulmányok méltatják Móricz életismeretét, hitét a haladásban, ugyanakkor felfedik illúzióit, politikai zsákutcáit. Balogh Edgár előszavában hivatkozik e forrásokra, monográfiákra. Mégis más jellegű a *Kenyéren és vizen*. Az *Egyenes beszéd* című kötet szerzője maga is publicista, és lelkes tanítványa Móricznak. Ez a tény adja azt a többletet, amely a szigorúan kronológikus riportgyűjtemények fölé helyezi ezt a kötetet. A *Kenyéren és vizen* ugyanis a szó szoros értelmében véve teljes könyv; van eleje és vége s olyan benyomása támad az olvasónak, mintha Móricz egyszerre írta volna meg ezt a könyvet. Nem esik a kötet darabokra, mert a szerkesztő olyan összetartó erőtereket talált, mint Ady szelleme és Móricz népszerűsége.

Balogh Edgár a bevezető tanulmányában rávilágít Móricz hallatlan valóságérzékére, szociális látásmódjára. De ott él a kötet minden írásában Ady emléke is, ki Móricz Zsigmond számára egyet jelentett a hűséggel, egyet a forradalmi hittel s a politikai tettel... A szerkesztő Móricz publicisztikája előtt Ady közéleti íásaival foglalkozott s így logikai, belső összefüggést tud teremteni a költő és író között. Kihallja Móricz íásaiból Ady hangját, s kitűnően ráismer azokra a vonásokra, melyeket Ady szellemkeze von. Móricz Ady nevében vádolja a kormányt, hogy országnyi

területen kiegészít az élet, vádolja az úri Magyarország, hogy az ököritői szörnyű tüzesetet világéggé hagyja nőni. Ady ostromozó fájdalma Móricznál a proletárforradalom idején csap át az „új világot teremtünk” hitébe és tettvágyába. Balogh Edgár szerint itt forrósodik át az egyszerű riport szocialista értelmű állásfoglalássá.

A „Forradalom” és az „Új közönség” című fejezetek nemcsak új időszakot jelölnek Móricz publicisztikájában, hanem az író alapérzését világszemléletének döntő változását adják. 1919 alapjáról mondja ki 1923-ban: „vádolom a magyar politikát”, s a plakát-olvasó orosz hadifogoly emlékére, mint alapélményre válasz a további írások egész sora. A szegény embereket az egész világon egy akaratba gyűjtő író kiáltásához onnan kap erőt, abból az időből, amikor Somogy megyei termelészövetkezetek létrejöttek, amikor nem csak a gazdag emberek gyereke tanulhatott, hanem „minden jófejű gyerek”, amikor eljött Móricz szerint 1919-ben a „jó és szép világ. Legszebb minden világok között: emberi világ”. Ennek az újra megáhitott, soha nem feledett világnak a nevében és jegyében írja Móricz 1930-ban, hogy „szociális forradalom van az egész világon”.

Balogh Edgár ezt a belső logikát kitapogatva drámaian szerkesztette meg e kötetet. Szinte fokozni tudja az írások egymásutánai vágásával az előző fejezetek tovább-sugárzó feszültségét. Minden írás felelet is az előbbire, de válasz a villamos szikrákkal telített magyar valóságra is.

Ez a drámai egymásutániság hívja fel figyelmünket olyan rejtett vonásokra is ami a riportokat irodalmi élményekké érleli. A politikai, közéleti magatartás a felszínen folyik, de lent a mélyben a sziklák alatt ha lassabban is, sok gondolatától súlyosabban hömpölyög egy másik földalatti folyó: a regények, novellák táplálója. S ez a közös forrás — ahogy Balogh Edgár rámutat — Móricz népfordalmi magatartása. A nyomorgó parasztság radikális politikusa, a parasztkérdés forradalmi megoldásának közirója, az új szocialista agrárpolitika távlatának megnyitója, a munkásosztály szövetségét valló író tudta csak művészi szinten felvetni a *Hét krajcár*, a *Boldog ember*, a *Rózsa Sándor* az *Árvácska* problematikáját. Aki látta az egyforma, rang és nemzetiség nélküli koporsókat sorjázni a pályaudvarokon 1915-ben, aki keserűen kifakad 1931-ben, hogy „kenyér és víz enél a nép és a gyermek az élet rabságában”, az halála előtt egy évvel így válaszolhatott egy pszichológus-orvos barátja kérdésére, mit alkotott hatvanéves korában:

Írtam két regényt:

1. Árvácska,
2. Rózsa Sándor

Két színdarabot:

3. Kismadár
4. Ludas Matyi.

Írtam két filmet:

5. Jókai: Sárga rózsájából
6. Kerek Ferkó.

Kiadtam új korrektúrával régebbi írásaimat:

7. Bornemisza: Elektra,
8. Szigligeti: Csikós.
- Most írtam át új szöveggel:
9. Kemény Zsigmond: Rajongók I—II. kötet.
10. Tolnai Lajos: A Kéry család,
11. Tolnai Lajos: A nemes vér.
- Megszerkesztettem és kiadtam:
12. Magvető c. antológiát.
13. A Kelet Népében a regényeken kívül

írtam 320 oldalas kötetre való cikket, novellát stb.

14. Az országban való utazásaimban számtalan beszédet tartottam, melyeknek szövege szintén kitenne 320 oldalas kötetet, de ezekből egyetlenegy sincs leírva. Gondolatai a cikkeimben benne vannak.

15. Szerkesztettem egész éven át a Kelet Népét, ami maga elég volna egy évre, annyi írással s technikai dolgokkal való foglalkozás.

A leltár még tovább folytatható és a *Kenyér és víz*en kötet utolsó lapjain meg is található. Különös életrajzzal, hiszen a publicisztikai gyűjteményből végeredményben Móricz Zsigmond gazdag élete bontakozik ki új kötettel, új móriczi művel ajándékozott meg bennünket a bukaresti Irodalmi Könyvkiadó. A Móricz egyéniségét, írói világát ismerni kívánóknak, az élet mérhetetlen gazdagságát látni vágyóknak pompás könyvet ad kezébe Balogh Edgár ezzel a kötettel.

K. Nagy Magda

Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány repertóriuma, 1840—1960. Összeállították: Gergely Pál és Molnár Zoltán. Bp. 1962. É. M. Építészeti Dokumentációs Iroda sokszorosító üzeme, 377 l. (Az MTA Könyvtárának Közleményei, 33.)

Csak helyeselni lehet a repertórium összeállítását, mert megkönnyíti az 1840—1960-as évfolyamok használatát. A hivatalos tudományt és kutatásokat tükröző *Akadémiai Értesítő* az egyes szaktudományok területéről is széles körű anyagot foglal magába. A repertórium összeállító nehéz feladatra vállalkoztak nemcsak a nagy terjedelmű — 120 éves — anyag, hanem annak sokfélesége miatt is. Feltétlenül szükséges volt az anyag bizonyos megrostálása, a tudományos munka

szempontjából jelentéktelen részletek elhagyása. Itt azonban nyomban felmerül a kérdés, hogy az ilyen megrostálás — ami bizonyos értelemben mindig önkényes — nem jár-e azzal a veszéllyel, hogy jelentéktelenné tetsző, de tartalmát tekintve mégis valamelyik tudományágban jelentős cikk kimaradjon, kevésbé jelentős pedig bekerüljön az anyagba? Az irodalomtörténész ilyen értékes adatokat találhat a pályázatok eldöntéséről szóló bizottsági jelentésekben, mint Pl. a Vojnits-drámai jutalomról vagy a péczely-regényjutalomról szóló jelentések, amelyek igen alapos bírálatokat tartalmaznak, nem érdektelen az sem, milyen műveket helyeznek sokszor előtérbe ma már klaszszikussá vált művekkel szemben. A repertóriumban azonban az említett jelentések közlése, illetve kihagyása nem következetes, nem közli pl. az 1915. évi Vojnits-jutalomról (1916. 160–166. p.), az 1913–14. évi Péczely-jutalomról (1916. 157–160. p.) szóló jelentéseket. Vojnits-jutalomról szóló jelentés adatait legkorábban csak 1936-ban közli. Viszont közreadja az I. fejezetben a Karácsonyi-jutalomról, a Teleki-drámai pályázatról szóló jelentéseket. Helyük nem itt, hanem feltétlenül a XIV. (*Magyar irodalomtörténet* c.) fejezetben lenne. Helyes azonban, hogy a pályázatok meghirdetéséről, díjak alapításáról szóló közleményeket mellőzik, mert ezek tartalmilag nem jelentősek.

A repertórium anyaga áttekintést ad az Akadémia 120 évi munkájáról, tudománytörténeti jelentőségéről annak ellenére, hogy a folyóirat 1945 előtt a konzervatív és egyben hivatalosan támogatott tudomány szűkebb szektorának eredményeit tükrözi. Érdekes azonban ilyen határok között is megvizsgálni, miként szivárognak be eszméiránylatok és hatások, pl. a materializmus (1859!), evolucionizmus (1864), Hegel (1864), Schopenhauer (1865) hatása, a pozitívizmus, szellemtörténet stb. A folyóiratban azonban nem találjuk az élesebb viták nyomait, inkább csak ünnepi ülések, emlékbeszédek, nekrológok jelzik az évek múlását.

A tudományágak többfélesége megnehezítette a szerkesztés feladatát. 36 fejezetbe osztották az anyagot. A változatos tárgyú beosztás alapelve helyes: szaktudományok szerint csoportosították a címeket. A XIV. (*Magyar irodalomtörténet*), XXI. (*Földrajz*) stb. fejezetek elhatároltabbak, mint mások, ahol már erősebb az összemosódás, így pl. a III/a és a III/b (*Filozófia*, ill. *vallástörténet*, *vallástudomány*) összehasonlítható kis terjedelme miatt is. Hasonlóan a feltűnően kevés természettudományos anyag is. Mai természettudományos világnézetünk és a kutatások ebből következő fellendülése nem kívánja, hogy a múlt háttérbe szorított szaktudományait ezzel a kiemelő rendszerezéssel

olyan rangra emeljük, amint 1945 előtt nem kaptak meg.

Az egyes fejezeteken belül azonban nagyobb a zűrzavar. Nagyobb körültekintéssel kellett volna egy-egy címet beosztani, mert sokszor nem a megfelelő helyre került a tétel. A címfelvételeket valószínűleg annotációkkal — készítették, a későbbi besorolásnál sokszor a címből következtettek a megfelelő tartalomra.

Az I. (MTA) fejezetből feltétlenül a szakrészekbe kíváncsoznak a tudományos bizottságok (Nyelvtörténeti Szótár munkálatai, irodalomtörténeti, matematikai, archeológiai bizottság) munkajelentései, a már említett pályázatokról szóló jelentések, a különböző nekrológok. A II. (*Tudományelmélet*, — *politika*, — *szervezés* stb.) fejezetben a könyvtár egyes részeiről szóló szakirodalmat helyesebb volna a szaktudományokhoz beosztani, így pl. a Corvinákról szóló egyes cikkeket amennyiben a Corvin-kódex lelőhelyéről beszél, ebben a fejezetben, viszont ha tartalmát ismerteti, az irodalomtörténeti fejezetben a helye, pl. Toldy Ferenc ilyen tárgyú ismertetése (231. tétel), viszont az orientalista kongresszusról adott jelentés (276. tétel) a X. (Orientalisztika) fejezetbe illik.

A III/a (*Filozófia* stb.) fejezet címéből kimaradt az esztétika, pedig több ilyen tétel tartalmaz (410, 494, 513, 517.).

Bizonyára tévesen került a III/b (*Vallástörténet*). fejezetbe Toldy Ferenc nekrológja (542), vagy a IV. (*Társadalomtudomány*) fejezetbe nyelvészeti előadások (618, 659) a IX. (*Magyar nyelvészet*) helyett.

Az irodalomtörténeti fejezet (XIV.) egésze szintén magán viseli az eddig említett, vitatható hibákat, hiányosságokat. Tévesen került pl. ebbe a részbe több tétel a nyelvész Szarvas Gáborról (1669, 1676, 1679), vagy egy szintén nyelvészeti tárgyú tanulmány (1684). Helyes, hogy Toldy Ferenc korábbi nevét (Schedel) is feltüntetik, de ennek mintájára a Bloch Móricz névnel is jelezni kellett volna, hogy azonos Ballagi Mórral (1022, 1511). A némutató sem jelzi, hogy a két név mögött egyazon személy értendő.

A nevek kiemelésénél nem következettek. Egyik helyen a szerző, másikon az értekezés alanyának a neve a kiemelt (1878, 1879, 1896, 1897. tétel). A dátum és a kötet-szám zavaros a 184–189. számoknál.

A XXXVI. (MTA. *Fogalmi csoportosítás*) fejezet fölöslegesnek látszik, nagyrészt az I. (MTA) fejezetben foglalt tételeket adja. Helyette jobb és célravezetőbb lett volna a névmutatóhoz hasonlóan egy tárgymutató. Megjegyzem, hogy ez a fejezet olyan tételszámokra utal, amelyek kimaradtak a repertórium anyagából.

Érdekes felfigyelni arra, hogy Ady neve összesen egyszer szerepel a névmutatóban, amely egyébként hiányos és néha pontatlan.

Szeretném még megjegyezni azt is, hogy helyesebb lett volna, ha a repertórium formátuma azonos lenne a folyóiratával, hogy jobban el lehetne helyezni az évfolyamok mellé.

Sinka Erzsébet

Staud Géza: A magyar színháztörténet forrásai. 1–3. köt. Bp. 1962–1963. Színház-tudományi Intézet – Országos Színház-történeti Múzeum. (Színház-történeti Könyvtár)

Staud tanulmánya a különböző színház-történeti forrásanyag számbavételével és lelő-helyeinek felsorolásával jó szolgálatot tesz a magyar színház-történeti kutatóknak. A szerző több évtizedes színházi bibliográfiai munkás-ságának gazdag tapasztalatait fogja rend-szerbe e háromkötetes munkában.

Könyvének első fejezetében (A magyar színház-történet tárgya, feladata és mód-szerei) a magyar színház-történeti kutatás elvi alapjait kutatja és a magyar színház-történet forrásait 11 pontban foglalja össze.

Az elvi alapok tisztázásánál Staud hivat-kozik a színház-tudomány németországi műve-lőinek tanulmányaira, Hont Ferenc, Németh Antal és Pukánszky Kádár Jolán idevonat-kozó írásaira, de nem tesz említést e recenzió írójának „Bevezetés a színház-tudományba” című (A Tisztaíj füzetek sorozat 23. sz. Szeged, 1948) tanulmányára, aminek a „Színház-történet”-tel foglalkozó fejezete (15–30. l.) nagy vonásokban már akkor rámu-tatott a Staud által felsorolt színház-történeti filológiai eszközökre, sőt néhány olyanra is, amit Staud figyelmen kívül hagy. Így nem elhanyagolható szempont a színház-történeti kutatásnál annak a funkciónak az ismerete, amit a színjátszás a maga korában betöltött. Az iskolai színjátékok-oktatói, nevelői célza-tából következik, és magyarázható, hogy különösen kezdetben az iskolai drámákban nincsenek női szerepek, a darabok mind moralizáló tendenciájúak és legtöbbször meg-nyesegedett klasszikusok. A színház-történeti kutatásnak figyelemmel kell lennie a színhá-zaknak egymásra gyakorolt hatására és a korabeli, külföldi, színházi áramlatokra, művészi irányokra. Az összehasonlító színház-történeti szempont elősegíti a hazai színház-történeti viszonyok jobb megértését. Staud az elvi alapok tisztázásánál ezt nem említi meg, pedig, hogy mennyire el nem hanyagolható szempont, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a gyakorlatban, éppen ebben a tanulmányában maga is többször alkalmazza eredményesen (meiningeniek ha-

tása, francia nyomtatott rendezőpéldányok stb.).

Kár, hogy az elvi alapok tisztázásánál nem határolja el az olyan alapfogalmakat, mint színház-történet és színész-történet, nem mutat rá a színház-történet egyes ágaira (színészi és rendezői monográfiák, nemzeti és egyetemes színház-történet, a színpadforma története stb.).

Ebben a — legtöbbször vitatható — első fejezetben Staud arról panaszkodik, hogy kevesen foglalkoznak a magyarországi szí-nészet történetével s ezek munkásságában sem nyilatkozik meg kellő tervszerűség. Véleményünk szerint a Színház-tudományi Intézet és a Színház-történeti Múzeum, ame-lyeknek Staud is munkatársa, volnának első-sorban hivatottak arra, hogy mind az inté-zetek, mind pedig a kereteiken kívül álló színház-történeti kutatók munkásságát terv-szerűen összehangolják és irányítsák.

Abban kétségtelenül igaza van Staudnak, hogy a színjátékban nemcsak a közönség, hanem sokszor még a szakember is nehezen tudja egymástól szétválasztani a színész és a rendező tevékenységét, tévesnek tartjuk azonban azt a megállapítást, hogy az író és a színész munkáját sem a közönség, sem a szakember nem tudja egymástól megkülö-nböztetni. A m i t a színész mond, az nyilván az író munkája, a h o g y a n mondja, amilyen hangsúllyal, arcjátékkal, dinamiká-val, ritmussal, amilyen arcjátékkal és gesz-tussal kíséri, az a s z í n é s z é. Legfeljebb a dramaturg munkáját lehet nehezebben nyomon követni, de nem hiszem, hogy Illyés Gyula, Németh László, vagy a klasszikusok színre kerülő drámáinak szövegét a színészek átirnák. Ez legfeljebb operetben képzelhető el.

Értékes a szövegeknek gazdag anyagá-nak felosztása és lelőhelyeinek felsorolása. Öröndetes, hogy több nagy vidéki színház, így a debreceni, a pécsi, a kolozsvári és a nagyváradi színház szöveggönyvei is hozzá-férhetők a kutatók számára. Kiegészítés-képpen meg kell említenünk, hogy a szegedi színház szöveggönyveinek egy részét ömlesz-tett állapotban a szegedi Somogyi Könyvtár őrzi. Ez az anyag még feldolgozásra vár.

A kiváló magyar színikritikusok felsorolá-sából a többek között hiányoljuk Sebestyén Károly és Bisztray Gyula nevét, akinek az 1930–40 között írt színikritikái könyv alak-ban is megjelentek. A színikritikának, mint műfajnak az ismertetésénél felhasználhatta volna a szerző a színházi enciklopédia találó megállapításait, felosztását valamint a drama-turgiával és színház-történettel való össze-függésének elemzését.

Könyvének VI. fejezetében Staud széles körű kutató munkára támaszkodva nemcsak a pesti, hanem azon vidéki levéltárakat is felsorolja, amelyekben a színházi aktaanyagot

részben vagy egészben külön kezelik. A teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy a szegedi levéltár a szegedi szabadtéri játékokra vonatkozó anyagot külön egységként kezeli.

A „Képes ábrázolások” című fejezet a régi, közismert adatokon kívül felsorolja a legújabb kutatások eredményeit is. Gazdag anyagot ölel fel, akárcsak a „Szakirodalom” című, kár, hogy a temérdek adatból csak elvéve szűr le a szerző elvi megállapításokat. Staud tanulmánya néhány erősen vitatható megállapítása ellenére a magyar színháztörténeti kutatómunkának — Hont Ferenc téziseivel együtt — fontos segédeszköze, amit különösen a fiatal magyar színháztörténeti kutatónemzedék nagy haszonnal forgathat.

Kálmán László

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetének bibliográfiája. Összeállította: Déri Miklósné. Bp. 1963. Tankönyvkiadó. 88 l. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai, 19.)

Nemcsak művelődéstörténetünk, hanem irodalomtörténetünk is igen sok szállal kapcsolódik az Eötvös Loránd Tudományegyetem több mint három évszázados múltjához. Ez is egyik ok arra, hogy hasznosnak tartsuk

az Egyetemi Könyvtár új bibliográfiai összeállítását, amely ezért nemcsak a szűkebb értelemben vett egyetemtörténeti, hanem irodalomtörténeti kutatásaink számára is hasznos segédeszköznek ígérkezik. Ugyanakkor hiányt is pótol, mert az egyetem történetének irodalmára nézve eddig csak történeti bibliográfiák egyes fejezeteiből és néhány egyetemtörténeti munka könyvészeti összeállításából kaphattunk bizonyos tájékozódást.

A bibliográfia teljességre csak az 1945 utáni anyaggal kapcsolatban tart igényt, de számba veszi a korábbi időszak jelentősebb szakirodalmát is. A nyomtatásban megjelent művek mellett tartalmazza még az Egyetemi Könyvtár birtokában levő fontosabb kéziratok forrásokat. Az első, általános rész többek között az egész egyetem történetére és szervezetére vonatkozó munkákat sorolja fel, valamint a tanárokról és a hallgatókra nézve tartalmaz anyagot. Itt találjuk meg az ifjúsági egyesületekre, kollégiumokra — köztük az Eötvös-kollégiumra és a népi kollégiumokra — vonatkozó irodalmat. A következő fejezetek az egyes karok, valamint az Egyetemi Nyomda történetével kapcsolatos írásokat foglalják magukban. Tekintettel arra, hogy az Egyetemi Könyvtár történetének bibliográfiáját a közelmúltban már megjelentették (*Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve*, Bp. 1962.), erre ezúttal csak utalás történik.

Kókay György

HELYREIGAZÍTÁS

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1964. évi 4. számában Molnár Ákos Jósolat című könyvének ismertetéséből tördelési hiba következtében több sor kimaradt és a szöveg így értelmetlenné vált. A helyes szöveg a következő: „Thurzó Gábor találóan írta Molnár első kötete kapcsán, hogy az önfeledt, mélységekből kiszakadt intuíciónak hiába keressük nála. Hozzátehetjük ehhez, hogy a korábbi generációhoz tartozó Kosztolányi elbeszéléseit ma is frissebbnek érezzük, mint Molnár Ákos lélektani inspirációjú novelláit. Nemcsak azért, mert Kosztolányi nagyobb író volt, hanem mert bátrabban rábízta magát intuícióira, mint Molnár Ákos, akinél a ráérezést, a megsejtést, az élményszerűséget többnyire a körülírás, a lelki folyamatok lépésről-lépésre haladó, aprólékos levezetése pótolja. Írásai ezért sokszor a túlírtág benyomását keltik. Ahol viszont nem elsődleges célja a lélektani ábrázolás, ott a belső folyamatok reprodukálása is természetesebb, dinamikusabb, hitelesebb és tökéletesebb Molnár Ákos novelláiban.”

Bóka László

(1910–1964)

Bóka László szerepének, életművének értékelése valamikor még a kritika és tudomány fontos és értékes feladatai közé fog tartozni, mert ez az életmű az új magyar irodalom fejlődésének, a magyar kultúra sorsának, néhány lényeges fejleményét foglalja magában. Talán nem felelőtlen jóslat abban hinni, hogy az évtizedek múltával az övéhez hasonló szerepek és életművek jelentősége növekedni fog azok szemében, akik a mi korszakunkat; a nagy társadalmi változások, a bonyolult és nehéz szellemi vállalkozások korszakát megérteni akarják. Nem a mostani alkalom való arra, hogy annak a nemzedéknek a szerepét méltassam, melyhez Bóka László tartozott, és melynek egyik legérdekesebb képviselője volt. Hisz ez a nemzedék ma is hatékony része szellemi életünknek, küldetését még nem töltötte be egészen, — és éppen ezért érzi is át oly mélyen Bóka László elvesztését. De az idő megéreleli majd annak lehetőségét, hogy a közvélemény az olyan életpályák mélyebb értelmét felfoghassa, amint Bóka Lászlóé is volt. Mert ma talán még nem mindenki számára lehet világos egy olyan férfi helytállásának nehéz volta, áldozatainak mértéke, próbáinak, feladatainak sokfélesége, nem egyszer kockázatossága, — aki átélte a fasizmust, de szembefordult vele, kitartott a humanizmus eszméi mellett, őrizte korunk kultúrájának igényeit és vívmányait, majd a felszabadulás után szerepet vállalt a szocializmus létrehozásában, azonosult annak eszméivel, de szembe is került azokkal az ellentmondásokkal, melyek történelmünk legutóbbi szakaszát jellemezték. Bóka László igen súlyos feladatokat vállalt magára annak érdekében hogy segítse kialakítani művelődésünk minél magasabb színvonalát, és a cél szolgálatában nem csupán költői, írói, tudósi képességeit állította, bár ezekkel is igényesen, hatékonyan töltötte volna be hivatását. De ő még szélesebb területeken vállalt feladatot: államtitkári tevékenysége éppúgy, mint professzori munkája, dékáni működése sem kevésbé, mint akadémiai osztálytitkársága, megannyi igen komoly áldozatvállalása volt. Betegsége, korai halála is: e sokféle áldozat, s a velük járó feszültségek következménye. Bóka László nem takarékoskodott önmagával, néha nagyon is nagylelkűen osztogatta tehetségét, majdnem mindig több ember munkáját vállalta magára, — és ugyanakkor nemcsak még oly fontos és megtisztelő funkcióit töltötte be, — de alkotott is íróként és tudósként. Mennyi tehetséget, szellemességet, nem egyszer lebilincselő bájút árasztott maga körül, műveiben, egyetemi előadásaiban, emberekkel való érintkezéseiben. Milyen lelkiismeretesen, milyen tudósi alapos-sággal végezte a kevésbé „mutató” feladatokat is (pl. valamely fontos kézirat lektorálását), s mennyire megcáfolta ezzel azokat a felületes hiedelmeket, melyeket az alapos-ságot a nehézkes-séggel, a pontosságot a fakósággal, a megbízhatóságot a fantáziátlansággal vélik csak összehozhatónak. Mély felelősségérzet élt Bóka Lászlóban, s csak kevesen értették meg, hogy könnyedsége, bravúrossága milyen mély és valódi művelődési forrásokból fakadt. Sohasem fogom elfelejteni egyik utolsó beszélgetésünket, betegágyánál; bármily régóta ismertem is, elcsodálkozhattam azon a friss és felajzott figyelmen, mellyel az irodalomban és tudományban jelentkező hazai és nemzetközi jelenségeket számontartotta, megértő és mégis szigorú kritikával kísérte. Senki sem tudott annyira örülni egy igazán jó műnek, egy tehetségnek, mint Bóka László. Alkotásai közül nem mindegyik időt álló, — de mégis, — ha az utókor legszigorúbb igényét próbáljuk most megidézni e ravatal elé, úgy érzem, esszéinek igen jelentős része, első regénye s nem egy költeménye nagyobb méltánylásban részesül majd a jövőben, mint amintől tulajdon kora nyújtott neki. A nagy francia író metaforájával élve: e művek szétnyitott oldalakkal, angyalokként őrizhetnék most ezt a ravatalt.

De azt is tudnunk kell, hogy sokan, akik most a búcsúzás perceiben őt körül állják, szintén az ő művei: tanítványai. Kevés olyan professzor hagyott oly mély emléket hallgatóiban, mint Bóka László. Legnagyobb elégtételül azt kívánom, hogy bennük ez az emlék tartós

maradjon, s egész életükön végig kísérje őket az a szellemi igény, az az érzékenység és fogékonyság az érték és a színvonal iránt, mely Bóka Lászlót jellemezte. És ha az ő munkaerkölcsét is eltanulják, a jövőben Bóka Lászlóinak nem kell majd ily korán meghalniuk, mert az ilyen munka akkor válik halálösszá, ha nem elég sokan teszik magukévá annak elveit, normáit.

Nem csak egyetemünk, de az egész magyar kulturális élet szegényebb, igen-igen érzékenyen szegényebb lett Bóka László halálával. Nem a „színességét” hiányoljuk, hanem ennél sokkal többet: a varázst, ezt a gondolatilag és emberileg egyaránt oly megkapó varázst, a műveltségét, ösztönző erejét, feszültségeket feloldó kedvességét, erejét felülmúló segítőkészségét és azt a különös erőt, mely sohasem hagyta el, mivel erkölcsi fogantatású erő volt az; de egyszersem lelki és szellemi is: azt az erőt, mely testét betegségében is fönn tartotta, mely miatt őt most is, még ebben az órában is élőnek és fiatalnak érezzük.

Sötér István

Fitz József

(1888—1964)

Nagy veszteség érte könyv- és nyomdászattörténetünket, valamint könyvtárügyünket: *Fitz József* személyében olyan tudóst veszítettünk el, aki mind történeti kutatásaival, mind pedig könyvtárügyi működésével igen nagy szolgálatot tett tudományos életünknek. Mint a pécsi egyetemi könyvtár, majd a Széchényi Könyvtár főigazgatója számos olyan reformot hajtott végre, amelyek eredményeképpen e nagy könyvtáraink jelentős lépéseket tettek a korszerűsödés útján. S hogy e tevékenységét, e könyvtáraknak az akkori mostohább ellátottságai mellett is siker koronázta, jórészt annak köszönhető, hogy e nagy gyűjteményeink állományának is kiváló ismerője volt. *Fitz József* könyv- és nyomdászattörténeti kutatásaival történeti szaktudományainknak közvetlenül is sokat adott, de közvetve is, azáltal, hogy legnagyobb könyvtárunkban — a tudományos kutatás problémáit és módszereit saját tevékenységéből ismerve — reformjaival jelentősen megkönnyítette a könyvtár anyagának a felhasználását.

Fitz József könyv- és nyomdászattörténeti kutatásai főleg az európai és hazai könyvnyomtatás kezdeteiről és első századairól adtak összefoglaló képet; Gutenberggel és Hess Andrással legtöbbször az ő könyvei alapján ismerkedtünk meg. Összefoglaló monográfiái mellett — melyeknek számát még a legutóbbi években is gyarapította könyvtörténeti munkáival — számos hazai és külföldi publikációjában, értékes részletkutatásokkal is gazdagította tudásunkat.

Négy évtizedes alkotó munka eredményei és nagy könyvtáraink életében betöltött szerepe mellett, nem hallgathatjuk el *Fitz József*nek azokat a vonásait sem, amelyekre volt munkatársai mindig emlékezni fognak: a tudós szerénységét, a főigazgató közvetlenségét és a fiatalok iránt megnyilvánult segítőkészségét. Munkásságának eredményei mellett ezek is méltók az emlékezetre és a követésre.

Kókay György

A magyar irodalomtörténet a fribourgi kongresszuson

Negyedizben rendezték meg a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (AILC — Association Internationale de Littérature Comparée) kongresszusát, ezúttal Svájcban, a fribourgi egyetemen, 1964 aug. 31-től szeptember 5-ig. A több mint háromszáz résztvevő között jelen voltak a szocialista országok, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, NDK, Románia és hazánk képviselői is. A magyar résztvevők a következők voltak: *Bán Imre, Bor Kálmán, Hankiss Elemér, Hopp Lajos, Klaniczay Tibor, Nyíró Lajos, Sötér István, Süpek Ottó és Vajda György Mihály*. A kongresszus folyamán *Sötér* egy plenáris ülésen, *Bán* és *Nyíró* pedig szekció ülésen töltötték be elnöki tisztet. Az AILC általános jellemzésétől, célkitűzéseinek vázolásától most eltekinthetünk, mivel az utrechti kongresszus alkalmából készült beszámolókból erről részletesen szó volt (vö. MTud 1961. 12. sz. — ItK 1962. 1. sz. — Kort 1962. 1. sz. — FK 1962. 1—2. sz. — HelViF 1964. 1. sz.).

A fribourgi kongresszus munka-programjában, az ún. plenáris ülések (Séance plénière) és kiselőadások (Séances de comité) keretében két fő téma köré csoportosultak az előadások. Az első kérdéscsoport: a nacionalizmus és kozmopolitizmus az irodalomban („Nationalisme et cosmopolitisme en littérature”); a második: utánpótlás, eredetiség és hatás fogalmakra vonatkozó irodalmi terminusok meghatározása és megvilágítása („Définition et illustration des termes littéraires relatifs aux notions d'imitation, d'originalité et d'influence”) volt.

Az első témakör három részre tagolódott: I. „Le cosmopolitisme littéraire.” II. „Le nationalisme littéraire.” III. „Nationalisme et cosmopolitisme littéraires.” Általánosságban megállapítható, hogy az erre vonatkozó előadásokban alig érvényesült a történeti konkrétság, a tárgyhöz vagy korhoz kötött kiselőadásokban pedig a fogalmak nem egészen egyértelmű használata és értelmezése volt zavaró. A marxista szempontú fejtegetéseket viszont éppen az egzakt kérdésfeltevés jellemezte. Négy marxista igényű referátum hangzott el ebben a tárgykörben: *Klanczay Tibor* érdeklődéssel kísért főelőadása („Que faut-il entendre par littérature nationale?”), a belgrádi *D. Nedeljković* és a sarajevói *M. Šamić*, s *Vajda György Mihály* („Perspectival Change of Literary Phenomena Viewed from a National or an International Angle”) tartalmaz kiselőadása.

A második témakör négy részre oszlott: I. „Inspiration, Imagination et Influence.” II. „Imitation.” III. „Influence et Tradition.” IV. „Originalité et Tradition.” Az elemzésre és fogalom-meghatározásra való törekvés ezekben az előadásokban jobbra a leíró, bemutató, illusztratív célzattal fonódott össze, nemegyszer helyt adva szubjektív eszmefuttatásoknak. Világosabban csak a kongresszusi kiadványban látható majd meg, miben és mennyire sikerült tisztázni az ezen a téren fölmerült bonyolult problémákat.

A két témakörre eső igen sokrétű előadások kb. arányosan oszlottak meg. Minőségüket tekintve mindegyik csoportban voltak igényes, de voltak meglehetősen gyengén sikerült beszámolók is. Az egyes előadások közötti színvonalkülönbség egyenletlenné tette az egész kongresszus tudományos színvonalát. Ez részben összefügg a szelektálás kérdésével, az egész tanácskozás zsúfolt programjával. Ez ugyanis tizenhat plenáris előadást és csaknem százhatvan kiselőadást (communication) tartalmazott, mely utóbbiak a fő-előadások után rendszerint 6–8 szekcióban kerültek bemutatásra. A külföldi irodalmakra vonatkozó előadások és viták s általában az egész kongresszus lezajlását értékelő, az összehasonlító irodalomtörténet időszerű problémáira is kitékintő beszámoló a HelViF-ben jelenik meg. Ott kerülnek említésre az egyes magyar résztvevők (*Hankiss Elemér*: „Psychological Factors in the Literary Influence”; *Nyíró Lajos*: „Originalité nationale d'une littérature pendant la domination coloniale, la littérature du Viet-nam”); *Klanczay Tibor* és *Vajda Gy. Mihály*) általános érdekű, elméleti és első-sorban világirodalmi szempontból érdekes referátumai. Itt csupán annyit jegyeznénk meg, hogy a magyar résztvevők témái és előadásai érdeklődést keltettek és színvonal tekintetében az igényesek közé tartoztak. Ez a vonás jobbra jellemző a többi szocialista ország delegátusainak előadására is. Egy damaszkuszi arab professzor pl. elismerését fejezte ki *Nyíró Lajos*nak a nemzeti mozgalmak és a gyarmatosítás irodalmi vetületeinek marxista megvilágításáért, amit elszigetelt, de biztató és új jelenségnek tartott a kongresszus munkájában. A kongresszus anyaga egyébként bő lehetőségeket kínált a különféle polgári módszerek tanulmányozására és kritikai értékelésére, melynek során elvi különbséget lehetett tenni a mai polgári és a marxista iskola módszerei között; a kongresszus menete különben állandóan napirenden tartotta a polgári és a marxista kutatási módszerek összemérésének szükségességét. Az alábbiakban szorosan magyar irodalomtörténeti vonatkozásban foglaljuk össze tapasztalatainkat.

Általában elmondható, hogy az utrechti kongresszus óta megnövekedett az érdeklődés a magyar irodalomtörténeti kutatások iránt, s főleg a marxista irodalomtudomány új eredményeivel szemben tapasztalható várákozás. Az érdeklődés föléledéséhez nagymértékben hozzájárult az 1962-ben Budapesten rendezett összehasonlító konferencia és ennek eredményeit összefoglaló kiadványunk („La littérature comparée en Europe orientale”), továbbá a személyes kapcsolatok bővülése és kedvező alakulása. Eredményeinkről és a budapesti konferenciáról többen is elismerően szóltak, pl. *W. A. P. Smít* elnöki megnyitóbeszédében. Különösen sokat tettek ezen a téren azok a külföldi tudósok, akiknek az elmúlt években volt alkalmuk hazánkban személyesen megismerkedni az itt folyó munkával és kutatási terveinkkel. Közülük *J. Voisine* alelnököt, lille-i professzort kell kiemelnünk, aki egymagában is sokat tett a kölcsönös kapcsolatok és a tudományos együttműködés fejlesztésének érdekében. Idegen nyelvű publikációink némi gyarapodása következtében a magyar irodalom történetével kapcsolatos tanulmányok kezdenek szaporodni a nemzetközi szakirodalomban, aminek kézzelfogható jelei azok az utalások és hivatkozások, amelyekkel az egyes előadók éltek a kongresszus folyamán. Az is örömdetes jelenség volt, hogy az utrechti kongresszushoz viszonyítva sokszorosan megnövekedett a magyar résztvevők előadásainak száma.

A kilenc magyar delegátus közül heten tartottak előadást, hárman magyar irodalmi vonatkozású témáról. *Bán Imre* összefoglaló jellegű kiselőadása („L'adaptation et l'originalité dans la littérature hongroise avant 1800”) lényegében a reneszánsz és a barokk kor irodalmi tudatának tükrében vizsgálta meg a magyar irodalomban az adaptáció és az eredetiség problematikáját, de kitékintést adott a felvilágosodás korának irodalmára is. — A másik két előadás egy-egy konkrét téma feldolgozásával kapcsolatos. *Süpek Ottó* előadásában („L'influence de Victor Hugo en Hongrie à l'époque des réformes. Contribution à la définition du terme d'influence”) a magyar reformkor talán legjelentősebb irodalmi hatásával: Victor Hugo „fortune

intellectuelle"-jével foglalkozott, s főként azokat az elvi kérdéseket elemezte, amelyek a hugói hatás lényegének megértéséhez vezetnek. Így elsősorban Hugó eszméi hatásának befogadási feltételeit, azt az ideológiai rokonságot vizsgálta, amely magyarázatul szolgál, hogy a nagy francia romantikus viszonylag miért későn jutott szóhoz a magyar irodalomban, miért az ő hatása volt döntő, és miért éppen a drámaíró Hugót kedvelték a reformkori írók. Ez az elemzés olyan általános következtetésekké vezetett, amelyek az „influence” terminus definíciójához is szolgáltatnak értékes adalékokat. Közülük az a legfontosabb, amelyet *Süpek* „történelmi kiválasztódásnak” nevezett. Ez az alapja ugyanis annak, hogy adott kor önkifejezési szükségletei mely író, mely műfajt és milyen műveket adoptálnak. *Süpek* színvonalas előadása eredményes módszertani kísérlet egy fontos magyar irodalomtörténeti jelenség korszerű megvilágítására. Elismeréssel szólunk hozzá többben, köztük N. Pópa jassy-i, M. Strzalkowa krakkói, Bán Imre debreceni és J. Roos strasbourg-i professzorok. — *Hopp Lajos* az eredetiség és az utánzás kérdését vizsgálta a „Törökországi Levelek”-ben („La question d'imitation et d'originalité dans les Lettres de Turquie de Kelemen Mikes”). Szakítva a hatáskutatás felületes föltevésével és az erőltetett irodalmi párhuzamok keresésének régen divatos módszerével, az előadó két döntő ponton igyekezett megragadni a legnagyobb magyar levélíró eredetiségének és az imitáció bonyolult összefüggésének problémáit: a műfaj és a stílus vonatkozásában. Elemzése az eddigieknél pontosabb álláspont kialakításához vezetett a művészi magyar levél-műfaj megszületésének kérdésében. Mikes újdonsága és eredetisége eszerint abban áll, hogy egy általa bevezetett irodalmi műfaj és stílus tudatos művelésével szerencsésen szintetizálta a hazai fejlődési körülmények között létrejött erdélyi prózastílust egy modernebb stílusideállal, újjáteremtve és művészi fokra emelve a magyar levélformát. Ebben a folyamatban nem az esetleges minták imitációjának mozzanata a döntő, hanem a francia irodalmi kultúra egy ágának termékeny asszimilációja. A levont elvi tanulság: az írói eredetiség nem zárja ki az alkotó kölcsönhatások formáit (pl. a művészi imitációt); egy külföldi irodalmi modell (téma, műfaj, stílus) alkotó felhasználásának folyamata magában rejtheti az újat teremtő írói egyéniség originális vonásait, a nemzeti irodalmi hagyomány megkülönböztető sajátosságait. A hozzászólók közül R. Etienne oáriszi és J. Voisine lille-i professzor Mikes szubjektív egzotizmusa, török vonatkozásai és személyes stílusa iránt érdeklődött: *Sötér I.* főleg Rákóczi-ra vonatkoztatva, Bossuet és Fénelon fölfelehető eszméi hatására célzott a felvilágosodott nemzeti abszolutizmus értelmezése szemszögéből: R. Shackleton oxfordi Montesquieu-kutatót Mikes és az „Espion turc” s a „Lettres persanes” vonatkozásai lepték meg.

A magyar irodalom tárgyköréből elhangzott előadások alapján megállapítható, hogy összehasonlítható igénnyel feldolgozott magyar témák iránt erős érdeklődés tapasztalható a külföldi szakemberek részéről. Ennek kézzelfogható jele pl. hogy R. Shackleton oxfordi folyóirata, M. Bataillon pedig a *Revue de Littérature Comparée* számára kért tanulmányt Mikes Törökországi Leveleiről. (Magyar írók fölfedezése a múlt évi tours-i ülésszakon is emlékeztet mozzanatok volt Balassi és Zrínyi esetében.) Ezek az írók nemzetközi vonatkozásban érdekes témákká váltak, mert a hazai és az európai irodalmi jelenségek összefüggéseinek megvilágításával új szempontokat visznek a nemzetközi szakirodalomba. Mérlegelni kellene az ilyen öröndetes tapasztalatokat külföldi publikációink megválasztásában, és bizonyos következtetéseket sem ártana levonni hazai szempontú kutatási terveink elkészítésekor.

Az AILC kedvező alkalmat nyújt a polgári és a marxista irodalomtörténet képviselői közötti tudományos eszmecsere és vitára, a termékeny személyi kapcsolatok elmélyítésére. Politikai vonatkozásban is sokraértékelhető W. A. P. Smit volt elnök megnyitója, R. Welck záróbeszéde és az új elnök, R. Shackleton programadása. Ezekben a kollégális és tudományos együttműködés méltatása mellett jutott tér az elvi és a világnézeti álláspontok különbözősége figyelembevételével várható viták bő lehetőségeinek is. A Társasággal való további kapcsolat kiépítése előnyös lehet a marxista irodalomtudomány eredményeinek, nemzetközi publikációs lehetőségeinek bővítése szempontjából. Elősegítheti az őszinte együttműködést az a tény is, hogy az AILC V. kongresszusa 1967-ben Belgrádban kerül megrendezésre, továbbá az is, hogy a Társaság vezető szerveiben a lengyel és a jugoszláv alelnök mellett helyet kapott a Comité consultatif-ben egy magyar tudós is, *Sötér István* személyében.

Végül említésre méltó, hogy a fribourgi kongresszus könyvkiállításán három kiadvány képviselte a magyar irodalomtörténetírást: „La littérature comparée en Europe orientale.” Bp. 1962. — „La littérature hongroise et la littérature européenne.” Bp. 1964. — Helikon Világirodalmi Figyelő 1964. 1. sz. — mindhárom az Akadémia Kiadó gondozásában jelent meg.

Hopp Lajos

A katalóguscédulákon lektorálásra kész bibliográfiát Kiss József és H. Törő Györgyi szerkeszti, kisebb-nagyobb megszakításokkal, ill. kiesésekkel 1957 óta. Az adatok száma (az utánkölzésekkel, ismertetésekkel, új kiadásokkal együtt) — a szerkesztés folyamán történt selejtezés után — hozzávetőlegesen 12—15 000, ami kb. 750—1000 nyomtatott lapot tesz ki.

A bibliográfia a magyar nyelvű Petőfi-irodalmat öleli fel, a költő fellépésétől, 1842-től kezdve 1963 végéig. Az anyaggyűjtés nemcsak az önálló művekre és folyóiratokra terjedt ki, hanem a hírlapok, iskolai értesítők, naptárak, röplapok és plakátok idevágó anyagát is a lehetőség szerint értékesítette, kéz- vagy gépiratban levő anyagot azonban nem vett figyelembe. Egy korábbi terv szerint a magyarországi Petőfi-bibliográfiát készítettük volna el, amely tehát csak a hazai forrásokat vette volna tekintetbe, nyelvi korlátozástól függetlenül. Később azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a nyelvi szempontú összeállítás kevésbé komplikált s egyúttal hasznosabb is. Ezután került sor Kiss József romániai és H. Törő Györgyi csehszlovákiai gyűjtő-útjára, melynek során igyekeztünk az itthon hiányzó vagy hiányos erdélyi, ill. felvidéki forrásokat feldolgozni. Egyéb külföldi (magyar nyelvű) forrásokból az OSzK anyaga alapján merítettünk.

Bibliográfiánk természetesen tudományos jellegű, tehát az anyaggyűjtés, az adatok elrendezése és leírása során egyaránt elsősorban a Petőfi-kutatás és általában az irodalomtörténet érdekeit tartottuk szem előtt, de ezt az elvet nem értelmeztük szűkebben: gyűjtésünkben egyrészt gazdagon van képviselve a népszerű, ismeretterjesztő jellegű irodalom, másrészt Petőfi utóéletének bizonyos, tudományos szempontból kevésbé fontos, a kutatómunka perifériáira eső vonatkozásait sem hagytuk figyelmen kívül: így pl. megtalálhatók az összeállításban a különféle időben és helyen tartott Petőfi-ünnepségek, rendezvények fontosabb beszámolóit, számos alkalmi jellegű és érdekű írás. A Petőfire vonatkozó, önállóan megjelent kiadványokat, tekintet nélkül tudományos értékükre, minden esetben felvettük. Általában mellőztük az összefoglaló irodalomtörténeti munkák, középiskolai tankönyvek, egyetemi jegyzetek Petőfi-fejezeteit és az általános, ill. szaklexikonok Petőfi-címzavait. (De indokolt esetekben eltekintettünk ettől az elvtől, pl.: Gyulai Pál egyet. előadásai.)

Adatgyűjtésünk részben a legfontosabb szakfolyóiratok és számos, a Petőfi-kutatás szempontjából figyelemre méltó népszerű, ismeretterjesztő lap, folyóirat közvetlen átnézése, átlapozása útján, részben pedig különféle közvetett források felhasználásával történt. Ilyen közvetett forrásaink voltak: a korábbi Petőfi-bibliográfiák (pl. Szinnyi), általános irodalomtörténeti bibliográfiák (pl. Petrik, Pintér), repertóriumok (Figy, ItK stb.), folyóiratok indexkötetei (Száz, MNy), könyvtári katalógusok (OSzK), Petőfi-monográfiák, tanulmányok bibliográfiai összeállításai, utalásai, lapkivágat-gyűjtemények (Petőfi Irodalmi Múzeum), sajtófigyelőszolgálat, az MTA Irodalomtörténeti Intézete Bibliográfiai Osztályának különféle gyűjtései. Minden közvetett forrásból nyert adatot az eredeti helyen ellenőriztünk, ill. a saját szempontjaink szerint dolgoztunk fel.

Adatgyűjtésünk eredményessége természetesen nem lehet száz-százalékos, egyrészt azért, mert a számításba jövő tengernyi forrásnak csak egy szerény töredékét dolgozhattuk fel közvetlen végignézés útján (pl. nem volt módunk egyetlen egy hosszabb napilap-sorozat átlapozására sem), másrészt pedig a források számottevő részének hiánya vagy hozzáférhetetlensége miatt (pl. a második világháború utáni jugoszláviai magyar sajtó Petőfi-vonatkozásaiból éppen emiatt alig került a gyűjtésünkbe adat). Nem szabad megelégednünk arról, hogy több mint 120 esztendőnyi időszokról van szó, melynek — a kifejezetten szaktudományi irodalom bizonyos területeitől eltekintve — majdnem teljes nyomtatott könyv- és sajtóanyagában lehet Petőfi-vonatkozások felbukkanására számítani (de például orvosi szaklapokban is találtunk Petőfi-cikkeket, a társadalomtudományok különféle, az irodalomhoz közelebb vagy távolabb eső ágait nem is említve). Mégis, újabban végzett ellenőrző próbáink azt mutatják, hogy egyre kevesebb a még hiányzó adat, ilyeneket inkább csak a meglehetősen nehezen felkutatható utánkölzések vonatkozásában találtunk.

Bibliográfiánk 3 főrésze tagolódik: I. Petőfi művei. II. A Petőfiről szóló munkák, írások. III. A Petőfi-kultusz anyaga és irodalma. Az I. főrészt Petőfi összes, válogatott és egyes műveinek minden önálló, kötetes kiadását s életében megjelent munkáinak minden egyes nem-önálló közlését is regisztrálja; 1850-től kezdve csak a kiadatlan szövegek, ill. variánsok közléseit veszi tekintetbe a nem-önálló anyagban, tehát a lapok, folyóiratok pusztá utánkölzéseit mellőzi.

A Petőfi-irodalom anyaga 3 nagyobb fejezetre oszlik: az elsőben az általános esztétikai-irodalomtörténeti-életrajzi jellegű, a másodikban kifejezetten a költő költői működésére, műveire vonatkozó adatok, a harmadikban pedig Petőfi életének, életrajzáinak adatai sorakoznak. E főrészt anyagának tagolása sok tekintetben problematikus volt s az egyes fejezetek közötti érintkezések, „átfedések” sűrű utalásokkal kellett kiküszöbölni. (Pl. az egyes művek kelet-

kezésére s az életrajz egyes mozzanataira egyaránt vonatkozó adatok, egyes művek s a róluk szóló irodalom, a monográfiák s az életrajzok esetében.) Az életrajzi fejezetet a *Petőfi-család* bibliográfiai anyaga egészíti ki.

A *Petőfi-kultusz* fejezet széles területet ölel fel: 1. Általános vonatkozások (Petőfi-Társaság, Petőfi-Ház, ünnepek, emlékhelyek, emléktáblák, -művek, Petőfi-kutatók és kutatások), 2. Petőfi a szépirodalomban és egyéb művészetekben (szobrászat, festészet, zene, film stb.), 3. Petőfi műveinek fordításai és irodalmuk. Ez utóbbi fejezetről meg kell jegyezni, hogy mivel összeállításunk csak magyar nyelvű források adatait tartalmazza, a fordítások közül természetesen csak azokat veszi számba, amelyek ezekben kerültek közlésre (számuk tehát viszonylag csekély), annál gazdagabb viszont a különféle idegen nyelvű fordításkötetek, fordítások magyar nyelvű ismertetéseinek anyaga s a fordítások elméletével, történetével foglalkozó írásoké.

Összeállításunk *annotált* bibliográfia: az annotációk tömör tárgymegjelölések; értékelő megjegyzéseket általában nem tartalmaznak. Jelentős részük csak az anyag megszerkesztését szolgáló eligazítás volt, melyet az adat pontos besorolása automatikusan feleslegessé tesz (pl. egy-egy Petőfi-kötetre vagy monográfiára vonatkozó recenziók esetében).

A bibliográfia lehetőleg regisztrálja az összes *átvételeket* és *utánközléseket* (eltekintve egyes művek említett, 1850 utáni pusztá, nem önálló újraközléseitől) és rámutat ezek esetleges eltéréseire. Ezek közül ugyanis a kutató kiválaszthatja a számára legkönnyebben elérhető; egyébként pedig ha ezeket nem tüntetnénk fel, a bibliográfiából kifejejtett adatokat sejtethet bennük. Ezek természetesen nem jelentenek külön bibliográfiai tételt, mert az első közlés adataihoz kapcsolódnak, az eltérő adatok feltüntetésével.

A bibliográfia anyagának *elrendezése* az említett főrészekben, ill. fejezetekben belül általában tárgyi, a természetes összefüggésekhez igazodó, de gyakran éltünk az alfabetikus elrendezés módszerével, ha ez látszott a legcélszerűbbnek (pl. a helynevek, szemelynevek vagy nyelvek szerinti csoportosítás eseteiben); a végső rendezési elv pedig (a tovább már nem tagolt alfejezeteknél) minden esetben az időrend. Az ismertetések mindig a szóban forgó mű után következnek (ugyancsak időrendben), ugyanígy jártunk el az egyes művekre, írásokra vonatkozó — fontosabb — hírek, közlemények (és az említett utánközlések) eseteiben.

A *technikai* kérdésekben (címléírás, rövidítések, utalások) általában az MTA Irodalomtörténeti Intézete Bibliográfiai Osztályának gyakorlatához igazodunk. Főbb eltérések: Petőfi összes, válogatott és egyes művei kötetes kiadásainak címléírása részletesebb (még a cm-méretet is megadja), a periodikákból vett adatoknál lehetőleg mind a számot, mind a dátumot megjelöltük; olyan esetekben, amikor a pontosabb terjedelem a lapszámokból nem állapítható meg, a hasámban vagy sorokban kifejezett terjedelmet is megadtuk; az annotációk — a fentiekben kifejtettek szerint — általában valamivel részletesebbek.

A kiadványt részletes és célszerűen tagolt *név-, ill. címmutatóval* és lehetőleg a földrajzi nevek indexével kívánjuk ellátni. Ezt egyelőre a külön katalógusok helyettesítik, melyeket a gépelt cédulák kópiáiból állítottunk össze.

Kiss József

Intézeti hírek

(1964. augusztus 1—október 31.)

Kirsti Ojanen, a helsinki egyetemi könyvtár munkatársa, a Kulturális Kapcsolatok Intézete meghívására augusztus 23-án érkezett Budapestre s egy hónapot töltött itt, Intézetünk vendégeként, a lappföldi irodalomra vonatkozó szakbibliográfia anyagának kiegészítésével.

*

Az Association Internationale de Littérature Comparée IV. Kongresszusán (Fribourg, augusztus 31—szeptember 5.) az Intézet munkatársai közül Sölter István, Bor Kálmán, Hopp Lajos, Klaniczay Tibor, Nyíró Lajos és Vajda Gy. Mihály vett részt. A Kongresszus egyik fő előadását Klaniczay Tibor, Intéze-

tünk igazgatóhelyettese tartotta „Que faut-il entendre par 'littérature nationale'?” címen; az Intézet tagjai közül előadást tartott még: Hopp Lajos („La question d'imitation et d'originalité dans les Lettres de Turquie de Kelemen Mikes 1690—1761”), Nyíró Lajos („Originalité nationale d'une littérature pendant la domination coloniale: la littérature du Viet-nam”) és Vajda Gy. Mihály („Perspectival Change of Literary Phenomena Viewed from a National or an International Angle”).

*

Miroslav Kacer, a prágai Ustav pro Ceskou Literaturu tudományos titkára augusztus 31-én érkezett hazánkba, egy hetes itt-

tartózkodása alatt megbeszéléseket folytatótt Intézetünkben a jövő évben megrendezendő szocialista irodalomtörténeti intézetvezetők tanácskozásának előkészítésére.

*

Szeptember 1-én megkezdte munkáját Intézetünkben *Csapláros István*, a varsói egyetem magyar docense, aki a magyar és lengyel akadémia közti egyezmény keretében egy hónapot töltött itthon a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok történetére vonatkozó kutatások céljából.

*

V. Kovács Sándor, Intézetünk tudományos munkatársa, szeptember 2-án utazott négy hétre a Német Demokratikus Köztársaságba a Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin vendégeként. Útja során az alábbi városokban végzett könyvtári és levéltári kutatásokat: Berlin (Finnisch—ugrisches Institut der Humboldt-Universität, Universitätsbibliothek, Staatsbibliothek), Gotha (Landesbibliothek), Erfurt (Wissenschaftliche Bibliothek), Jena (Universitätsbibliothek), Halle (Universitätsbibliothek, Frankesche Stiftung) és Lipcse (Universitätsbibliothek). Az NDK-ban folyó reneszánszkutatásokról megbeszéléseket folytatott *Johannes Irmscher* és *Szent-Iványi Béla* berlini professzorokkal (Humboldt-Universität), valamint *Max Steinmetz* lipcsei egyetemi tanárral (Karl-Marx-Universität).

*

Szeptember 8-án Velencébe utazott *Miklós Pál*, Intézetünk tudományos titkára, s részt vett a Fondazione Giorgio Cini által rendezett VI. Corso Internazionale d'Alta Cultura három hetes előadássorozatán, amelynek főtémája „Kultúra és művészet a mai civilizációban” volt.

*

Szeptember 10-én érkezett hazánkba *Ingeborg Spriewald* és *Werner Lenk*, a berlini Német Tudományos Akadémia két munkatársa, akik két hetes itt-tartózkodásuk alatt magyar irodalomtörténeti kutatásokkal foglalkoztak.

*

Szeptember 17-én látogatta meg Intézetünket *Werner Miltenzwei*, az NDK tudományos ismeretterjesztő társulatának főtíkára, aki a TIT vendégeként tartózkodott Budapesten.

*

André Gisselbrecht, a Nouvelle Critique, a francia Kommunista Párt elméleti és kulturális folyóiratának szerkesztője, szeptember 23-án látogatott el Intézetünkbe, s az Intézet

munkatársaival aktuális elméleti kérdésekről tartott megbeszélést.

*

Szeptember 24-én látta vendégül Intézetünk *Graham Storey*, cambridgei egyetemi tanárt, aki Dickens-kutatásairól számolt be Intézetünk munkatársainak.

*

Szeptember 30-án utazott Jugoszláviába *Kiss Ferenc*, Intézetünk munkatársa; négy hetes tanulmányútján Kosztolányi fiatalkori emlékei után kutatott Szabadkán.

*

Október 1-én látogatta meg Intézetünket *dr. Heinz Kindermann*, egyetemi tanár, a bécsi Tudományegyetem Színháztudományi Intézetének igazgatója és *Margret Dietrich*, a bécsi Tudományegyetem Drámatörténeti Tanszékének tanára.

*

Október 2-án az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, az Országos Béketanács és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság által az Akadémia dísztermében Madách Imre halálának 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülésen *Sötér István* levelező tag, Intézetünk igazgatója tartott előadást „Madách és a koreszmék” címmel.

*

Október 3-án Csesztvén, a Madách Imre szobrának leleplezése alkalmával rendezett emlékünnepeken *Komlós Aladár*, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság elnöke, Intézetünk tud. főmunkatársa tartott emlékbeszédet.

*

Október 22-én meglátogatta Intézetünket *Eduard Winter*, a berlini Német Tudományos Akadémia tagja, a német szlavisztika kiváló képviselője s Intézetünk munkatársaival folytatott beszélgetést az őt érdeklő szakmai kérdésekről.

*

Augusztusban jelent meg a fribourgi összehasonlító kongresszus alkalmából közreadott tanulmánykötet: „Littérature Hongroise — Littérature Européenne.” (Études de littérature comparée publiées par l'Académie des Sciences de Hongrie à l'occasion du IVe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée.) Az Intézet munkatársai közül az alábbiak járultak hozzá tanulmányokkal a kötet anyagához: *Bor Kálmán*, *Diószegi András*, *Gerézy Rabán*, *Hopp Lajos*, *Horváth Károly*, *Illés László*, *Képes Géza*, *Klanczay Tibor*, *Nyíró Lajos*, *Sötér István*, *Szabolcsi Miklós*, *Sziklay László*, *Vajda Gy. Mihály*.

A jelenlegi összeállítás alapelvei azonosak a múlt évben közreadott bibliográfia elvi és szerkesztési szempontjaival (vö. ItK 1963. 645.). Az anyag elrendezésében csak annyi változás történt, hogy egy korszakon belül az általános jellegű és egyes írókra vonatkozó tanulmányoktól elkülönítve, betűrendben soroljuk fel az irodalomtörténeti érdeklődő könyvekről 1963-ban megjelent recenziókat. Pótlásra nem vállalkoztunk, kivéve a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeket*, amelynek 1962. évi 2. száma 1964-ben látott napvilágot. Az anyaggyűjtést április 30-án zártuk le.

Ezuttal is köszönettel kell megemlítenem, hogy munkámban Bor Kálmán (külföldi periodikák) és Kapuvári Anna (magyar anyag egy része, szerkesztés) voltak a munkatársaim.

V. Kovács Sándor

Rövidítések

AAcadPaedSzeg = Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. Series Linguistica et Litteraria.
AETHn = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae.
AHistArt = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae.
Alf = Alföld
ALitt = Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae.
AnnalUnivSciBp S.Phil = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philologica. Tom. IV.
AUnivSzeg = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tom. III.
BRPh = Beiträge zur Romanischen Philologie (Berlin)
BorsSz = Borsodi Szemle
CommBHMH = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungaricae.
Egri TanárKözpontK = Az egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tom. I.
ÉI = Elet és Irodalom.
Ethn = Ethnographia
FK = Filológiai Közöny
HK = Hadtörténeti Közlemények
IgSz = Igaz Szó (Marosvásárhely)
ИИЛит = Иностранная Литература (Москва)
ISz = Irodalmi Szemle (Pozsony)
ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
Jkor = Jelenkor
Kort = Kortárs
Kr = Kritika
KvKt (Debrecen) = Könyv és könyvtár. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei.
LettFr = Les Lettres Françaises (Paris)
ЛитГ = Литературная Газета (Москва)
LK = Levéltári Közlemények
LSz = Levéltári Szemle

MKsz = Magyar Könyvszemle
MNY = Magyar Nyelv
MNYr = Magyar Nyelvőr
MPszSz = Magyar Pszichológiai Szemle
MTA I. OK = A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei.
MTA II. OK = A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei.
MTud = Magyar Tudomány
Nagyv = Nagyvilág
NHQu = The New Hungarian Quarterly
MűvtÉrt = Művészettörténeti Értesítő
NyitK = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Közlövár)
NyK = Nyelvtudományi Közlemények
OSzK Évk = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve
PártK = Párttörténeti Közlemények
PedSz = Pedagógiai Szemle
SlovLit = Slovenská Literatura (Bratislava)
SoprSz = Soproni Szemle
StudLitt = Studia Litteraria. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei. Tom. I.
StudSlav = Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae.
Szabó Ervin KtÉvk = A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve. Tom. X.
Száz = Századok
Ttáj = Tiszatáj
TörtSz = Történelmi Szemle
Univ = Universitas (Tübingen—Stuttgart)
Úf = Új Írás
Vasi Sz = Vasi Szemle
ViF = Világirodalmi Figyelő
Vig = Vigilia
ВопЛит = Вопросы Литературы (Москва)
Vság = Valóság

I.

(Általános rész)

Angyal, Andreas: Konferenz der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Univ Nr. 1. 99.
Bálint Sándor: A szegedi táj történeti mondavilágából. Ethn 38—54.
Barta János: Liralméleti alapfogalmak. StudLitt Barta János: Irodalom és realizmus. Alf 5. sz. 55—64., 7. sz. 54—68.
Bencze József: A magyar kalendáriumok orvostörténeti vonatkozásairól. CommBHMH 30. sz. 9—59.
Csanda Sándor: A magyar-szlovák irodalmi és kulturális kapcsolatok kutatásának problémáiról. AAcadPaedSzeg
Dezsényi Béla: A váci sajtó története képekben. MKSz 276—277.
Dobossy László: Az előítélet ellen. ISz 662—664. [Szempontok és adalékok a cseh-magyar kulturális kapcsolatok történetéhez.]
Dolanský, Julius: A kelet-európai irodalmak összehasonlító-történeti kutatása. ViF 36—46.
Fónai László: Kaposvári nyomdászati a múltban és ma. Somogyi Írás 43—50.

Fügedi Elek: Még néhány adat a cseh, szlovák és magyar kölcsönös versfordításról. ISz 333—334. [Az ISz 1959/3. számában megjelent tanulmány 2. része.]
Gábor Ernő: A kritikai kiadásokról. Vság 3. sz. 102—104.
Gáldi, Ladislav: Quelques reflets du vers anisossyllabique slave dans les littératures hongroises et roumaines. International Journal of Slavic Linguistics and Poetics. No. 6. 120—132.
Hársfalvi Péter: Irodalom — szociográfia — szociológia. Alf 8. sz. 64—69. [vö. Bata Imre: Az irodalmi szociográfia szükségessége. Alf 10. sz. 53—57.]
Háy Gyula: Történelmi dráma — társadalmi dráma. Kort 1301—1305.
Illés László: Régi viták az avantgardról. Kr 2. sz. 6—17.
Illyés Gyula: A költői nyelvről. Úf 1215—1219.
Jancsó Elemér: A színház-történeti kutatás időszerű kérdései. Korunk 545—547.

- Kemény G. Gábor: A rokontudományok folyóiratainak magyar irodalomtörténeti vonatkozású írásai 1960-ban. (Bibliográfia) ItK 260–266.
- Kemény G. Gábor: A rokontudományok folyóiratainak magyar irodalomtörténeti vonatkozású írásai 1961-ben. (Bibliográfia) ItK 395–400.
- Klanczay Tibor: Egy kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet lehetőségei. VtF 47–55.
- Klanczay Tibor: Nézeteltérések a „nemzeti jelleg” körül. Kr 1. sz. 17–27.
- V. Kovács Sándor: Magyar irodalomtörténetírás. 1962. (Bibliográfia) ItK 645–655.
- Kóhalmi Béla: A művek sorsa és a bibliográfia. MKsz 4–26.
- Köpeczi Béla: A magyar irodalom külföldön. Kort 444–448.
- Kunszery Gyula: Európai „seregszemle”. FK 388–407. [XVII–XX. sz.]
- Kunszery Gyula: La matière hongroise du „Petit Larousse” 1963. ALitt 180–181.
- Major Máté: Egységes művészetszemlélet! Jkor 977–983.
- Мажейко, А.: Литература сближает наводны. Литература и маастава. (Минск) окт. 15. (Belorusz nyelven)
- Mihalik Zoltán: A művészi valóság. Jkor 1159–1164.
- Módis László: Adalék régi debreceni temetők emlékeihez. Alf 12. sz. 102–103.
- Módis László: A Református Kollégium tudományos gyűjteményei. Alf 6. sz. 59–61.
- Módis László: Helyreigazítások a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtáráról megjelent dolgozatokhoz. KvKt (Debrecen) [uo. Molnár Pál válasza.]
- S. Molnár Edit: Szépirodalmi szöveg megértésének neveléslektani vizsgálata. MPszSz 281–286.
- Nagy, Péter: Problems of Hungarian Literary Criticism. Some remarks on G. F. Cushing's Study. NHQu No. 11. 132–135.
- Nemeskürty István: A magyar film és a magyar irodalom. Jkor 540–545.
- Németh László: A magyar nyelv ereje és gyengéje. Kort 1531–1535.
- Неупокоева, Ирина: Будапештская конференция по сравнительному изучению литератур. Вестник Академии Наук СССР (Москва) 5. sz. 91–93.
- Неупокоева, Ирина: Международная конференция в Будапеште. ВостЛит 3. sz. 94–99.
- Péter László: A folyóirat-repertóriumok kérdéséhez. KvKt (Debrecen)
- Pintér Zoltán: A művészet tárgya, forrása. Jkor 1164–1169.
- Pók Lajos: Irodalomtudomány és közönség. Kr 3. sz. 45–47.
- Polet, S.: Hongaarse poezie. Litterair paspoort (Amsterdam), 167. sz. 140.
- Rába György: Műfordítás és összehasonlító irodalomtörténet. VtF 124–127.
- Radó György: Az észt irodalom Magyarországon. FK 223–242.
- Rózsa György: Az Akadémiai Könyvtár tudományos munkája és kiadványai. MTud 127–129.
- Sinkó Ervin: Magyarország látogatás után. Híd 1239–1255. [Főleg az irodalomtörténészek 1955-ös nacionalizmus-vitájáról.]
- Sóter István: A komplex-összehasonlító kutatások elvi kérdései. VtF 10–17.
- Sóter István: Jegyzet a kritikáról és az irodalomtörténetről. Kr 4. sz. 3–5.
- Szabó György: Conférence on Comparative Literature à Budapest. NHQu No. 9. 178–179.
- Сабольши, Миклош: Творческий метод и конкретные критики. ВостЛит 11. sz. 99–102.
- Szentmihályi János: A bibliográfia és az irodalomtörténet. OSzK Évk
- Sziklay, László: Einige methodologische Fragen der vergleichenden Literaturgeschichte. (Die ungarisch-slawischen literarischen Beziehungen.) StudSlav 311–335.
- Sziklay László: Összehasonlító Irodalomtudományi Konferencia Budapest. MTud 53–57. [1962. okt. 26–29.]
- Tökés László: A mikroártya és a kutatók. MKsz 130–146.
- Tüskés Tibor: Az írói magatartásról. Jkor 168–170
- Vajda György Mihály: Az összehasonlító kelet-európai irodalomtörténet felé. Korunk 267–272. [Az 1962-ben tartott budapesti kongresszus.]
- M. Velenyák Zsófia: Beke Ödön tudományos munkássága. NyK 464–473.
- Vitányi Iván: A valóság tükrözése és megváltoztatása. Vság 1. sz. 42–56.
- Weber Antal: Reflexiók egy vitához. Kr 3. sz. 41–45. [Irodalomtörténet és kritika.]
- Wurmser A.: Petit pays, grande littérature. Les Lettres Françaises, 991. sz. 2.
- [–]: A magyar levéltári irodalom bibliográfiája. 1962. LK 351–358.

Ismertetések

- A hatszázéves Debrecen. Debrecen, 1961. Ism.: Benda Kálmán, Száz 1139–1140. Tamás Anna, ItK 394–395.
- A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Bp. 1962. Ism.: Galambos Ferenc, Vság 5. sz. 105–107.
- A magyar irodalom története. 1849–1905. Bp. 1963. Ism.: Bessenyei György, Vság 4. sz. 118–120. Gyárfás Imre, BorsSz 5. sz. 82–88.
- A magyarországi művészet története. 1–2. köt. Bp. 1961–1962. Ism.: Komlövski Tibor, ItK 632–635.
- A magyar stílisztika útja. Bp. 1961. Ism.: Jelenits István, ItK 384–385. J. Nagy Mária, NyitudK 1962. 325–330.
- Anthologie de la poésie hongroise. Paris 1963. Ism.: Gaucheron, J. Europe 407. sz. 122–123. Söter István, Nouvelle Revue Française 128. sz. 309–315.
- A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. 1960–1961. Bp. 1961. Ism.: Komlövski Tibor, ItK 392–393.
- A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Bp. 1962. Ism.: Balázs Mihály PedSz 953–958. Dersi Tamás, Vság 3. sz. 106–107. Káfer István, ISZ 431–433. Lőkös István, ItK 528–531. Szalatnai Rezső, Úf 1499–1501.
- Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Bp. 1963. Ism.: Imre Samu, MNyr 411–415. Papp László, Vság 4. sz. 120–121.
- Benda Kálmán – Irinyi Károly: A négy száz éves debreceni nyomda (1561–1961). Bp. 1961. Ism.: Molnár József, MTud 781–782. Tóth András, Száz 186–188.
- Csanda Sándor: Valóság és illúzió. Bratislava, 1962. Ism.: Tarnóc Márton, ItK 392.
- Debreceni bibliográfia. Debrecen, 1961. Ism.: Tamás Anna, ItK 394–395.
- Fábián – Szathmári – Terestyéni: A magyar stílisztika vázlata. Bp. 1958. Ism.: J. Nagy Mária, NyitudK 1962. 325–330.
- Felhő Ibolya – Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Bp. 1961. Ism.: Gyenis Vilmos, ItK 252–253.
- Füst Milán: Látomás és indulat a művészetben. Bp. 1963. Ism.: Dévényi Iván, Jkor 669–671.
- Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat. Bp. 1961. Ism.: Péczely László, ItK 247–250.
- Hevesi Sándor: A drámaírási iskolája. Bp. 1961. Ism.: Osváth Béla, ItK 640–641.
- Honti János: Válogatott tanulmányok. Bp. 1962. Ism.: Bárkányi János, Ethn 135–142. Voigt Vilmos, AEthn 195–201.
- Kanyar József: Somogy megye levéltára. Kaposvár, 1962. Ism.: Babics András, Jkor 479–480. Hadnagy Albert, LSZ 247–252.
- Klanczay Tibor – Szauder József – Szabolcsi Miklós: Histoire abrégée de la littérature hongroise. Bp. 1962. Ism.: Hopp Lajos, ItK 636.

Kleiss, M., Börsenblatt für den deutschen Buchhandel. Nr. 62. 1250—1252.
 Kozsca Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája. 1956—1957. Bp. 1961.
 Ism.: Péter László, ItK 118—119.
 Szalatnai Rezső, MKsz 381—383.
 Könnnyű László: Az amerikai magyar irodalom története. New York 1961.
 Ism.: Illés László, ItK 241—243.
 Lirica ungherese del' 900. Parma 1962.
 Ism.: Toti, G., Rinascita 3. sz. 31.
 Magyar elbeszélők. 1—4. köt. Bp. 1962.
 Ism.: Keresztury Dezső, NHQu No. 9. 63—78.
 Magyar színház-történet. Bp. 1962.
 Ism.: Vajda György Mihály, ItK 236—238.
 Mocásr Gábor: Szellem és századok. Debrecen 1962.
 Ism.: Julow Viktor, Alf 8. sz. 82—86.
 Pogány József: Kultúra — alkultúra. Bp. 1962.
 Ism.: József Farkas, ItK 773.
 Pražák, Richard: Mad'arská reformovaná inteligence v českém obrození. Praha, 1962.
 Ism.: Barkányi Zoltán, VtF 317—318.
 Rubinyi Mózes: Emlékezők és tanulmányok. Bp. 1962.
 Ism.: Láng József, ItK 773—774.
 Sinkó Ervin: Magyar irodalom. Szubotica, 1961.
 Ism.: Bán Imre, ItK 627—629.

Somlyó György: A költészet évadai. Bp. 1963.
 Ism.: Horváth Zsigmond, Jkor 1188—1189.
 B. Nagy László, Kr 4. sz. 53—55.
 Stillsztikai tanulmányok. Bp. 1961.
 Ism.: J. Nagy Mária, NyitudK 1962. 325—330.
 Szalay Károly: Szatíra és humor. Bp. 1963.
 Ism.: Bögel József, Kr 1. sz. 62—63.
 Szentmihályi János — Vértessy Miklós: Útmutató a tudományos munka magyar és nemzetközi irodalmához. Bp. 1963.
 Ism.: Galambos Ferenc, Vság 6. sz. 126—127.
 Sziklay László: A szlovák irodalom története. Bp. 1962.
 Ism.: Kovács Sándor Iván, ItK 629—632.
 Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből. 1—3. köt. Bp. 1961.
 Ism.: Komlós Aladár, ALitt 189—193.
 Rév Mária, MTud 225—226, és oroszul: BonJut. 5. sz. 229—234.
 Sziklay László, Zeitschrift für Slavistik 1. sz. 140—144.
 Theatrum. 1962. Bp. 1962.
 Ism.: Mihálik Zoltán, Jkor 1154—1155.
 Turóczi-Trostler József: Magyar irodalom — világ-irodalom. 1—2. köt. Bp. 1961.
 Ism.: Bán, Imre ALitt 183—189.
 Zolnay Vilmos: Miért szép a szép? Bp. 1962.
 Ism.: Zoltai Dénes, MFilSz 2. sz. 329—334.

II.

(Régi magyar irodalom.)

Bakos József: A magyar Comenius-irodalom. V. közl. Egri Tanárközpont
 Bakos József: Comenius tankönyveinek magyar nyelvű adataira hibás utalás a Nyelvtörténeti Szótárban. MNy 464.
 Balany György: Egyházi múltunk tarlójáról. Vig 317—318. [Juhász Kálmán kutatásairól: 1. Egy ismeretlen bencés apátsg Szegezen; 2. Az aradi káptalan hiteleshely regesztái 1552-ig.]
 P. Balázs János: Van-e műhely szó a Jókai-kódexben? MNy 487—488.
 Bányai Zsigmond: Ismeretlen szók egy XVIII. századi jegyzetkönyvből. MNy 134—135. [XVIII. e. f. Művelődéstörténeti vegyes bejegyzések latinul és magyarul, versek.]
 Benda Kálmán: Néhány kiegészítés Rimay János leveleivel kapcsolatban. ItK 477.
 Bence József: Szegei Kőrös Gáspár. Orvosi Hetilap 1902—1905.
 Benda Kálmán: Zrínyi Miklós levele Szunyogh Gyulához. ItK 591.
 Berlász Jenő: Derschwam János könyvtára. A hazai humanizmus történetéhez. MKsz 301—316.
 Bognár András: Magyar glosszák egy Peibárt kötetben. MNy 223—225. [XVI. sz. első évtizedéből.]
 Bohus Jenő: Ungarischer oder dacianischer Simplissimus. MKsz 362.
 Bónis György: Az Ars Notaria mint retorikai és jogi tankönyv. FK 373—388.
 Bors Gedeon: A Szent Antalról nevezett ispotályos rend Magyarországon terjesztett nyomtatványai. (1505—1506) OSzK Évk
 Bors Gedeon: Kísérlet az 1539. évi brassói nyomtatványok megjelenési sorrendjének megállapítására. MKsz 263—268.
 Bors Gedeon: Régi magyarországi nyomtatványok a szlovákiai gyűjteményekben. MKsz 116—120., 344—347.
 Czeglédy Sándor: A Batthyány-kódex kisebb testvére: a Ráday-graduál. MNy 24—29.
 Csapodi, Csaba: Il problema dell' autenticità di Naldo Naldi. (Contributo alla critica delle fonti della Biblioteca Corvina.) ALitt 167—176.
 Csapodi Csaba: Mikor szünt meg Mátyás király könyvfestő műhelye? MKsz 27—42.
 Csapodi Csaba: Sajtóhibából lett „hiteles korvina”. MKsz 332—333.

Csatkai Endre: Volt-e Sopronban Götjen nevű nyomdász? SopSz 77—78.
 Csongrády Béla: Apór Péter és Ion Neculce eszméletének rokonsága. FK 407—411.
 D. Dömötör Tekla: A kelet-európai színháztársaság kezdetei. Theatrum 1.
 Dörnyei Sándor: A XVI. századi szegedi nyomda kérdése. MKsz 357—362.
 Dumitrescu, Dinu A.: Une édition inconnue d'une „Nouve Zeitung” imprimée en Hongrie en 1595. MKsz 120—121.
 Dümmerth Dezső: A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése. (1561—1635) MKsz 43—58.
 Eckhardt Sándor: Erős, mint Esztergom vára. MNy 340—341. [Utalással Balassi Bálintra.]
 Eckhardt Sándor: Levelek a XVI. századból. MNy 481—487.
 Eckhardt Sándor: Újabb Balassi-okmányok. ItK 602—612.
 Erdősi Laura: Wernher: De admirandis Hungariae aquis. CommBMMH 103—168. [Wernher György könyvének teljes fakszimile-közlése a magyar fordítással együtt.]
 Esze Tamás: A magyar Praxis pietatis. KvKt (Debrecen) [Medgyes Pál.]
 Fazakas József: Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I—III. kötetéhez. OSzK Évk
 Geréb László: Pázmány Péter és a magyar irodalom. Világosság 1. sz. 41—44.
 Gerédy Rabán: Az úgynevezett Jajcai ének-töredék. ItK 718—720.
 Halmai János: Mélius Juhász Péter. Orvosi Hetilap 2. sz. 77—78.
 Herepei János: A XVI—XVIII. századbeli kolozsvári nyomdászok iskolai és szakmai végzettsége. MKsz 169—185.
 Herepei János: Hozzászólás a Heltai-Hoffgreff-nyomda tulajdonosainak kérdéséhez. MKsz 268.
 Hexendorf Edit: A „Jelkiismeret” magyar nyelvű kifejezéseinek kérdéséhez. MNy 341—344. [A kódexektől Pázmány Péterig.]
 Hopp Lajos: Hermányi Dienes József két levele. ItK 594—596.
 Horváth János: A hun-történet és szerzője. ItK 446—476.
 Imre Samu: Törlejt szavunk és a Szabács Viadala. MNy 7—15.

- Imre Samu: Utószó egy vitához. MNy 408–424. [Szabács Viadala.]
- Iványi Zoltán: Adalékok Dévai Bíró Mátyás származási helyéhez, rokoni kapcsolataihoz. MNy 462–464.
- Jenei Ferenc: Lipsiai Pál levele Melith Péterhez. MKsz 121–122. [1619.]
- Jenei Ferenc: Petkő Zsigmond. ItK 592–594.
- Kardos Tibor: A renaissance és a humanizmus fogalmának összefüggése. FK 315–324.
- Kardos, Tibor: Le relazioni umanistiche italo-ungheresi e il loro carattere. Annali UnivScient Bp S. Phil
- Karsai Géza: Névtelenség, névrejtés és szerzőnév középkori krónikáinkban. Száz 666–677. [János minorita, Kálti Márk, Thuróczi János stb.]
- Kathona Géza: Megjegyzések Neuser Ádám életrajzához és ideológiájához. ItK 328–334.
- Keserű Bálint: A „Conspiratio Kendiana” szerzője. ItK 360–368.
- Keserű Bálint: Epiktétosz magyarul — a XVII. század elején. AUnivSzeg [Thordai János fordításának beutó kiadásával.]
- Kovács István: Balassi Bálint egyik tanítójának levele. MNy 334–335.
- Kovács István: Somorjai énekmásolatok. MNy 363–365. [Palatics György, Skaricza Máté.]
- Koroknay Gyula: Losonczy Anna Tiszszentmártonban. ItK 731–738.
- Kumorovitz L. Bernát: A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI–XII). Száz 1–31.
- Lehoczky Alfréd: Egy négyszáz éves levél. BorsSz 4. sz. 106–107. [Hangonyi György levele. 1563.]
- Levárdy, F.: Il Leggendario ungherese degli Angio conservato nella Bibliotheca Vaticana, nel Morgan Library e nell' Ermitage. AHistArt 75–138.
- Mészáros István: Krónikáink „diák”-jai. FK 161–170.
- Mészáros István: Népi gyermekjátékaink „Lengyel” László királya. Ethn 272–278.
- Mona Ilona: Adatok a középkori magyar irodalom és a magyar népdalszövegek kölcsönhatásához. Ethn 181–201.
- Nagy Barna: Gálszécsi István énekeskönyvének másodika, nagyrészt ismeretlen kiadása. MKsz 347–356.
- Nemeskürty István: Heltai Gáspár magyar krónikája mint szépprózánk becses darabja. ItK 125–139.
- Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nememesi katonaság között régebbi gondolkodásában. (XV–XVIII. sz.) TörtSz 1. sz.
- Nyíri Antal: A törtélt, a Szabács Viadala, a módszer és egy stílus kérdés. MNy 162–171.
- Papp, László: Die Frage des „dialekt kulturalny” und die Anfänge der ungarischen Schriftsprache. StudSlav 393–417.
- Papp László: Titkosírás a magyar néphagyományban. MNy 335–336. [Utalások a régi magyar irodalomra.]
- Possevin, J.: Un dialogue culturel Est-Ouest. Études (Paris) 10. sz. 100–103. [A Tours-i humanista konferencia. Varjas Béla, Klaniczay Tibor, Bán Imre stb. előadásairól.]
- Шаманадзе, Н.: Венгерский исследователь и легенда Сурумской крепости. Аהלгэдзрда коммунист, 1963. aug. 29. [Vargyas Lajos: A befalazott asszony magyar balladájának keletkezése c. művének német nyelvű kiadásáról.]
- Sárosi Bálint: Sirató és keserves. Ethn 117–122. [Zenei szempontból.]
- Scheiber Sándor: Vándoranekdóta Bornemisánál. ItK 55.
- Schram Ferenc: Népköltészeti töredékek a XVI–XVIII. századból. Ethn 548–564.
- Sólyom Jenő: A két Ács Mihály életrajzához. ItK 55–58.
- Somogyi Éva: Adalék Zrínyi és az 1653–59. évi horvátországi parasztfelkelés történetéhez. ItK 232–235.
- Szabó György: Szamosközi István műveltségéhez. NyitudK 1962. 371–373. [Függelék: Zamoyksi Jánosné Báthory Grizeldisz levele Kocsárdi Gálffy Jánoshoz. 1589. XII. 12.]
- Szabó T. Attila: 1. Az egri bíró és hites polgárainak levele Fodor Ötvös István kolozsvári főbíróhoz és az ötvös céhmesterekhez 1558-ból. — 2. Tatosi zálogosító levél 1575-ből. — 3. Udvarhelyszéki tetemrehívás és ítélet 1590-ből. MNy 360–363.
- Szabó T. Attila: Daczo Máté fogarasi várnagy három levele Nádasdy Tamáshoz. NyitudK 1962. 373–376. [1549–1552. Faksimilével.]
- Szabó T. Attila: Erdélyi levelek a XVI. századból. MNy 92–94.
- Szent-Iványi Béla: Czvittinger „Specimen”-jének első ismertetője. ItK 477–478.
- Szigeti Kilian: A Mátyás-graduale eredetének kérdése. MKsz 327–332.
- Szigeti Kilian: Középkori hangjegyes kódextöredékek a Soproni Állami Levéltárban. SopSz 29–40., 145–149.
- Szigeti Kilian: A közeg titkos levéltár középkori kódextöredéke. Vasi Sz 86–89.
- Tolnai, Gábor: Zur Geschichte der Faust-Sage in Ungarn (Gesang des Albert Molnár). ALitt 3–19.
- Cs. Tompos Erzsébet: A pécsi székesegyház kőtarának kentauros oszlopfőjezete és szírekes gyémántok. Adalék a XI. századi magyar épületplasztika ikonográfiájához. MűvtÉrt 113–120. [Zoerard és Benedek legendája.]
- Tóth Endréné — Rapcsányi László: Egy 1664-es kalendáriumban található egyidejű bejegyzések Zrínyi Miklós hadjáratairól. Szabó Ervin Kt. Évk.
- Újváry Zoltán: Árgirus és Tündér Ilona vásári festményen. Ethn 109–110.
- Valkó Arisztid: Mátyás király könyvtárának maradványai és Arany János. MKsz 333–334.
- Varga Imre: A nemesi verses pasquillus (Szentpáli Ferenc). ItK 287–302.
- Vértes O. András: XVII. századi közlés a Volga-menti magyarokról. NyK 411–412.
- Vízkeleti András: Weiss Mihály soproni diák emlékkönyve. SopSz 167–169. [1718.]
- Zátonyi Sándor: Könyvnyomda Csepregen, a XVII. század első felében. Vasi Sz 85–89.

Ismertetések

- A barokk. Bp. 1963.
- Iszm.: Tóth Béla, Alf 6. sz. 85–86.
- Angyal, Andreas: Die slawische Barockwelt. Leipzig, 1961.
- Iszm.: Klaniczay Tibor, ItK 93–94. és ALitt 197–199.
- Balassi Bálint összes versei és Szép magyar komédiája. Bp. 1961.
- Iszm.: Kovács Sándor Iván, ItK 370–373.
- Benda Kálmán — Maksay Ferenc: Ráday Pál iratai. II. 1707–1708. Bp. 1961.
- Iszm.: Benczédi László, LK 291–292.
- Berkovits Ilona: A magyarországi corvinák. Bp. 1962.
- Iszm.: Csapodiné Gárdonyi Klára, MKsz 290–291.
- Soltész Zoltánné, MűvtÉrt 233–235.
- Borzsák István: Az antikvitás XVI. századi képe. (Bornemisza-tanulmányok.) Bp. 1960.
- Iszm.: Szilágyi János György, FK 273–274.
- Scheiber Sándor hozzászólása, FK 274–275.
- Bucsay, Mihály: Geschichte des Protestantismus in Ungarn. Stuttgart, 1959.
- Iszm.: Révész Imre, Száz 707–709.
- Comenius Magyarországon. Bp. 1962.
- Iszm.: Klaniczay Tibor, ItK 769–770.
- Ravasz János, PedSz 364–366.
- Crosnensis Ruthenus, Paulus: Carmina. Varsoviae, 1962.
- Iszm.: Gerézi Rabán, ItK 385–386.
- Dioszegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958.
- Iszm.: Hoffmann Tamás, Száz 1395.
- Feyl, Othmar: Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena. Jena 1960.
- Iszm.: Niederhauser Emil. Száz 213–215.

- Fitz József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelemléleke története, 1. rész. Bp. 1959.
Ism.: Klaniczay Tibor, ItK 636–637.
- Gerézdi Rabán: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962.
Ism.: Komlószy Tibor, ALitt 193–197.
Nemeskürty István, Kr 4. sz. 51–53.
- Gérics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bp. 1961.
Ism.: Boronkai Iván, ItK 107–110.
- Györfly György: Az Árpádok Magyarországi történeti földrajza. I. Bp. 1963.
Ism.: Maksay Ferenc, LK 238
- Heltai Gáspár: Cancionale, az az historias énekes könyv... Colosvarot 1574. Bp. 1962.
Ism.: Gyenis Vilmos, ItK 388–389.
- Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Bp. 1962.
Ism.: V. Kovács Sándor, ItK 532–533.
- Izsepi Edit: Végvári levelek. 1660–1682. Bp. 1962.
Ism.: Benczédi László, Száz 710–711.
Kiss András, BorsSz 1. sz. 109.
Zimányi Vera, LK 112.
- Jügel, Karl-Heinz: Hungarica-Auswahl-Katalog der Universitätsbibliothek Jena. Weimar, 1961.
Ism.: Benda Kálmán, Száz 1133.
V. Kovács Sándor, ItK 386–388.
- Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. Ism.: Pražák, Richárd, BRPH II. No. 1. 201–205.
- Kemény János önéletrajza és válogatott levelei. Bp. 1959.
Ism.: Perjes Géza, Száz 425–427.
- P. Kiss István: Jeruzsálemi utazás. Róma, 1958.
Ism.: Klaniczay Tibor, ItK 375–378.
- Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásából. Bp. 1959–1960.
Ism.: Baracza István, LK 289–291.
Jenei Ferenc, ItK 373–374.
- Kumorovitz, L. B.: Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter (XI–XII. Jahrhundert). Bp. 1960.
Ism.: Kubinyi András, LK 109–110.
- Markó Árpád: Egy elfelejtett magyar írókatona (Jakkó László huszárkapitány. 1781–1833.) Bp. 1960.
Ism.: Kávássy Sándor, HK 364–365.
- Melius Juhász Péter: Herbarium. Bp. 1962. (CommBHMH 23. sz.)
Ism.: Káthona Géza, ItK 531–532.
- Mezey, Ladislaus: Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis. Bp. 1961.
Ism.: V. Kovács Sándor, ItK 767–768.
- Mikes Kelemen: Törökországi levelei. Bukarest, 1963.
Ism.: Ficzy Dénes, IgSzó I. 969.
- Nemeskürty István: A magyar széppróza születése. Bp. 1963.
Ism.: Rónay György, Vig 689–692.
- Nyilas Márta: Pest-Buda a 18. század költészetében. Bp. 1961.
Ism.: Jenei Ferenc, ItK 533–534.
- Ozori Imre vitairata. Krakkó, 1535. Bp. 1961.
Ism.: Havas László, ItK 110–111.
- Pápai János törökországi naplói. Bp. 1963.
Ism.: Heckenast Gusztáv, Száz 1363–1364.
- Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. Bp. 1961.
Ism.: Köhegyi Mihály, ItK 251.
- Pirnát, Antal: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1700er Jahren. Bp. 1961.
Ism.: Révész Imre, Száz 883–885.
- Ráday Pál iratai. 1–2. köt. Bp. 1955–1961.
Ism.: Bán Imre, ItK 238–240.
- Régi magyar filozófusok. XV–XVII. század. Bp. 1961.
Ism.: Kaposi Márton, ItK 251–252.
- Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 2. köt. Bp. 1962.
Ism.: Végh Ferenc, ItK 525–528.
- Soltész Zoltán: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Bp. 1961.
Ism.: Jenei Ferenc, ItK 105–107.
- Szabolcsi Bence: A magyar zene évszázadai. 1–2. köt. Bp. 1959–1961.
Ism.: Stoll Béla, ItK 766–767.
- Szentpéteri Imre – Borsai Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. k. Bp. 1961.
Ism.: Komjáthy Miklós, LK 284–288.
- Szerémi György: Magyarország romlásáról. Bp. 1961.
Ism.: Varjas Béla, ItK 637–638.
- Virágh Ferenc: Krónikák és történelmi énekek a török-kori Körös-Maros közéről. Békéscsaba, 1961.
Ism.: Komlószy Tibor, ItK 768–769.
- Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. I. Bp. 1960.
Ism.: Benda Kálmán, Száz 725–726.
- M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig. Bp. 1961.
Ism.: Tarnai Andor, ItK 638.

III.

(Felvilágosodás és reformkor)

- A. E.: Berzsenyi Dániel emléktáblája soproni lakóházán. Soprsz 364–365.
- Antall József: Eötvös József és a Politikai Hetilap engedélyezése. MKsz 100–107.
- Bácsi György: Még nyílnak a völgyben... FK 430–432. [Petőfi.]
- Barcza József: Kazinczy Ferenc első könyvtára Sárospatakon. MKsz 92–98., 242–249.
- Barlay László: Benyovszky Móric és a magyar könyvnyomtatás a XVIII. században. MKsz 371.
- Bíró Ferenc: Kazinczy és Péceli. ItK 140–148.
- Bisztray Gyula: Petőfi egyik forradalmi költeménye – Mikszáthnál. ItK 725–727.
- Bodgál Ferenc: Szűcs Sámuel lengyelországi utazása 1839-ben. BorsSz 2. sz. 78–83. [Szemelvények.]
- Borbáth Károly: A jakobinus katekolozsvári másolójáról. Korunk 259–261. [Gedő József, 1778–1855.]
- Bözdödi György: Petőfi egy napja. ItK 422–430.
- Büky Béla – Csengeri Nagy Zsuzsa: Székely Bertalan illusztrációi egy tervezett Petőfi-életrajzhoz. MTud 482–491.
- Csanda Sándor: Egy téves irodalomszemléletről. ISz 630–636. [Petőfi hatása Koloman Banskell költészetére.]
- Deák Gábor: A történetíró Gvadányi József. BorsSz 2. sz. 65–77.
- Dénes Gizella: Dunántúli Petőfi-emlékek nyomában. Vig 313–315.
- Dienes András: Petőfi nemesi származásának kérdése. ItK 20–28.
- Domokos Sámuel: Ismeretlen adatok S. Micu-Klein, Gh. Sincal és P. Major működéséről a budai egyetemi nyomdánál. FK 184–199.
- Faludi Szilárd: Eötvös József emlékezete. PedSz 10. sz. 910–914.
- Fenyő István: Fessler Oroszországban. ItK 720–722.
- Fried István: Rummy Károly György, a kultúrközvetítő. 1828–1847. FK 204–218.
- Fried István: Rummy Károly György soproni éve. Soprsz 69–74.
- Fried István: Rummy Károly György soproni vonatkozású gyűjteménye. Soprsz 282–284.
- Fried István: Versegly Ferenc, a pedagógus. Köznevelés 794–795.
- Hegedűs Ferenc: Egy szentszéki ügyirat Kisfaludy Sándorné betegeskedéséről. Vig 639–640.
- Herepei János: Hozzászólás Vita Zsigmondnak „Adalék az erdélyi színjátszás történetéhez” című cikkéhez. ItK 185–186.

- Hrusovsky, Igor: Petőfi. ISz 636—638.
- Jancsó Elemér: „Mint az égő faklya, mely setétben lángol.” IgSzó I. 953—957. [Batsányi János.]
- Jankovich Ferenc: Virág Benedek ébresztése. ÉI 31. sz. 5.
- Jánosázy György: A Csongor és Tünde értékelése. ItK 29—43. [Vörösmarty Mihály.]
- Jebleanu, Eugen: Petőfi nyomában — románok között. Korunk 882—886.
- Jóós Ferenc: Katona József ismeretlen közleménye? ItK 479—480.
- Juhász Béla: Fodor Gerzson és Csokonai. StudLitt
- Juhász Géza: Csokonai a kicsapátás után. Alf 7. sz. 78—82. [Cs. ismeretlen levele. 1795. júl. 26.]
- Juhász Géza: Csokonai dunántúli klasszicizmusa. Alf 11. sz. 68—71.
- Juhász Géza: Csokonai verselése. StudLitt
- Julow Viktor: A nippuri szegény ember meséje és a Ludas Matyi ó-romániai népmese-mintájának kérdése. ItK 678—690.
- Kakassy Endre: A balázsfalvi iskoladráma. Korunk, 548—549. [Occissio Gregor in Moldavia Vodaie tragedice expressa. 1778.]
- Kelecsényi Ákos: Nagy István élete és gyűjtőmunkája. MKsz 334—340. [Régiséggyűjtő, Jankovich Miklós barátja.]
- Kenderesi Mihály: A romantikus költői stílus jegyei Berzsenyinnél. MNY 445—456.
- Keresztúry Dezső: A Bánk bán körül. Úf 760—766. [Katona József]
- Keresztúry Dezső: Festetics György és a magyar irodalom. ItK 557—565.
- Keresztúry Dezső: The First Hungarian Translator of Ossian. NHQu No. 12. 163—171.
- Kilián István: A Miskolci Melodiárium. BorsSz 4. sz. 68—83. [XVIII—XIX. sz. fordulójáról.]
- Kókay György: Az újságírói hivatásról a felvilágosodás korában. MKsz 86—92.
- Kókay György: Batsányi a Magyar Museum elődeiről és követőiről. MKsz 249—252.
- Kókay György: Nemzeti könyvtárunk megalapításának visszhangja a korabeli magyar sajtóban. OSzK Évk
- Kostyal István: Festetics László kísérletei közönyvtárak alapítására. OSzK Évk.
- Kovács Győző: Batsányi útja a jakobinus mozgalomig. MTud 672—678.
- Könczei Ádám: Ez még nem népballada. — Petőfi betyárköltészet és betyárballadánk. — NyItudK 1962. 330—336.
- Kulcsár Adorján: Engedett-e Matyi a ludak árából? MNYr 341. [Fazekas Mihály.]
- Kunszery Gyula: Batsányi János születésének 200. évfordulója. Vig 382—383.
- Lengyel Imre: Váradai Szabó János könyvtára. KvKt (Debrecen)
- Lukácsy Sándor: Eötvös József. ÉI 36. sz. 3.
- Lukácsy Sándor: Kölcsy és a világirodalom. Nagyv 1697—1700.
- Lukácsy Sándor: Petőfi arca előtt. ItK 273—286.
- Lukácsy Sándor — J. Soltész Katalin: Petőfi szavai nyomában. MNYr 216—220.
- Maasaar, R.: Sándor Petefi. Edasi, jan. 6. [Észtl.]
- Mezősi Károly: Petőfi két névsora. Ttáj 8. 1—2.
- Mezősi Károly: Új adatok Petőfi kunszentmirkói kapcsolatairól. ItK 480—483.
- Mezősi Károly: A követjelölt Petőfi megbuktatása. Jászkunság 3. sz. 104—109.
- Monori Erzsébet: Új adatok Sopron magyar színesztetéhez 1841-ig. SopSz 267—269.
- Némédi Lajos: Egy 1790-es röpiratunk szerzősége. ItK 596—598.
- Némédi Lajos: Forradalom és kultúra. (Batsányi János 1793—95-ben.) Egri TanárFőiskTudK
- Pálffy Endre: Két vígeposz eszméi rokonsága. FK 413—420. [Ion Budai — Deleanu „Tiganiada” és Arany János „A nagyidai cigányok”.]
- Palkó István: A szerelem trilógiája. Embertudományi tanulmányok Vörösmartyról. Életünk No. 2. 97—131.
- Péczy Piroska: Soproni vonatkozású diákversek a keszthelyi Helikon könyvtárában. SopSz 278—281.
- Radó György: Észet témájú magyar hősi eposz. 1801-ből. FK 411—413. és észet nyelven is: Keelja Kirjandus (Tallinn). 38—40. [Perecsényi I. Nagy László: Szakadár esthonnai magyar fejedelem bujdosása.]
- Sándor József: A kiskunlacházi Petrovits-féle szerződés. ItK 722—725.
- Sarlóska Ernő: Bolyai Farkas, ahogy egy diákja emlékeztében élt. MTud 141—146. [Kóós Ferenc]
- Sinkó Ervin: Csokonai Vitéz Mihály. Híd 511—523.
- J. Soltész Katalin — Lukácsy Sándor: Petőfi szavai nyomában. MNYr 216—220.
- Somkúti Éva: Egy XVIII. századi főúri könyvtár olvasóforgalma a múlt század első felében. OSzK Évk
- Szabó Ferenc: Izgatással vádolt Petőfi-vers a szegedi törvényszék előtt — 1932-ben. Ttáj 12. sz. 1—2.
- Szabó Flóris: Pázmándi Horváth Endre ismeretlen műve Pannonhalmán. ItK 334—336.
- Szaunder József: A magyar szentimentalizmus problémái. ItK 405—421.
- Szeghalmi Elemér: Kereszténység és haladás Eötvös József gondolatvilágában. Vig 465—470.
- Szeghalmi Elemér: Rájnis és irodalmi harcai. Vig 319—320.
- Szeli István: „A francziák ellen magyarok s horvátok — véres fegyverrel miért indulának?” Híd 158—171. [Jakobinus-mozgalom.]
- Sziklay László — Vargha Balázs: A Szelelem dal a csikobőrös kulacsához két szlovák fordítása. AACadPaedSzeg [Csokonai Vitéz Mihály.]
- Tardy Lajos: Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet. ItK 228—232. [Besze János munkája.]
- Sz. Tinn Mária: Pásztori daljáték 1830-ból. ItK 58—59.
- Tóth András: Az Egyetemi Könyvtár a ferenci abszolutizmus korában. (1790—1823) MKsz 186—213.
- H. Törő Györgyi: Bem francia nyelvű hadijelentései Petőfi kézírásában. ItK 219—228.
- H. Törő Györgyi: Petrovics-tól Petőfi-ig. ItK 598—599.
- Turczel Lajos: A magyar irodalom évfordulói. ISz 327—329. [Batsányi János, Berzeviczy Gergely.]
- Urbán Aladár: Történeti adalékok egy Petőfi vers címváltozataihoz. ItK 339—342.
- Varannai Aurél: Dumas père Petőfi-fordításai. FK 432—436.
- Varannai, Aurél: John Bowring and Hungarian Literature. Part I. ALitt 105—148.
- Vargha Balázs — Sziklay László: A Szelelem dal a csikobőrös kulacsához két szlovák fordítása. AACadPaedSzeg [Csokonai Vitéz Mihály.]
- Vértes O. Augustza: Dombi Márton ismeretlen francia-magyar szótára. MNY 30—40.
- Vincze László: Ein Philanthropist in Ungarn (Samuel Tessedik). ALitt 21—58.
- Vita Zsigmond: Egy reformkori forradalmi röpirat eredete és elterjedése. MKsz 252—258. [Csengery József: Európának politikai elnézése 1825-ben.]
- Vita Zsigmond: Társadalombírálat régi iskolai színpadokon. Korunk, 1391—1394.

Ismertetések

- Az opera történetéből. Bp. 1961.
Ism.: Bíró Ferenc, ItK 258—259.
- Bodolay Géza: Irodalmi diaktársaságok 1785—1848. Bp. 1963.
Ism.: Kovács Győző, ItK 764—766.
- Czeglédi Imre: Petőfi Gyulán. Gyula, 1961.
Ism.: H. Törő Györgyi, ItK 389.
- Csapláros István: Sprawy polskie w literaturze węgierskiej epoki oświecenia. Warszawa, 1961.
Ism.: Sziklay László, ItK 254.
- Forradalom és pápi rend. Bp. 1961.
Ism.: Lukácsy Sándor, Száz 878—880.
- Szekeres László, ItK 389—390.
- Földi János: A' versírásról. Bp. 1962.
Ism.: Bíró Ferenc, ItK 534—535.
- O. Nagy Gábor, MNYr 489—491.

Hankiss Elemér — Berczeli A. Károlyné: A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII—XIX. század. Bp. 1961.
Ism.: Staud Géza, ItK 257—258.
Illyés Gyula: Petőfi. Bp. 1963.
Ism.: Fodor Ilona, Úl 1139—1145.
Kelemen László naplója és feljegyzései. Bp. 1961.
Ism.: Mályuszné Császár Edit, ItK 253—254.
Kisfaludy Sándor: Napló és francia fogságom. Bp. 1962.
Ism.: Fenyő István, ItK 111—112.
Mezősi Károly: Petőfi családja a Kiskunságban. Bp. 1961.
Ism.: Imre Lajos, Ttáj 5. sz. 4.
Tasnádi Attila, ItK 113—114.
Mint az égő faklya, mely setétben lángol. Bukarest, 1962.
Ism.: Szigeti József (Románia), Korunk 272—273.

Reychman, Jan: Ze stosunków kulturalnych Polsko — węgierskich w epoce oświęcienia. Warszawa, 1960.
Ism.: Csapláros István, Száz 713—714.
Ruzsiczky Éva: Irodalmi nyelvi szokásaink a nyelvújítás korában Kazinczy tájsohazsánál alapján. Bp. 1963.
Ism.: R. Hutás Magdolna, MTud 780—781.
Schmidt, Leopold: Die Entdeckung des Burgenlandes im Biedermeier. Eisenstadt 1960.
Ism.: Angyal Endre, Soprsz 92—93.
Szauder József: A romantika útján. Bp. 1961.
Ism.: Kovács Győző, MTA 1. OK 389—392.
Szöveggyűjtemény a forradalom és szabadságharc korának irodalmából. Bp. 1962.
Ism.: Somogyi Sándor, ItK 619—621.
Tanulmányok Petőfiről. Bp. 1962.
Ism.: Baranyi Imre, ItK 510—513.
Vörösmarty Mihály összes versei. Bp. 1961.
Ism.: Rígó László, ItK 112—113.

IV.

(A XIX. század irodalma)

Abkarovits Endre: A lázadó Gárdonyi. Gárdonyi-emlk.
Antal Árpád: Kriza János és Szentiváni Mihály költészete. IgSzó 11. 723—731. [Bibliográfiával.]
Bakos József: Gárdonyi diákéve Sárospatakon. BorsSz 6. sz. 85—87.
Bakos József: Gárdonyi Géza és a magyar nyelv. MNyr 399—411.
Balog Edgár: Világirodalmi figyelő. Korunk, 875—877. [Az Acta Comparationis Litterarum Universarum feljelenek fényképevel.]
Barla Gyula: Kemény Zsigmond 1848-ban. StudLitt
Béládi Miklós: Az új Kegyenc. Kr 3. sz. 8—13. [Teleki László.]
Bellyei László: A korszerű Gárdonyi-kép néhány kérdése. Jkor 735—741.
Bellyei László: Gárdonyi Somogyban. Somogyi Írás 74—81.
Berczik Árpád: János Arany, der erste ungarische vergleichende Literaturwissenschaftler. ALitt 59—89.
Berencz János: Vázlat Gárdonyi műveinek pedagógiai vonatkozásairól. Gárdonyi-emlk.
Berkovits Ilona: Zichy Mihály Madách-illusztrációi. MTud 163—175.
Bertényi Iván: A Toldi szerepének heraldikája. MTA 1. OK 295—325.
Bisztray Gyula: Petőfi egyik forradalmi költeménye — Mikszáthnál. ItK 725—727.
Czobor László: Az első munkásábrázolás a soproni színpadon (1873). Soprsz 249—254. [Szigeti Ede: Strike.]
Csapláros, István: József Ignacy Kraszewski und seine Beziehungen zu Ungarn. StudSlav 147—177. [Csatka Endre] Cs. E.: Csornai színházi élet 1860-ban. Soprsz 360. [Szigeti Ede, Szigeti József.]
Csukás, István: Stefan Krčmery a madarskà literatúra. SlovLit 41—53.
Dánielisz Endre: Adalékok Arany János 49-es tevékenységéhez. ItK 336—338.
Fenyő István: Arany-levél a Lenin-könyvtárban. ItK 186.
Ferenczy Géza: Tünődés egy Arany János-ügyön és ennek ürügyén. MNyr 145—147. [Vö. ItK 1961. 630.]
Gergely Gergely: Gondolatok Gárdonyi egy regénytípusának vizsgálatához. ItK 691—700.
Greza Ferenc: Mikszáth Kálmán és a vásárhelyiek. Bethlen Gábor ált. gimn. évk. (Hódmezővásárhely)
Hegedüs András: Gárdonyi Géza pedagógiai nézetei. (Születésének 100. évfordulójára.) PedSz 668—679.
Hegedüs Géza: Egy elfelejtett előharcos. Fényes Samu centenáriuma. Éi 5. sz. 7.

Kakassy Endre: Adalékok a XIX. század irodalomtörténetének tanításához. IgSzó 11. 554—564. [Zilahy Károly.]
Keresztury Dező: Arany János egy ismeretlen tréfás költeménye. OSzK Évk
Kosáry Domokos: Kemény és Széchenyi 1849 után. ItK 149—170.
Kovács Kálmán: Még egyszer a Gyulai-cikkek gyűjteményéről. ItK 486—492.
Kovács Kálmán: „Mit mond az agg rege?” (Tompai Mihály mondafeldolgozásai.) StudLitt
Kozocsa Sándor: Arany János szerkesztői munkásságához. MKsz 98—100.
Kozocsa Sándor: Petrik Géza vallomása. MKsz 258.
Kőhegyi Mihály: Két ismeretlen Madách-levél. ItK 187—188.
Kubinyi László: Miért Bor a neve annak a vitéznek? MNy350—351. [Arany János].
Ladó Erzsébet: Gárdonyi nőalakjai. Gárdonyi-emlk.
Lukács Sándor: Tompa Mihály cikkei a forradalmi sajtóban. ItK 738—741.
Márki Zoltán: Eötvös József. IgSzó 1. sz. 431—437.
Méreiné Juhász Margit: A Mikszáth-levelezésgyűjtemény néhány elvi problémájáról. ItK 189—191.
Nagy Andor: Gárdonyi és a színház. Gárdonyi-emlk.
B. Nagy László: Szembenézni — szabadon. (Reflexiók a két Kegyenchez) Alf 8. sz. 54—64. [Teleki László.]
Nagy Sándor: Gárdonyi történelmi regényeiről. Gárdonyi-emlk.
L. Nagy Zsuzsa: A „nemzeti állam” eszméje Beksics Gusztávnál. Száz 1242—1276.
Németh G. Béla: Beöthy Zsolt. ItK 581—590.
Németh Lajos: Adalékok a századforduló magyar irodalma és képzőművészete kapcsolatához. ItK 44—54.
Okos Miklós: Gárdonyi és Eger. Gárdonyi-emlk.
Pálffy Endre: La parenté d'idées de deux poèmes héroï-comiques. (Le poème épique „Tiganiada” de Ion Budai-Deleanu et celui de János Arany „Les Tziganes de Nagyida”) ALitt 91—104.
Papp Ivánné: Újabb színesztörténeti vonatkozású levelek a Kézirattárban. OSzK Évk [XIX. sz.]
Pátau, Gelu: A Toldi fordítása közben. Korunk, 951—953.
Póth István: Csiky Gergely levele szerb fordítójához. ItK 188—189.
Póth István: Gergely Csikys Dramen auf den serbischen Bühnen. StudSlav 283—309.
Prohászka János: Tóth Béla levelei Szarvas Gáborhoz. MNyr 294—302.
Rejtő István: A Budapesti Napló és a „hírelly” rovat. MKsz 59—72.
B. Saár Zsuzsa: A Gárdonyi-művek illusztrációról. Gárdonyi-emlk.

Scheiber Sándor: Arany János levele Csengery Antalhoz. ItK 338.
 Scheiber Sándor: Arany János rímjátékaihoz. ItK 191.
 Scheiber Sándor: Magyar írók kéziratai Amerikában és Kanadában. Úf 1259–1260. [Kiss József.]
 Scheiber Sándor: Még egyszer a másvilági hírnökről. (Mikszáth elődei és utódja.) FK 436–437.
 Simkovich Gyula: Gyóni Géza soproni évei. SopSz 174–178.
 Somogyi Sándor: Gyulai Pál (1826–1909). MTA I. OK 195–223.
 Somos Lajos: Gárdonyi és a népművelés. Gárdonyi emlék.
 Sötér István: Az irodalom szerepe a „nemzeti ideológiában”. Úf 732–735. [XIX. sz.]
 Sötér István: Buda halála. ItK 1–19. [Arany János.]
 Z. Szalai Sándor – Tóth Gyula: Egy félreértett életmű. Úf 719–724. [Gárdonyi.]
 Tóbiás Aron: Emlékkönyveink és a hazai irodalmi emlékkönyvek. Szabó Ervin Kt Évk [XIX. sz.]
 Trousson R.: Emeric Madach et „La tragédie de l'homme”. – Synthèses (Bruxelles) 203. sz. 355–362.
 Turczel Lajos: A magyar irodalom évfordulói. ISz 327–329. [Gárdonyi Géza.]
 Valkó Arisztid: Mátyás király könyvtárának maradványai és Arany János. MKSz 333–334.
 Waldapfel, József: Gorki et Madách. Annal UnivScientBp
 [–]: Szentirmai Elemér emléktáblája Sopronhorpácson. SopSz 361–362.

Ismeretéseik

Arany János Kapcsos Könyve. Bp. 1962.
 Ism.: Horvai Györgyné, ItK 255–256.
 Szemző Piroška, MKSz 155–156.

Arany János: Toldi. Trilógia. Bp. 1961.
 Ism.: Dévényi Iván, ItK 114–115.
 Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv- és stílus történetéből. Bp. 1960.
 Ism.: J. Nagy Mária, NyitK 1962. 325–330.
 Nagy J. Béla, NyK 230–232.
 Erdélyi János levelezése. 1–2. köt. Bp. 1960–1962.
 Ism.: Lukács Sándor, ItK 621–625.
 Hegedüs András: Gárdonyi, a néptanító. Bp. 1962.
 Ism.: Gergely Gergely, ItK 536–537.
 Hegedüs András: Győr irodalmi örökségéből. Győr, 1961.
 Ism.: Jenei Ferenc, ItK 638–639.
 Horváth Zoltán: Magyar századforduló. Bp. 1961.
 Ism.: Mérei Gyula, 565–569.
 Nagy Péter, ItK 100–102.
 Illyés Gyula: Másokért egyedül. Bp. 1962. [Teleki László: A kegyenc. Illyés Gyula: A különc.]
 Ism.: Tóth Dezső, Kort 1416–1421.
 Rajnai László, Jkor 671–675.
 Jókai Mór összes művei. 1., 3., 5–6., 7., 12. köt. Bp. 1962.
 Ism.: Barta János, ItK 513–519.
 Kovács Kálmán: Fejezet a magyar kritika történetéből. Bp. 1963.
 Ism.: Rigó László, ItK 751–756.
 Somogyi Sándor, Kr 2. sz. 63–64.
 Mint én, földmíves költő... Szemelvények Gózon István elbeszélő költeményeiből. [Bp. 1960.]
 Ism.: Kőhegyi Mihály, ItK 117–118.
 Péterfy Jenő válogatott művei. Bp. 1962.
 Ism.: H. Lukács Borbála, ItK 520–522.
 Rónay György, Vig 175–180.
 Várkonyi Nándor, Jkor 477–478.
 Tanárky Gyula naplója. (1849–1866). Bp. 1961.
 Ism.: Lukács Sándor, ItK 259–260.
 Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Bp. 1961.
 Ism.: Szabad György, Száz 191–196.

V.

(A XX. század irodalma)

Angyal Endre: A költő és a nagyvilág. József Attila Jugoszláviában. Ttáj 1. sz. 7.
 Balogh Edgár: Ady Asszony-ideálja. Korunk, 61–71.
 Balogh Edgár: Tabáni találkozon József Attilával. IgSzó 1. 99–101.
 Balog János – Mezősi Károly: Berénytől Félégyházig. Adatok Móra Ferenc családjának történetéhez. Jászkunság 2. sz. 65–68.
 Barabás Tibor: Bródy Sándor emlékezete. Úf 588–591.
 Barabás Tibor: Nagy Lajos arcképe. Éi 5. sz. 2.
 Baranyi Imre: Az ember tragédiája és a pozitivistá hatáskutatás. StudLitt [Madách Imre.]
 Bárdosi Németh János: Emléksorok Kárpáti Aurélról. Jkor 273–274.
 Barla Gyula: Favágó. József Attila verséről. Alf 1–2. sz. 101–104.
 Barta János: Herczeg Ferenc centenáriuma. Éi 38. sz. 5.
 Bata Imre: A Válasz indulása. Alf 11. sz. 59–67., 12. sz. 58–65.
 Batári Gyula: Radnóti Miklós vallomása olvasmányairól. ItK 729–730.
 Benda Kálmán: Kelemen Lajos. MTud 764–766. [Nekrológ.]
 Benkő László: Mutatvány a Juhász-szótárból. AAcadPaedSzeg [Juhász Gyula.]
 Bisztray Gyula: Tompa Mihály elfelejtett frásai. ItK 61–72.
 Bodgál Ferenc: Egy ismeretlen borsodi műfordítóról. BorsSz 2. sz. 105–106. [Sz. Szent-Iványi László.]
 Bóka László: Király György emlékezete. MTA I. OK 327–352.
 Bóka László: Tersánszky Józsi Jenő. Kort 1391–1394.
 Bokor László: József Attila Bécsben. ItK 661–677.

Bori Imre: A költő és a halál. (Radnóti egy pályaszakasza tükrében.) Híd, 984–996.
 Bori Imre: Radnóti Miklós eklogáiról. Híd 1198–1221.
 Bori Imre: Változatok a Bolyai-témára. Híd, 259–274. [Németh László.]
 Bors András: A Tanácsköztársaság mártír költője Szegeden. Ttáj 5. sz. 4. [Bors László.]
 Bosnyák István: Kísérlet egy irodalomszemlélet körvonalazására. Sinkó Ervin művészeti hitvallása. Híd 648–665, 724–751.
 Botka Ferenc: A kassai proletkult irodalmi tevékenysége. ISz 428–431., 544–548.
 Botka Ferenc: A nemzetközi proletáirodalom problematikája az 1920–1930-as évek fordulóján. Párhuzamok a szovjet, a német és a magyar irodalomban. ViF 160–163.
 Botka Ferenc: Gorkij-dokumentumok. ISz 208–212. [A Kassai Munkás c. napilap 1919–1927. között.]
 Brisits Frigyes: Babits Mihály diákéveinek nyomában. Vig 81–89.
 Czine Mihály: Barbárság? Vita Illés Endrével. Kr 3. sz. 34–41. [Móricz leveleinek kiadásáról.]
 Czine Mihály: Gaál Gábor levelei Remenyik Zsigmondhoz. Kr 2. sz. 31–36.
 Czine Mihály: Tersánszky Józsi Jenőről. Úf 1398–1400.
 Csala Károly: A teljesség töredékei. Úf 724–729. [Sándor Kálmán kiadatlan írásából.]
 Csányi László: Gondolatok a modern rím esztétikájáról. Jkor 856–862.
 Csaplár Ferenc: „Ki a faluba.” József Attila hódmezővásárhelyi kapcsolatainak történetéből. Ttáj 1. sz. 1–2.

- Csukás István: A modern magyar líra szlovák fogadtatása: Juhász Gyula a szlovákoknál. AACad PaedSzeig.
- Dévényi Iván: Gyergyai Albert, a művészeti író. Vig 184.
- Dévényi Iván: Kassák Lajos, a képzőművész. Vig 57–58.
- Dévényi Iván: Tersánszky J. Jenő, a képzőművészeti író. Vig 632–633.
- Dévényi Iván: Babits Mihály esztergomi napjai. Időnk 1. sz. 69–74.
- Dezsenyi Béla: Aranyossi Pál emlékezete. MKsz 148–149.
- [DíószeiAndrás] D. A.: Juhász Ferenc lírája és a szocialista szépségideál. Kr 2. sz. 43–45.
- Díószei András: Klasszikus novella – mai novella. ItK 545–556.
- Dobossy, László: Beitrag zur Geschichte der tschechisch-ungarischen literarischen Beziehungen im 20. Jahrhundert. StudSlav 273–282.
- Éder Zoltán: Babits Mihály, újpesti tanítványainak emlékeztetében. PedSz 534–544.
- Éder Zoltán: Emlékezés Babits Mihály szegedi tanárára. Ttj 11. sz. 9.
- Egri Péter: Világkép és kép Déry Tibor novelláiban. (Szerlem és más elbeszélések.) Alf 11. sz. 85–88.
- Факторович, Димитрий: Слово о венгерской литературе. Звезда (Минск) пкт. Я. № 17. (Belorusz nyelven)
- Faragó Sándor: Adat Kapuvár régi színészéről. SopSz 360. [1899-ből. Herczeg Ferenc stb.]
- Fehér Ferenc: Nagy Lajos hagyatéka. Kort 433–437
- E. Fehér Pál: Fábry Zoltán, a kritikus. Kr 4. sz. 29–34.
- E. Fehér Pál: József Attila oroszul. Úf 223–226.
- Ferenczi László: A költő és a nagyvilág. József Attila Franciaországban. Ttj 1. sz. 6.
- Ficzay Dénes: Ady házaságának előzményei. Jkor 60–61. [Négy Ady-levél.]
- Ficzay Dénes: Ismeretlen Krúdy-írási. (Krúdy Gyula Aradon.) Jkor 955–956.
- Fodor András: Kalász Márton költészete. Jkor 869–875.
- Fodor Ilona: A Tű foká-tól a Kegycenc-ig. Jkor 25–31. [Illyés Gyula.]
- Fodor József: A nagy magányos. Éi 5. sz. 1. [Nagy Lajos.]
- Fodor József: Emlékek a hőskorszakból. Kort 7–19., 166–177., 360–366., 504–510., 647–656., 807–814., 965–969., 1125–1131. [Karinthy Frigyes, Pap Károly, Nákosi György, József Attila, Bálint György, Mikos Lajos, Osvát Ernő.]
- Fukász György: Reális jászportréi Úf 995–999.
- Gaal Gábor: Remenyik Zsigmond leveleiből. Korunk, 264–266.
- Gellért Oszkár: Karinthy Frigyes és a Nyugat. Éi 34. sz. 4.
- Gergely József — Kovács János: Előkerültek a szárszói dokumentumok (MÁV jegyzőkönyvek József Attila öngyilkosságáról.) Éi 48. sz. 1.
- Gondos Ernő: Molnár Zoltán írói arca. Kort 1889–1892.
- Gömöri G.: Recent Hungarian writing. Survey 48. sz. 47–51.
- Gyárfás Miklós: Vita a Molnár-legendával. Úf 1384–1387.
- Gyórfi Miklós: Babits ismeretlen levelei és fiatalkori rímjétekei. ItK 89–92.
- Halasi Andor: Juhász Gyula tragédiája. Somogyi Írás 47–49.
- Havas László: Adalékok József Attila két verséhez. ItK 483–485.
- Herczeg Gyula: A népies prózastílusnak egy sajátos közlismódja. MNy 203–216. [Tömörkény stb.]
- Hermann István: A művészi egyetemességről. Vság 1. sz. 34–41. [Sarkadi Imre.]
- Hernádi, Paul: Ungarische Dichtung im 20. Jahrhundert. Wort in der Zeit 12. sz. 3–9.
- Hitel Dénes: Kosztolányi Dezső egy elfelejtett verse. ItK 485.
- Holl Béla: Négy vers-sor mögött. Vig 121–123. [Szabó Lőrinc.]
- Horváth Béla: „En Mámor-fejedelem”. MúvtÉrt 165–167. [Ady Endre.]
- Horváth Márton: Szántó Judit. Kort 933–934. [Nekrológ.]
- Horváth Zoltán: „Ugrani már — soha már” (Valóban megtört-e Ady Endre harciassága 1912–13 után?) Úf 239–242.
- Illés László: A marxista kritika egysége — és a hagyományok értelmezése. Kort 893–896. (vö. Kiss Lajos, uo. 714–715.)
- Illés László: Egység és mérték. Kr 4. sz. 34–39. [Marxista kritika, szocialista irodalom.]
- Imre Katalin: Gelléri Andor Endre (1906–1945). MTA 1. OK 265–277.
- Imre Katalin: Radnóti Miklós. MTud 791–802.
- Jákó Elemér: Ady és Vulcan a nagyüregi román iskolában. Korunk 672–673.
- Jancsó Elemér: A hazai kritika és irodalomtörténet-írás a felszabadulás után. IgSzó 11. 858–863.
- Jancsó Elemér: Bárd Oszkár kiadatlan levelezéséből. NyitúdK 1962. 365–370. [Kosztolányi Dezső, Gaál Gábor, Karácsony Benő.]
- Jancsó Elemér: Kelemen Lajos életműve. Korunk 1214–1215.
- Jankovich Ferenc: Fodor József költészete. Éi 20. sz. 7.
- Jánosáhy György: Juhász Gyula. IgSzó 1. 534–545.
- Jenő István: A költő szegedi és párizsi éveiről mesél egy régi barát. Ttj 1. sz. 8. [József Attila.]
- Jordáky Lajos: A hazai munkássáji történetéből. Korunk, 972–977. [„Erdélyi Munkáslap”]
- Jordáky Lajos: Az első kolozsvári szocialista munkáslap. MKsz 214–226. [Erdélyi Munkáslap 1901.]
- József Attila: Letteratura e socialismo. Contemporaneo, 59. sz. 9–35. [J. A. Petőfi Múzeumban őrzött dolgozatának közlése.]
- Йожеф, Фаркак: Октябрь и венгерская литература. ИнЛит (Москва) 1963. 11. sz. 193–199
- József Farkas — Szabó György: Kassák Lajos. (1887–) MTA 1. OK 224–241.
- Juhász Géza: Emlékezés Mórincz Zsigmondra. Alf 9. sz. 57–60.
- Juhász Géza: Papp Dániel, a jugoszláviai magyar írók idősebb testvére. Magyar Szó 121. sz.
- Kabdebő Lóránt: Szabó Lőrinc a harmincas években. BorsSz 6. sz. 75–85.
- Kabdebő Lóránt: Vas István lírai fejlődése, mint régi értelmiségünk útjának tükrözése. BorsSz 4. sz. 87–97.
- Kabdebő Lóránt: Varsselemzés tanulságokkal. BorsSz 1. sz. 91–99. [József Attila.]
- Kántor Lajos: Közéletiség a magyarországi fiatalok prózájában. Korunk, 678–682.
- Kardos Pál: Babits Mihályról. Alf 11. sz. 71–74.
- Kardos Pál: Babits viszonya Adyhoz 1919 után. StudLitt
- Kardos Pál: Vallomás Nagy Lajosról. Éi 5. sz. 1.
- Kardos Tibor: Emlékezés a Batsányi János Körre. Jkor 1177–1180.
- Katkó István: Az első „Dunántúl”-ról. Jkor 890–892.
- Katona Béla: Krúdy Gyula. Alf 5. sz. 29–32.
- Katona Béla: Szabó Lőrinc és a Szabolcs-Szatmár. ItK 492–509.
- Kelemen Ferenc: Juhász Gyula ismeretlen kritikája egy versciklusról. Ttj 4. sz. 7. [Nagy Ilona: Szent világtalajok.]
- Kemény István: Szabó Ervin és a „Világosság”. OSzK Évk
- Kende János: Ismeretlen adalékok József Attila életművéhez. Napjaink 8. sz. 11.
- Kende János: Ismeretlen József Attila-dokumentumok. Napjaink 2. 1. sz. 5.
- Király István: József Attila. Úf 76–82.
- Kiss Ferenc: A hagyomány szerepe a mai mértékben. Kort 1554–1560.
- Kiss Ferenc: A szociográfia lehetősége. Ttj 9. 1–2.
- Kiss Ferenc: Kosztolányi Dezső. (1885–1936.) MTA 1. OK 242–264.
- Kiss Ferenc: Legújabb líránk állapotáról. Alf 3. sz. 3–15.
- Kiss Lajos: Irodalom és irodalomtudat. Kort 714–715. (vö. Illés László, uo. 893–896.)
- Kiss Tamás: Emlékezés Krúdy Gyulára. Alf 11. sz. 74–78.
- [Kiss Tamás] K. T.: Két ismeretlen Ady-levelezőlap. Alf 3. sz. 75–76.

- Klaniczay Tibor: A polgári irodalomtörténetírás öröksége és a marxista irodalomtudomány. MTA 1. OK 45–66. [Barta János, Horváth Károly, Kovács Agnes, Gáldi László, Vajda György Mihály, Voigt Vilmos, Szabolcsi Miklós, Tóth Dezső hozzászólásaival 67–84.]
- Kocztur Gizella: Tóth Árpád kiadatlan verse. Üi 232–233.
- Kodolányi János: A koronatanu: Móricz Zsigmond. Jkor 963–967.
- Kodolányi János: Találkozások és búcsúszások. Jkor 1083–1088. [József Attila stb.]
- Кокля, Т.: О литературной жизни. Nüükogude üpetaja, 1963. ápr. [Eszet nyelven.]
- Komlós Aladár: A magyar marxista kritika kezdetei. ItK 171–184.
- Komlós Aladár: Elfelejtett arcok. Éi 2. sz. 3. [Komor András, Molnár Ákos]; 4. sz. 5. [Németh Andor]; 10. sz. 5. [Bodor Aladár].
- Komlós Aladár: A Nyugat kritikái. MTud 578–591.
- Komor, Ilona: Ein unveröffentlichter Brief Thomas Manns an József Turóczi-Trostler. ALitt 163–167. [fakszimilével.]
- Kovács János – Gergely József: Előkerültek a szárszói dokumentumok (MÁV jegyzőkönyvek József Attila öngyilkosságáról). Éi 48. sz. 1.
- Kovács József: Adatok az amerikai magyar szocialista irodalom történetéhez. ItK 356–360.
- Kovács József: A költő és a nagyvilág. József Attila Amerikában. Ttáj 1. sz. 6.
- Kovács József: Juhász Gyula Annájának soproni szereplése. Soprsz 150–157.
- V. Kovács Sándor: A költő és a nagyvilág. József Attila Németországban. Ttáj 1. sz. 7.
- Kozma Dezső: Bródy Sándor Kolozsvárt. Korunk, 1923–1930.
- Kozocsa Sándor: Gulyás Pál (1881–1963). MKsz 363–364. [Nekrológ]
- Köhegyi Mihály: Két könyvtártörténeti vonatkozású Móra-lévl. MKsz 258–260.
- Köpeczi Béla: A modern filológia feladatai a Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusa után. MTud 233–235.
- Kristó Nagy István: Krúdy-problémák. Jkor 957–963.
- Kristóf Károly: Két Karinthy-kézirat története. Éi 34. sz. 5.
- Krizsó Kálmán: Fénynyomda a századeleji Szászvárosban. Korunk, 392. [1901.]
- Krúdy Zsuzsa: Krúdy műzsái. Jkor 454–459, 526–532.
- Künszery Gyula: Babits Mihály és Szép Ernő ismeretlen kéziratai. ItK 342–355.
- [Lám Béla?]: Boncza Berta ismeretlen levele. Korunk 54–55.
- Lám Béla: Csucs, 1914. Korunk, 56–60. [Ady.]
- László Lajos: „Magát megemészteve másokért világol!” Jkor 633–636. [A pécsi Batsányi János Irodalmi Társaság története.]
- Lengyel Balázs: Áprily Lajos, a műfordító. Jkor 360–363.
- Lewis, M.: Lo sterminio delle oche. Appunti sulla letteratura ungherese. Fiera letteraria (Róma) 2. sz. 4.
- Lewis, M.: Panorama ungherese. Fiera letteraria (Róma) 14. sz. 4.
- Littérature hongroise. Europe 411–412. sz. 3–266. Du sommaire: 1) P. Abraham. Domaine magyar; 2) V. L. Taplé. Liberté et privilèges; 3) Gy. Illyés. En hommage de gratitude; 4) Vercors. Retour au page des ancêtres; 5) E. Tersen. Petite suite hongroise; 6) J. de Beer. Les écrivains du Pen Club; 7) A. Sauvageot. La langue hongroise; 8) A. Gyergyi. De classicisme; 9) A. Lazar. La littérature hongroise en France; 10) B. Köpeczi. La littérature française en Hongrie; 11) L. Bóka. Cinq figures du passé; 12) L. Illes. Ecrivains martyrs; 13) M. Szabolcsi. Attila József; 14) M. Béládi. La poésie contemporaine; 15) P. Pandi. Prosateurs; 16) B. Köpeczi. Un romantique hongrois; Mór Jókai; 17) P. Nagy. Le théâtre en Hongrie; 18) B. Szabolcsi. Bartók et la littérature mondiale; 19) Gy. Ortutay. Le folklore hongrois; 20) Chronologie (1895–1962).
- Lovász Pál: Emlékeim a Janus Pannonius Társaságról. Jkor 884–887.
- Lukács Sándor: Juhász Gyuláról. Úf 730–731.
- Mádl Antal: A német és magyar történelmi regény az antifasiszta harc szolgálatában. Vif 113–118.
- Markovits György: Egy bátor könyv a fasizmus ellen. MKsz 260–262. [Gulliver felfedezi a „Harmadik Birodalmat”.]
- Markovits György: Illegális forradalmi versek 1932-ből. ItK 742–750.
- Markovits György: Üldözött irodalom. (Kítlított, elkobzott, inkriminált prózai írások a Horthy-korszakban.) OSzK Évk
- Marót Miklós: Dr. Zoltán József. (1904–1963.) MKsz 275–276. [Nekrológ.]
- Máté Károly: Fitz József 75 éves. MKsz 364–365.
- Medvigy Mihály: Balanyi György emlékezete. Vig 360–361. [Nekrológ]
- Merényi László: Tóth Árpád háborúellenes írásai 1912–1913-ban. Alf 4. sz. 75–78.
- Mezősi Károly – Balogh János: Berényi Főlegyházi. Adatok Móra Ferenc családjának történetéhez. Jászkunság 2. sz. 65–68.
- Miskolczy Dezső: Juhász Gyula betegsége és halála. CommBHMh 27. sz. 165–203.
- Nádass József: Csendes szavak Remenyik Zsigmondról. Jkor 270–272. [Nekrológ.]
- B. Nagy László: Szembenézni – szabadon. (Reflexiók a két Kegyenchez.) Alf 8. sz. 54–64. [Illyés Gyula.]
- Nagy Péter: Szabó Dezső ideológiájának forrásai. ItK 701–717.
- Nyíró Lajos: Realizmus általánban – vagy szocialista realizmus? Kr 2. sz. 37–43.
- Oláh Gábor: Részletek naplójából. Alf 1–2. sz. 80–93. [Dukó Mátyás kiadása.]
- Ortutay Gyula: Sik Sándor. Kort 1721. [Nekrológ.]
- Osváth Béla: A Molnár-legenda. Kr 1. sz. 40–46. [Molnár Ferenc.]
- Pap Károlyné: Móricz Zsigmondról. Úf 867–871.
- Papp István: Újabb színesített történeti vonatkozású levelek a Kézirattárban. OSzK Évk [XX. sz.]
- M. Pásztor József: Szabad írás. Irodalmi lap 1934-ben. MKsz 317–325.
- Perepatis Antal: Krúdy-levele a Zoltai-hagyatékban. Alf 9. sz. 96.
- Péter László: Sik Sándor emlékezete. Ttáj 11. sz. 10.
- Péter László: Szabó Dezső Szegeden. ItK 72–86.
- Poszler György: Szerb Antal és az angol-amerikai regény. Vif 249–263.
- Póth István: Adalék Móricz Zsigmond pályakezdeséhez. ItK 59–60.
- Réz Pál: Bródy Sándor. Éi 11. sz. 6.
- Róbert Zsófia: Ady „A mesebeli János” c. versének keletkezéséhez. ItK 727–729.
- Rónay László: A Magyar Vonóség hangversenye. Vig 251–252. [Bartók Béla és József Attila.]
- Rónay László: Ezüstkor. (A „harmadik nemzedék” útja a humanizmusig.) Vig 653–662.
- Saitos Valéria: A költő előfizetők gyűjt. Ttáj 1. sz. 5. [József A.]
- Sargina, Ljudmila: Az orosz és magyar szimbolizmus néhány kérdése. Ady Endre és Alexandr Blok. Vif 154–159.
- Scheiber Sándor: Babits ismeretlen verse és levele Amerikában. Éi 48. sz. 6.
- Scheiber Sándor: Magyar írók kéziratai Amerikában és Kanadában. Úf 1259–1260. [Ady.]
- Scheiber Sándor: Móricz Zsigmond levele Hevesi Simonhoz. Úf 1524.
- Siklósi András: A magyarországi sajtó a forradalmak időszakában. 1918–1919. MKsz 73–85.
- Simándy Pál: Első találkozásom Móricz Zsigmonddal Losoncon. Alf 9. sz. 60–65.
- Simon Gyula: Gaál Mész. (1863–1936.) PedSz 1008–1009.
- Simon István: A kaptafától a poézisig. Jkor 1029–1034. [Bakó József. 1896–1962.]
- Sinkó Ervin: Ady Endre kenyerén. Hfd, 20–25.
- Sipka Sándor: A bűn és bűnhődés ábrázolása Móra Ferenc regényeiben. Bethlen Gábor ált. gimn. évk. (Hódmezővásárhely.)
- Somogyi Kálmán: Ady Endre zilahi diák-korában. Látóhatár, október. 170–173.

- Sós Endre: A komoly Karinthy. Jkor 144—152.
Sós Endre: Osvát Ernő. Jkor 849—855.
Sós Endre: Pünköszt Andor. Úf 871—877.
Sötér István: Jegyzet a korszerűségről. Kr 2. sz. 3—6.
Sz. A.: Pap Károly emléktáblája Sopronban. Soprsz 363—364.
Szabó György — József Farkas: Kassák Lajos. (1887-) MTA I. OK 224—241.
B. Szabó György-emlékszáma. Hid 11. sz.
Szabó Gyula: Latinka Sándor hírlapírói és kulturális szervező munkássága. Jkor 1057—1061.
Саболчи, Миклош: Книги, о которых говорят. (Письмо из Будапешта.) ИнЛит 1963. 12. sz. 231—234.
Szabolcsi Miklós: Magyar irodalom a két világháború között. MTA I. OK 5—22. [Németh Lajos, Újfalussy József, Illés László és Szilágyi János hozzászólásával és Sötér István zárszavával. 23—43.]
Szabolcsi Miklós: Szocialista irodalom — ma. Kr 3. sz. 3—8.
Szántó Tibor: „Amelyről nem adott hírt egyetlen betű sem.” Jkor 892—895. [A második „Dunántúl” c. folyóirat.]
Szeberényi Lehel: Móríc Leányfalun át. Kor 115—118.
Szekernyés János: Karikás Frigyes öröksége. Korunk 984—986.
Széles Klára: József Attila ifjúkori verseiről. ItK 317—327.
Szemlér Ferenc: A mérce: József Attila. IgSzó 1. 94—97.
V. Szendrei Júlia: Móra Ferenc novellái. Korunk, 986—987.
SziJ Rezső: A Nyugat és a könyvművészet. MűvtÉrt 58—69.
SziJ Rezső: Dunántúli cipruság Gulyás Pál sírjára. Jkor 1089—1092.
SziJ Rezső: Hűsz éve jelent meg „Az Alföld csendjében”. (Emlékezés Gulyás Pálra) Alf 10. sz. 58—65. [Adalékok életművéhez.]
SziJ Rezső: Mai magyar könyvművészet. MKsz 273—275.
Szilágyi János: A Népszava Könyvkiadó szépirodalmi kiadványai a két világháború között. ItK 612—618.
Szili József: Válatok és feltételek. Kr 4. sz. 5—15.
Szirmai I.: Vita letteraria in Ungheria. Rinascita 18. sz. 28—29.
Sztróka Mándi Teréz: Bálint György. MSajtó 1. sz. 24—26.
Szűcs István: A Móríc-család Vajdácán. BorsSz 2. sz. 102—104.
Tabák András: Sándor Kálmán. Kort 122—123.
Takáts Gyula: Első találkozásom Babits Mihállyal. Jkor 157—159.
Tassy Ferenc: A költő és a nagyvilág — József Attila Olaszországban. Ttáj 1. sz. 6.
Tersánszky Józsi Jenő: Szini Gyula. Úf 1250—1253.
Thinsz G.: Ungersk litteratur 1956—1962. Bonniers Litterära Magazin (Stockholm) 3. sz. 239—242.
Thurzó Gábor: Búcsú Remenyik Zsigmondtól. Kort 288—293.
Тимофеева, В.: В ногу с временем. Советская Белоруссия (Минск) 1963. okt. 19. [A mai magyar irodalomról.]
Tóbiás Áron: Az ismeretlen Krúdy. Úf 1254—1258.
Tóbiás Áron: Emlékkönyveink és a hazai irodalmi emlékkönyvek. Szabó Ervin KtÉvk. [XX. sz.]
Tóbiás Áron: Krúdy — forgószinpadon. Látóhatár, December 166—173.
Толнай, Габор: Итоги и планы. ЛитГ 1963. aug. 8.
Толнай, Габор: О судьбах романа. ИнЛит 1963. 9. sz. 221—227.
Tótfalusi István: Rónay György ötven éves. Vig 688—689.
Tóth Dezső: Kritikai feladatok. Kort 614—617.
Tóth Dezső: Kritikánk helyzetéről. Kort 1063—1074.
Tóth Sándor: Adalék a szociográfia marxista bírálatának történetéhez. Korunk, 1042—1052. [A 30-as évek népies mozgalma.]
Turczel Lajos: A magyar irodalom évfordulói. ISz 327—329. [Bródy Sándor.]
Turóczi-Trostler József: Mohácsi Jenő, a műfordító. FK 336—343.
Tuskés Tibor: A korszerű művészet felé. Jkor 534—540.
Vágó Márta: József Attila versek és levelek. Úf 33—35., 131—133., 290—291.
Vajda Endre: Füst Milán. Látóhatár, December, 25—45.
Vajda, Stephan: Die Suche nach dem eigenen Gesicht. Erzählung und Roman der Gegenwart in Ungarn. Wort in der Zeit 12. sz. 9—16.
Varga József: Ady Endre elfelejtett novellája. ItK 87—89.
Varga József: Ady kiadatlan Tolsztoj-nekrológja. Úf 685—686.
Varga Rózsa: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a népi írók. ItK 566—580.
Vargha Kálmán: A novellista Szini Gyula. ItK 303—316.
Várkonyi Nándor: A „Sorsunk” dióhéjban. Jkor 887—890.
Vas István: Jegyzet Kellér Andor halálára. Úf 1247—1249.
Vértess György: A Gondolat és a Szép Szó kapcsolata. Kort 1871—1874.
Vértess György: Arthur Koestler és József Attila. Kort 1572—1574.
Vértess György: József Attila és az illegális kommunista párt. ItK 193—218.
Vértess György: József Attila utólete a magyar munkásmozgalomban. Ttáj 11. sz. 2.
Vezér Erzsébet: Ady Endre első találkozásai a szociáldemokráciával. PártK 2. sz. 182—192.
Vezér Erzsébet: Vermotivumok Ady korai prózájában. ItK 431—445.
Vörös László: Az „új hit” motívum tartalma Juhász Gyulánál. AUnivSzeg
Zadrazilová, M.: Nová generace mad'arské literatury. Plamen (Praha) 7. sz. 125—126.
Zircz Péter: Egy elfelejtett Juhász-vers. Ttáj 4. sz. 7. [Daloljatok csak. Miskolci Napló 1903.]
Zolnai Béla: Hotelszobák lakója: Ady, Verlaine, Porché. ItK 600—601.
Zoltán József: Geréb László. 1905—1962. MKsz 149—150.
[—]: Ady és Csinszka levelezéséből. Úf 686—688., 817—819., 955—959., 1085—1086.
[—]: Eltemettük Sik Sándort. Vig 682—684. [Albert István gyászbeszédével.]
[—]: Kakassy Endre öröksége. Korunk, 1640. [Nekrológ.]
[—]: Kárpáti Aurél. (1884—1963.) Úf 326.
[—]: Новое поколение венгерской литературы. Karogs, 11. sz. 154—155. [Lett nyelven.]
[—]: Remenyik Zsigmond. (1900—1963.) Úf 222.
[—]: Sándor Kálmán. (1903—1962) Úf 222.

Ismertetések

- Ady Endre összes novellái. Bp. 1961.
Ism.: Varga József, ItK 95—100.
Ady Endre összes versei. 1—2. köt. Bp. 1962.
Ism.: Vezér Erzsébet, ItK 770—771.
Emlékezések Ady Endréről. Bp. 1961.
Ism.: József László, MTud 72—73.
Szende Aladár, MNy 142—144.
Ambrus Zoltán levelezése. Bp. 1963.
Ism.: Rónay György, Vig 558—562.
Benkő László: A szépirodalmi stílus elemzése. Veres Péter szökőnc és mondatfűzése. Bp. 1962.
Ism.: Jelenits István, Ttáj 5. sz. 10.
Csukás István: Ady Endre a szlovák irodalomban. Bp. 1961.
Ism.: Bárkányi Zoltán, ItK 391—392.
Földessy Gyula: Ady minden titkai. Bp. 1962.
Ism.: Vezér Erzsébet, ItK 240—241.
Gellért Oszkár: Egy író élete. II. A Nyugat szerkesztőségében. Bp. 1962.
Ism.: Kéry László, Éi 5. sz. 7.
Geréb László: A munkásügy az irodalomban. Bp. 1961.
Ism.: Agárdi Ferenc, Száz 1137—1138.

- Gondos Ernő: A valóság vonzásában. I–II. Bp. 1963.
Ism.: E. Fehér Pál, Éi 17. sz. 2.
Lázár István, Vság 3. sz. 104–106.
Sükösd Mihály, Kort 1255–1258.
Szabó Ferenc, Ttáj 7. sz. 2–3.
Hatvany Lajos: Öt évtized. Bp. 1960.
Ism.: Fenyő István, ItK 642–643.
Hencz Aurél: A művelődési intézmények és a művelődésgazgatás fejlődése. 1956–1961. Bp. 1962.
Ism.: Szűcs László, LK 117–118.
In memoriam Gedeon Mészöly. Szeged, 1961.
Ism.: Pusztai Ferenc, ItK 259.
Juhász Gyula 1883–1937. Bp. 1962.
Ism.: Kispéter András, ItK 758–760.
Tápai Mihály, Ttáj 4.sz. 8.
Juhász Gyula összes művei. 1–3. köt. Költemények. Bp. 1963.
Ism.: Grezsa Ferenc, Ttáj 8. sz. 12.
Kacsó Sándor – Sóni Pál – Abafáy Gusztáv: Három portré. Bukarest 1963.
Ism.: Hajós József, Korunk 1245–1249.
Karinthy Frigyes válogatott művei. Bp. 1962.
Ism.: Szalay Károly, ItK 243–246.
Kiss Ferenc: A beérkezés küszöbén. Bp. 1962.
Ism.: Grezsa Ferenc, Alf. 1–2. 159–161.
Tamás Attila, ItK 641–642.
Komját Aladár válogatott művei. Bp. 1962.
Ism.: Szabó György, ItK 382–384.
Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei. 1–2. köt. Bp. 1962.
Ism.: Varga József, ItK 625–626.
Krúdy Gyula: Vallomás. Bp.
Ism.: Seres József, Jkor 990–992.
Lékai János válogatott írásai. Bp. 1963.
Ism.: Illés Béla, Kort 943–944. –
S. L. Párttk 4. sz. 235–236.
„Mindenki újakra készül...” 1–2. köt. Bp. 1959–1962.
Ism.: Illés László, ItK 756–758.
Péter László, Ttáj 7. sz. 8.
Petrák Katalin, Párttk 2. sz. 225–227.
Móricz Zsigmond levelei. Bp. 1–2. köt. 1963.
Ism.: Illés Endre, Úi 1229–1233. (vö. Úi 1387–1389.)
Nagy Lajos válogatott művei. Bp. 1962.
Ism.: Vargha Kálmán, ItK 760–764.
Nagy Péter: Móricz Zsigmond. Bp. 1962.
Ism.: F. Csanak Dóra, ItK 537–538.
Németh, László: Die Revolution der Qualität. Stuttgart 1962.
Ism.: Hernadi, Paul, Wort in der Zeit 3. sz. 43–47.
Vajda György Mihály, Kr 1. sz. 52–55.
Pándi Pál: Elsüllyedt irodalom? Bp. 1963.
Ism.: Illés László, Ttáj 12. sz. 4.
Nyerges András, Úi 1019–1020.
Somogyi Sándor, Kr 3. sz. 62–63.
Péter László: Az Igazság története. (1918–1919) Szeged, 1962.
Ism.: Lőrinczy Huba, Ttáj 6. sz. 8.
Péter László: Juhász Gyula a munkásmozgalomban. Szeged, 1961.
Ism.: József Farkas, ItK 256.
P. Reichel Agnes: Kner Imre leveleiből. Szeged 1963.
Ism.: Oltvai Ferenc, Ttáj 8. 11.
Sivirsky, Antal: Die ungarische Literatur der Gegenwart. Bern-München, 1962.
Ism.: Nagy Péter, ItK 522–525.
Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója. Bp. 1963.
Ism.: Tamás Attila, Bokor László és Szőke György, Ttáj 11. 2–3.
Szabolcsi Miklós: Költészet és korszerűség. Bp. 1959.
Ism.: (B1), Híd, 489–493.
Szalantai Rezső: Juhász Gyula hatszáz napja. Bp. 1962.
Ism.: Ilia Mihály, ItK 102–105.
Káfer István, ISz 102–103.
Szerb Antal (1901–1945). Bibliográfia. Bp. 1961.
Ism.: Szabó György, ItK 256–257.
Takács Tibor: Móra igazgató úr... Bp. 1961.
Ism.: Köhegyi Mihály, ItK 771–772.
Tersánszky J. Jenő: Nagy arnyakról bizalmasan. Bp. 1962.
Ism.: Beke Albert, Úi 1020–1024.
Béládi Miklós, ItK 639–640.
Dévényi Iván, Jkor 186–187.
Pók Lajos, Kort 781–782.
Varga József, Úi 121–123.
Tóth Dezső: Eletünk – regényeink. Bp. 1963.
Ism.: Sylvester András, Kr 4. sz. 56–57.
Vajda László: Móra Ferenc vezércikkei. Szeged, 1961.
Ism.: Varga Rózsa, ItK 390–391.
Varga József: Ady útja az Új Versek felé. Bp. 1963.
Ism.: Bessenyei György, Kr 64.
Vargha Kálmán: Móricz Zsigmond és az irodalom. Bp. 1962.
Ism.: Kardos Pál, ItK 378–382.
Zrinszky László: A Magyar Tanácsköztársaság emléke költészetünkben (1919–1945). Bp. 1962.
Ism.: K. Nagy Magda, ItK 772.
Prager Miklós, Párttk 2. sz. 228–230.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett 1964. VII. 11. – Példányszám: 1100 – Terjedelem: 15,75 (A/5) ív

64.59219 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

[illegible]

СОДЕРЖАНИЕ

Диосеги, А.: Проблемы, связанные с Радноти	573
Лукачи, Ш.: Глава из истории Ате-неума	589
Феньё, И.: Идеи эпохи формирования буржуазии в описаниях путешествий в Венгрии до 1848 г.	603
Варга, Й.: Исторические образцы и источники романа: Сыновья бездутного человека	614
Петёц, П.: Литературные теории и политика журнала Ви-гилия (1936—1944)	643

Краткие сообщения

Документация

Сабо, Ф.: Источники т. н. смертных текстов венгерских кодексов	681
Грос, А.: Балинт Балашша в липтоских протоколах	690
Сабо, Ф.: «Славные бары» в сегедском судебном процессе подстрекательства (1932)	696
Афра, Й.: Пербое сценическое произведение Жигмонда Морица	700

Обзор

Иштван Шётер: Нация и прогресс (Надь, М.)	706
Геза Барци: Биография венгерского языка (Ронаи, Дь.)	710
Йожеф Мольтар: Влияние книгопечатания на формирование венгерского литературного языка в 1527—1576 гг. (Варйаш, В.)	714
Сочинения Мора Йокаи (Пузо, Л.)	715

Хроника

TABLE DES MATIÈRES

Diószegi, A.: Problèmes posés par la poésie de Radnóti	573
Lukácsy, S.: Un chapitre de l'histoire du périodique „Athenaeum”	589
Fenyő, I.: Les idées de l'urbanisation dans les impressions de voyage hongroises avant 1848	603
Varga, J.: Modèles historiques et sources du roman „Les fils de l'homme au coeur de pierre”	614
Petőcz, P.: La théorie et la politique littéraires du périodique Vigilia (1936—1944)	643

Petites communications

Documentation

Szabó, F.: Sources des textes de la mort des manuscrits du moyen-âge hongrois	681
Grosz, A.: Bálint Balassi dans les procès-verbaux de Liptó	690
Szabó, F.: Les „Grands seigneurs glorieux” dans un procès d'excitation à la révolte à Szeged	696
Afra, J.: Le premier jeu de scène de Zsigmond Móricz	700

Revue

István Sőtér: Nation et progrès (Nagy, M.)	706
Géza Bárczi: La biographie de la langue hongroise (Rónay, Gy.)	710
József Molnár: L'influence de l'imprimerie sur le développement de la langue hongroise littéraire entre 1527 et 1576 (Varjas, B.)	714
Les oeuvres complètes de Mór Jókai (Rigó, L.)	715

Chronique

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612
a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.
Telefon: 180—850. Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066
(Példányonként megvásárolható a posta nagyobb árusítói helyein is.)

A Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (AILC — Association Internationale de Littérature Comparée) fribourgi kongresszusa alkalmából jelent meg a

Littérature Hongroise — Littérature Européenne

című tanulmánykötet

Budapest 1964. Akadémiai Kiadó 647 l. 250,— Ft

A kötet tartalma:

Tibor Klaniczay: Styles et histoire du style

Tekla Dömötör: Les variantes hongroises des légendes médiévales du cerf

Lajos Vargyas: Rapports internationaux de la ballade populaire hongroise

László Hadrovics: Rapports de la poésie hongroise ancienne avec celles de l'Europe centrale

Rabán Gerézi: Érasme et la Hongrie

Imre Bán: Problèmes de style du baroque littéraire hongrois

Endre Angyal: Les contacts est-européens du baroque littéraire hongrois

Lajos Hopp: Le genre épistolaire hongrois et ses rapports européens

Tibor Kardos: Rapports européens de la littérature hongroise du sentimentalisme

Antal Weber: La prose hongroise et l'influence de la littérature sentimentale d'Europe occidentale

László Gáldi: La néologie en Europe centrale et orientale

Géza Képes: Hâfiz et Csokonai

Károly Horváth: La signification des termes „classicisme” et „romantisme” dans les littératures hongroise et est-européennes

László Sziklay: Rôle de Pest-Buda dans la formation des littératures est-européennes

István Sőtér: Les problèmes de l'assimilation dans la littérature hongroise du XIXe siècle

András Diószegi: L'influence de Tourguéniev en Hongrie

Mária Rév: Phénomènes parallèles et divergents dans les littératures russe et hongroise dans la deuxième moitié du XIXe et au début du XXe siècle

Mihály Czine: Le naturalisme hongrois au tournant du siècle

Antal Mádl: Le roman historique d'esprit antifasciste en Hongrie et dans la littérature allemande

László Illés: Vieilles querelles sur l'Avant-garde

Miklós Szabolcsi: La littérature hongroise contemporaine et ses relations avec la littérature universelle

Béla Köpeczi: Stendhal en Hongrie

Lajos Nyirő: Problèmes de littérature comparée et théorie de la littérature

György Mihály Vajda: Essai d'une histoire de la littérature comparée en Hongrie

Kálmán Bor: Bibliographie d'oeuvres choisies de la littérature comparée en Hongrie, 1945—1962

